

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

الرحمن
علیه صاب

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

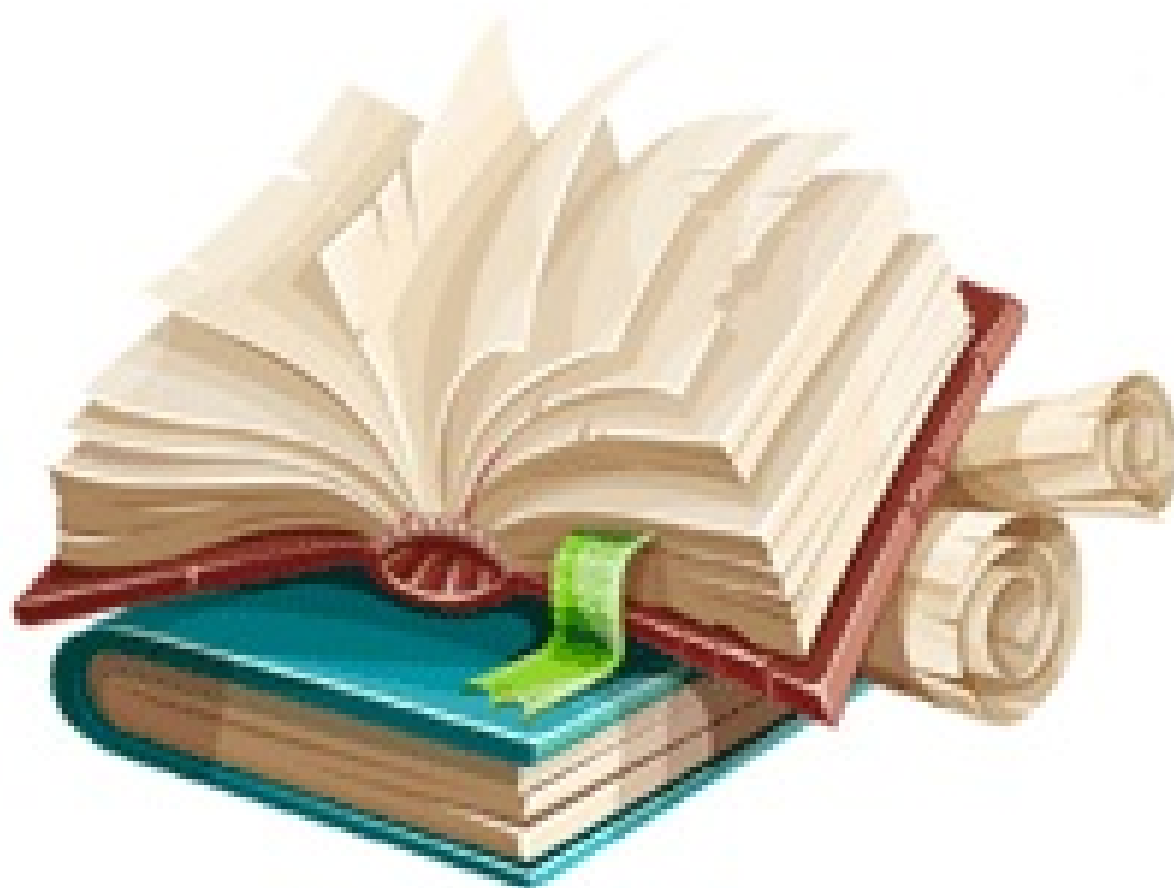
.org

.net

.ir

علماء و تالیفات آنها

آشنایی با اسامی آثار و تالیفات

غلامحسین مجلسی گوپایی

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

علماء و تالیفات آنها

نویسنده:

غلامحسین مجلسی کوپایی

ناشر چاپی:

مؤلف

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۱	علماء و تالیفات آنها
۱۱	مشخصات کتاب
۱۱	قرن اول تا سوم
۱۱	سلیم ابن قیس
۱۵	مفضل
۱۷	علی بن مهزیار اهوازی
۱۹	حسین بن سعید اهوازی
۲۴	احمد بن محمد بن عیسی اشعری
۲۶	ابراهیم بن هلال ثقفی
۳۴	محمد بن حسن صفار قمی
۳۸	عبدالله بن جعفر حمیری
۴۲	قرن چهارم
۴۲	کلینی
۴۵	ابن قولویه قمی
۴۷	شیخ صدوق
۵۳	صاحب بن عباد
۵۸	قرن پنجم
۵۸	شیخ مفید
۶۴	سید مرتضی
۶۸	سیدرضی
۷۱	شیخ طوسی
۷۴	قرن ششم
۷۴	فتال نیشابوری

۷۷	شیخ طبرسی
۸۱	عماد الدین طبری
۸۴	شاذان قمی
۸۶	ابن بطریق حلی
۸۸	قطب الدین راوندی
۹۱	احمدابن علی طبرسی
۹۵	ابن شهر آشوب
۹۹	شیخ ابوالفتح راضی
۱۰۲	منتجب الدین راضی
۱۰۴	قرن هفتم
۱۰۴	سیدابن طاووس
۱۰۸	خواجه نصیر الدین طوسی
۱۱۵	محقق حلی
۱۱۷	محمدابن نما حلی
۱۱۸	قرن هشتم
۱۱۸	علامه حلی
۱۲۷	فخرالمحققین حلی
۱۳۰	شهید اول
۱۳۴	قرن نهم
۱۳۴	حسن بن سلیمان حلی
۱۳۶	مقدادبن عبدالله حلی
۱۳۶	ابن فهد حلی
۱۳۷	حسن بن ابی الحسن دیلمی
۱۳۸	علی بن محمد نباطی
۱۴۲	کنعمی
۱۵۲	قرن دهم

- ۱۵۲ ..... محقق کرکی
- ۱۵۷ ..... شهید ثانی
- ۱۶۲ ..... مقدس اردبیلی
- ۱۷۲ ..... ملا فتح الله کاشانی
- ۱۷۳ ..... قرن یازدهم
- ۱۷۳ ..... قاضی نورالله شوشتری شهید ثالث
- ۱۸۲ ..... میر داماد
- ۱۸۵ ..... شیخ بهایی
- ۱۸۹ ..... ملاصدرا
- ۱۹۲ ..... ملامحمد تقی مجلسی
- ۱۹۵ ..... ملاصالح مازندرانی
- ۲۰۰ ..... فخرالدین طریحی
- ۲۰۲ ..... محقق سبزواری
- ۲۰۸ ..... فیض کاشانی
- ۲۱۵ ..... اقا حسین خوانساری
- ۲۱۸ ..... قرن دوازدهم
- ۲۱۸ ..... شیخ حر عاملی
- ۲۲۳ ..... سیدهاشم بحرانی
- ۲۲۶ ..... ملامحمد باقرمجلسی
- ۲۳۹ ..... عبدالله بحرانی اصفهانی
- ۲۴۷ ..... سید نعمت الله جزائری
- ۲۶۰ ..... اقا جمال الین خوانساری
- ۲۶۳ ..... محمد صالح خاتون آبادی
- ۲۶۵ ..... فاضل هندی
- ۲۷۰ ..... ملا اسماعیل ما زندرانی
- ۲۷۲ ..... یوسف بحرانی درازی

- ۲۷۸ ..... میرزا محمد مشهدی قمی
- ۲۸۰ ..... قرن سیزدهم
- ۲۸۰ ..... محمد بن اسماعیل حائری
- ۲۸۲ ..... وحید بهبهانی
- ۲۸۹ ..... محمد مهدی نراقی
- ۲۹۴ ..... سیدمهدی بحرالعلوم
- ۳۰۰ ..... سیدجواد عاملی
- ۳۰۴ ..... شیخ جعفر کاشف الغطا
- ۳۰۸ ..... میرزای قمی
- ۳۱۲ ..... سیدمحمدباقر خوانساری
- ۳۱۵ ..... ملاحمد نراقی
- ۳۲۰ ..... محمد تقی رازی نجفی اصفهانی
- ۳۲۳ ..... سیدمحمد باقر شفتی
- ۳۲۶ ..... محمد ابراهیم کرباسی
- ۳۳۱ ..... محمدتقی برغانی
- ۳۳۴ ..... محمد حسن نجفی صاحب جواهر
- ۳۳۷ ..... شیخ مرتضی انصاری
- ۳۴۵ ..... ملاهادی سبزواری
- ۳۴۹ ..... شیخ علی خاقانی
- ۳۵۰ ..... قرن چهاردهم
- ۳۵۰ ..... میرزای شیرازی
- ۳۵۳ ..... شیخ جعفر شوشتری
- ۳۵۸ ..... میر حامد حسین
- ۳۶۱ ..... محدث نوری
- ۳۶۲ ..... سید مرتضی کشمیری
- ۳۶۸ ..... شیخ فضل الله نوری

- ۳۷۰ ..... جهانگیر قشقایی
- ۳۷۱ ..... اخوند خراسانی
- ۳۷۵ ..... سید محمد کاظم طباطبای یزدی
- ۳۷۹ ..... ملا حبیب الله کاشانی
- ۳۸۱ ..... سید محمد باقر درچه ای
- ۳۸۳ ..... میرزا جواد اقا ملک تبریزی
- ۳۸۶ ..... عبد الکریم حایری یزدی
- ۳۹۲ ..... میرزای نایینی
- ۳۹۵ ..... شیخ عباس قمی
- ۴۰۱ ..... غروی کمپانی
- ۴۰۶ ..... شیخ حسن نخودکی
- ۴۰۹ ..... سید ابوالحسن اصفهانی
- ۴۱۵ ..... سید علی قاضی طباطبایی
- ۴۲۰ ..... عبدالله مامقانی
- ۴۲۵ ..... شیخ علی اکبر نهاوندی
- ۴۲۹ ..... شیخ علی شوشتری
- ۴۳۴ ..... سید محمد تقی خوانساری
- ۴۳۷ ..... سید محمدتقی حجت کوه کمره ای
- ۴۴۲ ..... ایت الله بروجردی
- ۴۵۲ ..... اقا بزرگ تهرانی
- ۴۵۸ ..... علامه امینی
- ۴۷۱ ..... سید هادی میلانی
- ۴۷۴ ..... حاج اقا رحیم ارباب
- ۴۷۶ ..... اخوند ملا علی معصومی همدانی
- ۴۸۰ ..... قرن پانزدهم
- ۴۸۰ ..... مرتضی مطهری

- ۴۸۳ ..... سید عبدالحسین دستغیب
- ۴۸۵ ..... اشرفی اصفهانی
- ۴۸۷ ..... رحمانی همدانی
- ۴۸۹ ..... سیداحمد خوانساری
- ۴۹۳ ..... سیدحسین خادمی
- ۴۹۵ ..... سید شهاب الدین مرعشی نجفی
- ۵۱۱ ..... سیدابوالقاسم خویی
- ۵۱۹ ..... سید محمد رضا گلپایگانی
- ۵۲۲ ..... سید محسن حکیم
- ۵۲۴ ..... سید محمد حسینی شیرازی
- ۵۳۳ ..... شیخ محمد تقی بهجت
- ۵۴۱ ..... سیدمحمد باقر ابطحی
- ۵۴۹ ..... صافی گلپایگانی
- ۵۵۴ ..... وحیدخراسانی
- ۵۵۷ ..... ناصر مکارم شیرازی
- ۵۶۳ ..... سید علی سیستانی
- ۵۷۵ ..... محمدتقی جعفری
- ۵۷۸ ..... علی دوانی
- ۵۸۲ ..... بانوی امین اصفهانی
- ۵۸۵ ..... محمدآشتیاردی
- ۵۸۷ ..... علی اکبر مهدی پور
- ۵۸۸ ..... علی نظری منفرد
- ۵۹۰ ..... سید محمد کاظم قزوینی
- ۵۹۲ ..... درباره مرکز

بسم الله الرحمن الرحيم

این مجموعه اشاره مختصری دارد به زندگانی بعضی از علما شیعه از قرن اول تا پانزدهم

برای آشنایی با اسامی آثار و تالیفات این علماء بزرگوار

لازم به ذکر است مطالب این مجموعه با استفاده از ویکی شیعه و بعضاً از ویکی فقه جمع آوری شده است.

غلامحسین مجلسی کوپایی

بهار 1400 رمضان 1442

ص: 1

قرن اول تا سوم

سلیم ابن قیس

سلیم بن قیس هلالی

ابوصادق سلیم بن قیس هلالی عامری کوفی (م حدود 85 هـ-)، از اکابر اصحاب و راویان امام علی، امام حسن، امام حسین، امام سجاد و امام باقر (علیهم السلام) و از اجلای محدثان شیعه در قرن اول هجری قمری بود. سلیم نخستین مؤلف شیعه و از جمله نویسندگان نخستین در اسلام به شمار می رود و بیشترین شهرت او به خاطر کتاب او است.

ولادت

سلیم، دو سال قبل از هجرت به دنیا آمده و در نتیجه، هنگام شهادت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) 12 سال داشته است.

مشایخ و راویان

سلیم از بزرگان اصحاب مانند سلمان، ابوذر و مقداد نیز روایت کرده است. کسانی چون ابان بن ابی عیاش

و ابراهیم بن عمر یمانی از وی روایت کرده اند.

مقام و منزلت

سلیم، در پیشگاه معصومین (علیهم السلام) مورد وثوق بوده و از علوم سرشار آنان بهره مند شده است. او از قدمای علمای اهل بیت

(عليهم السّلام) است و از بزرگان اصحاب آنان محسوب شده و نزد آنان محبوبیت خاصی داشته است.

شیخ صدوق و کلینی، از محدثان بزرگ به روایت های سلیم اعتماد کامل داشته و به آنها عمل کرده اند.

او را محدثی ثقه، نخستین مؤلف شیعی و از جمله نویسندگان نخستین در اسلام به

ص: 1

شمار آورده اند.

ملازمت با امام علی

سلیم بن قیس مشاهده کرد که امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) خانه نشین شده و کتاب خدا را با رای و دلخواه خود تفسیر و تاویل کرده اند. از طرفی عموم مردم را از نقل حدیث منع کرده و آنها را وادار کرده اند که فقط به قرائت کلمات قرآن اکتفا کنند.

اولین اقدام سلیم ملازمت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) بود که آن را در تمام حالات بر خود لازم دانست و خود را به منابع وحی متصل نمود. سپس با اصحاب آن حضرت به خصوص سلمان و ابوذر و مقداد ارتباط خصوصی پیدا کرد.

دوران جوانی

سلیم بن قیس در سن 25 سالگی به سفر حج رفت و خطاب به ابوذر را در کنار خانه خدا شنید و آن را نوشت. سپس به مدینه بازگشت و در مدینه بود تا زمانی که ابوذر را در سال 34 هجری به ریزه تبعید کردند. او به عنوان عیادت ابوذر به ریزه رفت و در آنجا مطالبی از ابوذر پرسید و جواب های او را در کتابش ثبت کرد.

یاور امام علی

[ویرایش]

سلیم بن قیس در ابتدای خلافت حضرت علی (علیه السلام)، سلیم به سن 37 سالگی رسیده بود و زمینه برای ثبت و ضبط حقایق برایش آماده تر بود، ولی برخی به جای قدردانی و استفاده از مقام والای امامت و عصمت، به خاطر منافع دنیوی بنای مخالفت با امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) را گذاشتند و مقدمات جنگ با آن حضرت را فراهم کردند.

در همه این قضایا سلیم در کنار آن حضرت بود و از اولیا و خواص اصحاب آن حضرت به شمار می آمد. [17]

سلیم از

ص: 2

فدائیان لشکر امیرالمؤمنین (علیه السلام) بود که معروف به شرطة الخمیس بودند شرطة الخمیس عده زیادی از اصحاب امیرالمؤمنین (علیه السلام) بودند که با خود عهد کرده بودند شمشیر را به دست گرفته و هر چه مولایشان دستور داد بدون هیچ گونه سؤال و توضیح خواستن، آن را عمل نمایند و آن حضرت نیز بهشت را برای آنان تضمین نماید.

او پس از پیروزی در جنگ جمل همراه حضرت علی (علیه السلام) وارد بصره شد و خطبه آن حضرت را در شهر بصره و در خانه زیاد نوشت.

سلیم در جنگ صفین نیز در لشکر امیرالمؤمنین علیه السلام بود و با یک دست شمشیر و با دست دیگر قلم به دست گرفته بود و به دفاع از آن حضرت و ثبت وقایع می پرداخت.

در طول ایام خلافت امیرالمؤمنین (علیه السلام)، سلیم خطبه های حضرت را ثبت نموده و در موارد مختلفی از کتابش آورده است.

بعد از شهادت آن حضرت در سال 40 هجری، سلیم از اصحاب امام حسن (علیه السلام) و بعد از شهادت آن حضرت در سال 50 هجری در شمار اصحاب امام حسین (علیه السلام) در آمد پس از شهادت آن حضرت نیز در شمار اصحاب امام زین العابدین (علیه السلام) قرار گرفت.

آثار

سلیم صاحب کتاب اسرار آل محمد یا کتاب سلیم بن قیس است که کتابی مشهور بوده و شهرت سلیم نیز بیشتر به خاطر همین کتاب اوست، زیرا این کتاب اولین کتابی است که بعد از پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) تالیف شده و به دست ما رسیده است.

زمانی که حجاج بن یوسف ثقفی به اتهام دوستی سلیم با امام علی (علیه السلام)، قصد کشتن وی را نمود، به ابان بن ابی عیاش

ص: 3

و هنگام فرارسیدن مرگ خود، حدود 85 هـ-

مجموعه نوشته های خود را به وی سپرد، از این روست که تنها ابان بن ابی عیاش از وی این کتاب را روایت کرده است.

از این کتاب به اصل سلیم نیز تعبیر شده است.

کتاب سلیم برابر برخی روایات، به تایید امام سجاد و امام صادق (علیهما السلام) رسیده است، هرچند وجود اخبار و روایات به دور از باورهای شیعی در کتاب موجود که البته در واقعیت و انتساب آن به سلیم گفت و گوهایی است، پذیرش آن را با تردید مواجه می سازد.

وفات

سلیم در زمان حجاج بن یوسف در سال 75 هجری متواری شد و از شهری به شهر دیگر فرار می کرد تا خود را از ستم او حفظ کند و سرانجام در سرزمین فارس به شهر بزرگی به نام «نوبند جان» در نزدیکی شیراز رسید.

سلیم در آنجا اقامت گزید و پس از تربیت نوجوانی به نام ابان بن ابی عیاش کتاب خود را به او سپرد و در سال 76 هجری، در سن 78 سالگی، پس از عمری خدمت در راه محمد و آل محمد (علیهم السلام) به سوی معشوق و معبود خویش پر کشید.

مفضل

مفضل بن عمر جعفی کوفی

ابو محمد، مفضل بن عمر جعفی کوفی، در اواخر قرن اول هجری در شهر کوفه به دنیا آمد.

مقام علمی

او از چهره های سرشناس و از شاگردان ممتاز امام جعفر صادق و امام موسی کاظم و امام رضا علیهم السلام به شمار می آید. بنابر بعضی روایات وی امام محمد باقر علیه السلام را نیز درك کرده است. وی روایات فراوانی را از

ص: 4

امام جعفر صادق و امام موسی کاظم علیهما السلام نقل کرده و از راویان بزرگ حدیث به شمار می رود. مفضل از مقام و منزلت بزرگی نزد آن دو امام برخوردار بوده و از طرف آن دو امام متولی در گرفتن اموال و مصرف آنها بوده است و این خود دلیل بر اعتماد و اطمینان ائمه بزرگوار به وی است. در روایتی آمده که امام جعفر صادق علیه السلام به مفضل فرمود:

«هر گاه دیدی میان دو تن از شیعیان ما اختلاف و نزاعی بر سر مالی بوجود آمده تو خود از اموال من آن را پرداز». و در روایتی از امام رضا علیه السلام آمده که آن حضرت فرمودند: «مفضل انیس و همدم من است و در کنار او احساس راحتی می کنم». روایت است که روزی مفضل خدمت امام جعفر صادق علیه السلام رسید. آن حضرت با دیدن وی خوشحال شد و لبخند بر لب های مبارک آن حضرت نقش بست و فرمود: «ای مفضل! به پروردگارم قسم که من تو را دوست دارم و هر کس را که تو را دوست بدارد هم دوست دارم. ای مفضل! اگر تمام یاران من آنچه را که تو می دانی می دانستند دیگر هیچگاه دو نفر از آنها هم با هم اختلاف پیدا نمی کردند». مفضل در پاسخ عرض کرد: «ای فرزند رسول خدا! گمان می کنم شما من را در جایگاهی بالاتر از جایگاه خودم قرار داده اید». امام علیه السلام فرمودند: «بلکه من تو را در جایگاهی قرار دادم که خداوند متعال قرار داده است».

آثار

1 - کتاب توحید مفضل، که املائی امام

ص: 5

جعفر صادق علیه السلام است و در آن به مباحث خدانشناسی پرداخته شده و شهرت مفضل بیشتر به واسطه همین کتاب است.

2 - کتاب الوصیه، که در آن امام جعفر صادق علیه السلام مفضل را از امور مسلمانان و زندگی و خواسته های آنان و حوادث حال و آینده و اسرار جهان سفلی و علیا آگاه فرموده است.

3 - کتاب الیوم و اللیله که شامل مستحبات و دعاهایی است که مفضل آنها را روایت کرده است.

4 - کتاب علل الشرایع، در بیان فلسفه احکام شرعی و فواید و منافع آن است.

5 - کتاب الاهلیلجه، این کتاب املائی امام جعفر صادق علیه السلام و در ردّ ملحدان و منکران خداوند متعال بیان شده است.

رحلت

سرانجام مفضل، پس از هشتاد سال عمر با برکت و خدمت در راه محمد و آل محمد صلوات الله علیهم در شهر کوفه دارفانی را وداع نمود و به بهشت برین سفر کرد. امام رضا علیه السلام وقتی خبر وفات مفضل را شنید فرمود: «او به آسایش و راحتی رسید».

علی بن مهزیار اهوازی

علی بن مهزیار اهوازی

علی بن مهزیار اهوازی از فقها و محدثان و دانشمندان نامور شیعه است که گذشته از مقام علمی و شخصیت معنوی و آثار ارزنده اش، در طرق بسیاری از احادیث شیعه واقع شده، و عموم علما و فقهای ما او را مورد تجلیل و وثوق و اعتماد کامل قرار داده، و روایاتش را از ائمه طاهرین (ع) با احترام پذیرفته اند.

زندگی نامه

شرح حال او در تمام منابع و مآخذ رجالی از قبیل رجال برقی و رجال کشی و رجال

ص: 6

شیخ طوسی و فهرست شیخ و رجال نجاشی و مدارک بعدی تقریباً به تفصیل که گویای همه چیز درباره اوست، آمده است. رجال برقی او را از اصحاب حضرت رضا (ع) به شمار آورده و از اصحاب امام محمدتقی و امام علی النقی علیهما السلام

هم شیخ طوسی در رجال او را از اصحاب حضرت رضا علیه السلام می داند و می گوید: دانشمندی موثق و دارای اعتقادی درست بود

و در «فهرست» می نویسد: «علی بن مهزیار اهوازی رحمت الله علیه دانشمندی جلیل القدر، دارای روایات فراوان و ثقة است. اوراست سی و سه کتاب، مانند کتب حسین بن سعید با زیادت کتاب حروف القرآن، کتاب الانبیاء، کتاب البشارات.

نجاشی در رجال خود از این دانشمند گران مایه چنین یاد می کند: «ابوالحسن علی بن مهزیار اهوازی او از مردم دورق بود، و از موالی است. پدرش نصرانی بود و اسلام آورد. و گفته اند که علی نیز در صغر سن نصرانی بود ولی بعد مسلمان شد، و خدا با شناخت اسلام و مذهب تشیع بر وی منت نهاد.

علی علم فقه و شناخت احکام دینی را آموخت، و از حضرت امام رضا و امام جواد علیهما السلام روایت کرده است و از اصحاب خاص امام محمدتقی علیه السلام به شمار می رفت، و از جانب حضرت وکالت داشت. بدین گونه در نزد آن حضرت مقامی بس بزرگ یافت، و نیز از اصحاب امام هادی هم بود، و در بعضی از نواحی وکیل آن ذوات مقدس بود.

راجع به او توقیعاتی مشتمل بر خوبی های وی از جانب (امام جواد و امام

هادی) خطاب به شیعیان صادر شده است. او در نقل روایاتش موثق بود. هیچ دانشمندی از وی نکوهش نکرده است. اعتقادی درست داشت، و کتاب های مشهوری تصنیف نموده است.

حسین بن سعید اهوازی

حسین بن سعید اهوازی

حسین بن سعید اهوازی، فقیه و محدث امامی نیمه اول قرن سوم است که همراه با برادرش حسن، آثار فقهی و حدیثی مهمی تألیف کرد.

معرفی

این دو برادر در کوفه به دنیا آمدند، ولی سال تولد آنان مشخص نیست.

درباره پدرشان سعید، در منابع فقط به این نکته اشاره شده که لقب او دندان بوده

و ابن داوود حلی نام وی را در شمار راویان مجهول آورده است.

بنابر منابع، این دو برادر و نیاکانشان از آزادشدگان (موالی) امام سجاد علیه السلام بودند.

دو دایی آنها، علی بن یحیی و جعفر بن یحیی، که به ترتیب از یاران امام رضا و امام جواد علیهما السلام بودند، در منابع رجالی، ثقة معرفی شده اند.

مشایخ

حسین بن سعید از اصحاب امام رضا و امام جواد و امام هادی علیهم السلام به شمار می رود.

او از این امامان بدون واسطه حدیث نقل کرده و به واسطه مشایخی چون ابن ابی عمیر، علی بن نعمان، حسن بن محبوب و محمد بن سنان از امامان پیشین هم روایت کرده است.

← آثار

کتاب الاحتجاج، کتاب الانبیاء و کتاب المثالب از آثار اوست.

← وثاقت

محدثان قم وی را به سبب آن که از غالیان بود، ضعیف شمرده و احادیث او را درخور اعتماد ندانسته اند؛ اما ابن غضائری،

ضمن نقل نظر محدثان قم، احادیث او را «سالم» تلقی کرده و از این رو، برخی عالمان رجال درباره او و روایاتش درنگ کرده اند؛

همچنان که شوشتری

به استاد

ص: 8

شهادت ابن غضائری قائل به پذیرش روایات شده است.

تالیفات

مشهور است که حسین بن سعید با برادرش حسن، سی کتاب تألیف کرده است.

طوسی در الفهرست،

حسین را مؤلف سی کتاب دانسته، ولی هنگام معرفی آنها، با افزودن کتاب البشارات، که نام آن در منابع دیگر دیده نمی شود، شمار کتابها را به 31 عنوان رسانده است.

← نام آثار

نجاشی

نام کتابهای حسین بن سعید را چنین ذکر کرده است: الوضوء، الصلوة، الزکاة، الصوم، الحج، النکاح، الطلاق، العتق و التدبیر و المکاتبة، الأیمان و الذور، التجارات و الاجارات، الخمس، الشهادات، الصيد و الذبائح، المكاسب، الاشربة، الزیارات، التقیه، الرد علی الغلاة، المناقب، المثالب، الزهد، المروة، حقوق المؤمنین و فضلهم، تفسیر القرآن، الوصایا، الفرائض، الحدود، الدیات، الملاحم، الدعاء.

در فهرستهای متأخر، نام برخی کتابها با اندکی تفاوت آمده است.

← عنوان مجموعه آثار

نکته مهم درباره نام و تعداد کتابهای حسین بن سعید آن است که نجاشی و شیخ طوسی در شرح حال برخی فقها و محدثان، آنان را مانند حسین بن سعید، دارای سی کتاب یا بیش تر دانسته اند، از جمله صفوان بن یحیی، محمد بن سنان، موسی بن قاسم بجلي (زنده تا 220)، علی بن مهزیار اهوازی (متوفی ح 254)، محمد بن اؤرمه قمی (زنده تا 254)، محمد بن حسن صفار (متوفی 290)، محمد بن علی صیرفی کوفی و یونس بن عبدالرحمان (متوفی 208).

بدین ترتیب نام و تعداد کتابهای سی گانه حسین بن سعید در فقه و حدیث شیعه نمادی برای یک دوره کامل موضوعات فقهی بوده است و از این رو گاه مجموعه آثار فقهی برخی فقها که از لحاظ اعتبار یا تعداد یا نام با کتابهای سی گانه مزبور مشابهت داشته اند-- «کتاب کامل» یا «کتاب

ص: 9

← آثار اخلاقی

بیشتر کتابهای حسین بن سعید درون مایه فقهی دارند، ولی در میان آن ها دو اثر اخلاقی، که اینک در دسترس اند، یعنی کتاب المؤمن و کتاب الزهد، و اثری کلامی با نام الرّدْ عَلَی الْغَلَاةِ (الغالية) و نیز کتاب التفسیر به چشم می خورد.

←← کتاب الزهد

احادیث کتاب الزهد غالباً با عبارت «حدثنا حسین بن سعید» آغاز می شود که دالّ بر این است که راوی کتاب، از فرزندان یا شاگردان حسین بن سعید، مانند علی بن حاتم، بوده است.

برخی از عناوین فصول این کتاب، که از نوع اندرنامه است، عبارت اند از: فضیلت سکوت و ترک دنیا، حسن خلق، مدارا و غضب، نیکی به پدر و مادر و اعضای خانواده، نحوه رفتار با بردگان (زیردستان)، حقیقت دنیا و طالبان آن، تواضع و تکبر، توبه و استغفار، گریه کردن از ترس خدا و اوصاف بهشت و جهنم.

کتاب الزهد را علی بن حاتم قزوینی تلخیص کرده است.

←← کتاب المومن

مضمون کتاب المؤمن بیش تر شوق مدارانه است و به منظور تقویت ایمان فردی و تحکیم روابط اجتماعی مؤمنان و تشریح وظایف آنان نسبت به یکدیگر نوشته شده است.

احادیث این کتاب و دیگر کتابهای حسین بن سعید به طور پراکنده در ابواب گوناگون کتابهایی مانند المحاسن برقی، الخصال، ثواب الاعمال و معانی الاخبار ابن بابویه و دیگر منابع حدیثی و نیز منابع فقهی - حدیثی آمده است.

← البهار

علاوه بر کتابهای مذکور، اثری با نام کتاب البهار به حسین بن سعید نسبت داده شده که نسخه ای قدیمی از آن نزد رضی الدین علی بن طاوس بوده و او در کتاب خود، یقیناً، از آن نقل قول کرده است.

←

همچنین بر پایه پژوهشی جدید، کتابی که با نام النوادر چاپ شده و اثر احمد بن محمد بن عیسی قلمداد گردیده، در واقع گزیده و تلفیقی از کتابهای سی گانه حسین بن سعید است یا لاقلاً بخش عمده کتاب، اثر اوست، زیرا در اسناد احادیث اثر یادشده، نام افرادی مانند محمد بن فضیل، نصر بن سُوید و فضالة بن ایوب وجود دارد که احمد بن محمد بن عیسی از آنان روایت نمی کرده است و آنان فقط از مشایخ حسین بن سعید بوده اند. [90]

با این همه، باتوجه به شهرت کتابهای حسین بن سعید و در دسترس نبودن بیش تر آن ها به شکل اصلی خود، آثار وی جای پژوهش و تفحص بسیار دارد.

← مآخذ ابن بابویه

کتابهای حسین بن سعید از جمله مآخذ معتبر ابن بابویه در تألیف کتاب من لایحضره الفقیه بوده است.

سکونت و درگذشت

حسین بن سعید و برادرش حسن از کوفه به اهواز رفتند. پس از مدتی، حسین به قم مهاجرت کرد و در آن جا سکنا گزید. میزبان او در قم حسن بن ابان قمی بود.

حسین بن سعید در قم درگذشت. سال درگذشت او دانسته نیست، ولی گفته اند که تا 254 زنده بوده است.

شاگردان

از جمله شاگردان و راویان حدیث از او، احمد بن محمد بن عیسی (متوفی 280)، احمد بن ادریس (متوفی 306)، احمد بن محمد برقی (متوفی 280)، و احمد بن محمد دینوری (متوفی 282) بودند.

حسین بن سعید پیش از مرگش کتابهای خود را به فرزند میزبان خود در قم، حسین بن حسن بن ابان، داد و از این رو، ابن ابان همه کتابهای حسین بن سعید را روایت کرده است.

توثیق رجالی

رجالیانی چون برقی و طوسی، حسین بن سعید را فردی موثق دانسته اند.

وجود نام وی در اسناد بیش

از پنج هزار حدیث موجود شیعه، نشان دهنده رتبه والای او در فقه و حدیث است.

مدح فقها

فقها و سیره نگاران نیز مقام او را ستوده اند.

مثلاً محقق حلی

او را از فقهای معتبر شمرده و ابن ندیم

وی و برادرش حسن را آگاه ترین افراد عصر خود به فقه و آثار شیعه دانسته است.

احمد بن محمد بن عیسی اشعری

احمد بن محمد بن عیسی اشعری

ابو جعفر، احمد بن محمد بن عیسی بن عبد الله اشعری قمی از راویان بزرگ شیعه در قرن سوم هجری و از یاران ائمه (علیهم السلام) می باشد.

تالیفات

احمد بن محمد قمی دارای تالیفات ارزشمندی است، از جمله تالیفات او که بیشتر در زمینه روایات اهل بیت (علیهم السلام) هستند می توان به کتب ذیل اشاره نمود:

1- النوادر.

2- التوحید.

3- فضل النبی (صلی الله علیه و آله).

4- المتعه.

5- الناسخ و المنسوخ.

6- طب الکبیر.

7- طب الصغیر.

8- المکاسب.

معرفی اجمالی

او در شهر قم به دنیا آمد، شهر علم و فقاہت و شهر راویان بزرگ شیعه و پناهگاه فقہا و دانشمندان بزرگ و علاقہ مندان به محمد و آل محمد صلوات اللہ علیہم بوده است. او در خانواده ای اهل علم و دانش و ارادتمند به اهل بیت رسول خدا صلی اللہ علیہم اجمعین تربیت شد و از نوجوانی زیر نظر پدر خود محمد بن عیسی اشعری به فراگیری علوم و معارف اسلامی پرداخت.

شخصیت

حمد بن محمد بن عیسی از برجسته ترین شخصیت های علمی دوران خود بود. او رئیس و بزرگ شهر قم بود و از احترام خاصی در نزد مردم قم برخوردار بود. ابو جعفر نزد علما

ص: 12

و فقهای شیعه نیز از مقام و منزلت خاصی برخوردار بود و از رویان بزرگ شیعه به شمار می آید. او خدمت امام رضا و امام جواد و امام هادی (علیهم السلام) نیز رسیده بود و روایات فراوانی از ائمه اطهار (علیهم السلام) نقل کرده است.

نام او در سند 2290 روایت آمده است. شیخ طوسی و نجاشی و ابن داود و علامه حلی درباره او می گویند: او بزرگ اهل قم و چهره سرشناس و فقیه و دانشمند آنان و رئیس شهر قم بود و به نمایندگی از مردم شهر در برابر سلطان و یا حکومت‌های دوران قرار می گرفت

رحلت

از تاریخ وفات وی دقیقاً اطلاعی در دست نیست لیکن ایشان در سال 274 ه. ق در قید حیات بوده است.

ابراهیم بن هلال ثقفی

ابراهیم بن هلال ثقفی

ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی اصفهانی، تاریخ نگار، راوی حدیث، مفسر قرآن و دانای به فقه و احکام، از علمای نام آور و شیعی در قرن سوم هجری و دوران غیبت صغری است.

زندگی نامه

وی در اوایل قرن سوم در شهر کوفه چشم به جهان گشود، بر اثر اشتیاق به تحصیل علوم اسلامی، به حضور اساتید عصر خود شتافته، و از محضر آنان علم حدیث و تاریخ را فرا گرفت. از قرائن تاریخی بر می آید که او در سال‌های (200 تا 260) عصر امام جواد و امام هادی و امام عسکری - علیهم السلام - در کوفه و در اصفهان می زیسته؛ اما بنا به عللی که بر ما معلوم نیست، نتوانسته است به حضور آن بزرگواران رسیده و از آنان مستقیماً بهره مند شود. اما حضور

ص: 13

وی در محضر اساتید فراوان، نشانگر اشتیاق و تلاش وی در این زمینه می باشد.

ابن هلال از نوادگان سعد بن مسعود، عموی مختار ثقفی، می باشد. نسب وی با چهار واسطه به سعد بن مسعود ثقفی می رسد. شیخ طوسی در این مورد می گوید:

ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال بن عاصم بن سعد بن مسعود ثقفی - رضی الله عنه - اصالتاً اهل کوفه است و سعد بن مسعود جد اعلای او، برادر سعد بن مسعود یکی از یاران و کارگزاران باوفای امیرالمومنین علی - علیه السلام - و امام حسن مجتبی - علیه السلام - محسوب می شود. علی - علیه السلام - وی را به خاطر امانت داری و تقوا در به حکومت مدائن برگزیده بود. آن حضرت ضمن نگارش نامه ای، کارهای سعد را ستوده از وی اعلام رضایت کرده و در مورد امانت داری و کمال ایمان وی، می فرماید:

ای سعد! تو حقوق مسلمانان را تمام و کمال به آنان ادا کردی؛ اطاعت پروردگارت را بجای آوردی، امام خود را با روشی زیبا و دور از غرض ورزی، خیر خواهی نمودی. کار ترا می ستایم و از رفتارت خشنودم؛ خیر خواهی و ارشاد تو ادامه داشته باشد. خداوند ترا ببخشد. والسلام.

سعد بن مسعود بعد از شهادت امیر المومنین علی - علیه السلام - در کنار امام مجتبی - علیه السلام - قرار گرفت و در مقام کاگزاری، با جان و دل فرامین حضرتش را لیبیک می گفت. در تاریخ آمده است:

هنگامی که جراح بن سنان در مسیر مدائن، ضمن اعتراض به امام مجتبی -

علیه السلام - در یک عمل مناقضانه به آن حضرت حمله کرده و با شمشیر امام را مجروح نمود؛ حضرت از شدت جراحت وارده از اسب خود به زمین فرود آمد. سعد بن مسعود، یار باوفا و کارگذار امین اهل بیت - علیهم السلام - آن بزرگوار را به منزل برده و در معالجه حضرتش نهایت تلاش را به عمل آورد.

علاوه بر سعد بن مسعود - که در خدمت اهل بیت - علیهم السلام - بوده است - سعید بن هلال، پدر بزرگ صاحب الغارات نیز از یاران امام صادق - علیه السلام - محسوب می شود. همچنان که شیخ طوسی وی را با عنوان سعید بن هلال ثقفی، در ردیف اصحاب پیشوای ششم - علیه السلام - ثبت کرده است.

ابن هلال ثقفی در اوایل به مذهب زیدیه تمایل داشت اما در اثر بررسی ها و تحقیقاتی که انجام داد، حقیقت را یافته و به مذهب امامیه روی آورد و یکی از شیعیان خالص، پرتلاش و از عاشقان بی قرار و طرفدار غیرتمند اهل بیت - علیهم السلام - گردید.

وی کتابی به نام «المعرفه» تألیف کرده و در آن، مناقب اهل بیت - علیهم السلام - و ستم ها و نیرنگ های دشمنان آنان را شرح داد. و در آن کتاب، عشق بی پایان خود به خاندان عصمت و طهارت و بیزاری از دشمنانشان را به طور واضح بیان نمود.

برخی از دانشمندان مصلح اندیش، از انتشار آن در شهر کوفه ممانعت به عمل آورده و او را به مخفی کردن آن کتاب توصیه نمودند. اما چون ابن هلال

از روی اعتقادات و اخلاص، آن کتاب را نوشته و به مطالب آن ایمان عمیق داشت، با خود عهد کرد که نه تنها آن اثر را منتشر می‌کنم بلکه قدمی هم فراتر گذاشته و آن را در جایی که مخالفین اهل بیت - علیهم السلام - بیشتر باشد، به مخاطبین خود عرضه نماید.

برای این منظور، وی شهر اصفهان را - که در آن زمان دور ترین نقطه از عقاید شیعه و مخالف ترین مکان با آیین تشیع بود - انتخاب نمود و سپس به آن جا هجرت کرد. او در اصفهان کتاب «المعرفه» را نشر داده و احادیث آن را به مردم عرضه نمود.

و تأثیر به سزایی در گرایش مردم اصفهان به سوی مکتب اهل بیت - علیهم السلام - به جا گذاشت.

با انتشار خبر هجرت ابن هلال به اصفهان، علمای بزرگ قم شادمان شده و گروهی از آنان - که احمد بن ابی عبدالله برقی، صاحب کتاب ارزشمند «المحاسن» در رأس آنان بود - به محضر وی شتافته و از او تقاضا کردند که به همراه آنان به قم برود. تا از نزدیک، از حضور وی بهره مند شوند. اما این عالم وارسته که با خود عهد کرده بود: «در جایی که مخالفین اهل بیت - علیهم السلام - بیشتر هستند، احادیث ائمه - علیهم السلام - را منتشر کند و علوم و اهل بیت را در مناطق نیازمند، تبلیغ نموده و در افزایش شیعیان اهل بیت - علیهم السلام - تلاش نمایند از پذیرفتن تقاضای علمای قم خود داری نموده و همچنان تا آخر عمر در اصفهان اقامت

گزید.

او علاوه بر نشر آثار خود، حوزه درس تشکیل داده و افراد مستعد و علاقه مند را گرد آورد و عده ای از راویان و محدثان را تربیت نمود و همانند: عبدالله بن کوشید اصفهانی، حسن زعفرانی اصفهانی و احمد بن علویه اصفهانی که دانشمندی زبان شناس، ادیب، نویسنده، شاعر اهل بیت - علیهم السلام - راوی حدیث و دارای تألیف متعدد می باشد.

تألیفات

تألیفات فراوان و آثار متعددی که از ابراهیم بن هلال به جای مانده است، نشان گر روحیه قوی، اطلاعات گسترده روایی و تاریخی، و اراده خلل ناپذیر او در راه احیای معارف شیعی و سیره علوی است.

در اکثر منابع شیعه و سنی بیش از 50 مورد از کتاب های وی یاد شده است؛ گرچه در زمان ما به غیر از کتاب «الغارات» آثار دیگر وی در دسترس نمی باشد و در اثر حوادث روزگار و تلاش دشمنان و سایر عوامل، بقیه تألیفات وی مفقود شده است! ولی برخی از مطالب کتاب های او در لابلای آثار دانشمندان یافت می شود که بعداً اشاره خواهد شد.

اوتوانسته مطالبی را در باره مناطق تحت نفوذ کارگزاران علی - علیه السلام - بنگارد و به این وسیله مظلومیت علی - علیه السلام - و یارانش را نمایان سازد. به همین جهت، نام کتاب خود را با الهام از مقتدای خویش، «الغارات» انتخاب کرده است؛ آن جا که علی - علیه السلام - از نافرمانی کوفیان نکوهش کرده و می فرماید:

«فتوا کلتم و تخاذلتم حتی شنت علیکم الغارات، و ملکت علیکم الاوصان؛

پس شما وظیفه خود را به یکدیگر

ص: 17

حواله نمودید و همدیگر را خوار ساختید تا این که دشمن از هر طرف غالب شده و اموال شما غارت گردید و دیار شما از تصرفتان بیرون رفت».

این کتاب در برخی منابع، به نام «الستنفار و الغارات» و در بعضی دیگر، به نام «الاسفار و الغارات» ثبت شده، اما در میان علما و محافل علمی، به «الغارات» معروف است.

گرچه غرض اصلی نگارنده از تألیف این کتاب، تشریح غارت ها و چپاولگری های معاویه بوده، اما تألیف و نگارش، موجب شده تا لایه لای مطالب کتاب، گفتار های بسیار ارزنده ای گنجانده شود به طوری که خواننده مشتاق دانش از مطالب فرعی آن بیشتر بهره مند می شود.

این کتاب یکی از بهترین منابع در زمینه حکومت و سیره کشور داری علی - علیه السلام - است که می تواند در این مورد پاسخگوی نیاز محققان و مؤلفان باشد. سیره سیاسی، اخلاقی، اجتماعی و سطح زندگی حاکم اسلام، نامه های حکومتی، رفتار گزاران حکومت اسلامی، ریزش ها و رویش ها در حکومت علوی تحلیل و بررسی بازتاب رفتار های مثبت و منفی کارگزاران و ... در این کتاب، در دسترس خواننده قرار گرفته است.

مؤلف به عنوان پیش گفتار، مقدمه و زمینه سازی برای ورود در موضوع اصلی، این شیوه را برگزیده و در معرض دید مخاطب قرار داده که علاوه بر نکات فوق، درس هایی آموزنده، عبرت انگیز و حتی مسائل تربیتی را به مخاطب خویش القا کند.

مهم ترین عناوین این کتاب عبارتند از: سخنرانی های علی - علیه السلام - بعد از جنگ نهروان، روش آن حضرت در استفاده از

بیت المال، شیوه ارتباط با کارگزاران و عوامل حکومتی، ولایت سعد بن قیس بر مصر، ولایت محمد بن ابی بکر و مالک اشتر بر مصر، شهادت آن دو بزرگوار، آمدن عقیل در کوفه با حضور علی - علیه السلام -، گزارش هایی از زندگی خصوصی امام ع لی - علیه السلام - و خوراک و پوشاک و مسکن آن حضرت در ایام زمامداری، علی - علیه السلام - و اصول امر به معروف و نهی از منکر، مکاتبات با معاویه و ده ها عنوان دیگر که در دوران حکومت آن حضرت رخ داده است.

سایر تألیفات

ابن هلال ثقفی از آن جایی که در رشته های مختلف علوم اسلامی از جمله: علوم قرآن، فقه و احکام، تاریخ و سیره، کلام و اعتقادات، حدیث و روایات و شخصیت نگاری مهارت تامی داشته است. دست به تألیف آثار ارزشمندی زده و کتاب های قابل توجهی را پدید آورده و در اختیار مشتاقان قرار داده است که بالغ بر 50 مورد می شود؛ نام برخی از آنان به شرح ذیل می باشد؛

1. المعرفة فی المناقب و المثالب؛

2. المبتداء؛

3. السیره؛

4. معرفة فضل الافضل؛

5. اخبار مختار ابی عبیده الثقفی؛

6. المغازی؛

7. السقیفه؛

8. الرده؛

9. مقتل عثمان؛

10. الشوری؛

11. بیعه امیر المومنین - علیه السلام - ؛

12. الجمل؛

13. الصغین؛

14. الحکمین؛

15. النهروان؛

16. مقتل امير المؤمنين - عليه السلام - ؛

17. رسائل و اخبار امير المؤمنين - عليه السلام - ؛

18. قيام الحسن بن على - عليه السلام - ؛

19. مقتل الحسين - عليه السلام

ص: 19

20. التوابین وعین الوردہ؛

21. فدک؛

رحلت

این عالم پرتلاش؛ نویسنده مجاهد و احیاگر معارف اهل بیت - علیهم السلام - در قرن سوم هجری و عصر خفقان، بعد از پرورش عده ای از دانشمندان و حدیث شناسان ممتاز و تعلیم دین و نشر احکام شریعت ناب محمدی - صلی الله علیه و آله وسلم - و با به جای گذاردن ده ها اثر نفیس، در سال 283 ق. در شهر اصفهان رحلت نمود.

محمد بن حسن صفار قمی

ابوجعفر محمد بن حسن صفار قمی

ابو جعفر محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی از محدثان بلند مرتبه امامی مذهب و از هم عصران و یاران امام حسن عسکری (ع) است. صفار رسالات متعدد حدیثی داشته که به شکل مستقل به ما نرسیده است. وی همچنین فقیهی سرشناس بوده است. کتاب بصائر الدرجات که مجموعه ای حدیثی با موضوع فضایل و ویژگی ها و دلایل امامان شیعه است، منسوب به اوست.

معرفی اجمالی

وی از یاران امام حسن عسکری (علیه السلام) می باشد و از چهره های سرشناس یاران ائمه (علیهم السلام) و راویان حدیث به شمار می آید. او را می توان از بزرگان قرن سوم هجری برشمرد.

صفار در دورانی زندگی می کرد که ظلم و جنایت و خفقان بنی عباس به نهایت خود رسیده بود. بسیاری از شیعیان و یاران ائمه (علیهم السلام) در زندان ها و شکنجه گاه ها به سر می بردند و حتی امامان معصوم نیز در خانه های خود تحت مراقبت و نظر به سر می بردند. صفار یکی از چهره های درخشان آن روزگار است که با استفاده های فراوان از شخصیت های علمی

ص: 20

آن زمان و نوشتن نامه های خصوصی و مخفیانه خدمت امام حسن عسکری (علیه السلام) خود را به آن حضرت مرتبط می کرد و شیعیان را از نور وجود ایشان بهره مند می ساخت.

زندگی

محمد بن حسن صفار قمی معروف به اعرج (به معنای لنگ)، از موالیان ایرانی تبار عیسی بن موسی بن طلحه اشعری بود

و از همین رو نسبت «اشعری» داشت. تاریخ ولادت وی معلوم نیست. سال وفاتش 290 قمری مقارن با دوران غیبت صغری است.

به گفته شیخ طوسی، وی از اصحاب امام حسن عسکری (ع) بود. اصلی ترین شاهد بر این مدعا مجموعه پرسش هایی است که وی از طریق نامه از آن حضرت پرسیده بود.

این نامه نگاری ها می تواند نشانه ای بر مقام وکالت و نمایندگی او از سوی امام نزد شیعیان باشد.

در منابع حدیث گاه از او با لقب مموله نیز یاد شده است. این لقب در برخی از منابع به شکل مموله آمده است. صفت مموله در برخی از منابع به مجموعه سوالاتی که وی از امام حسن عسکری (ع) پرسیده بوده است، اطلاق شده است.

آثار و جایگاه علمی

محمد بن حسن صفار را از برجسته ترین شیوخ حدیث قم دانسته اند و رجالیان با عباراتی که حاکی از بلندی جایگاه علمی وی و وثاقتش است از او سخن رانده اند.

تحصیلات

قم از دیر باز پایگاه شیعیان محمد و آل محمد (صلوات الله وسلامه علیهم) بوده است و چهره های فراوانی در این شهر درخشیده اند که حافظان و پاسداران معارف ائمه معصومین (علیهم السلام) بوده اند.

یکی از این چهره ها محمد بن حسن صفار می باشد. او را

به عنوان یکی از چهره های سرشناس شیعه در شهر قم می شناسند که با حفظ و نقل روایات، خدمت بزرگی به جهان تشیع نموده و شخصیت هایی همچون کلینی با نقل روایات او تلاش او را به نتیجه رسانده است.

نجاشی درباره او می فرماید: محمد بن حسن بن فروخ صفار یکی از چهره های درخشان شیعه در شهر قم بوده، وی شخصیتی مورد اطمینان و دارای ارزشی والا است. روایات او بر بسیاری از روایات ترجیح داده می شود. او تألیفات فراوانی نیز دارد.

شیخ طوسی در کتاب فهرست می فرماید: محمد بن حسن صفار اهل قم می باشد. وی تألیفات فراوانی دارد و نامه هایی نیز به امام حسن عسکری (علیه السلام) فرستاده است که آن نامه ها و جواب آنها موجودند و در اختیار می باشند.

علامه حلی در کتاب خلاصه می فرماید: محمد بن حسن بن فروخ از چهره های سرشناس شیعه در شهر قم و مورد اطمینان است و شخصیتی عظیم الشان است که روایات او برتر می باشند.

اثر و تالیفات

بصائر الدرجات

از جمله آثار وی که امروزه در دسترس ماست، کتاب بصائر الدرجات الکبری فی فضائل آل محمد مشهور به بصائر الدرجات از منابع معتبر حدیثی شیعه است. این کتاب، اثری روایی با رویکرد کلامی محسوب می گردد که احادیث آن درباره مسأله امامت، شناخت امام و فضائل ائمه اطهار (ع) است.

نجاشی عناوین دیگر آثار او را چنین برشمرده است :

* کتاب الصلاة

* کتاب الوضوء

* کتاب الجنائز

* کتاب الصیام

* کتاب الحج

* کتاب النکاح

* کتاب الطلاق

* کتاب العتق و

التدبير و المكاتبه

* كتاب التجارات

* كتاب المكاسب

* كتاب الصيد و الذبائح

* كتاب الحدود

* كتاب الديات

* كتاب الفرائض

* كتاب الموارث

* كتاب الدعا

* كتاب المزار

* كتاب الرد على الغلاه

* كتاب الاشرية

* كتاب المروه

* كتاب الزهد

* كتاب الخمس

* كتاب الزكاه

* كتاب الشهادات

* كتاب الملاحم

* كتابا التقيه

* كتاب المومن

* كتاب الايمان و النذور و الكفارات

* کتاب المناقب

* کتاب المثالب

* کتاب ما روی فی شعبان

* کتاب ما روی فی اولاد الائمه (ع)

* کتاب الجهاد

* کتاب فضل القران

* کتاب المثالب

چنان که از عناوین کتاب های صفار معلوم است، بیشتر آثار او موضوعات فقهی داشته و بیش از همه راوی احادیث فقهی بوده است.

. با این حال برخی از کتاب هایش در موضوعات کلامی و اعتقادی بوده است.

افزون بر این آثار، وی مجموعه ای از سوالات را از امام حسن عسکری (ع) از طریق نامه پرسیده بود که این نامه ها به شکل مکتوب تا مدتی باقی بوده و شیخ صدوق آن را در اختیار داشته است.]

محمد بن حسن بن صفار در علم فقه نیز از علمای سرشناس بود. یکی از آرای فقهی وی که در منابع نقل شده، حکم به صحت خواندن قنوت به زبان فارسی است.

عبدالله بن جعفر حمیری

عبدالله بن جعفر حمیری

حمیری، عبدالله بن جعفر، عالم و محدث امامی قرن سوم و چهارم است.

کنیه و تولد

کنیه وی ابوالعباس بود. از تاریخ دقیق ولادت و وفات او اطلاعی نیست، اما بدون شک در دوران امامت امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام و

ص: 23

در دوره غیبت صغری می زیسته است.

ارتباط با ائمه

حمیری با امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام مکاتباتی داشت و علی رغم فشار شدید حکومت عباسی در قطع ارتباط میان شیعیان و آن دو امام بزرگوار، ارتباط خود را با امامان خود حفظ کرده و از آن دو امام همام پیوسته رهنمود می گرفت.

ارتباط با امام زمان

پس از شهادت امام حسن عسکری علیه السلام حمیری رابطه خود را با معدن وحی در زمان غیبت صغری قطع نکرد و از طریق «محمد بن عثمان عمری» رابطه و مکاتبه خود را با امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف حفظ نمود و مسائل و مشکلات خود را از امام زمان از طریق نامه می پرسید و از نور وجود آن حضرت بهره مند می گشت. وی مجموعه این نامه ها را در کتابی به نام «مسائل عن محمد بن عثمان العمری و التوفیعات» جمع آوری نموده است

آثار

← موضوعات مورد علاقه محدثان

حمیری آثار متعددی تألیف کرده که اغلب شامل موضوعات مورد علاقه محدثان آن دوره است. از جمله موضوعاتی که محدثان شیعه آن دوره آثار متعددی درباره آن تدوین کرده اند، پاسخهای ائمه به پرسشهای اصحاب درباره مسائل فقهی و کلامی است که موارد فراوانی از آن ها در کتب اربعه نقل شده است.

← مکاتبات فقهی - کلامی

حمیری نیز برخی مکاتبات فقهی - کلامی بین امامان شیعه و اصحاب را گردآورده و آثاری با این موضوع تألیف کرده است.

وی در کتاب مسائل الرجال و مکاتباتهم ابالحسن الثالث علیه السلام،

مکتوبات بین برخی اصحاب امام هادی علیه السلام با ایشان را، که غالباً مشتمل بر مسائل فقهی است، گرد آورده است. نامهای برخی از این

ص: 24

اصحاب در منابع حدیثی دیگر آمده است که عبارت اند از: حسن/ حسین بن مالک، محمد بن جزک، حسین بن علی بن کیسان صنعانی، ایوب بن نوح، محمد بن سرو و علی بن ریّان بن صلت .

ابن ادريس حلی منتخبی از این کتاب را نقل کرده است.

← مسائل لأبی محمد الحسن

حمیری همچنین کتابی با عنوان مسائل لأبی محمد الحسن علیه السلام علی يد محمد بن عثمان العمري تألیف کرده

که نقل قولهایی از آن در آثار گوناگون امامیه باقی مانده است.

بر اساس این نقل قول ها، به نظر می رسد که بخش اعظم این کتاب، پرسشهای فقهی از امام حسن عسکری علیه السلام بوده که حمیری آن ها را از طریق محمد بن عثمان عمري به امام می رسانده و پاسخهایی نیز از طریق عمري می گرفته است. احتمالاً حمیری در این کتاب برخی مکتوبات دیگر اصحاب ائمه به امام حسن عسکری علیه السلام را نیز آورده است.

← الدلائل

حمیری آثاری نیز در موضوع امامت تألیف کرده است. وی کتاب مهمی با نام الدلائل داشته است

که تا قرن هفتم موجود بوده و بهاءالدین اربلی (متوفی 693) و ابن طاووس (متوفی 664)

بخشهایی از آن را نقل کرده اند. ابن طاووس نسخه ای از این کتاب را، به خط احمد بن حسین ابن غضائری، در اختیار داشته است

← کتاب الغيبة

از جمله آثار حمیری درباره غیبت، کتاب الغيبة است.

همچنین وی تألیف دیگری در این زمینه داشته که نجاشی از آن با نام الغيبة و الحيرة یاد کرده و احتمالاً همان است که طوسی، به نقل از ابو جعفر محمد بن جعفر ابن بطله قمی، نام آن را الفترة والحيرة ذکر کرده است.

ابن ابی زینب و ابن بابویه و شیخ طوسی در کتاب الغيبة روایات فراوانی درباره غیبت

از حمیری نقل کرده اند که برگرفته از آثار وی در این باب است. ابن بابویه در کتاب التوحید

روایاتی به نقل از مشایخ خود از حمیری آورده که احتمالاً از کتاب العظمة و التوحید یا کتاب التوحید و البداء و الارادة و الاستطاعة و المعرفة است که شیخ طوسیز کتاب اخیر با عنوان التوحید و الاستطاعة و الافاعیل و البداء یاد کرده است.

← قرب الإسناد

تنها کتاب موجود از حمیری، قرب الإسناد است. نجاشی

از سه کتاب حمیری با نامهای قرب الاسناد الی الرضا علیه السلام، قرب الاسناد الی ابی جعفر بن الرضا علیهما السلام، و قرب الاسناد الی صاحب الامر علیه السلام یاد کرده، اما شیخ طوسی

فقط از قرب الاسناد نام برده است. قرب الاسناد به آثاری اطلاق می شود که در آن، محدث احادیث را با کوتاه ترین طریق تا معصوم روایت کند. حمیری در تألیف این کتاب از متون کهن تر نیز بهره برده،

که از مهم ترین آن ها، کتاب المسائل علی بن جعفر عریضی است که حمیری بخش اعظم آن را در کتاب خود آورده است.

حمیری تحریر غیر مبوب المسائل را به روایت عبداللّه بن حسن بن علی بن جعفر عریضی از علی بن جعفر نقل کرده است.

ابن ادریس حلّی روایاتی از قرب الاسناد حمیری نقل کرده، ولی به اشتباه این کتاب را به فرزند وی، محمد، نسبت داده است. منشأ این خطا ظاهراً آن است که سلسله سند آغازین کتاب به فرزند حمیری منتهی می شود.

عامل دیگر در این انتساب نادرست، احتمالاً وجود اجازه ای از فرزند حمیری به فردی دیگر، در آغاز نسخه ای از این کتاب به خط ابن ادریس، است.

شاهد مهم بر صحت انتساب قرب الاسناد به حمیری پدر، آن است که

ص: 26

ابن ادریس حلی، خود در نقل قول از این کتاب، حدیثی را بدون واسطه از محمد بن حسین بن ابی الخطاب (متوفی 262) آورده که طبقه حدیثی آن تنها با طبقه مشایخ عبدالله بن جعفر تطابق دارد. مجلسی نیز با اشاره به نظر دیگران، عبدالله بن جعفر را مؤلف قرب الاسناد و پسر وی را راوی آن دانسته است.

قرن چهارم

کلینی

محمد بن یعقوب کلینی

ویکی شیعه

لقب: ثقه الاسلام

تاریخ تولد: حدود 255 قمری

زادگاه: روستای گلین از توابع ری

محل زندگی: ری، قم، بغداد

تاریخ وفات: 329ق

محل دفن: بغداد

شهر وفات: بغداد

استادان: احمد بن ادریس قمی، حسن بن فضل بن یزید یمانی، احمد بن مهران، ابن بابویه، صفار قمی

شاگردان: ابن ابی رافع صیمری، ابن قولویه، هارون بن موسی تلعبکری، ابوغالب زراری

تالیفات: الکافی، الرد علی القرامطه، رسائل الاثمه(ع)، تعبیرالرؤیا، کتاب الرجال

فعالیت های اجتماعی: شیخ و پیشوای شیعه در ری

کلینی اصالتاً ایرانی و از روستای «کلین» واقع در 38 کیلومتری شهر ری و ناحیه جنوب غربی جاده قم - تهران، نزدیک حسن آباد کنونی است. ری و روستاهای آن، از روزگاران نخستین، جزو مراکز شیعه نشین بوده است؛ هر چند بیشتر مردم ری را سنیان حنفی و شافعی تشکیل می داده اند. آرامگاه پدر کلینی، یعنی یعقوب بن اسحاق - که از بزرگان شیعیان آن روز بوده - هم اکنون در قریه «کلین» بوده و زیارتگاه مردم آن سامان است.

آثار و تالیفات

مهم ترین اثر کلینی، کتاب کافی است. این کتاب از برجسته ترین منابع حدیثی شیعه و مهم ترین و معتبرترین منبع از کتب اربعه است. این کتاب در سه بخش اصول، فروع و روضه تألیف شده است. تلاش کلینی بر آن بوده تا احادیث الکافی را بر اساس عدم

مخالفت با قرآن و موافقت با اجماع جمع آوری کند. کلینی به سبب ارتباط با اصحاب ائمه و دسترسی به اصول اربعه روایات این کتاب را با کمترین واسطه نقل کرده است. گروهی از عالمان شیعه معتقد به صحت تمامی روایات آن بوده اند و در مقابل گروهی از عالمان شیعه وجود احادیث ضعیف در کافی را قبول دارند.

محمد بن یعقوب کلینی افزون بر «کافی» دارای آثار دیگری نیز بوده که جایگاه علمی او را در غیر از علم حدیث آشکار می سازد. برخی از این کتب عبارتند از:

الرد علی القرامطه که در رد عقاید القرامطی قرمطیان نگاشته شد.

رسائل الائمه (ع)

تعبیرالرؤیا

کتاب الرجال

ما قبل فی الائمه (ع) من الشعر

همایش بزرگداشت شیخ کلینی اردیبهشت ماه سال 1388 ش در شهر ری برگزار شد. مقالات ارائه شده در این همایش در پایگاه رسمی مؤسسه دارالحدیث و نرم افزار «مجموعه آثار ثقه الاسلام کلینی» ارائه شده است. [ ] همچنین مرکز کامپیوتری علوم اسلامی، نرم افزار مجموعه آثار ثقه الاسلام کلینی (سلسله بزرگداشت ها 3) را به سفارش مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث تهیه کرد. این مجموعه متن کامل 67 عنوان کتاب در 191 جلد، شامل: کتاب کافی، شرح ها، ترجمه ها، تعلیقه ها، حاشیه های کتاب کافی، مجموعه آثار انتشار یافته توسط همایش بزرگداشت شخصیت ثقه الاسلام کلینی و نیز تصویر کامل 27 نسخه از مهمترین نسخه های خطی کتاب کافی آن است.

محل دفن

مرقد کلینی در محوطه مسجد آصفیه، در ساحل شرقی رود دجله (در مرکز بغداد) جنب مدرسه نظامیه (مستصریه قدیم) قرار دارد. نام اصلی این مسجد، جامع الصفوی یا مسجد صفوی بوده است که عثمانیان آن را به آصفیه تغییر دادند. مرقد کلینی در سال های اخیر بازسازی

ص: 28

شده است. در محرم سال 1436ق مراسم پایان بازسازی قبر شیخ کلینی برگزار شد. در این مراسم از ضریح نقره ای آن که توسط هنرمندان اصفهانی ساخته شده بود، رونمایی گردید.

ابن قولویه قمی

ابن قولویه قمی

ویکی شیعه

زادروز؟

زادگاه - قم

درگذشت 368 ق

آرامگاه حرم کاظمین

استادان محمد بن یعقوب کلینی

محمد بن حسن صفار

ابن بابویه

شاگردان شیخ مفید

آثار کامل الزیارات و...

ابن قولویه قمی، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن مسرور (درگذشته 368ق) از راویان شیعه در قرن چهارم هجری و از شاگردان محمد بن یعقوب کلینی و از استادان شیخ مفید بود. ابن قولویه از فقهای صاحب فتوا دانسته شده و نظراتش در میانه آرای مکتب حدیثی و مکتب کلامی معرفی شده است. کتاب کامل الزیارات مشهورترین اثر اوست.

تالیفات

کامل الزیارات، مشهورترین تألیف وی است؛ مجموعه روایات اهل بیت درباره شیوه زیارت پیامبر (ص) و دیگر امامان و امامزادگان.

تاریخ الشهور

مداواة الجسد

الصلاة

قيام الليل

الرضاع

الصداق

الأضاحي

مشايخ حديث

ابن قولويه از مشايخ بسياري بهره برده كه از آن مي توان احمد بن ادريس قمي، علي ابن بابويه قمي، ابن وليد قمي، ابن عقده، محمد بن يعقوب كليني، ابوعمر و كشي، عبدالعزيز بن يحيى جلودي، ابن همام اسكافي و همچنين پدرش محمد و برادرش علي را نام برد. وي همچنين از طريق مكاتبه نائل به دريافت اجازه از ابن ابی عقيل عُمانی گشت.

شاگردان

شخصيت های فراواني نيز از محضر او بهره برده اند مانند:

1- شيخ مفيد 2- حسين بن عبيد الله غضائري 3- احمد بن عبدون 4- تلعبري 5- ابن عزور 6- محمد بن سليم صابوني

ص: 29

ابن قولویه در بغداد وفات یافت و در کاظمین مدفون گردید.

ازبازماندگان وی تنها پسرش ابواحمد عبدالعزیز را می شناسیم که از راویان حدیث بوده است.

شیخ صدوق

شیخ صدوق

زادروز پس از 305ق.

درگذشت 381ق

آرامگاه ایران، ری

محل زندگی قم، ری

نقش های برجسته محدث، فقیه

آثار من لایحضره الفقیه، معانی الاخبار، عیون الاخبار، الخصال، علل الشرائع، صفات الشیعة، ثواب الاعمال، کمال الدین، المقنع فی الفقه، ...

خویشاوندان علی بن حسین بن موسی بن بابویه (پدر)

ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، مشهور به شیخ صدوق، از علمای قرن چهارم قمری بوده است.

زندگی

شیخ صدوق در قم پرورش یافت و 20 سال با پدرش زندگی کرد و از وی و دیگر علمای قم دانش آموخت و سپس به درخواست اهل ری بدانجا رفت. مدتی در آنجا بود و سپس با اجازه حاکم آنجا رکن الدولة بویه برای زیارت امام رضا(ع) به مشهد رفت و در بازگشت در نیشابور ساکن شد و بزرگان آن شهر از دانش او بهره گرفتند. بدین طریق او با خروج از قم به ری، استرآباد، جرجان، نیشابور، مشهد، مرو، سرخس، ایلاق (بلخ)، سمرقند، فرغانه، بلخ، همدان، بغداد، کوفه، فید، مکه و مدینه مسافرت کرد.

آثار شیخ صدوق

شیخ صدوق، (305-381ق) از علمای شیعه در قرن چهارم هجری قمری که مشهورترین محدث و فقیه مکتب حدیثی قم به شمار می آید. حدود 300 اثر علمی به او نسبت داده شده ولی بسیاری از آنها امروزه در دسترس نیست.

یکی از مهمترین آثار وی، کتاب من لایحضره الفقیه از کتب اربعه شیعه است.

از دیگر آثار شیخ صدوق، معانی الاخبار، عیون اخبار

ص: 30

الرضا،

الخصال،

علل الشرايع

كمال الدين

صفات الشيعة است.

و نجاشي (متوفى 450ق) در فهرست خویش حدود 200 اثر وی را می آورد که در شاخه های مختلف علوم دینی و همه آنها ارزشمندند و از زمان تألیف تاکنون مورد استفاده علماء بوده است، البته بسیاری از آثار او به دست ما نرسیده است. [برخی از آثاری که نجاشی در کتابش نام برده عبارتند از:

کتاب التوحید

کتاب النبوة

کتاب إثبات الوصية لعلی (ع)

کتاب علل الشرائع

کتاب ثواب الأعمال

کتاب عقاب الأعمال

کتاب مدينة العلم

کتاب المقنع فی الفقه

کتاب العرض علی (فی) المجالس

کتاب الأوائل

کتاب الأواخر

کتاب إثبات النص علی الأئمة

کتاب المعرفة فی فضل النبی و أمير المؤمنين و الحسن و الحسين علیهم السلام

کتاب الأوامر

کتاب المناهی

کتاب الفرق

کتاب خلق الإنسان

کتاب الرسالة الأولى فی الغيبة

کتاب الرسالة الثانية

کتاب الرسالة الثالثة

کتاب الرسالة فی أركان الإسلام

کتاب المیاه

← آثار چاپی

الاعتقادات، الامالی؛ التوحید؛ ثواب الاعمال و عقاب الاعمال؛ الخصال؛ علل الشرائع؛ عیون الاخبار الرضا (ع)؛ کمال الدین و تمام النعمة، معانی الاخبار؛ «المقنع»؛ من لایحضره الفقیه؛ «الهدایة»؛ فضائل الاشهر الثلاثة

هم چنین دو کتاب دیگر وی با عنوان های صفات الشيعة و فضائل الشيعة یک بار در نجف و یک بار با ترجمه فارسی در تهران، 1381ق، منتشر شده است.

برخی از مشهورترین شاگردان وی عبارتند از سید مرتضی، شیخ مفید و تلعبکری. مدفن شیخ صدوق در ری است.

تولد به دعای امام زمان

سال ولادت شیخ صدوق به نحو دقیق مشخص نیست، اما آنچه از کتاب وی، کمال الدین، و کتاب غیبت شیخ

ص: 31

طوسی و کتاب فهرست نجاشی استفاده می شود این است که وی پس از مرگ محمد بن عثمان عَمَری، دومین سفیر از سفرای چهارگانه امام زمان(عج)، در سال 305ق و در اوائل سفارت ابوالقاسم حسین بن روح، سومین سفیر، متولد شده است

بنابر نقل شیخ صدوق از ابوجعفر محمد بن علی بن اسود، علی بن حسین بن موسی بن بابویه (پدر شیخ صدوق که صدوق اول نیز خوانده می شود)، پس از مرگ محمد بن عثمان عَمَری از ابوجعفر خواسته است که از حسین بن روح نوبختی (سومین سفیر) بخواهد که او از امام زمان(عج) بخواهد که دعا کند تا خدا به او پسری بدهد. ابوجعفر می گوید من نیز از حسین بن روح درخواست کردم و او این درخواست را به امام زمان رساند و پس از سه روز به من گفت که امام برای علی بن حسین دعا کرده است و برایش فرزندی مبارک متولد می شود که خدای عزوجل به سببش او را سود می رساند.

داستان تولد در ویکی فقه

سالیانی آن چه روح پدر را آزرده می ساخت نداشتن فرزند بود، گرچه پنجاه بهار از عمر او می گذشت و روبه پیری می رفت هرگز از رحمت الهی ناامید نبود و بارها از خدای خویش درخواست کرده بود تا فرزندی به او عطا کند، اما از گره کار مطلع نبود.

روزی بر آن شد تا نامه ای به امام و پیشوای خود حضرت مهدی (عج) بنویسد و از ایشان بخواهد تا برایش دعا کند. به دنبال فرصتی مناسب و فردی مطمئن بود تا به واسطه او نامه ارسال کند تا آن که زمانی کاروانی از قم به

ص: 32

عراق می رفت. در بین آن کاروان یکی از دوستانش به نام ابوجعفر محمد بن علی الاسود را یافت که می توانست نامه وی را به مقصد برساند.

او نامه ای به محضر پیشوای خود ولی عصر (عج) نوشت و به وی سپرد تا در عراق به حسین بن روح بدهد و از او بخواهد که این نامه را به حضرت برساند.

ابوجعفر گوید من نامه او را به نماینده مهدی موعود (عج) رساندم و پس از سه روز به من خبر داد که حضرت برای ابن بابویه دعا کرد و در آینده نزدیک خداوند به او فرزندی خواهد داد که منشاء برکات زیادی خواهد شد. [5]

شیخ طوسی در کتاب غیبت، درباره تولد صدوق چنین نگاشته است:

بسیار از بزرگان قم نقل کرده اند که علی بن حسین بن بابویه با دخترعموی خود ازدواج کرد ولی از وی صاحب فرزند نشد. نامه ای به شیخ ابوالقاسم حسین بن روح نوشت که از حضرت ولی عصر (عج) بخواهد تا برای او دعا کند که خداوند به او فرزند عطا فرماید از حضرت جواب آمد که از این همسر صاحب فرزند نمی شوی ولی بزودی با کنیزی دیلمی ازدواج خواهی کرد که خداوند از او دو فرزند فقیه به تو خواهد داد.

شیخ صدوق خود نیز ماجرای دعای حضرت ولی عصر (عج) و ولادت خود را در کتاب اکمال الدین آورده است و در ادامه نوشته است که هر گاه ابوجعفر محمد بن علی اسود مرا می دید که برای آموختن حدیث و علوم اهل بیت علیهم السلام با اشتیاق تمام به درس اساتید می رفتم، می فرمود: این میل و اشتیاق به علم آموزی که

تو داری جای تعجب نیست، زیرا تو به دعای امام زمان متولد شده ای.

به هر تقدیر این بشارت به ابن بابویه رسید و پس از مدتی در پی ازدواج با کنیزی دیلمی خداوند محمد را به او عطا فرمود که در آن سنین مایه امید و چشم روشنی پدر گشت و سپس پسر دیگری به او داد و نامش را حسین نهاد.

حسین بن علی بن بابویه نیز از دانشمندان و پس از پدر و برادرش محمد بزرگ ترین و معروف ترین شخصیت خاندان بابویه است.

وفات

وفات وی در سال 381ق با بیش از هفتاد سال سن درگذشت و در شهر ری دفن شد. قبر او امروزه در قبرستانی با نام قبرستان ابن بابویه معروف و زیارتگاه مردم است. تجدید عمارت قبر وی در زمان فتحعلی شاه قاجار در سال 1238 انجام گرفت. پیش از این تاریخ قبر او در اثر سیل شکافته شد و آشکار شدن جنازه سالم وی پس از گذشت قرن ها مایه حیرت همگان شد

صاحب بن عباد

صاحب بن عباد

نام کامل اسماعیل بن عباد مشهور به صاحب بن عباد

لقب صاحب، کافی الکفاة، الکافی الأوحد، امین

نسب خاندانی ایرانی

زادروز 326ق

زادگاه طالقان در منطقه دیلم، یا در اصطخر فارس

تاریخ درگذشت 24 صفر، سال 385ق

محل درگذشت ری

آرامگاه اصفهان

فرزندان یک دختر

مذهب شیعه

پیشه کتابت، وزارت

پست ها کاتب و وزیر دولت آل بویه

پس از ابوالفضل بن عمید وزیر

کتابها الإبانة عن مذهب أهل العدل، دیوان الصاحب بن عباد، رسالة فی الطب..

ویکی فقه

ابوالقاسم اسماعیل بن عباد فرزند عباس ملقب به صاحب و مشهور به صاحب بن عباد

ص: 34

به سال 326 ق. در اصفهان دیده به جهان گشود.

در و اجداد صاحب از بزرگان و سرشناسان اصفهان بوده و مرتبه وزارت داشتند. عباس پدر صاحب بدان مرتبه از بزرگی و احترام رسیده بود که مردم او را «شیخ امین» می گفتند.

پدر صاحب و همسرش نهایت کوشش خود را در تربیت فرزند خود به کار بستند. اولین استاد صاحب، پدرش «عباد» بود که علاوه بر ایفای وظایف پدری استادی مهربان و دلسوز برای وی به حساب می آمد. «صاحب» پس از فراگیری مقدمات به تحصیل فقه، حدیث، تفسیر، کلام و دیگر علوم رایج پرداخت.

پس از چندی که او خود را از اساتید و بزرگان اصفهان بی نیاز دید به «ری» که از مراکز علم و ادب آن زمان بود مهاجرت کرد و در آن شهر به حلقه درس «ابن عمید» وزیر دانشمند و شهیر آل بویه پیوست. ابن عمید توانایی «صاحب» در انشای متون ادبی را مشاهده کرد و او را از نویسندگان مقام وزارت قرار داد. کاردانی و توانایی صاحب در انجام این امور، راه پیشرفت را بر او هموار ساخت تا آنجا که چون رکن الدوله، فرزندش مؤید الدوله را به حکومت اصفهان منصوب کرد صاحب نیز در مقام دبیری او و نویسندگی وی به زادگاهش اصفهان بازگشت.

صاحب در دانشهایی چون علوم قرآن و تفسیر، حدیث، کلام، لغت، نحو، عروض، نقد ادبی، تاریخ و طب تسلط و تبحر داشت

تالیفات

آثار متعددی در زمینه علوم فوق از صاحب باقی مانده که بدین شرح است:

1. کتاب الإبانة (در علم کلام) 2. الأفتاح (در عروض) 3. الأمثال السائره (در

ص: 35

علوم ادبی) 4. التذکره (در کلام و اصول دین) 5. دیوان اشعار 6. رسائل صاحب (مباحث اخلاقی، اعتقادی و اجتماعی) 7. رساله ای در فضایل حضرت عبدالعظیم حسنی - علیه السلام - 8. رساله ای در علم طب 9. عنوان المعارف 10. الفرق بین الضاد و الظاء 11. الكشف عن مساویء شعر المتنبیء 12. المحيط (در علم لغت) 13. المنظومه الفریده.

مؤلفاتی که تمامی آنها در دست نیست عبارت اند از:

14. الأنوار 15. الروزنامه 16. السفینه 17. نهج السبیل 18. اسماء الله و صفاته 19. الاعیاد و فضائل النیروز 20. الأمامه 21. تاریخ الملک و اختلاف الدول 22. التعلیل 23. جواهره الجمهوره 24. الحجر 25. الزیديه 26. الشواهد 27. الفصول المهدبّه للعقول 28. القضاء و القدر 29. الوزراء 30. الوقف و الابتداء 31. الکافی فی الترسل و برخی دیگر.

اساتید صاحب

از مشخصات تمامی اساتید صاحب اطلاع دقیق در دسترس نیست. برخی از اساتید مهم وی عبارت اند از: 1. عبّاد (پدر او) 2. ابن عمید 3. ابن فارس 4. ابوالفضل عباس بن محمد نحوی مشهور به صدام 5. ابوسعید حسن بن عبدالله سیرافی 6. ابوبکر محمد بن یعقوب 7. قاضی ابوبکر احمد بن کامل 8. ابوزکریّا یحیی بن عدّی 9. ابوعمر صباغ.

وفات

صاحب در اواخر عمر خویش، ناخوش و رنجور گشت و در بستر بیماری افتاد. او در بستر هم از مسائل کشور غافل نبود و از امور کشور با اطلاع می شد. مردم در ایام بیماری به عیادت او رفته، برای بهبودی اش روزی دوبار مقابل سرای او به درگاه خداوند دعا می کردند. ولی صاحب که از زندان تن به تنگ آمده، مشتاق لقای

ص: 36

پروردگار خود بود سرانجام در شب جمعه 24 صفر سال 385 ق. جان به پروردگار خویش تسلیم کرد و روح متعالی به سرای باقی شتافت. بامدادان مردم ری از ارتحال وزیر باوفای دیار خویش باخبر شدند. تمامی بازارهای شهر بسته گردید و دروازه های ری به هم آمد. جمعیتی انبوه در تشییع پیکر صاحب گرد آمدند. ابوالعباس ضبّی از دانشمندان ری که شاگرد صاحب بود بر پیکر استاد نماز خواند. فخرالدوله و سران سپاه در حالی که جامه سیاه بر تن داشتند در مراسم عزای آن وزیر دانشمند، شرکت داشتند. مدتی تابوت صاحب در خانه اش در ری نهاده شد و سرانجام با شکوه و تجلیل فراوان به اصفهان انتقال داده و در زادگاهش به خاک سپرده شد. از آن پس مقبره صاحب زیارت گاه خاصّ و عام گردید و همه ساله افراد زیادی از شیفتگان اهل بیت (علیه السّلام) مقبره صاحب را زیارت و حاجات خود را در جوار مرقد او از خداوند طلب می کنند. (مرقدش در میدان طوقچی، جنب مزار آیت الله طیب واقع است.)

در عظمت شخصیت صاحب بن عبّاد همین بس که علامه امینی در شأن او می فرماید: او از کسانی است که شرح حال نویس هر اندازه ادیب و سخندان باشد از بیان فضایل و مکارم او ناتوان بوده، زبانش در کام می خشکد.

اخلاق شخصی و سیاسی:

در گزارش ها و کتب تاریخی، از ابن عباد شخصی کریم و سخی و بخشنده یاد شده است. حموی می نویسد که با وجود سبک سری های صاحب اما گزارش های خوبی درباره مکارم اخلاق وجود دارد. مصحح کتاب «روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات» بیان می کند که صاحب بن

ص: 37

عباد از نیاکان بزرگوار خود محاسن اخلاق، مکارم اوصاف، نیکوکاری، نوع پروری، گشاده دستی و خدمت به مردم را ارث برده بوده است و نیز همه در خواست کنندگان و نیازمندان را با چهره خندان و آغوشی باز و دستی گشاده می پذیرفته است.

قرن پنجم

شیخ مفید

شیخ مفید

محمد بن محمد بن نعمان مشهور به شیخ مفید

زادروز 11 ذی القعدة، 336 یا 338ق.

درگذشت 413ق.

آرامگاه عراق، کاظمین

محل زندگی بغداد

استادان شیخ صدوق، ابن جنید اسکافی، ابن قولویه، ابوغالب زراری، محمد بن عمر جعابی

شاگردان سید مرتضی، سید رضی، شیخ طوسی، نجاشی، سلار دیلمی، ابوالفتح کراچکی و ابویعلی محمد بن حسن جعفری

نقش های برجسته محدث، فقیه، اصولی، متکلم

آثار الارشاد، المقنعة، الامالی (یا المجالس)، الجمل، اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات، الافصاح فی الامامة، العیون و المحاسن، ...

محمد بن محمد بن نعمان مشهور به شیخ مفید (336 یا 338 - 413ق) متکلم و فقیه امامیه در قرن های چهارم و پنجم قمری. گفته اند شیخ مفید با تدوین علم اصول فقه، روشی جدید در اجتهاد فقهی ارائه داد که راه میانه ای بود در برابر دو روش عقل گرایی افراطی و اکتفا کردن به روایات بدون توجه به عقل.

آثار

تألیفات شیخ مفید بر اساس فهرست نجاشی 175 کتاب و رساله است. آثار او در چندین رشته علمی قابل دسته بندی است. معروف ترین اثر شیخ مفید در علم فقه المُنْعَنَة، در کلام اوائل المقالات و در شرح حال نگاری امامان الارشاد است.

مجموعه آثار مکتوب شیخ مفید در مجموعه ای چهارده جلدی با عنوان مُصَدِّقَات شیخ مفید منتشر شده است. این مجموعه در سال 1371ش، برای برگزاری کنگره جهانی شیخ مفید منتشر شد.

1. المقنعه

2. الفرائض الشرعيه

3. احكام النساء

← اصول

ص: 38

. مختصر التذكرة بأصول الفقه

← علوم قرآنی

1. الكلام فی دلائل القرآن

2. وجوه اعجاز القرآن

3. النصرة فی فضل القرآن

4. البيان فی تالیف القرآن

← تاریخ

1. مسار الشیعه فی مختصر تواریخ الشریعة

2. الارشاد

3. الجمل

نسب، لقب، ولادت

محمد بن محمد بن نعمان در 11 ذی القعدة سال 336ق یا 338ق در عکبری نزدیکی بغداد به دنیا آمد.

پدرش شغل معلمی داشت و بدین جهت شیخ مفید به «ابن المعلم» مشهور بوده است. عکبری و بغدادی نیز دو لقب دیگر او هستند. در خصوص ملقب شدن به مفید هم گفته اند: در مناظره ای که با علی بن عیسی رُمانی دانشمند معتزلی داشت، توانست استدلالات طرف مقابل را باطل کند؛ پس از آن رُمانی او را «مفید» خواند.

در منابع تاریخی دو فرزند برای مفید ذکر شده است؛ یکی ابوالقاسم علی و دیگری دختری که اسمش در منابع نیامده و همسر ابویعلی جعفری بوده است.

تحصیلات

مفید قرآن و علوم مقدماتی را نزد پدر فراگرفت. سپس برای ادامه تحصیل همراه او به بغداد رفت و توانست از محدثان، متکلمان و فقهای برجسته شیعه و سنی بهره ببرد.

شیخ صدوق (درگذشت 381ق)، ابن جنید اسکافی (درگذشت 381ق)، ابن قولویه (درگذشت 369ق)، ابوغالب زراری (درگذشت 368ق) و ابوبکر محمد بن عمر جعابی (درگذشت 355ق) از مشهورترین استادان شیعی او بوده اند.

شیخ مفید نزد حسین بن علی بصری معروف به جُعَل از اساتید بزرگ معتزله و ابویاسر شاگرد متکلم نامی ابوالجیش مظفر بن محمد

خراسانی بلخی علم کلام آموخت. او همچنین به پیشنهاد ابویاسر در مجلس درس علی بن عیسی رمانی دانشمند معروف معتزلی شرکت کرد.

وی از حدود

ص: 39

40 سالگی ریاست شیعیان را در فقه، کلام و حدیث عهده دار شد و در دفاع از عقاید شیعه، با علماء دیگر مذاهب مناظره می کرد.

ویژگی های اخلاقی

گفته اند شیخ مفید بسیار صدقه می داد، فروتن بود، بسیار نماز می خواند و روزه می گرفت و لباس خشن بر تن می کرد؛ تا آنجا که وی را «شیخ مشایخ الصوفیه» (استاد استادان صوفیان) خواندند. [12] ابویعلی جعفری داماد وی گزارش کرده است که او شب ها کم می خوابید و بیشتر وقتش صرف مطالعه و نماز و تلاوت قرآن و یا تدریس می شد. []

جایگاه علمی

شیخ طوسی در کتاب الفهرست، مفید را فردی تیزفهم و حاضر جواب و پیشتاز در دانش های کلام و فقه معرفی کرده است. این ندیم از مفید با عبارت رئیس متکلمان شیعه یاد کرده، در علم کلام بر دیگران مقدم دانسته و بی همتا توصیف کرده است.

شیخ مفید شاگردان بسیاری پرورش داد که برخی از آنان علماء صاحب نام شیعه بوده اند. افراد زیر از جمله آنها هستند:

سید مرتضی (درگذشت 436ق)

سید رضی (درگذشت 406ق)

شیخ طوسی (درگذشت 460ق)

نجاشی (درگذشت 450ق)

سلار دیلمی (درگذشت 463ق)

ابوالفتح کراچکی (درگذشت 449ق)

ابویعلی محمد بن حسن جعفری (درگذشت 463ق).

نامه امام زمان به شیخ مفید

امام زمان (عجل الله فرجه الشریف) درباره او ضمن توقیعی خطاب به وی می فرماید: «شیخ السدید و مولی الرشید الاخ الولی الناصر لنا...».

درگذشت

شیخ مفید در جمعه، دوم یا سوم ماه رمضان سال 413ق درگذشت. [شیخ طوسی، ازدحام مردم از همه مذاهب برای نماز گزاردن و گریستن در مرگ او را بی سابقه توصیف کرده است. هشتاد هزار تن از شیعیان او را تشییع کردند و سیدمرتضی علم الهدی بر او نمازگزارد او چند سالی

در خانه اش مدفون بود و سپس به سوی مقابر قریش، نزدیک قبر امام جواد(ع) برده شد. مقبره وی اکنون در حرم کاظمین قرار دارد.

سید مرتضی

سید مرتضی

مرقد منسوب به سید مرتضی در کاظمین

زادروز 355ق.

درگذشت 436ق.

آرامگاه کاظمین و به قولی کربلا

محل زندگی بغداد

استادان شیخ مفید و أبو عبدالله محمد بن عمران مرزبانی بغدادی

شاگردان شیخ طوسی، سلار دیلمی، ابن براج، محمد بن علی کراچکی.

نقش های برجسته فقیه، متکلم، اصولی، شاعر

لقب سید مرتضی، شریف مرتضی و علم الهدی

دین اسلام

مذهب شیعه

آثار الانتصار، الشافی فی الامامة، المحکم و المتشابه، تنزیه الانبیاء، دیوان المرتضی، الغرر و الدرر (یا امالی مرتضی)، الذریعة الی اصول الشریعة.

خویشاوندان سید رضی، حسین بن موسی علوی

علی بن حسین بن موسی (355-436ق) معروف به سید مرتضی، شریف مرتضی و علم الهدی، فقیه و متکلم امامی و از شخصیت های پرنفوذ اجتماعی شیعه در دوره آل بویه بود. سید مرتضی مانند پدر و برادرش سید رضی، مدتی نقیب طالبیان، امیرالحاج و رئیس دیوان مظالم بود و در بغداد زندگی می کرد و نزد خلفای عباسی و حاکمان آل بویه احترام ویژه ای داشت.

سید مرتضی بر حجیت عقل در عقاید و مباحث کلامی تأکید داشته و علاوه بر آن، در اندیشه های فقهی خود نیز رویکردی عقل گرایانه داشته است. وی از پیشگامان روش اجتهادی در فقه شیعه دانسته شده است که بر خلاف اخباریان، در استنباط احکام از ادله عقلی بهره می برده است.

آثار بسیاری در فقه، اصول فقه، تفسیر قرآن از او بر جای مانده است. سید مرتضی همانند استادش شیخ مفید، حجیت خبر واحد را انکار می کرده است. به باور او، استناد به خبر واحد نه تنها در موضوعات اعتقادی جایز

ص: 41

نیست، بلکه در استنباط احکام فقهی نیز راهی ندارد.

اثر

آثار کلامی: آثار کلامی سید مرتضی از مهم ترین تألیفات اوست:

الشافی فی الامامة در نقد کتاب المغنی نوشته قاضی عبدالجبار در موضوع امامت.

تنزیه الانبیاء با هدف اثبات عصمت مطلق پیامبران.

المخلص فی اصول الدین.

الفصول المختاره به دنبال اثبات عقاید شیعه با بیانی استدلالی و با استناد به عقل، قرآن و روایات اهل بیت (ع).

الذخیره فی علم الکلام

الموضح عن جهة اعجاز القرآن

جمل العلم و العمل که دارای مباحث اعتقادی و فقهی است.

المقنع فی الغیبة درباره امام زمان و مسئله غیبت.

از آثار فقهی سید مرتضی کتاب الانتصار شامل احکامی است که اختصاص به شیعه دارد. این اثر از نخستین نمونه های کتب فقهی است که به مسایل مورد اختلاف شیعه و اهل سنت می پردازد.

سید مرتضی تألیفاتی در علم اصول فقه نیز داشته که مهمترین آنها الذریعة الی اصول الشریعة است. این اثر نخستین کتاب مفصل و جامع شیعیان در علم اصول است. [36] سید مرتضی در این کتاب نظرات اهل سنت را بیان و درباره آنها داوری کرده و نظر خود را طرح کرده است. از این رو، این کتاب را سرآغاز شکل گیری علم اصول شیعه و استقلال آن از علم اصول اهل سنت به شمار آورده اند.

سید مرتضی رسالات و کتاب هایی در موضوع مرتبط با علوم قرآن دارد؛ مانند کتابی که درباره اعجاز قرآن با عنوان «الموضح عن وجه اعجاز القرآن» نگاشته است.

سید مرتضی ادیبی ممتاز و سرشناس بود. از سید مرتضی آثار ادبی متعددی به جای مانده است. از جمله شعرهای او در شش جلد و همچنین

کتاب مشهوری با عنوان «الدرر و الغرر» شامل مباحث ادبی و واژه‌شناختی و نحوی. افزون بر آن، سید مرتضی رساله‌هایی در نقد آثار ادبی پیش از خود نوشته است.

زندگی نامه

علی بن حسین بن موسی، از نوادگان ابراهیم در سال 355ق در بغداد به دنیا آمد. کنیه اش ابوالقاسم و مشهور به سید مرتضی بود. پدرش حسین بن موسی علوی از علمای سرشناس شیعه و نزدیک به دستگاه خلافت و حاکمان آل بویه بود که منصب نقابت علویان، ریاست دیوان مظالم و منصب امیرالحاج را بر عهده داشت. [

مادر سید مرتضی، فاطمه دختر حسن (یا حسین)، از نوادگان امام سجاد(ع) بوده است.

لقب‌ها

سید مرتضی القاب متعدد و مشهوری دارد؛ از آنجا که نسب او، هم از سوی پدر و هم از سوی مادر حسینی است، به او «شریف» می‌گویند. همچنین او به «علم الهدی» معروف است. بنابر گزارشی، یکی از بزرگان معاصر سید مرتضی، امام علی(ع) را در خواب دید که سید مرتضی را با لقب علم الهدی خواند و آن شخص او را به این لقب خطاب کرد. [5] از دیگر القاب او دُوالْمَجْدِین است که به دستور بهاءالدوله بویه ای به او داده شد.

وفات

بنابر نقل نجاشی، سید مرتضی در سال 436ق درگذشت. پسرش بر او نماز خواند و در خانه خودش در محله کرخ بغداد (کاظمین) دفن شد.

در برخی از منابع قرن دوازدهم و سیزدهم هجری آمده است که جسد سید مرتضی و برادرش سید رضی مدتی پس از دفن در کرخ بغداد، به کربلا منتقل شده و در حرم امام حسین(ع) به خاک سپرده شده است. [ ] ابن میثم بحرانی از علمای قرن

هفتم نیز محل دفن دو برادر را در نزدیکی قبر امام حسین(ع) دانسته است. [۱]

سید رضی

سید رضی

زادروز 359ق.

درگذشت 6 محرم 406ق.

آرامگاه کاظمین و به قولی کربلا

محل زندگی بغداد

استادان شیخ مفید، ابوعلی فارسی، قاضی سیرافی، قاضی عبدالجبار، ابن نباته، عثمان بن جنی، هارون تلکبری، سهل بن دیباجی

شاگردان سید عبدالله کبایکی حسینی جرجانی، محمد بن علی حلوانی، سید علی بن بندار بن محمد قاضی هاشمی، ابوبکر نیشابوری،

ابوالحسن مهیار دیلمی، محمد بن ابی نصر عکبری

نقش های برجسته ادیب، شاعر، نقابت

دین اسلام

مذهب شیعه

آثار نهج البلاغه، تلخیص البیان فی مجازات القرآن، حقائق التأویل، المجازات النبویه، خصائص الائمة، دیوان الشریف الرضی

خویشاوندان سید مرتضی، حسین بن موسی علوی

محمد بن حسین بن موسی معروف به سید رضی (359ق-406ق) از علمای شیعه، گردآورنده نهج البلاغه و برادر سید مرتضی.

سید رضی در موضوعاتی همچون فقه، کلام، تفسیر، حدیث و شعر آثاری دارد. برخی از آنها به زبان های دیگر از جمله فارسی ترجمه شده است.

سید رضی در شعر نیز دستی داشت. به عقیده سید محسن امین شعر او بر دیگر جنبه هایش غلبه کرده است. او نخستین قصیده خود را

کمی پس از ده سالگی سروده است. سید رضی با شاعرانی همچون متنبی (354-303ق) و ابوالعلاء معری (449-363ق) هم عصر بود.

ابوحکیم المعلم عبدالله خبری (متوفای 476ق) بیش از 6300 بیت از اشعار او را در دیوانی گردآورده است. در سال 385ق قطعه ای از

شعر او به دست صاحب بن عباد افتاد او کسی را به بغداد فرستاد تا از روی دیوان سید رضی نسخه ای برایش ببرد. چون سید رضی از این

کار آگاه شد، نسخه ای از دیوان خود را برایش فرستاد. [۱]

بیان زندگی علویان یا طالبیان محروم از حق و قدرت است. رثائیات، مراثی اوست برای بزرگان زمان یا دوستان و خویشاوندان و نیز مراثی شهدای کربلا. رضی در فخریات خود از عزت و شرف کهن یاد کرده و بدان بسی بالیده است.

رمت المعالی فامتنعن و لم یزل ابدا یمانع عاشقا معشوق

و صبرت حتی نلتهن و لم اقل ضجرا: وداک الفارک التطلق

نجاشی و آقا بزرگ هر کدام 12 کتاب به سید رضی منسوب کرده اند.

نهج البلاغه؛ مجموعه ای از خطبه ها، نامه ها و سخنان امام علی (ع) است. سید رضی این اثر را در سال 400ق به پایان رساند و آن مایه مباحثات خود می دانست. معیار او در انتخاب، بلاغت ادبی بوده است. برخی دیگر از آثار او عبارتند از:

خصائص الأئمة در باره زندگانی امام علی علیه السلام

تلخیص البیان فی مجازات القرآن

این دو کتاب و نهج البلاغه جزئی بهترین و مهمترین آثار اوست

حقائق التنزیل

مجاز القرآن

الزیادات فی شعر ابی تمام

تعلیق خلاف الفقهاء

مجازات الآثار النبویة

تعلیقة فی الإیضاح لأبی علی

الجید من شعر ابن الحجاج

الزیادات فی شعر ابن الحجاج

مختار شعر أبی إسحاق الصابی

ما دار بینہ و بین أبی إسحاق من الرسائل شعر

تلخیص البیان

اخبار قضاة بغداد

ديوان شعر

الرسائل

الزيادات في شعر الصابي و ابي تمام

طيف الخيال

الحسن من شعر الحسين

المتشابه في القرآن

شيخ طوسي

شيخ طوسي

ويكي شيعه

مقبره شيخ طوسي در مسجد شيخ طوسي واقع در نجف

نام كامل: محمد بن حسن بن علي بن حسن

لقب شيخ طوسي و شيخ الطائفه

تاريخ تولد رمضان 385ق.

زادگاه طوس

محل زندگي خراسان، بغداد، نجف

تاريخ وفات شب دوشنبه 22 محرم 460ق.

محل دفن مسجد شيخ طوسي

خويشاوندان

سرشناس ابوعلی

ص: 45

استادان شیخ مفید، ابن حاشر بزاز، سید مرتضی

شاگردان ابوالصلاح حلبی، ابوالفتح کراچکی

محل تحصیل بغداد

تألیفات

استبصار، تهذیب، رجال، الامالی، التبیان، الخلاف، الغیبة، الفهرست

حل مسئله تعارض روایات رسیده از امامان، از دغدغه های شیخ طوسی بود. او با نگارش کتاب های تهذیب الاحکام و الاستبصار فیما اختلف من الاخبار روایات متعارض را جمع اوری کرد و به تأویل و توجیه تعارض ها و روش حل تعارض و استنباط احکام از این روایات پرداخت. توجه به فقه تطبیقی یا فقه مقارن از ویژگی های اندیشه فقهی شیخ طوسی است. اثر مهم او در این زمینه کتاب الخلاف فی الاحکام است.

نوآوری در تفسیرنگاری

التبیان فی تفسیر القرآن

شیخ طوسی نویسنده کتاب التبیان فی تفسیر القرآن است. کتاب التبیان نخستین تفسیر نوشته شیعیان است که تمام سوره های قرآن را در بر می گرفت. تفسیرهای شیعیان پیش از شیخ طوسی تنها به نقل روایاتی در تفسیر آیات قرآن بسنده می کردند. توجه شیخ طوسی به آرای دانشمندان شیعه و سنی و نقد و بررسی آرای تفسیری دیگر مفسران، استفاده از متون ادبی عرب پیش از اسلام و ارائه اطلاعات درباره لغات غریب قرآن و اختلاف قرائت و مسائل فقهی و کلامی و بلاغی آیات قرآن از جمله ویژگی های این تفسیر است.

از دید برخی، دیگر ویژگی روش تفسیری شیخ طوسی، رویکرد اجتهادی و عقل گرایانه او در تفسیر قرآن است که با رویکرد روایی مفسران قبل از او متفاوت بود. شیخ طوسی با استناد به آیات قرآنی، قرآن را متنی قابل فهم برای عقل بشر می داند و روایاتی را که تنها راه فهم قرآن را مراجعه به احادیث می دانند، نمی پذیرد. [15]

محمد بن

ص: 46

حسن بن علی بن حسن (385-460ق)، مشهور به شیخ طوسی و شیخ الطائفه (به معنای بزرگ قوم/بزرگ شیعیان)، از مشهورترین محدثان و فقیهان شیعه. وی نویسنده دو کتاب التهذیب و الاستبصار از کتاب های چهارگانه حدیثی شیعه است. در 23 سالگی از خراسان به عراق آمد و از اساتیدی چون شیخ مفید، سید مرتضی استفاده کرد. خلیفه عباسی، کرسی تدریس کلام بغداد را به او سپرد. هنگامی که کتابخانه شاپور در آتش سوخت، به نجف رفت و در آنجا تدریس و فعالیت علمی خود را شروع کرد که باعث ایجاد تدریجی حوزه علمیه نجف شد.

نظریات و نوشته های فقهی او مثل نهاییه، الخلاف و مبسوط، مورد توجه فقیهان شیعه است. التبیان، کتاب مهم تفسیری اوست. شیخ طوسی در سایر علوم اسلامی مثل رجال و کلام و اصول فقه نیز صاحب نظر بود و کتاب های او جزء کتاب های مرجع علوم دینی است. او تحول در اجتهاد شیعی را آغاز کرد و مباحث آن را گسترش داد و در برابر اجتهاد اهل سنت به آن استقلال بخشید. نامدارترین شاگرد او ابوالصلاح حلبی است.

زندگی نامه

شیخ طوسی در رمضان سال 385ق، 4 سال پس از وفات شیخ صدوق در طوس یکی از شهرهای خراسان متولد شد. [1] کنیه او ابوجعفر است که گاهی در برابر شیخ کلینی و شیخ صدوق که کنیه هر دوی آنها ابوجعفر بود به او ابوجعفر ثالث می گویند.

وی در 408ق. در 23 سالگی به عراق رفت و 5 سال شاگرد شیخ مفید (متوفای 413ق)، 3 سال شاگرد حسین بن عبیدالله غضائری (متوفای 411ق) و نیز شاگرد ابن حاشر بزاز، ابن ابی جید، و ابن الصلت

ص: 47

بود. بعضی از مشایخ وی و نجاشی (372-450ق) مشترک اند. او سید مرتضی (م 436) را درک کرد.

خلیفه عباسی، القائم بامر الله، کرسی علم کلام را در بغداد به او سپرد. در میان شاگردانش 300 تن از علما بودند. وی در این جایگاه بود تا اینکه بغداد به دست ترکان سلجوقی سقوط کرد و در سال 447 طغرل وارد بغداد شد و کتابخانه شاپور را سوزاند.

در سال 448ق میان شیعیان و اهل سنت بغداد درگیری روی داد. ابن جوزی در حوادث این سال از گریختن ابوجعفر طوسی و غارت شدن خانه اش در 449ق سخن گفته. شیخ پس از آن به نجف هجرت کرد و حوزه علمیه نجف را بنا نهاد، هرچند گفته اند این حوزه قبل از او بوده است.

شیخ طوسی 12 سال آخر عمرش را در نجف گذراند.

وفات

شیخ طوسی 12 سال در نجف زندگی کرد و در 460ق شب دوشنبه، 22 محرم درگذشت و شاگردانش حسن بن مهدی سلیقی، حسن بن عبدالواحد عین زری، و ابوالحسن لولوی او را غسل داده و در خانه اش دفن کردند.

طبق وصیت شیخ، این خانه، به مسجد تبدیل شد. مسجد شیخ طوسی (که جامع الشیخ الطوسی نیز نامیده می شود) امروزه از مساجد مشهور نجف است. این مسجد که در محله مشراق قرار دارد، تا به حال چندین بار بازسازی، مرمت و تعمیر اساسی شده است.

قرن ششم

فتال نیشابوری

محمد بن حسن فتال نیشابوری

زادروز قرن پنجم

درگذشت 508ق

استادان پدرش شیخ حسن بن علی فتال، شیخ طوسی، سید مرتضی علم الهدی، شیخ عبدالجبار بن عبدالله، مرتضی ابوالحسن مطهر

شاگردان ابن شهر آشوب مازندرانی، علی بن حسن نیشابوری

دین اسلام

مذهب شیعه امامیه

آثار روضه

ص: 48

معروف به ابن فتال و ابن فارسی، از عالمان شیعه قرن پنجم و ششم قمری است. وی از مشایخ ابن شهر آشوب بوده و از شیخ طوسی و سید مرتضی روایت کرده است. او دارای دو اثر به نام های روضة الواعظین و التتویر فی معانی التفسیر بوده است. برخی نیز کتاب مونس الحزین را به وی نسبت می دهند. فتال نیشابوری در سال 508 هجری به دست شهاب الاسلام به قتل رسید و او را با لقب شهید یاد کرده اند.

معنای فتال

فتال هر چند بیشتر به معنی نخ تاب و فتیله ساز آمده است ولی در کتب لغت معنای دیگر آن را بلبل و هزارستان ضبط کرده اند و گروهی از نویسندگان کتاب های رجال گفته اند که این لقب به سبب خوش صوتی و طلاقت زبان به او داده شده است. [2]

تألیفات

کتاب روضة الواعظین

تمام کسانی که شرح حالی از فتال نیشابوری ذکر کرده، تنها یک یا دو تألیف برای او شمرده اند که عبارت اند از:

روضه الواعظین و بصیرة المتعظین که از جمله مصادر بحار الانوار استو بارها در ایران و عراق چاپ شده است. حسینی حائری در تسلیة المجالساز آن روایت نقل کرده اند.

کتاب التتویر فی معانی التفسیر.

دو کتاب «التتویر فی معانی التفسیر» و «روضه الواعظین» در بیشتر کتاب هایی که شرح حال فتال در آن ها آمده، برای او ثبت شده است. در کتاب های فهرست، این دو کتاب بدون هیچ گونه تردیدی به او نسبت داده شده است. مثلاً بغدادی در ایضاح المکنون، عمر رضا کحاله در معجم المؤلفین و آقا بزرگ تهرانی در الذریعه

هر دو کتاب را آورده اند.

کتاب «التنوير في معاني التفسير» از جمله تفاسیر شیعه بوده و معلوم می شود در همان قرن ششم بسیار مشهور بوده است، زیرا عبدالجلیل قزوینی رازی در کتاب النقص که حدود پنجاه سال پس از وفات فتال تألیف شده است آن را در ردیف تبیان شیخ طوسی و مجمع البیان طبرسی می شمرد. متأسفانه از این کتاب نشانی در دست نیست و ظاهراً از میان رفته است.

ابن شهر آشوب در مناقب، کتاب دیگری به نام «مونس الحزین» را از مؤلفات فتال می داند و یکی از مناقب امام حسن مجتبی (ع) را از آن نقل کرده است. علامه مجلسی در بحار و محدث قمی هم در تجدید نظری که ضمن شرح حال فتال در فواید الرضویه کرده، این موضوع را آورده است. ابن شهر آشوب در معالم العلماء در ذیل نام فتال نیشابوری نام مونس الحزین را نمی برد و عده ای معتقدند این کتاب از شیخ صدوق است

طول عمر

فتال، عمری نسبتاً طولانی داشته و قرینه ای در دست است که ولادت او نمی تواند بعد از سال 425ق باشد و اگر شهادت او را در سال 508ق باشد، به هنگام مرگ، حدود هشتاد ساله بوده و آن قرینه این است که ابن شهر آشوب در مناقب می نویسد: روایتی را که از سید مرتضی علم الهدی نقل می کنم از فتال است که او و پدرش هر دو از آن شنیده و نقل کرده اند و با توجه به این که وفات سید مرتضی بدون هیچ اختلافی در 436ق بوده است، نباید سن فتال در آن هنگام کمتر از ده یا یازده سال بوده باشد و بعید است

ص: 50

در کمتر از این سن و سال به محضر درس سید مرتضی راه یافته باشد

شهادت

کسی که فرمان به قتل او داده، شهاب الاسلام عبدالرزاق است که از او به رئیس نیشابور تعبیر شده است. این شخص به تصریح ابوالحسن علی بن زید بیهقی در تاریخ بیهق برادرزاده نظام الملک و پسر فقیه اجل ابوالقاسم عبدالله است. بیهقی او را با عنوان امام وزیر آورده است

شیخ طبرسی

شیخ طبرسی

دانشنامه اسلامی

زادروز 468 یا 469ق

زادگاه مشهد

درگذشت 548ق - سبزوار

آرامگاه مشهد $36^{\circ}10'48''$ شمالی $59^{\circ}21'36''$ شرقی

محل زندگی مشهد، سبزوار

استادان ابوعلی بن شیخ طوسی، حسن بن حسین بن حسن بن بابویه قمی رازی...

شاگردان ابونصر حسن بن فضل طبرسی، محمد بن علی بن شهر آشوب، شیخ منتجب الدین، قطب راوندی...

نقش های برجسته متکلم، مفسر، محدث، فقیه

لقب امین الاسلام

دین اسلام

مذهب شیعه

فضل بن حسن طبرسی (468-548ق) ملقب به «امین الاسلام»، از علمای بزرگ شیعه و مفسر شهیر قرآن در سده ششم قمری است. عالمان بزرگی چون قطب راوندی و ابن شهر آشوب از شاگردان او هستند. شیخ طبرسی صاحب آثار گرانقدری است که از آن میان، تفسیر مجمع البیان و إعلام الوری بأعلام الهدی شهرت بیشتری دارند. کتاب تاج المواید ترجمه و خلاصه کتاب اعلام است به قلم ابوفاضل رضوی

رضوی

آثار مجمع البيان في تفسير القرآن، جوامع الجامع، اعلام الهدى في فضائل الائمة (ع)....

تاج الموالي،...

الكافي الشافي: علامه طبرسي پس از تأليف مجمع البيان - كه به تفسير كبير شهرت يافت - به تفسير كشاف، اثر جار الله زمخشري برخورد و به دليل جذابيت و هنرنمايي موجود در آن، به تلخيص آن كتاب اهتمام ورزید. او معانی نو و بدیع

ص: 51

و الفاظ نیکویی را که در نوع خود بی همتا بود از این تفسیر گلچین کرد و آن را در یک جلد تألیف نمود و نام این تفسیر گزیده و مختصر را «الکافی الشافی» نهاد. این کتاب در آثار برخی از شرح حال نویسان به «الوجیز» تعبیر شده است. چون نسبت به مجمع البیان و جوامع الجامع دارای حجم کوچکی بوده است.

طبرسی مازندرانی است یا تفرشی؟

درباره این که طبرسی اهل کجاست اختلاف شده برخی او را مازندرانی و برخی اهل تفرش می دانند. این اختلاف ناشی از اختلاف در آوانگاری شهرت طبرسی است. برخی آن را طَبْرسی خوانده اند، با این ادعا که این کلمه نشان دهنده انتساب به طبرستان است. میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، محمدعلی مدرس تبریزی در ریحانة الادب و محمدباقر خوانساری در روضات الجنات بر این اصرار دارند.

برخی نیز گفته اند نسبت به طبرستان، طبری یا طبرانی یا طبرستانی خواهد بود و نه طبرسی، بلکه نام دقیق مؤلف مجمع البیان، طَبْرسی است که عربی شده تَفْرَشی است و تفرشی منسوب به شهری در نزدیکی قم و اراک است شبیری زنجانی رجال شناس و مرجع تقلید نیز او را اهل تفرش می داند. شبیری زنجانی می گوید کتاب تاریخ بیهق قدیمی ترین منبع درباره طبرسی است و در آن کتاب تصریح شده است که او اهل تفرش است. نویسنده تاریخ بیهق، علی بن ابی القاسم بیهقی معروف به فرید خراسان در گذشته سال 565ق و هم دوره طبرسی است.

ماجرای زنده شدن طبرسی در قبر

از صاحب ریاض العلماء چنین نقل شده است که مشهور است طبرسی دچار سگته شد، گمان بردند که وفات یافته است.

ص: 52

پس او را دفن کردند. طبرسی به هوش آمد و خود را در قبر دید. نذر کرد که اگر خدا او را از این بلا نجات دهد، کتابی در تفسیر قرآن تألیف کند. از قضا، شخصی قبر او را نبش کرد. هنگامی که نبش قبرکننده به درآوردن کفن های او مشغول شد، طبرسی دست او را گرفت. آن شخص ترسید. طبرسی قصه را برای او تعریف کرد. نبش قبرکننده او را بر دوش گرفته، به خانه رساند. طبرسی کفن خود و اموالی به نبش قبرکننده بخشید و آن شخص نیز از کار خود توبه کرد. طبرسی نیز در عمل به نذر خود کتاب مجمع البیان را تألیف کرد.

با توجه به این که طبرسی عالم قرن ششم است و افندی از علمای قرن دوازدهم است این داستان نیاز به سند دارد. ولی افندی این داستان را بدون سند نقل می کند و محدث نوری هم تصریح دارد که این داستان در هیچ منبعی قبل از ریاض العلماء نقل نشده است. آیت الله سبحانی نیز می گوید اگر چنین چیزی صحت داشت طبرسی آن را در مقدمه کتاب خود می نوشت و دیگران نیز آن را نقل می کردند. غیر از این که این ماجرا به افراد دیگری مثل ملا فتح الله کاشانی و فرزند ملا صالح مازندرانی نیز نسبت داده شده است.

درگذشت

بنابر مشهور در سال 548ق در سبزوار (که حدود 25 سال آخر عمر را در آنجا گذرانیده است) وفات یافته است. افندی اصفهانی و محمد باقر خوانساری هر دو تصریح به شهادت طبرسی نموده اند، و حاجی نوری می نویسد: کسانی که شرح حال او را نوشته اند

ص: 53

چگونگی شهادت او را ذکر نکرده اند، شاید وی با سمّ به شهادت رسیده و لذا شهادت او معروف نگردیده است. سبحانی تبریزی این ادعا را جزو اوهام دانسته که هیچ منبعی قبل از ریاض العلماء ندارد

پس از وفات، پیکر او به مشهد انتقال یافت و در محلی نزدیک حرم رضوی که آن زمان به نام قتلگاه شناخته می شد به خاک سپرده شد

عماد الدین طبری

محمد بن علی طبری

عمادالدین طبری، ممکن است به یکی از این موارد اشاره داشته باشد:

محمد بن علی طبری، صاحب کتاب بشارة المصطفی لشيعة المرتضى که تا سال 553 زنده بوده است.

حسن بن علی بن محمد طبری، صاحب کتاب کامل بهایی؛ تحفة الابرار؛ مناقب الطاهرين که تا سال 701 در حیات بوده است.

محمد بن علی طبری

زادروز قرن پنجم

درگذشت قرن ششم

محل زندگی حله

استادان ابو علی طوسی، ابو محمد حسن بن حسین بن بابویه و ...

شاگردان شاذان بن جبرئیل قمی، ابن بطریق حلی، قطب الدین ابوالحسین راوندی، محمد بن مشهدی، و عربی بن مسافر عبادی

شناخته شده برای عالم و محدث امامی

دین اسلام

مذهب شیعه امامیه

آثار بشارة المصطفی لشيعة المرتضى

تألیفات

بشارة المصطفی

بشارة المصطفی مشهورترین کتاب طبری است و در آن مباحثی بسیار ارزشمند از روایات پیامبر(ص) آمده و افضلیت و احقیت شیعه را

از زبان پیامبر اسلام(ص) اثبات کرده است. در کنار این روایات، از شعرهای خوبی به مناسبت های گوناگون و در زمینه های مختلف از جمله در فضائل ائمه معصومین(ع) و بیان مذمت دشمنان آنان استفاده شده است.

آثار دیگر

منتجب الدین رازی از آثار طبری به دو کتاب الفرج فی الأوقات و المخرج بالبینات و شرح مسائل الذریعة اشاره کرده و یادآور شده

ص: 54

است که قطب الدین راوندی کتاب اخیر را بر طبری خوانده و راوندی نیز آن را برای وی روایت کرده است.

افزون بر این ها، طبری در بشارة المصطفی به کتابی از خود با عنوان کتاب الزهد و التقوی اشاره کرده است

محمد بن علی طبری معروف به عمادالدین طبری عالم و محدث امامی مذهب قرن پنجم و ششم، صاحب کتاب بشارة المصطفی لشيعة المرتضى و از مشايخ شاذان بن جبرئیل قمی، ابن بطریق حلّی، قطب الدین ابوالحسین راوندی، محمد بن مشهدی، و عربی بن مسافر عبادی.

زندگی نامه

از تاریخ تولد عمادالدین اطلاعی در دست نیست. با توجه به نسبت «کجّی طبری» و «طبری آملی کجّی» که برای وی یاد کرده اند، وی در کجّه به دنیا آمده که شهری است میان آمل و چالوس و از نواحی رویان، که امروزه به کجور شهرت دارد.

سفرهای علمی

با توجه به اسناد و تاریخ هایی که طبری در بشارة المصطفی آورده است، استادان و مشایخ وی شناخته می شوند و می توان سیر و سفرهای او را ترسیم کرد. بر اساس این اسناد، طبری پس از کسب علم در آمل تا سال 509، در 510 به ری و یک سال بعد به نجف رفته و سپس به آمل بازگشته، زیرا در سال 520 در آمل از ابواسحاق اسماعیل بن ابی القاسم دیلمی حدیث شنیده است.

سکونت در حله

به نوشته ابن اسفندیار، امیر ابن وژام بن ابی فراس حلّی (متوفی 605ق) دو سال طبری را در حله نگاه داشت، برای او مقرری سالیانه تعیین کرد و در این مدت، اهل بغداد و کوفه و شیعیان عراق عرب به حلقه درس طبری پیوستند. همو می نویسد که

ص: 55

وژام دختر طبری را به همسری خود درآورد.

وفات

تاریخ وفات طبری دانسته نیست. بنا بر گزارش ابن مشهدی، طبری در سال 553 در مشهد علوی (نجف) به سر می برده و بنابراین، تا این سال در قید حیات بوده است.

مقام علمی

محمد بن مشهدی و ابن بطریق حلی، از شاگردان و راویان طبری، از وی با عناوین «الشیخ الفقیه العالم» و «الشیخ الفقیه» یاد کرده اند و منتجب الدین رازی نیز - که به یک واسطه از طبری روایت کرده - از او با عنوان «الشیخ الإمام» نام برده و وی را به فقاہت و وثاقت ستوده است. در قرن هفتم نیز ابن اسفندیار نام وی را با عناوین «خواجه امام» و «فقیه آل محمد» ذکر کرده است.

شاگردان

از شاگردان و راویان طبری، شاذان بن جبرئیل قمی، ابن بطریق حلی، قطب الدین ابوالحسین راوندی، محمد بن مشهدی، و عربی بن مسافر عبادی بوده اند. افزون بر این ها، به نوشته محمد تقی مجلسی، ابن شهر آشوب و ابن ادریس حلی صحیفه سجادیه را از طریق طبری روایت کرده اند.

شاذان قمی

شاذان بن جبرئیل قمی

محل زندگی قم، نجف

پیشه فقه، تاریخ، حدیث

لقب ابن جبرئیل

مذهب شیعه دوازده امامی

آثار إزاحة العلة فی معرفة القبلة من سائر الأقالیم، تحفة المؤلف الناظم وعمدة المكلف الصائم، الروضة فی فضائل امیرالمؤمنین.

ابوالفضل شاذان ابن جبرئیل بن اسماعیل بن ابی طالب القمی، فقیه شیعه امامی قرن ششم قمری که از شاگردان عالمان شیعه بوده و افرادی نظیر فخار بن معد و محمد بن جعفر مشهدی را تربیت کرده است. کتاب هایی به وی منتسب است که می توان به کتاب الروضة فی فضائل امیرالمؤمنین اشاره کرد.

در بیان دیگران

صاحبان تراجم از او گفته اند همگی در مدح و ثنای وی بوده است.

افندی در ریاض العلماء و حر عاملی درباره وی می گویند: ... وی عالم فاضل، فقیه عظیم الشأن و جلیل القدر است.

خوانساری در روضات الجنات می نویسد: ... او فاضل کامل و متقدم، محدث بارع، ثقه و جلیل است.

محدث نوری در خاتمه مستدرک می گوید: عالم فقیه جلیل و صاحب کتب بدیع است.

شهید اول در الذکری می نویسد: ... او از بزرگان فقهای ماست.

تألیفات

کتابی که از شاذان بن جبرئیل به یادگار مانده عبارتند از:

إزاحة العلة في معرفة القبلة من سائر الأقاليم، تألیف سال 558 هجری.

تحفة المؤلف الناظم و عمدة المكلف الصائم، پیرامون احکام روزه.

الفضائل، معروف ترین کتاب شاذان بن جبرئیل است، اما در انتساب این کتاب به شاذان محل بحث است و علی رغم شهرت انتساب، بنابر تحقیق، نویسنده کتاب کسی دیگر است؛ زیرا بین تاریخ وفات شاذان بن جبرئیل - حدود 600 هجری - و تاریخ تألیف کتاب فضائل - در متن کتاب تاریخ 660 هجری ذکر شده - بیش از نیم قرن فاصله است.

کتاب الروضة، که به عنوان مختصر و خلاصه الفضائل است.

وفات

تاریخ وفات وی دقیقاً مشخص نیست؛ اما او تا سال 584 هجری مسلماً زنده بوده و تاریخ وفات او را در حدود سال های 590 تا 600 هجری دانسته اند.

ابن بطریق حلی

یحیی بن بطریق

یحیی بن بطریق حلی اسدی ربعی

زادروز 523ق

زادگاه - حله

درگذشت 600ق

محل زندگی بغداد، واسط، حلب

ملیت عراقی

تبار عرب

نقش های برجسته محدث، متکلم، ادیب و محدث

لقب شرف الاسلام، شرف الدین، شمس الدین

دین اسلام

مذهب شیعه

آثار العمدة، خصائص الوحي المبين في مناقب امير المؤمنين، المستدرک المختار في مناقب وصی المختار و...

خویشاوندان یحیی

ص: 57

بن حسن بن بطریق، ابوالحسن کاتب، محمد بن یحیی بن بطریق

تالیفات و آثار کتاب العمدة

یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق حلّی اسدی ربعی معروف به ابنِ بَطْرِیق (523-600ق) فقیه، متکلم، محدث و ادیب امامی در قرن ششم هجری قمری است. کتاب العمدة مشهورترین اثر اوست.

از ابن بطریق حلّی آثاری بر جای مانده است. بیشتر آثار او جمع بین روایات و نظرات شیعه و سنی است. او در تألیف برخی از کتاب های خویش تنها از منابع اهل سنت استفاده کرده است. از جمله تالیفات ابن بطریق عبارتند از:

عمدة عیون صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار معروف به کتاب «العمدة»

المستدرک المختار فی مناقب وصی المختار

خصائص الوحی المبین فی مناقب امیر المؤمنین (ع)

اتفاق صحاح الاثر فی امامة الائمة الاثنی عشر

تصفح الصحیحین فی تحلیل المتعتین

الرد علی اهل النظر فی تصفح ادله القضاء و القدر

ابطال شبهة المتاولین لنص ولاية امیر المؤمنین (ع)

نهج العلوم الی نفی المعدوم بسؤال اهل حلب

عیون الاخبار

رجال الشیعة

المناقب

قطب الدین راوندی

قطب الدین راوندی

قطب الدین سعید بن عبدالله بن حسین بن هبةالله راوندی کاشانی معروف به قطب راوندی (متوفای 573ق) محدث، مفسر، متکلم، فقیه، فیلسوف و مورخ شیعه در قرن ششم هجری و از شاگردان شیخ طبرسی صاحب تفسیر مجمع البیان است. وی دارای تالیفات بسیاری

است که معروف ترین اثر وی کتاب الخرائج و الجرائح است.

ابن شهر آشوب مازندرانی و منتجب الدین رازی مشهورترین شاگردان او هستند.

زادروز؟

زادگاه راوند

استادان فضل بن حسن طبرسی، عمادالدین طبری، صفی الدین مرتضی بن داعی رازی، ابو نصر الغازی و...

ص: 58

اگردان ابن شهر آشوب مازندرانی، منتجب الدین رازی و...

شناخته شده برای محدث، مفسر، متکلم، فقیه، فیلسوف

مذهب شیعه

آثار الخرائج و الجرائح، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة، تهافت الفلاسفه، آیات الاحکام، قصص الانبیاء و...

زندگی نامه

تاریخ دقیق ولادت وی مشخص نیست اما محل ولادت او در راوند شهری در نزدیکی کاشان بوده است. [1] افندی اصفهانی می گوید: نام وی بیشتر با انتساب به جدش یعنی «سعید بن هبة الله» شناخته می شود. کنیه قطب راوندی، ابوالحسن و ابوالحسین گزارش شده است.

وی تحصیلات ابتدایی را در راوند نزد پدر و پدربزرگ خویش گذراند و سپس راهی قم شد. طبق گفته افندی اصفهانی وی روایاتی را از بزرگان حدیث در اصفهان، خراسان و همدان شنیده و نقل کرده است

فرزندان

سید محسن امین نام فرزندان عالم و فاضل قطب راوندی را این گونه نقل می کند:

شیخ علی بن سعید

شیخ محمد بن سعید صاحب کتاب عجاله المعرفة

شیخ حسین بن سعید. [

وفات و مدفن

قطب الدین راوندی در سال 573 هجری قمری درگذشت. [6] پیکرش در حرم حضرت معصومه به خاک سپرده شد.

آیت الله اراکی با واسطه آخوند محمد حسن جلالی از استادش (شیخ محمد حسین) نقل کرده که در نزدیکی زمان مشروطیت در اثر تعمیر صحن، روزنه ای به قبر قطب راوندی باز شد و من از نزدیک سر دو زانوی راوندی را سالم دیدم. آیت الله اراکی گفته است:

من قبلاً این داستان را شنیده بودم و این مطلب هم بین مردم قم متواتر بود که جنازه قطب راوندی تازه است.

به سفارش آیت الله مرعشی نجفی سنگ قبری بزرگی بر مزار او نصب شد. مزار او در صحن اتابکی (امام

رضا) هنگام ورود و خروج زائران در معرض دید است.

جایگاه علمی

مشایخ و اساتید

محمدباقر خوانساری در کتاب روضات الجنات، استادان قطب را چنین نام برده

فضل بن حسن طبرسی صاحب مجمع البیان

عمادالدین طبری صاحب بشاره المصطفی

محمد بن حسن، پدر خواجه نصیرالدین طوسی

تالیفات

آثار قطب راوندی نزدیک به 60 کتاب و رساله گزارش شده که در موضوعات مختلف دینی است. در میان تالیفات راوندی، کتاب الخرائج و الجرائح، مشهورترین اثر اوست که در بیان معجزات پیامبر(ص) و امامان شیعه است. وی شرحی هم بر کتاب نهج البلاغه دارد که منهاج الراعة فی شرح نهج البلاغه نام دارد.

از نگاه بزرگان و عالمان

علامه امینی: راوندی یکی از پیشوایان علمای شیعه، برگزیده این طایفه و یکی از اساتید فقه و حدیث و از نوابع و رجال علم و ادب است. هیچگونه عیبی در آثار فراوانش و هیچ غباری در فضایل و تلاش ها و خدمات دینی و اعمال نیکو و کتب ارزنده اش وجود ندارد.

صاحب روضات الجنات: فقیه، فردی شاخص و موثق که دارای تصنیفات متعدد است.

میرزا عبدالله افندی اصفهانی: شیخ، امام فقیه، قطب الدین راوندی، شخصی فاضل، عالم، متبحر، فقیه، محدث، متکلم، آشنای به اخبار و احادیث و شاعر بوده است

شیخ عباس قمی: وی عالم، متبحر، فقیه، محدث، مفسر، محقق... و از بزرگ ترین محدثان شیعه است.

ابن حجر عسقلانی از بزرگان اهل سنت: او بر مذهب شیعه و در جمیع علوم فاضل است و در همه انواع، صاحب تصنیف است

احمدابن علی طبرسی

احمد بن علی طبرسی

ابومنصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی فقیه، محدث و متکلم شیعه قرن ششم هجری قمری،

صاحب کتاب الاحتجاج است. وی معاصر فضل بن حسن طبرسی و استاد ابن شهر آشوب مازندرانی است.

نام کامل: احمد بن علی طبرسی

لقب طبرسی

اطلاعات علمی

استادان مهدی بن ابی حرب مرعشی

شاگردان ابن شهر آشوب مازندرانی

تألیفات الاحتجاج علی اهل اللجاج

تألیفات

الکافی در فقه

الاحتجاج علی اهل اللجاج: که به اختصار الاحتجاج خوانده می شود، معروف ترین کتاب او، کتابی کلامی و به زبان عربی است. این کتاب در بیان احتجاجات (بحث و استدلال) پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) و برخی از پیروان آنها با مخالفان خود از فرقه های مختلف است. برخی از عالمان شیعی در انتساب کتاب اشتباه کرده و آن را به فضل بن حسن طبرسی صاحب تفسیر مجمع البیان نسبت داده اند.

مفاخر الطالبية

تاریخ الأئمة

فضائل الزهراء (ع)

تاج الموالید: در انتساب این کتاب به احمد طبرسی اختلاف است و برخی این کتاب را نوشته فضل بن حسن طبرسی صاحب تفسیر مجمع البیان می دانند؛ در حالی که از قرائن بر می آید که این کتاب از تألیفات احمد طبرسی است.

معرفی

احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی، از علمای شیعه قرن ششم است. از تاریخ تولد و وفات وی و جزئیات زندگی او اطلاعاتی در دست نیست. تنها نکاتی که درباره زندگی او بیان شده است اینکه محمدعلی مدرس تبریزی در ریحانة الادب و محمدباقر خوانساری در روضات الجنات او را از اهالی ساری (استان مازندران) دانسته و سید محسن امین در اعیان الشیعه نیز وی را هم عصر و خویشاوند فضل بن حسن طبرسی نویسنده کتاب مجمع البیان ذکر کرده است.

اختلاف در آوانگاری طبرسی

در آوانگاری شهرت طبرسی اختلاف شده است، برخی او را

ص: 61

طَبْرَسِي خوانده اند، به دعوی آن که نسبت به طبرستان می برد. میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء، محمدعلی مدرس تبریزی در ریحانة الادب و محمدباقر خوانساری در روضات الجنات بر این اصرار دارند.

برخی نیز گفته اند نسبت به طبرستان، طبری یا طبرانی یا طبرستانی خواهد بود و نه طبرسی، بلکه نام دقیق مؤلف مجمع البیان، طَبْرَسِي است که عربی گردانیده تَقْرَسِي است و تفرشی منسوب به شهری در نزدیکی قم و اراک است

اساتید و شاگردان

استاد سرشناس طبرسی، مهدی بن ابی حرب مرعشی است که طبرسی به واسطه او از شیخ صدوق روایت نقل می کند. مشهورترین شاگرد طبرسی هم ابن شهر آشوب مازندرانی است.

ابن شهر آشوب

محمد بن علی ابن شهر آشوب

محمد بن علی بن شهر آشوب سَرَوِي مازندرانی (488-588ق) معروف به ابن شهر آشوب، فقیه، مفسّر، محدّث و عالم شیعه در قرن ششم هجری قمری و نویسنده کتاب هایی همچون مناقب آل ابی طالب و معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه. متشابه القران و مختلفه

کتاب مناقب در چهار جلد چاپ شده

محمد بن علی ابن شهر آشوب

زادروز 488 یا 499ق

زادگاه - ساری

درگذشت 588ق.

آرامگاه حلب - بالای کوه جوشن و نزدیکی مشهدالسقط

محل زندگی بغداد

استادان فتال نیشابوری، شیخ طبرسی، ابو منصور طبرسی، ابوالفتح رازی، قطب الدین راوندی

شاگردان ابن زهره و یحیی بن بطریق

نقش های برجسته محدث، مورخ

لقب ابن شهر آشوب

دين اسلام

مذهب شيعه

آثار مناقب آل ابي طالب، معالم العلماء، متشابه القرآن و مختلفه و...و

تأليفات و آثار

مناقب آل ابي طالب

متشابه القرآن و مختلفه

مناقب آل ابي طالب

معالم العلماء

مثالب النواصب

مائده الفائده

امثال فى الامثال

الاوصاف

المنهاج الجديده

انساب آل ابي طالب

نخب الاخبار الخصائص الفاطميه

بيان التنزيل

المواليد

المحزون المكنون فى

ص: 62

ابن شهر آشوب در سال 488ق و بنا بر قولی در سال 489ق به دنیا آمد. [1] عده ای وی را اصالتاً ساروی دانسته و گفته اند ولادت وی در مازندران بوده است؛ [2] اما برخی قائل به ولادت وی در بغداد شده اند.]

سفرها

وی به دنبال درگیری با حکمران مازندران، راهی بغداد شد و در آنجا به وعظ و تدریس مشغول شد و چنان مقبولیت یافت که خلیفه وقت به وی خلعت پوشاند. وی پس از مدتی اقامت در بغداد، در سال 567ق به حله رفت و در آنجا به تدریس پرداخت. در این سفر ابن ادریس حلی و ابن بطریق از وی روایت شنیدند.

ابن شهر آشوب در سال 573ق به حلب رفت که در آن زمان پایگاه حمدانیان و پناهگاه شیعیان بود. وی تا آخر عمر در حلب ماند.

در بیان عالمان و بزرگان

شیخ حر عاملی درباره ابن شهر آشوب می نویسد:

وی فردی عالم، فاضل، ثقه، محدث، عالم به رجال و روایات، ادیب، شاعر و جامع همه خوبی ها بود.]

میرزا حسین نوری در توصیف وی می گوید:

فخر شیعه، تاج شریعت، افضل الاوائل و دریای متلاطم ژرفی که ساحل ندارد، احیاء کننده آثار مناقب و فضائل، رشید الملة و الدین شمس الاسلام و المسلمین ابن شهر آشوب فقیه، محدث، مفسر، محقق و...]

تفرشی می نویسد:

محمد بن علی بن شهر آشوب، پیشوای طایفه شیعه و فقیه آنان، شاعری بلیغ و نویسنده بود.

صلاح الدین صفدی، یکی از عالمان اهل سنت می نویسد:

محمد بن علی بن شهر آشوب... یکی از سرشناسان شیعه است. او در هشت سالگی قرآن

را حفظ کرده بود و در علم اصول شیعه به حد نهایی رسید. وی در علوم قرآنی و مشکلات حدیث و اخبار و لغت و نحو و موعظه در منبر - در زمانی که مقتفی خلیفه عباسی در بغداد بود از دیگران تقدم داشت.

وفات

عکسی قدیمی از جبل الجوشن محل به خاک سپردن ابن شهر آشوب در حلب - سال 1962

ابن شهر آشوب در شب جمعه 22 شعبان سال 588ق در شهر حلب درگذشت و در بالای کوه معروف به جَبَل جوشن به خاک سپرده شد. از دیدگاه شیعیان حلب این مکان مدفن محسن السقط فرزند امام حسین (ع) است. و به مشهدالسقط شناخته می شود.

شیخ ابوالفتوح رازی

ابوالفتوح رازی

زادروز نیمه دوم قرن پنجم حدود سال 470ق

زادگاه - شهر ری

درگذشت 552 یا 556ق

آرامگاه ری، صحن حمزة بن موسی بن جعفر و در جوار حرم حضرت عبدالعظیم

محل زندگی ری

استادان علی بن محمد نیشابوری رازی، عبدالرحمن بن احمد خزاعی نیشابوری و شیخ عبدالجبار بن مقری رازی و ابوالقاسم محمود بن عمر زمخشری

شاگردان ابن شهر آشوب، شیخ منتجب الدین رازی، ابن حمزه طوسی، تاج الدین محمد بن حسین

پیشه تفسیر و حدیث

دین اسلام

مذهب شیعه

آثار تفسیر روض الجنان و روح الجنان

آثار

تفسیر روض الجنان و روح الجنان؛ این کتاب، معروف ترین اثر ابوالفتوح رازی است.

روح الاحباب وروح الالباب فی شرح الشهاب؛ این کتاب، شرحی است بر «شهاب الأخبار» از قاضی قضاعی شافعی و موضوع آن در حکمت ها، موعظه ها و امثال پیامبر اکرم (ص) است.

رساله یوحنا؛ این کتاب از زبان یک نفر مسیحی به نام یوحنا و در مسئله امامت نوشته شده است.

تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام؛ ابوالفتوح

ص: 64

در این کتاب، اندیشه های حسین بن منصور حلاج را نقد کرده و در باب های دیگر، از نسبت های ناروا به شیعه جواب داده و از تشیع دفاع نموده است.

مناظره حسنیه؛ مناظره دختری به نام حسنیه، معاصر هارون الرشید. این کتاب به زبان فارسی و در ردّ اهل سنت نوشته شده و بارها همراه حلیه المتقین اثر علامه مجلسی و یا به صورت مستقل چاپ شده است.

منهاج المناهج؛ در تحقیق مذهب اربعه و اثبات امامت.

رساله اجازه.

تفسیر به زبان عربی.

جمال الدین حسین بن علی نیشابوری رازی (حدود 470-552 یا 556 ق.) مشهور به ابوالفتوح رازی از مفسران و محدثان شیعه در قرن ششم هجری قمری و صاحب تفسیر فارسی روض الجنان و روح الجنان است. نسب وی به قبیله خزاعه می رسد و جد اعلای او، نافع بن بدیل بن ورقاء خزاعی صحابی پیامبر (ص) است. ابوالفتوح از شاگردان زمخشری و از اساتید ابن شهر آشوب و ابن حمزه طوسی بود. او در نیمه دوم قرن ششم درگذشت و بدنش در صحن حمزه بن موسی بن جعفر و در جوار حرم حضرت عبدالعظیم دفن شد.

زندگی نامه

ولادت و نسب

تاریخ ولادت وی مشخص نیست اما با توجه به قرائن موجود، تولد وی در اواخر قرن پنجم حدود سال 470 یا 480 ق در ری بوده است. نسب وی به قبیله خزاعه می رسد و چنانکه خود نقل می کند جد اعلای او، نافع بن بدیل بن ورقاء خزاعی از صحابی پیامبر اکرم (ص) است.

خاندان

خاندان او همگی اهل علم و فضل و به عنوان سلسله ای معروف از آنان یاد می شود. [2] سید محسن امین این سلسله معروف را در میان علمای شیعه،

ص: 65

دارای جایگاه ویژه ای معرفی می کند که تألیفات پر بار و کتاب های متعددی را از خود به یادگار گذاشته اند.

قاضی نورالله شوشتری نیز خاندان ابوالفتوح را از خاندان جلالیت و فضیلت دانسته که از ذریه بدیل بن ورقاء خزاعی که از یاران خاص پیامبر اکرم (ص) بوده اند. وی می گوید قبیله خزاعه در طول تاریخ، از شیعیان خالص اهل بیت (ع) بوده اند.

وعظ و خطابه

ابوالفتوح اهل وعظ بود و بدان تعلق خاطر داشت تا آنجا که این دلپستگی تأثیری آشکار بر تفسیر او نهاده است. مناظر و مجالس خطابه او مقبول همگان بود و موقعیتی ویژه داشت چنانکه بعضی ها به او رشک می بردند و به دلیل بدگویی حاسدان، مدتی از آن محروم گردید.

منتجب الدین راضی

علی بن عبیدالله رازی

زادروز 504ق

درگذشت پس از 585ق

استادان عبیدالله بن حسن رازی، ابوالفتوح رازی، شیخ عبدالجلیل قزوینی، سید فضل الله راوندی، سدیدالدین حمصی رازی.

شاگردان رافعی شافعی

دین اسلام

مذهب شیعه

آثار الفهرست، الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیرالمؤمنین (ع)

خویشاوندان شیخ صدوق

علی بن عبیدالله معروف به شیخ منتجب الدین رازی، از نوادگان علی بن بابویه قمی. وی نزد بسیاری از اهل سنت و همچنین علمای شیعه از جمله ابوالفتوح رازی، عبدالجلیل قزوینی رازی، سید فضل الله راوندی شاگردی کرد. رافعی شافعی از شاگردان نامدار او بوده است. کتاب الفهرست از تألیفات مهم اوست که مورد اقبال هر دو فرقه بزرگ اسلام، شیعه و اهل سنت، بوده است. مذهب او به سبب شدت تقیه، در میان اهل سنت و شیعه مورد اختلاف قرار گرفته است، هر چند بزرگان شیعه، تشیع او را قطعی و مسلم دانسته اند.

تألیفات

منتجب الدین کمتر به تألیف و تدریس پرداخته و بیشتر به مطالعه و استفاده

از محضر استادان وقت می گذرانده و به همین جهت جز چند کتاب از وی باقی نمانده است.

الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام مشتمل بر 40 حدیث به روایت 40 استاد از 40 تن از صحابه پیغمبر (ص) است. سید محسن امین از این کتاب با نام «الاربعین عن الاربعین من الاربعین فی فضائل امیرالمؤمنین صلوات الله علیه» یاد کرده است کتابی با نام اربعین حدیثاً فی فضائل علی و اربع عشرة حکایة فی معجزات علی علیه السلام هم برای او نقل شده است.

فهرست اسماء مشایخ الشیعة و مصنفیهم معروف به الفهرست یا الفهرس یکی از مشهورترین کتب رجال، مشهور به فهرست صغیر که مورد اعتماد دانشمندان شیعه و سنی می باشد. او این دو کتاب را برای عزالدین یحیی بن ابی الفضائل علوی، نقیب ری و قم نوشته است. این کتاب در ذکر مشایخ معاصر شیخ طوسی و پس از او تا زمان منتجب الدین است. در حقیقت وی پس از کشی، شیخ طوسی و نجاشی، به تألیف کتابی در تراجم علماء اهتمام نمود.

رساله ای در مسأله قضاء

تاریخ ری؛ رافعی می گوید این کتاب ناتمام ماند و فیش هایش از بین رفت اما سبکی در طبقات الشافعیة از آن نقل مطلب کرده و رضی الدین قزوینی در ضیافه الاخوان آن را تاریخ کبیری در احوال علمای شیعه معرفی کرده است.

رجال الشیعه؛ قزوینی گفته ابن حجر دو کتاب منتجب الدین را در دسترس داشته است؛ یکی تاریخ الری و دیگری رجال الشیعه؛ رجال الشیعه به نحو حتم و یقین غیر از الفهرست معروف اوست. بوسنیة منجی هم کتابی با عنوان تاریخ علماء الشیعه به منتجب الدین

ص: 67

نسبت دادة است.

رساله قضاء صلوات؛

رسالة في الصلاة الحاضرة لمن عليه الفاتنة؛

رساله في وجوب تقديم الفاتنة على الحاضرة؛

رساله في جواز تقديم الفاتنة؛

العصره؛ رساله في المضايقة و الموسعة؛

قرن هفتم

سیدابن طاووس

سیدرضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی بن طاووس

نام کامل: سید علی بن موسی بن جعفر بن طاووس

لقب سید رضی الدین، ابن طاووس

نسب امام حسن مجتبی (ع)

تاریخ تولد 15 محرم 589ق

زادگاه حله

تاریخ وفات 5 ذی القعدة 664ق

شهر وفات حله

خویشاوندان

سرشناس آل طاووس، احمد بن طاووس

استادان ابن نما حلی * فخار بن معد موسوی و ...

شاگردان سیدالدین حلی * علامه حلی * حسن بن داوود حلی

تألیفات اقبال الاعمال * مهج الدعوات * اللهوف و ...

اجتماعی نقابت سادات

سید علی بن موسی بن جعفر بن طاووس مشهور به سید ابن طاووس (589-664ق)، از عالمان شیعه در قرن هفتم هجری، صاحب کتاب لُهوف (مقتل امام حسین(ع)) و نقیب شیعیان در زمان حکومت مغول بر بغداد. برخی به او به سبب تقوا، مراقبه فراوان و حالات عرفانی «جمال العارفین» گفته اند.

گرایش ابن طاووس بیش از هر موضوعی به مسائل اخلاقی و معنوی و بخصوص دعا و زیارت بود و مجموعه آثاری با عنوان "تتمات مصباح المتهدجد" به رشته تحریر در آورد که تکمیل مصباح المتهدجد، اثر شیخ طوسی در موضوع دعاست. علامه حلی و شیخ یوسف سدیدالدین (پدر علامه حلی) از شاگردان علی بودند. کتابخانه ی سید بن طاووس که بالغ بر 1500 کتاب داشته است یک مجموعه شخصی قابل توجه است.

تالیفات

الاقبال بالاعمال الحسنه

جمال الاسبوع فی کمال العمل المشروع

کشف المحججه لثمره المهجه

الملهوف علی قتلی الطفوف

الطوائف فی مذاهب الطوائف

مهج الدعوات و منهج العنايات

محاسبه

ص: 68

سید رضی الدین، علی بن موسی بن جعفر بن طاووس، از نوادگان امام حسن مجتبی و امام سجاد (علیهما السلام) در روز 15 محرم سال 589 هجری در شهر حله به دنیا آمد.

سید بن طاووس در بین علما و مردم زمان خویش از احترام خاصی برخوردار بود. او علاوه بر اینکه فقیهی نام آور بود ادیبی گرانقدر و شاعری توانا شمرده می شد، گرچه شهرت اصلی او در زهد و تقوی و عرفان اوست و اکثر تالیفات او در موضوع ادعیه و زیارات می باشد.

سید کتابخانه بزرگ و بی نظیری داشت که از جدش به ارث برده بود و او به گفته خودش تمام آن کتاب ها را مطالعه کرده یا درس گرفته بود.

سید با درکی قوی و هوشی سرشار قدم در راه علم نهاد و در اندک زمانی از تمام همشاگردی های خود سبقت گرفت. وی در کشف المحجبه می گوید: «وقتی من وارد کلاس شدم آنچه را دیگران در طول چند سال آموخته بودند، در یک سال آموختم و از آنان پیشی گرفتم.» او مدت دو سال و نیم به تحصیل فقه پرداخت و پس از آن خود را از استاد بی نیاز دید و بقیه کتب فقهی عصر خویش را به تنهایی مطالعه نمود.

ناگفته پیداست عارف بزرگ حله در فرصت های گوناگون به حرم معصومان می شتافت. در این زیارت ها او به حقایقی دست می یافت که حتی تصور آن نیز برای بسیاری از مردم ناممکن است. فقیه پاک رای حله در کتاب مهج الدعوات خاطره ای از سفر به سامرا را چنین بازگو می کند: «در شب چهارشنبه سیزدهم ذیقعده

سال 638 در سامرا بودم. سحرگاهان صدای آخرین پیشوای معصوم حضرت قائم (علیه السلام) را شنیدم که برای دوستانش دعا می کرد و می گفت: «... پروردگارا! آن ها را در روزگار سرفرازی، سلطنت، چیرگی و دولت ما به زندگی بازگردان.»

البته این تنها خاطره دانشور پرهیزگار حله از آن شهر آسمانی نیست. او سحری دیگر در سرداب سامرا صدای مولایش را آشکارا شنید که برای پیروانش دعا می کرد و پروردگار را چنین می خواند: «اللَّهُمَّ إِنَّ شِيعَتَنَا خُلِقَتْ مِنْ شِعَاعِ أَنْوَارِنَا وَبَقِيَ -يَّة طِين- تِنَا وَقَدْ فَع -لُوا ذُنُوبًا كَثِيرَةً اِتَّ -كَالاً عَلَى حُبِّنَا وَوَلَايَتِنَا فَإِنْ كَانَتْ ذُنُوبُهُمْ بَيْنَكَ وَبَيْنَهُمْ فَاصْ لِحْ بَيْنَهُمْ وَقَاضِ بِهَا عَنْ خُمْسِنَا وَادْخِلْهُمْ الْجَنَّةَ فَزَحْزِحْهُمْ عَنِ النَّارِ وَلَا تَجْمَعْ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ أَعْدَائِنَا فِي سَخَطِكَ.»

پروردگارا! شیعیان از پرتو نور ما و باقیمانده گل وجود ما آفریده شده اند و گناهان فراوانی به پشتگرمی دوستی و ولایت ما انجام داده اند. پس اگر گناهانشان میان تو و آنها فاصله ای پدید آورده میان آن ها را اصلاح کن و گناهانشان را از خمس ما جبران فرما. پروردگارا! آن ها را از آتش دور کرده، در بهشت جای ده و همراه دشمنان ما در خشم و عذاب خویش نیفکن.

دانشمند عارف حله از همشینی با فرمانروایان می گریخت و در این باره هرگز پند دوستان ناآگاه را نمی شنید. روزی یکی از فقیهان روزگار به او گفت: امامان ما در محفل خلفا شرکت جسته، با آن ها آمیزش داشتند. پس ورود ما به مجلس آنان نیز نمی تواند نکوهیده و زیان آور باشد.

سید پاسخ داد: پیشوایان ما در محفل آنان حضور می یافتند در حالی که قلبشان از شهوترانان حاکم رویگردان بود ولی

تو آیا خود را چنین می دانی؟ به ویژه هنگامی که نیازت را برآورده می سازند و تو را از نزدیکان خویش قرار می دهند و نیکی درباره ات روا می دارند، آیا می توانی دل از دوستی آنان تهی کنی؟

فقیه گفت: نه، درست می گویی. حضور ناتوانان نزد توانگران هرگز مانند حضور اهل کمال نیست.

در حله یکی از فرمانروایان ضمن نامه ای از آن فقیه گرانمایه خواست در خانه به ملاقاتش شتابد. سید در پاسخ چنین نوشت: آیا در کاخی که زندگی می کنی چیزی از آن برای خدا ساخته شده است تا در آنجا حضور یابم، بر آن نشینم یا بدان بنگرم؟ آگاه باش! آنچه مرا در روزهای آغازین عمر به ملاقات فرمانروایان می کشاند، اعتماد بر استخاره بود ولی اینک به فضل الهی از رازهایی آگاه شده، می دانم که استخاره در چنین مواردی دور از حق و صواب است.

وفات

سید علی بن طاووس در سال 664 هجری در سن 75 سالگی و در شهر بغداد وفات نمود. بدن شریفش را به نجف اشرف منتقل نموده و در حرم امیرالمؤمنین (علیه السلام) به خاک سپردند.

خواجه نصیرالدین طوسی

خواجه نصیرالدین طوسی

نام کامل: محمد بن محمد بن حسن طوسی

لقب استادالبشر، عقل حادی عشر و ...

تاریخ تولد 11 جمادی الاول سال 597ق.

زادگاه طوس

محل زندگی نیشابور، قلعه های اسماعیلیان

تاریخ وفات 18 ذی الحجه 672ق.

محل دفن عراق، کاظمین

تألیفات اساس الاقتباس، تجرید الاعتقاد، شرح اشارات، قواعدالعقائد، تحریر اصول اقلیدس، ...

محمد بن محمد بن حسن معروف به طوسی، خواجه نصیرالدین، حکیم و متکلم قرن هفتم قمری است، خواجه نصیر نویسنده کتاب ها و رساله های بسیاری در علوم اخلاق، منطق، فلسفه، کلام، ریاضیات و نجوم است.

برای دیگر کاربردها طوسی

را ببینید.

خواجه نصیرالدین طوسی خواجه نصیرالدین طوسی

اطلاعات فردی

نام کامل: محمد بن محمد بن حسن طوسی

لقب استادالبشر، عقل حادی عشر و ...

تاریخ تولد 11 جمادی الاول سال 597ق.

زادگاه طوس

محل زندگی نیشابور، قلعه های اسماعیلیان

تاریخ وفات 18 ذی الحجه 672ق.

محل دفن عراق، کاظمین

اطلاعات علمی

تألیفات اساس الاقتباس، تجرید الاعتقاد، شرح اشارات، قواعدالعقائد، تحریر اصول اقلیدس، ...

خواجه نصیرالدین طوسی (597-672ق) حکیم و متکلم شیعه قرن هفتم هجری است. خواجه نصیر نویسنده کتاب ها و رساله های بسیاری در علوم اخلاق، منطق، فلسفه، کلام، ریاضیات و نجوم است. اخلاق ناصری، اوصاف الاشراف، اساس الاقتباس، شرح الاشارات، تجرید الاعتقاد، جامع الحساب و کتاب مشهور زیج ایلخانی و تذکره فی علم الهيئة در علم نجوم، از آثار مهم و مشهور او هستند. او همچنین رصدخانه مراغه و در کنار آن کتابخانه مراغه را با بیش از 400 هزار جلد کتاب بنا نهاد.

نصیرالدین طوسی احیاگر فلسفه و مبتکر روش فلسفی در کلام شیعه دانسته شده است. برخی از علمای بزرگ شیعه که شاگرد وی بود ه اند، عبارت اند از علامه حلی، ابن میثم بحرانی و قطب الدین شیرازی.

خدمات

مقام علمی و ارزش فکری نصیرالدین طوسی موجب شد تا هلاکو، او را در شمار بزرگان خود دانسته، نسبت به حفظ و حراست از جان وی کوشا باشد و او را در همه سفرها به همراه شیخ دارد؟؟؟ خواجه که در آن ایام دارای مقام و صاحب نفوذ شده بود از موقعیت استفاده کرد و خدمات بسیاری به فرهنگ اسلام و کشورهای مسلمان روا داشت که برخی از آن ها عبارت اند از:

1: اقدامات علمی و فرهنگی و نگارش کتاب های ارزشمند و مفید برای

2: جلوگیری از به آتش کشیدن کتابخانه بزرگ حسن صباح در قلعه الموت به دست سربازان مغول.

3: نجات جان دانشمندان و فرهیختگان مانند ابن ابی الحدید (شارح نهج البلاغه) و برادرش موفق الدوله و عظاملک جوینی که همگی مورد خشم مغول قرار گرفته بودند.

4: آشنا کردن قوم مغول با فرهنگ و تمدن اسلامی به گونه ای که موجب گرویدن عده زیادی از مغولان حتی خان مغول به دین اسلام شد. و از سال 694 ق. اسلام دین رسمی ایران قرار بگیرد.

5: جلوگیری از تهاجم آنان به سایر کشورهای اسلامی.

6: تاسیس و تجهیز کتابخانه بزرگ.

7. تاسیس رصدخانه مراغه در سال 656 ق، با همکاری عده ای از اندیشمندان مسلمان.

خواجه نصیر در سفری که از عراق به خراسان باز می گشت طی برخوردی با داعیان اسماعیلی، قسمتی از زندگانی خود را در قلعه های اسماعیلیان گذراند.

تالیفات

آنچه که از تاریخ بر می آید این است که خواجه نصیر از سال 633 در نزد اسماعیلیان می زیسته است. اگرچه در باب رفتن او به قلعه های اسماعیلیان علل مختلفی نقل کرده اند، اما علت عمده، آشفته گی اوضاع کشور بر اثر حمله مغول و امنیت قلعه های اسماعیلیه بوده است.

در این مدت که خواجه نصیر در "قلعه قهستان" بود، بیشتر مورد احترام و تکریم قرار می گرفت و آزادانه به شهر قاین رفت و آمد داشته و به امور مردم رسیدگی می نمود، در همین زمان بود که به درخواست میزبان خود در "قلعه ناصرالدین"، کتاب "طهارة الاعراق ابن مسکویه" را از عربی به فارسی ترجمه کرد و نام آن را "اخلاق ناصری" گذاشت. [11]

خواجه حدود 26 سال

در قلعه های اسماعیلیه به سر برد و در این مدت دست به تالیف و تحریر کتاب های متعددی زد. شرح اشارات ابن سینا، اخلاق ناصری، رساله معینیه، مطلوب المؤمنین، روضه القلوب، تجرید الاعتقاد، رساله تولی و تبری، نمونه ای از آثار خواجه در این مدت است. [12]

خواجه در این دوره از زندگی پر ماجرای خویش از کتابخانه های غنی اسماعیلیان بهره فراوان برد و به علت نبوغ فکری، معروف و سرشناس گشت.

ناسازگاری اعتقادی خواجه با اسماعیلیان و نیز ظلم و ستم آنان نسبت به مردم وی را بر آن داشت تا برای کمک گرفتن، نامه ای به خلیفه عباسی در بغداد بنویسد. در این میان حاکم قلعه از ماجرای نامه خبردار شد و دستور داد تا خواجه را دستگیر و زندانی کنند. پس از چندی خواجه نصیر به "قلعه الموت" منتقل شد. ولی حاکم قلعه که از دانش او اطلاع پیدا کرده بود، با او رفتاری مناسب در پیش گرفت.

خواجه و امام فخر رازی

خواجه در عصری زندگی می کرد که امام فخر رازی متعصبانه بر افکار و نظریات فلسفی ابوعلی سینا می تاخت و عقاید فلسفه مشاء را به شدت مخدوش می ساخت و کسی را هم یارای ایستادگی در برابر شبهات او نبود، به گونه ای که افکار ابن سینا از توجه فلاسفه دور گشته و مورد بی مهری قرار گرفته بود.

در این برهه، خواجه نصیر پا به عرصه نهاد و با نوشتن کتابی در شرح اشارت ابن سینا تمامی اشکالات فخر رازی را که از بزرگان اهل تسنن بود، پاسخ داده، بار دیگر افکار عالی و مهم بوعلی حیات تازه ای یافت.

اخلاق خواجه نصیر

علامه حلی از شاگردان

ص: 74

معروف خواجه نصیر می گوید: «خواجه بزرگوار در علوم عقلی و نقلی تصنیفات بسیار دارد و در علوم دین بر طبقه مذهب شیعه کتاب ها نوشت. او شریف ترین دانشمندی بود که من دیده ام.» [23]

ابن فوطی یکی از شاگردان حنبلی مذهب خواجه نصیر می نویسد: «خواجه مردی فاضل و کریم الاخلاق و نیکو سیرت و فروتن بود و هیچ گاه از درخواست کسی دلتنگ نمی شد و حاجتمندی را رد نمی کرد و برخورد او با همه با خوش رویی بود.»

ابن شاکر یکی از مورخان اهل سنت اخلاق خواجه را چنین توصیف می کند: «خواجه بسیار نیکو صورت و خوش رو و کریم و سخی و بردبار و خوش معاشرت و زیرک و با فراست بود و یکی از سیاست مداران روزگار به شمار می رفت.»

وفات

در سال 672 هجری قمری، خواجه نصیر با جمعی از شاگردان خود به بغداد رفت که بقایای کتاب های تاراج رفته را جمع آوری کند و به مراغه بیاورد، اما اجل مهلتش نداد.

هیجدهم ذیقعدہ سال 673. ق است آسمان بغداد غروب دیگری در پیش دارد. مردی که پس از عمری نورافشانی و تبلیغ وحی، توانمند و پرتلاش به یاری عقل شتافت اینک در بستر بیماری افتاده و بستگان و دوستان به گردش حلقه زده اند. در همین حال یکی از اطرافیان به او نزدیک شد و گفت: وصیت کن پس از مرگ در جوار قبر حضرت علی (علیه السلام) به خاک سپرده شوی! خواجه با ادب جواب داد: مرا شرم می آید که در جوار این امام (امام کاظم (علیه السلام)) بمیرم و از آستان او به جای دیگر برده شوم.

پس از این گفتگو خواجه به ملاقات خدای خویش شتافت. مراسم

تشییع جنازه او با حضور شماری از ارادتمندان و مشتاقانش به سوی آستان مقدس امام موسی کاظم (علیه السلام) انجام گرفت.

هنگامی که می خواستند قبری برای او حفر کنند به قبری از پیش ساخته برخوردند که تاریخ آماده شدن آن مصادف با تاریخ تولد خواجه بود. سرانجام پیکر مطهر این دانشمند طوسی در همان قبر، در آغوش خاک جای گرفت.

محقق حلی

محقق حلی

نام کامل: ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید حلی

لقب محقق اول * محقق حلی

تاریخ تولد 602ق

زادگاه حله

تاریخ وفات 676ق

محل دفن حله

شهر وفات حله

استادان پدرش حسن بن یحیی حلی * ابن زهره * محمد بن جعفر ابن نما * فخار بن معد موسوی

شاگردان علامه حلی * ابن داود حلی * ابن ربیب آدمی * سید عبدالکریم بن احمد حلی * عبدالعزیز بن سرایای حلی * حسن ابی طالب یوسفی

تألیفات شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام * المختصر النافع فی فقه الامامیه * النافع فی مختصر الشرائع * المعترفی شرح مختصر النافع * المعارج فی اصول الفقه * نهج الوصول الی معرفة علم الاصول * تلخیص الفهرست

شیخ نجم الدین جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید هذلی حلی، معروف به «محقق حلی» و محقق اول، فقیه، اصولی و شاعر شیعه در قرن هفتم. وی یکی از بزرگ ترین و نامورترین فقیهان عصر خویش و دارای عظمت و اعتبار خاص در میان مجتهدان می باشد، به حدی که وقتی کلمه «محقق» را بدون قرینه و نشانه ای در میان فقها ذکر می کنند، شخصیت تحقیقی و علمی او مورد نظر است.

علامه سید حسن صدر، صاحب تاسیس الشیخ i می گوید: «انگشت قلم، عاجز از بازشماری اوصاف اوست او

کتاب شرایع الاسلام دارد که به مشابه قرآن فقه است کتاب معروف النافع، المعتمر، و دیگر المعارج در اصول فقه دارد و در علم کلام، رسالات و تالیفاتی دارد که در فهرست کتاب های مفصل آمده است و از مجلس عالی درس او بیش از 400 مجتهد آگاه که شرح حال آنان در علم رجال آمده است فارغ التحصیل گردیده اند و چنین موفقیتی تا کنون بر احدی نصیب نگردیده است وفات او در حله در ماه ربیع الاخر سال 696 رخ داده است و بر قبر شریف او در حله قبه بلندی قرار دارد که هم اکنون مورد تبرک و زیارت علاقمندان قرار می گیرد»

تالیفات

کتاب های محقق مخصوصاً کتاب شرایع و مختصر النافع در میان طلاب یک کتاب درسی بوده و هست و فقها زیادی کتب محقق را شرح کرده یا حاشیه بر آن نوشته اند.

المختصر النافع فی فقه الامامیه: شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. - المعتمر فی شرح المختصر. النافع فی مختصر الشرائع.

شاگردان

در میان شاگردان محقق، علامه حلّی از برجستگی خاصی برخوردار است. وی که خواهرزاده محقق است از دوران کودکی به تحصیل علوم اسلامی و کسب کمالات معنوی پرداخت و هنوز به سن تکلیف پا ننهاده بود که به درجه اجتهاد نائل گشت.

او علاوه بر شاگردی محقق مدت ها از پدر بزرگوارش سدیدالدین یوسف و خواجه نصیرالدین طوسی کسب فیض کرده است.

استقبال محقق از خواجه نصیر

در سال 662 ق. خواجه نصیرالدین طوسی آن دانشمند بلند آوازه و کم نظیر شیعه به همراه هلاکوخان مغول به بغداد آمد. وی می خواست از علمای حلّه و حوزه های علمیه

ص: 77

آن دیار دیدار کند. محقق از آمدن خواجه به حلّه مطلع شد و اعلام استقبال کرد. چون خواجه از اعلام استقبال محقق و علمای حلّه آگاه شد فروتنی و تواضع به او اجازه نداد که به زحمت ایشان در استقبال از او راضی شود. بنابراین بدون اطلاع قبلی وارد شهر حلّه شد و قبل از هر چیز به قصد دیدن محقق به حوزه مرکزی شهر درآمد. محقق بر فراز منبر مشغول تدریس بود که ناگاه خواجه وارد جلسه شد. چون چشم محقق به خواجه افتاد در بالای منبر بپاخواست و پایین آمد و به پیشواز خواجه شتافت و او را در آغوش گرفت و خوش آمد گفت. محقق خواست درس را تعطیل نماید ولی خواجه راضی نشد، بلکه بر ادامه تدریس اصرار ورزید.

محمد ابن نما حلی

جعفر بن محمد بن نما حلی

نام کامل: جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی

لقب نجم الدین

زادگاه حله

تاریخ وفات 680ق حله

خویشاوندان

سرشناس محمد بن جعفر ابن نما

اطلاعات علمی

استادان محقق حلی * محمد بن جعفر ابن نما

شاگردان علامه حلی

تالیفات *مُثَبِّرُ الْأَحْزَانِ وَ مُنَبِّرُ سُبُلِ الْأَشْجَانِ * شَرْحُ الثَّارِ فِي أَحْوَالِ الْمُخْتَارِ*

نجم الدین جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی (وفات 680ق) از علمای شیعه قرن هفتم قمری و از علمای خاندان ابن نما و از استادان علامه حلی است. مهم ترین اثر جعفر بن محمد *مُثَبِّرُ الْأَحْزَانِ وَ مُنَبِّرُ سُبُلِ الْأَشْجَانِ* از مقتل های معروف واقعه عاشورا است.

اثر دیگر وی رساله ای است با عنوان *شَرْحُ الثَّارِ فِي أَحْوَالِ الْمُخْتَارِ* که علامه مجلسی آن را به صورت کامل در جلد 45 بحار الانوار از صفحه 346 تا 387 آورده است

خوانساری کتاب دیگری با عنوان **مَنْهَجُ الشَّيْعَةِ فِي فَضَائِلِ وَصِي خَاتَمِ الشَّرِيعَةِ** به وی نسبت داده است

کرامت

شیخ عباس قمی در کتاب فوائد الرضویه از علامه حلی خاطره ای از استاد خود ابن نما نقل می کند: «امیر شهر حلّه، روزی به قصد شکار به صحرا رفت و بر قبه «مشهد الشمس» پرنده ای را دید و یک باز شکاری، به تعقیب آن فرستاد، پرنده در حال فرار بود و باز او را تعقیب می کرد؛ پرنده به مقبره ابن نما، دانشمند معروف در مشهد الشمس پناه برد؛ اما باز شکاری او را دنبال کرد و در چنگال خویش گرفت اما دیری نگذشت که باز شکاری از حرکت باز ایستاد و پر و بال او لرزید و پایش خشک شد! همراهان امیر که این منظره را به چشم دیدند به وی گزارش نمودند، او دانست که صاحب این مشهد نزد خداوند عظمت بالایی دارد و به تعمیر آن قبه همت گماشت.»

قرن هشتم

علامه حلی

علامه حلی

نام کامل: حسن بن یوسف بن مطهر حلی

لقب آیت الله، علامه

تاریخ تولد 29 رمضان 648ق

زادگاه حله

محل زندگی حله، ایران

تاریخ وفات 21 محرم 726ق

محل دفن حرم امیرالمومنین

شهر وفات حله

استادان سید بن طاووس، خواجه نصیرالدین طوسی، ابن میثم بحرانی

شاگردان قطب الدین رازی، فخرالمحققین

تألیفات کشف المراد، نهج الحق و کشف الصدق، باب حادی عشر، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، الجوهر النضید

سایر مرجعیت علمی شیعه، تدریس در حوزه های علمیه

اجتماعی مناظره با علمای فرقه های مختلف، موجب گرایش سلطان محمد خدا بنده به تشیع، ترویج مذهب شیعه در ایران

حسن بن یوسف بن مطهر حلّی (648-726ق) معروف به علامه حلّی فقیه و متکلم شیعه در قرن هشتم

هجری بود. او بیش از 120 کتاب در رشته های مختلف علمی مثل اصول، فقه، تفسیر، منطق، کلام و رجال نگاشته است که برخی از آن ها در حوزه های علمیه شیعه جزو منابع تدریس و تحقیق به شمار می آیند. او در گسترش فقه شیعه نقشی مهم داشت و نیز مبانی کلامی و اعتقادی شیعه را با تکیه با مبانی عقلی تبیین کرد. کتاب های باب حادی عشر و کشف المراد او که شرح تجرید الاعتقاد خواجه طوسی است جزء منابع اصلی مطالعه اعتقادات شیعیان به شمار می رود. نهج الحق و کشف الصدق، خلاصة الاقوال، الجوهر النضید، تذکرة الفقهاء، قواعد الاحکام و مختلف الشیعه معروف ترین آثار اویند.

علامه حلی نخستین کسی بود که با لقب آیت الله خوانده شد. قطب الدین رازی، فخرالمحققین، ابن معیه و محمد بن علی جرجانی از معروفترین شاگردان وی بودند. حضور او در ایران و در دربار سلطان محمد خدا بنده نقش موثری در رواج مذهب شیعه در ایران داشته است.

تالیفات آثار علامه حلی

علامه حلی در علوم مختلفی چون فقه، اصول فقه، کلام، حدیث، تفسیر، رجال، فلسفه و منطق آثار بسیاری تألیف کرده است. درباره تعداد این تألیفات اختلاف است. علامه حلی خود در خلاصة الاقوال 57 اثر برای خودش ذکر می کند.

سید محسن امین در اعیان الشیعه می نویسد: «تالیفات علامه بیش از یکصد کتاب است و من 95 کتاب او را دیده ام که بسیاری از آنها چندین مجلدند». او همچنین می گوید کتاب الروضات آثار علامه را حدود هزار کتاب تحقیقی دانسته است. میرزا محمد علی مدرس نیز در ریحانة الادب، 120 اثر و کتاب گلشن ابرار حدود 110 اثر برای علامه نام برده اند.

از آثار معروف علامه حلی می توان به مختلف الشیعه و تذکره الفقهاء در علم فقه، کشف المراد، باب حادی عشر و منهاج الکرامه در علم کلام، خلاصه الاقوال در علم رجال و جوهر النضید در علم منطق اشاره کرد.

علامه دو کتاب در اصول عقاید شیعه به نام های نهج الحق و کشف الصدق و نیز منهاج الکرامه را تالیف نموده و به رسم تحفه به پیشگاه اولجایتو برد

ورود به ایران

تاریخ دقیق ورود او به ایران مشخص نیست؛ اما احتمالاً در سال های بعد از 705 قمری و به دعوت سلطان محمد خدابنده بوده است. محمد خدابنده از پادشاهان سلسله ایلخانیان بود که بر ایران حکومت می کردند. تاج الدین آوی زمینه حضور علامه حلی به دربار اولجایتو را فراهم کرد. [نیازمند منبع] علامه وقتی وارد ایران شد در مجلسی به مناظره با دانشمندان مذاهب فقهی چهارگانه اهل سنت از جمله خواجه نظام الدین عبدالملک مراغه ای پرداخت. وی در این مناظره توانست ولایت و امامت علی (ع) و حقانیت مذهب شیعه را نزد پادشاه به اثبات برساند. این اتفاق باعث شد پادشاه مذهب شیعه را برگزیند و نام خود را از الجایتو به سلطان محمد خدابنده تغییر دهد و تشیع را در ایران رواج دهد. [7] منابع مختلفی نیز به تأثیر علامه حلی بر تشیع سلطان محمد خدابنده اشاره دارند. [8]

ملاقات با امام زمان (عج)

دو بار دیدار علامه حلی با امام مهدی (عج) جزو داستان های مشهور درباره او است.

تکمیل کتاب توسط امام

دیدار در مسیر کربلا

داستان نخست مربوط به نیمه تمام ماندن کتابی است که علامه حلی از یکی از علمای اهل سنت امانت گرفته بود تا

ص: 81

از آن نسخه برداری کند. ولی نیمه شب خواب مانع نوشتن می شد در این هنگام امام مهدی (عج) وارد شده و از علامه می خواهد که ادامه کار استتساخ را به او واگذار کند. علامه حلی پس از بیداری می بیند که نسخه برداری کتاب تمام شده است. [18] قدیمی ترین منبع ماجرا کتاب مجالس المؤمنین نوشته قاضی نورالله شوشتری است. شوشتری برای این ماجرا منبع مکتوبی ذکر نکرده و می گوید این ماجرا در بین مؤمنین مشهور است. [19]

دیدار در مسیر کربلا

ماجرای دوم در کتاب قصص العلماء نوشته تنکابنی نقل شده است. و بر اساس نقل او در یکی از سفرهای علامه حلی به کربلا او در میان راه با سیدی همراه می شود و پس از گفتگو با او متوجه می شود که او شخص بسیار عالمی است و مسائل مشکل علمی خود را با او در میان می گذارد و جواب می گیرد و در این بین از او سوال می کند که آیا در زمان غیبت کبری امکان ملاقات با امام عصر (عج) وجود دارد؟ و همزمان تازیه از دستش می افتد آن شخص تازیانه را از زمین برداشته به علامه می دهد و جواب می دهد که چگونه ممکن نباشد در حالی که دست او هم اکنون در دست توست. علامه حلی متوجه می شود که آن شخص خود امام مهدی (عج) است و خود را به پای ایشان می اندازد. [20]

تنکابنی برای این داستان منبعی ذکر نکرده و آن را به عنوان داستانی که در السنه و افواه (زبان ها و دهان ها) مشهور است نقل می کند. [21] شاهی که تنکابنی برای تأیید داستان ذکر می کند آن است که در مکالمه بین علامه و آن شخص، او آدرس حدیثی در کتاب التهذیب

ص: 82

شیخ طوسی را به علامه می دهد که علامه متوجه آن حدیث نبوده است. علامه پس از بازگشت به منزل آن حدیث را یافته و در حاشیه آن می نویسد که امام عصر (عج) مرا به این حدیث راهنمایی کرده است. تنکابنی ماجرا را از شخصی به نام ملا صفرعلی لاهیجی شاگرد سید محمد صاحب مناهل نقل کرده است. لاهیجی از استادش سید محمد نقل می کند که آن کتاب و آن یادداشت علامه حلی را دیده است.

مناظره معروف

سید محمدباقر خوانساری به نقل از ملا محمد تقی مجلسی در شرح من لا یحضره الفقیه «روضه المتقین» می نویسد:

روزی سلطان محمد خدابنده بر همسر خود خشمگین شد و در یک جمله او را سه طلاقه کرد و لکن خیلی زود پشیمان شد، لذا علماء اهل سنت را گرد آورد و نظر آنها را جهت حل این مشکل پرسید:

آنها جملگی گفتند «چاره نیست جز اینکه نخست مُحَلَّل (فردی غیر از سلطان) با او ازدواج کند تا پس از آن مُحَلَّل، شما بتوانید باز او را به زوجیت خود در آورید.»

سلطان گفت: «این کار بر من بسیار گران است، لکن شما در هر مسأله ای با هم اختلاف نظر دارید و در مسائل مختلف اقوال گوناگونی دارید، آیا در این مسأله هیچ قول دیگری ندارید؟»

گفتند: «نه»

آنگاه یکی از وزرای سلطان گفت: «در شهر «حَلّه» عالمی است که چنین طلاقی را باطل می داند، خوب است شما آن عالم را احضار کنی، شاید مشکل شما را حل کند.»

عالمان اهل سنت گفتند: «علامه، مذهب باطلی دارد و رافضیان افرادی بی خرد و کم عقل هستند و

ص: 83

اصلاً در شأن سلطان نیست که چنین مرد سبک سر و بی عقلی را به حضور بپذیرد.»

سلطان گفت: «احضار او بی فایده نیست.»

پس چون علامه حاضر شد قبل از حضور او، علماء مذاهب چهارگانه اهل سنت در نزد سلطان حاضر بودند.

هنگامی که علامه وارد مجلس شد، بدون هیچ ترس و واهمه ای، نعلین خود را به دست گرفت و داخل در جمع شد و با صدای بلند گفت: «السلام علیکم» و آنگاه یک راست به سمت سلطان رفته و در کنار سلطان نشست.

علماء سنی حاضر در مجلس گفتند: «آیا ما به شما نگفتیم که شیعیان افرادی سبک سر و بی خرد هستند؟»

سلطان گفت: «درباره اعمال او از خودش سؤال کنید.»

آنها به علامه گفتند: «چرا سلطان را سجده نکردی و آداب و تشریفات را بجا نیاوردی؟»

علامه گفت: «رسول الله - صلی الله علیه و آله - از هر سلطانی برتر بود و کسی بر او سجده نکرد بلکه فقط به او سلام می دادند و خدای تعالی نیز فرموده:

«فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةٌ طَيِّبَةٌ»]

یعنی پس چون داخل خانه ها شدید به یکدیگر سلام کنید، سلام و درودی که نزد خداوند خوش است.»

از طرف دیگر به اتفاق ما و شما، سجده برای غیر خدا حرام است.»

پس از او پرسیدند: «چرا جسارت کردی و در کنار سلطان نشستی؟»

فرمود: «چون جای دیگری برای نشستن موجود نبود و از طرفی سلطان و غیر سلطان با هم مساوی اند ولذا جسارتی به محضر سلطان نکرده ام.»

از علامه پرسیدند: «چرا کفش های خود را با

خود داخل مجلس آوردی؟ هیچ آدم عاقلی در محضر سلطان چنین می کند؟»

علامه فرمود: «ترسیدم حنفی ها آن را بدزدند همانطور که ابوحنیفه نعلین رسول اکرم - صلی الله علیه و آله - را دزدید.»

ناگهان حنفی ها برآشفتند و فریاد بر آوردند که «ابوحنیفه کجا و زمان پیامبر - صلی الله علیه و آله - کجا؟ تولد ابوحنیفه صد سال پس از وفات رسول اکرم - صلی الله علیه و آله - واقع شده است.»

علامه فرمود: «ببخشید، اشتباه کردم، لابد سارق نعلین رسول خدا - صلی الله علیه و آله - شافعی بوده است. این بار شافعی ها برآشفتند که شافعی در روز وفات ابوحنیفه به دنیا آمده است و دویست سال پس از رحلت رسول خدا - صلی الله علیه و آله - متولد شده است.»

علامه گفت: «شاید کار مالک بوده است.»

مالکی ها هم مثل حنفی ها و شافعی ها اعتراض و انکار کردند.

علامه فرمود: «پس قطعاً سارق، احمد بن حنبل بوده است.»

حنابله هم به انکار و تکذیب او پرداختند.

در این لحظه علامه (ره) رو به سلطان کرد و فرمود:

«ای سلطان، دانستی که هیچ یک از رؤسای این مذاهب چهارگانه اهل سنت در زمان حیات رسول الله - صلی الله علیه و آله - و حتی صحابه آن حضرت حاضر نبوده اند، پس برگزیدن ابوحنیفه و مالک و شافعی و احمد بن حنبل بعنوان مجتهد و رئیس مذهب از بدعت های ایشان است بطوری که اگر یکی از خود این علما حاضر در مجلس، افضل و اعلم از این چهارتن باشد، به او اجازه و حق

اینکه بر خلاف فتوای یکی از آن چهارتن فتوایی بدهد نمی دهند.»

در اینجا سلطان به حالت پرسش از اهل سنت سؤال کرد: «آیا درست است که هیچ یک از رؤسای مذاهب اربعه در زمان رسول خدا - صلی الله علیه و آله - و صحابه او نبوده اند؟»

علماء عامّه همگی گفتند: «آری نبوده اند.»

آنگاه علامه (ره) گفت: «ولی ما شیعه هستیم و پیروی می کنیم از امیرالمؤمنین - علیه السلام - که جان رسول الله - صلی الله علیه و آله - برادر، پسر عمّ و وصی اوست.»

سلطان چون متوجه حقانیت مذهب علامه شد از علامه پرسید: «نظر شما درباره طلاق صادره از من چیست؟»

علامه پرسید: «آیا طلاق را در سه مجلس و در محضر دو نفر عادل جاری نموده ای؟»

سلطان گفت: «نه»

علامه فرمود: «در این صورت طلاقی را که شما جاری کرده ای، باطل می باشد، زیرا فاقد شرائط صحّت است.»

آنگاه سلطان بدست علامه به مذهب شیعه، مشرف شد، و به خطباء و حاکمان شهرها و سرزمین های تحت سیطره اش پیام فرستاد که از این پس با نام ائمه دوازده گانه - علیهم السلام - خطبه بخوانند و به نام ائمه اطهار سکه ضرب کنند و نام ایشان را بر دیوار مساجد و مشاهد مشرفه حضرات ائمه - علیهم السلام - بنگارند. [10]

علامه تا زمان مرگ سلطان محمد خدابنده در ایران ماند و به نشر معارف و فرهنگ تشیع پرداخت. همچنین در همه سفرها همراه سلطان بود و به پیشنهاد او مدرسه سیاری از خیمه و چادر ساخته شد تا در مواقع سفر حمل شده و

در هرکجا که کاروان اقامت نمود، علامه به تدریس و مباحثه پردازد.

وفات

علامه حلی پس از مرگ سلطان محمد خداپنده در سال 716 قمری به شهر حله بازگشت و تا آخر عمر در آنجا اقامت گزید. وی سرانجام 21 محرم 726 ق در سن 78 سالگی، در شهر حله وفات یافت و در حرم امیرالمومنین به خاک سپرده شد.

فخرالمحققین حلی

محمد بن حسن حلی

فخرالمحققین محمد بن حسن حلی

نام کامل: محمد بن حسن حلی

لقب فخرالمحققین

نسب فرزند علامه حلی

تاریخ تولد 20 جمادی الاول سال 682 ق

زادگاه حله

تاریخ وفات 771 ق

محل دفن حله

اطلاعات علمی

استادان علامه حلی

شاگردان شهید اول، سید حیدر آملی

محل تحصیل حوزه علمیه حله

تألیفات ایضاح الفوائد * شرح نهج المسترشدين * حاشیه بر ارشاد الاذهان...

محمد بن حسن حلی مشهور به فخرالمحققین (682-771 ق) از فقیهان شیعه در قرن هشتم قمری. او فرزند علامه حلی بود و در دوران نوجوانی به درجه اجتهاد رسید.

فخر المحققین در فقه، اصول فقه و کلام تالیفاتی دارد که بسیاری از آن ها تکمیل آثار پدرش علامه حلی است. مشهورترین اثر او «ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد» نام دارد که مورد توجه فقیهان دوره های بعد از او قرار گرفته است.

این کتاب، در چهار جلد چاپ شده و شرح قواعد است که آن را به دستور پدرش تصنیف کرد. بنا به گفته شیخ بهایی، نظیر آن در فقه استدلالی، تألیف نشده است. آرای فخرالمحققین در کتاب «ایضاح الفوائد» مورد توجه فقهاست

قاضی نورالله شوشتری در مجالس المؤمنین معتقد است که با نگاهی به سال تألیف کتاب قواعد و سال تولد فخرالمحققین در می یابیم که فخرالمحققین در هنگام

تالیف کتاب قواعد کمتر از ده سال داشت. اما علی دوانی این نظر را رد می کند و معتقد است که چه بسا علامه در ابتدا قواعد را به طور خلاصه نوشت همچنانکه این نکته در وصیت نامه علامه به فرزندش به دست می آید، و بعدا آن را تکمیل کرد و از این جهت فخر المحققین در هنگام نوشتن شرح قواعد یا تازه به سن بلوغ رسیده بود و یا به سن بلوغ نرسیده بود.

تالیفات او عبارت اند از:

ایضاح الفوائد: این کتاب، شرح قواعد است که آن را به دستور پدرش تصنیف کرد. بنا به گفته شیخ بهایی، نظیر آن در فقه استدلالی، تألیف نشده است. آرای فخرالمحققین در کتاب «ایضاح الفوائد» مورد توجه فقهاست.

تحصیل النجاة درباره اصول دین

شرح نهج المسترشدين علامه حلی در موضوع علم کلام

رساله پرسش و پاسخ

رساله فخریه در نیت

جامع الفوائد

ثبات الفوائد فی شرح اشکالات القواعد

حاشیه بر ارشاد الازهان علامه

واجبات الصلوة الثمانية

شرح مبادئ الاصول

المسائل المظاہریة

جامع الفوائد فی شرح خطبة القواعد که تنها خطبه قواعد علامه را شرح داده است.

حاشیه ای بر قواعد علامه: این کتاب غیر از ایضاح الفوائد است.

شرح مبادئ الاصول علامه

غایة السؤال فی شرح تهذیب الاصول علامه

الكافية الوافية در علم کلام

منبع الاسرار

شهید اول

شهید اول

ابوعبدالله شمس الدین محمد بن جمال الدین مکی عاملی (734-786ق) مشهور به شهید اول یا شیخ شهید از فقیهان شیعه در قرن هشتم قمری است. وی شاگرد فخرالمحققین بود و افرادی چون فاضل مقداد نزد او شاگردی کردند.

تالیفات

شهید اول شاگرد فخرالمحققین (فرزند علامه حلی) بوده است. «اللمعة الدمشقية» یکی از

ص: 88

کتاب های فقهی معروف اوست که در مدت زمان هفت روز تألیف شده و شرحی که محمد بن مکی ملقب به «شهید ثانی» با نام «الروضه البهیه» بر آن نوشته است قرنهایست که در حوزه های علمیه شیعه تدریس می شود و علمای شیعه به آن اهتمام بسیار داشته، شرح های متعددی بر آن نوشته اند.

علامه امینی شهید اول را ملجأ شیعیان و پرچمدار شریعت معرفی کرده و نظریات علمی و فقهی او را سرچشمه آرای فقهی دانشمندان و نقطه استناد عقایدشان می داند.

اللمعه الدمشقیه؛

الرسالة الفیه در نماز.

الرسالة النقلیه در نماز.

شرح اربعین حدیثاً

کتاب المزار

شرح قصیده ابی الحسن علی ابن الحسین الشهیر بالشهفینی الحلی در مدح امیرالمؤمنین (ع).]

شاگردان

برخی از شاگردان وی از این قرارند:

شیخ محمد، شیخ علی و شیخ حسن پسران شهید

ام علی همسر شهید

ست المشایخ دختر شهید

شهید اول دارای سه پسر به نام های رضی الدین، ضیاء الدین و جمال الدین بود که هر سه از علما و فقهای دوره خود بوده اند. [ ] ام علی همسر وی نیز فقیه و مروج معارف اهل بیت (ع) بود. [ ] دختر شهید اول، فاطمه مشهور به ام حسن، از دانشمندان جبل عامل بود و به وی «ست المشایخ» لقب داده اند.

شیخ حسن بن سلیمان حلّی صاحب کتاب مختصر بصائر الدرجات

فاضل مقداد

شهادت

شهید اول پنج شنبه 9 جمادی الاول 786 ق در عهد سلطنت برقو، بافتوای قاضی برهان الدین مالکی و عباد بن جماعه شافعی، پس از

تحميل يك سال زندان در قلعه شام به شهادت رسيد. [] شيخ حر عاملی درباره چگونگی شهادت وی می نویسد: شهيد اول را با شمشير
کشتند،

ص: 89

بعد به دار آویختند، سپس سنگسار کردند و جنازه اش را سوزاندند.

شهادت شهید اول

ویکی فقه

به فتوای یک فقیه مالکی مذهب و تاییدیک فقیه شافعی مذهب، شهید شده است. نظر به اینکه وی در راه دین و به جرم تشیع نائل به مقام شهادت گردید، نخستین دانشمند بزرگ ماست که شهید نامیده شد و وی را شهید اول خواندند.

عامل شهادت را سعایت و پرونده سازی در مورد تشیع او و ابراز برخی از مقالات بر ضد معتقدات گروه های اسلامی بوده است که نقل و بازگویی آنها ما را با جهانی از قساوت و عناد و جهل رو به رو می سازد چه به-تر قضاوت و حکم او را به خداوند احکم الحاکمین واگذار نماییم تفصیل شهادت آن فق-یه بزرگوار را می توان از نوشته شیخ حر عاملی و روضات الجنات استفاده نمود.

در زمان "شهید"، حاکم دمشق شخصی بنام "بیرمر" بود و با نفوذترین عالم شام نیز "قاضی برهان الدین ابراهیم شافعی" بود. شخصی به نام "یوسف بن یحیی" به علت خصومتی که از قبل با "شهید" داشته است در صدد اقدام بر ضد "شهید" و پیروان وی برآمد بر همین اساس طوماری مشتمل بر مطالبی خلاف واقع و نامشروع به عنوان "فتاوی شمس الدین محمد" تنظیم و هفتاد نفر از پیروانش آن را امضا نمودند. وی طومار را به اهل تسنن نشان داد و در حدود یک هزار نفر از ایشان نیز به آن گواهی دادند. طومار را نزد قاضی بیروت و صیدا برد و آن دو قاضی آن را به قاضی شام ارجاع دادند او هم شهید را احضار کرد و

از او درخواست کرد که توبه کند ولی "شهید" نپذیرفت و با اینکه به مدت یک سال در زندان به سر برد ولی باز هم توبه نکرد؛ چرا که قبول توبه به منزله قبول اتهامات بود. قاضی که از توبه "شهید" ناامید شد و نتوانست به هدف باطل خود برسد به ناحق حکم به ریختن خون "شهید" داد و به دنبال آن، لباس مجرمین به وی پوشاند و آن فقیه بزرگوار را با شمشیر به قتل رساند. سپس بدن بی جان او را به دار آویختند و پس از آن او را سنگسار نمودند و در آخر جسد سنگسار شده اش را آتش زدند. در آن زمان "شهید" در سن 52 سالگی قرار داشت.

قرن نهم

حسن بن سلیمان حلی

حسن بن سلیمان حلی

حسن بن سلیمان حلی (به احتمال متوفای 802ق به بعد) از علمای شیعه قرن هشتم و از شاگردان شهید اول است. او در زمره سلسله راویان صحیفه سجادیه نیز قرار دارد.

تالیفات

مختصر بصائر الدرجات

از حلی چند اثر باقی مانده که مشهورترین آنها منتخب یا مختصر بصائر الدرجات است. در میان منابع کهن روایی شیعه، دو کتاب با نام بصائر الدرجات موجود است: یکی تألیف مشهور محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (متوفی 290) و دیگری تألیف سعد بن عبدالله اشعری (درگذشت 299 یا 301ق) که گویا اصل آن در دست نیست، گرچه اساس کار حلی بر آن بوده است. مشتاق مظفر براساس احتمال افندی اصفهانی، با دلایل و شواهد نشان داده که بصائر سعد مختصر بصائر صفار بوده است، اما برخی این رأی را رد کرده حکم به استقلال دو اثر مذکور داده اند. [منشأ این اختلاف، عبارتی است که حلی در ابتدای

ص: 91

کتابش، اثبات الرجعة، آورده است. آنچه مسلم است اینکه حلی اختصار خود را بر اساس بصائر الدرجات سعد بن عبدالله اشعری انجام داده است.

مختصر حلی شامل احادیثی درباره فضائل و مناقب اهل بیت علیهم السلام است. وی علاوه بر انتخاب احادیث سعد، اخبار دیگری را، از منابع گوناگون و با طرق دیگر، به آنها افزوده و برای جلوگیری از اشتباه با احادیث سعد، نام منابع را ذکر کرده است. از رساله الرجعة و الرد علی اهل البدعة حلی نیز یاد شده که همان کتاب مختصر البصائر است

المختصر

اثر دیگر، کتاب المختصر است در اثبات آن که مختصر (یا شخص در آستانه مرگ) در حال احتضار، پیامبر و امامان علیهم السلام را به چشم خود می بیند. وی در این کتاب، آرای شیخ مفید را رد کرده [زیرا شیخ مفید احادیث مرتبط با این موضوع را به تأویل برده است. نویسنده در این اثر به ذکر مطالب متنوعی، چون مناقب اهل بیت و شیعیان آنها و طعن برخی از مخالفانشان، پرداخته است. از این کتاب به المختصر و مایراه فی حال الاحتضار، و مناقب الائمة نیز یاد شده است. این رساله، به همراه الرجعة و مختصر البصائر، از منابع مجلسی در تألیف بحار الانوار بوده است. المختصر در 1330 ش/1951 در نجف، به تحقیق محمدعلی اردوبادی غروی، به چاپ رسید.

آثار دیگر

حلی رساله کوتاهی درباره برتری امامان بر انبیا و فرشتگان نوشته که در آن با آرای شیخ مفید در اوائل المقالات که قائل به خلاف این موضوع بوده، مناقشه کرده است رساله فی احادیث الذر اثر دیگری از حلی است که با نام ملحق مختصر البصائر در 1379 ش/1421 در

مقداد بن عبدالله حلی

مقداد بن عبدالله حلی

مقداد بن عبدالله بن محمد حلی سُیُوری (درگذشت: 826ق)، فقیه و متکلم شیعی، معروف به فاضل مقداد. او در قریه سیور از توابع حلّه عراق و در قبیله بنی اسد به دنیا آمد و پس از طی مراحل علمی، در شهر نجف سکونت گزید و در همان جا درگذشت. او از شاگردان شهید اول بوده و از او روایت کرده است. ابن قطن و حسن بن راشد حلی از شاگردان وی بوده اند. اللوامع الالهية فی المباحث الكلامية اثر معروف او در کلام و کنز العرفان فی فقه القرآن اثر مشهورش در تفسیر آیات فقهی است.

ابن فهد حلی

ابن فهد حلی

ویکی فقه

احمد بن فهد حلی اسدی در سال 757 متولد شده و در سال 841 وفات یافت-ه است در طبقه شاگردان شهید اول و فخرالمحققین است مشایخ حدیث او فاضل مقداد، و شیخ علی بن خازن فقیه و شیخ بهاءالدین علی بن عبدالکریم است علی الظاهر اساتید فقهی او نیز همین ها هستند ابن فهد تالیفات فقهی معتبری دارد، از قبیل: المهذب البارع که شرح المختصر النافع محقق حلی است و شرح ارشاد علامه به نام المقتصر و شرح الفیه شهید اول، شهرت بیشتر او در اخلاق، دعا و سیر و سلوک است کتاب مشهور او در این زمینه، عدة الداعی است.

. میرزا حسین نوری درباره ابن فهد می نویسد: «صاحب مقامات عالی در میدان علم و عمل و دارنده خصال روحی و باطنی ای که در کمتر انسانی یافت می شود، جمال الدین احمد بن فهد حلی...»

و نیز عارف الهی مولی محمدتقی مجلسی در اجازه ای از او به عنوان «شیخ

ربانی و عالمی صمدانی» یاد می کند.

(در زمان ابن فهد حلی دانشمندی دیگر با همین نام می زیسته است که همنامی این دو عالم موجب اشتباهاتی شده است. نام هر دو ابن فهد است. هر دو از شاگردان «ابن متّوج» و هر دو شرحی بر «ارشاد» علامه حلی نوشته اند اما یکی اهل حله است و دیگری اهل «احساء» از روستاهای حله. شرح ارشاد ابن فهد حلی معروف به شرح ارشاد است ولی شرح ارشاد ابن فهد احسائی نامی دیگر دارد. ابن فهد حلی از معلمان اخلاق و سیر و سلوک است و جوشی در معرفت و اخلاق داشته ولی ابن فهد احسائی تنها در فقه استاد بوده است. «فهد» نام جد ابن فهد حلی است و نام پدر ابن فهد، احسائی.)

حسن بن ابی الحسن دیلمی

ابومحمد حسن بن ابی الحسن دیلمی

سال تولد و وفات وی دقیقاً معلوم نیست. از آن چه در شرح حال وی گفته اند و از آثارش استنباط کرده اند، به دست می آید که بیشتر عمر پربخت خود را در قرن هشتم هجری گذرانده است و به احتمال زیاد، در دو دهه آخر قرن هفتم پا به عرصه وجود گذاشته است.

از دیلمی فقط چند اثر باقی مانده است که موضوع آنها، حدیث اهل بیت (علیهم السلام) می باشد.

1- ارشاد القلوب الی الصواب: این کتاب معروف ترین کتاب دیلمی است و در دو جزء تالیف شده، جزء اول در مواعظ و حکمت های قرآن و سنت و جزء دوم در مناقب امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) و ائمه طاهرین (علیهم السلام).

ارشاد القلوب بارها در ایران و نجف چاپ شده است اما چاپ موجود در برنامه، بدون مقدمه و تحقیق و

فهرست های لازم است. ان شاء الله بزودی به بهترین وجه تجدید چاپ شود، چرا که کتابی بسیار ارزشمند در اخلاق و مواعظ است.

2- غرر الاخبار و درر الآثار: در مناقب اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام). این کتاب ظاهراً هنوز چاپ نشده و به صورت خطی در کتابخانه ملی موجود است.

3- اعلام الدین فی صفات المؤمنین: از کتابهای مهم دیلمی، و شامل مواعظ بلند اخلاقی است و در آن بحث های کلام، تفسیر، مواعظ، ادعیه، صفات حسنه و ردائل اخلاق و بحث های متنوع و فراوان دیگری از کلام معصومین (علیهم السلام) نقل کرده است.

این کتاب در 530 صفحه و با تحقیق و مقدمه خوبی به چاپ رسیده است.

4- الاربعون حدیثاً: کتابی است که چاپ نشده و نسخه آن هم یافت نمی شود. از بین کتب فوق، کتاب ارشاد القلوب و اعلام الدین از جمله مآخذ بحار الانوار هستند و علامه مجلسی بسیار در بحار از آنها نقل کرده است.

این کتاب را دیلمی در اواسط قرن هشتم نوشته است و الذریعه می نویسد:

شیخ علی اکبر بجنوردی گفته است که از این کتاب نسخه ای نزد من بوده است ولی تلف شده و حدیث اول آن، حدیث «جنود العقل و الجهل» و حدیث سوم آن، حدیث غدیر است.

سید شهاب الدین حسینی مرعشی نجفی در رساله کوچکی که در شرح حال دیلمی نوشته و «مفرج الكرب فی الصاحب الارشاد القلوب» نامیده است، مشایخ روایی و اساتید و شاگردان دیلمی را به تفصیل بیان کرده است

علی بن محمد نباطی

علی بن محمد بن یونس نباطی

علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی بیاضی بقاعی، ملقب به زین الدین و

مکّی به ابو محمد، متکلم، مفسّر، منطقی، ادیب و شاعر امامی، در رمضان 791 در نبطیه جبل عامل واقع در کشور لبنان زاده شد، و در همان زادگاهش به کسب علم پرداخت و در سال 877 ق در همانجا درگذشت، شهرت او به نباطی و عاملی از همین جاست.

زادروز رمضان 791

زادگاه نبطیه جبل عامل

درگذشت 877 ق - نبطیه جبل عامل، لبنان

محل زندگی نبطیه جبل عامل

استادان جمال الدین احمد بن حسین بن مطهر

سید زین الدین علی بن دقماق حسینی

شاگردان ناصر بن ابراهیم بویه

شرف الدین بن جمال الدین

تقی الدین کفعمی

محمد بن علی بن یونس بیاضی

نقش های برجسته متکلم * مفسر * ادیب * منطقی * شاعر

لقب زین الدین

دین اسلام

مذهب شیعه

آثار الصراط المستقیم الی مستحقی التقدیم

عصرة المنجود * الكلمات النافعات * ذخيرة الايمان

آثار

بیش از 20 اثر در حوزه کلام، فقه، تفسیر و منطق به او نسبت داده شده که غالب آنها تلخیص، یا شرح آثار پیشینیان است.

الصراط المستقیم الی مستحقی التقدیم

الصراط المستقیم الی مستحقی التقدیم در اثبات امامت علی (ع) است که در سال 854 ق نگاشته شد و مشهورترین اثر بیاضی است. آن را، از حیث کثرت استناد، به کتب فریقین، از دیگر کتاب‌ها ممتاز می‌داند.

عصره المنجود

وی در این اثر که در بردارنده موضوعات و باب‌های مختلف علم کلام است از شیوه خواجه نصیر الدین طوسی دوری گزیده، و به متکلمان امامی پیش از او نظر داشته است. بیاضی در کتاب عصره المنجود، کلام خود را با سخن از ضرورت بحث عقلی آغاز می‌کند؛ و مباحث وجود و احکام آن در کتاب‌های خواجه طوسی و پیروان او [18] جای خود را در این کتاب به وجوب معرفت و طرق آن

ص: 96

داده است. دیگر آنکه برخلاف این آثار که به علت فلسفی شدن نظم مباحث، از موضوعاتی همچون ضرورت شکر، معرفت حدوث اجسام، خلق اعمال، استطاعت، خلق قرآن و مؤمن فاسق در آنها سخنی نرفته است، وی در این اثر خود به شیوه گذشتگان به تفصیل به این مباحث پرداخته است. [19] از همین روست که به اقوال و آراء و ادله معتزله تمایل نشان می دهد.

با توجه به یاد کرد بیاضی از الصراط المستقیم در عصرة المنجود، این کتاب ظاهراً در دو دهه پایانی عمر او نگاشته شده است.

الكلمات النافعات

وی در این اثر که در شرح الباقیات الصالحات شهید اول نگاشته است، موضوعاتی را که متعارف کتب ملل و نحل نبوده است، به دسته بندی آراء و مذاهب در آنها می پردازد.

شرح او بر این اثر، متضمن تشریح نکات بلاغی و معانی کلمات، ذکر شواهدی از آیات و روایات و اشاراتی به اقوال و عقاید مذاهب و فرقه های مختلف است. این اثر در مجموعه اربع رسائل کلامیه به چاپ رسیده است.

المقام الاسنی فی تفسیر اسماء الله الحسنی

در شرح دعای جوشن کبیر، [22] بیاضی خود با عنوان شرح الاسماء در الرسالة الیونسیه از آن نام برده، و بدان استناد کرده است [23] آقابرگ به کتابی با همین عنوان از کفعمی اشاره کرده، و می افزاید که کفعمی بخش هایی از نوشته استاد خود را در انتهای البلد الامین آورده است [24] اما باید گفت کفعمی تنها خلاصه ای از اثری با عنوان المقصد الاسنی را بی آنکه از نسبت به بیاضی یا حتی مؤلفی دیگر سخن گوید، آورده است [25] نیز برپایه مقایسه میان متن منقول کفعمی با کتابی به همین نام از

غزالی، نمی توان هیچ گونه اشتراک مفهومی سراغ داد.

الباب المفتوح الی ما قبل فی النفس و الروح

وی در این رساله به شناخت نفس و حقیقت روح پرداخته و در آن به آرای فلاسفه و متکلمان درباره تجرد روح اشاره شده و عقیده خود را بیان کرده است علامه مجلسی از این اثر بهره برده، و متن کامل آن را در مباحث مربوط به کتاب السماء و العالم بحار الانوار آورده است.

[26]

زبدة البیان و انسان الانسان المنتزع من مجمع البیان مختصری از تفسیر مجمع البیان تألیف طبرسی است.

الرسالة اليونسية این اثر در شرح الرسالة التکلیفیه شهید اول در سال 844 ق نگاشته شده، و در مجموعه اربع رسائل کلامیه به چاپ رسیده است.

نجد الفلاح فی مختصرالصحاح، مختصری از صحاح جوهری است.

منخل الفلاح که به گفته آقا بزرگ طهرانی مختصر مختلف الشیعه است.

ذخیره الایمان این کتاب که قدیم ترین اثر شناخته او در علم کلام است در سال 834 ق تألیف شده است [

آثار دیگر و اشعاری نیز بدو منتسب شده که برخی از آنها برجای مانده است.

کفعمی

تقی الدین ابراهیم کفعمی

ویکی شیعه

تقی الدین ابراهیم بن علی عاملی کفعمی (840-905ق)،

کفعمی در نیمه اول قرن نهم هجری، در یکی از روستاهای جبل عامل به نام «کفعم» یا «کفرعیما» و در یک خانواده علمی - مذهبی دیده به جهان گشود. در مورد تاریخ تولد وی اختلاف وجود دارد علامه سید محسن امین تاریخ ولادت او را سال 840 هـ - ق ذکر کرده است

اما اتمام نگارش کتابی را در سال 843 هـ - ق به او نسبت می دهد. علامه شیخ آقا بزرگ طهرانی در الذریعه

ص: 98

تولد او را در سال 828 هـ - ق می داند

نسب وی به حارث همدانی، صحابی حضرت علی (ع) می رسد. کفعمی نیز در پایان کتاب مصباح، خود را حارثی معرفی کرده است.

زادروز رمضان 791

زادگاه نبطیه جبل عامل

درگذشت 877 ق - نبطیه جبل عامل، لبنان

محل زندگی نبطیه جبل عامل

استادان جمال الدین احمد بن حسین بن مطهر

سید زین الدین علی بن دقماق حسینی

شاگردان ناصر بن ابراهیم بویه

شرف الدین بن جمال الدین

تقی الدین کفعمی

محمد بن علی بن یونس بیاضی

نقش های برجسته متکلم * مفسر * ادیب * منطقی * شاعر

لقب زین الدین

دین اسلام

مذهب شیعه

آثار الصراط المستقیم الی مستحقی التقدیم

عصرة المنجود * الكلمات النافعات * ذخيرة الايمان

تالیفات

ابراهیم کفعمی در علوم مختلف چون (عرفان، سیر و سلوک، ادبیات، شعر، تاریخ، دعا و زیارات) تالیفاتی دارد. مصباح و البلد الامین از مشهورترین آثار کفعمی است. سید محسن امین در اعیان الشیعة، آثار متعددی برای او می شمارد.

صحیفه سجادیه به خط کفعمی از نسخه های قدیمی صحیفه است که سالیان قبل از ایران خارج شده و مفقود شده بود؛ اما با تلاش های بسیار در حوزه شبه قاره شناسایی شد و توسط شخصیت های فرهنگی به قم انتقال یافت که در نهایت چاپ و منتشر شد. این نسخه، علاوه بر 54 دعای صحیفه های دیگر، چهار دعا بیشتر دارد.

کفعمی ادیب هم بوده است. وی خطبه قرانی دارد که تلمسانی عالم اهل سنت از وی به خاطر این خطبه ستایش کرده است. وی خطبه ای درباره روز غدیر دارد که به قصیده رائیه شهرت دارد

بحقک مولای فاشفع لمن أتاک بمدح شفاء الصدور

هو الجبعی المسیء الفقیر إلى رحمت الرحیم الغفور

من

ص: 99

الحسنات خلا قدحه فما من فتيل ولا من تقير

خطایاه تحکی رمال الفلاة و وزن اللکام و أحد و ثور

و شیخ کبیر له لمة کساها التعمّر ثوب القتیر

خانندان کفعمی

پدر وی، شیخ علی کفعمی، از علمای منطقه بود. و کفعمی نزد وی تحصیل کرد و از او اجازه نقل حدیث دریافت کرد.

وی دو برادر به نام های شمس الدین محمد (متوفای 886ق) و جمال الدین احمد دارد که هر دو از علما بودند. شیخ شمس الدین محمد، جد بزرگ شیخ بهایی است و شیخ جمال الدین احمد مؤلف کتاب «زبدة البیان فی عمل شهر رمضان» است. شیخ جمال الدین ظاهرا قبل از ابراهیم کفعمی رحلت نموده است.

اعتقاد و عمل به ادعیه

ویکی فقه

کفعمی به تمام اعمال، دعاها، عبادات و آداب زیارت هایی که در کتاب «مصباح» خود آورده است، عمل می نمود و در ساعاتی که وقت او اجازه نمی داد، دعاها و عبادات آن روز را همسر عالم و عابد وی به جای می آورد و این چنین بود که کتاب مصباح او بعد از تألیف، سریعاً به خانه های شیعیان راه یافت. عاشقان و سالکان خداجو، «مصباح» کفعمی را هم چون مشعلی روشنگر، زینت بخش محافل و مجالس مذهبی و روحانی می دانستند. او در واقع، عالمی عامل، عارفی واصل و پژوهشگری کامل بود.

او آثار دنیوی و اخروی دعاها را با تمام وجود باور کرده بود. وی گاهی در حاشیه کتاب، به آثار و نتایج دعا اشاره می کند، مثلاً در حاشیه «بلد الامین» می گوید:

«من اثر این دعا (یکی از دعاها بعد از نماز صبح) را در کتاب های

ص: 100

و آن گاه به داستانی در این زمینه اشاره می کند که:

«مردی از شیعیان در ایام گذشته به دردی مبتلا شد که تمام پزشکان از معالجه او عاجز شدند. او بعد از تلاشهای فراوان، از معالجه بیماری خویش مأیوس شد و تمام درها را به روی خود بسته دید، تا این که روزی کتابی را مطالعه می کرد که عبارتی توجه او را به خود جلب کرد. در آن جا نوشته بود: از امام صادق - علیه السلام - روایت شده است که هر کس مبتلا به بیماری جسمی شده باشد، بعد از نماز صبح چهل مرتبه این کلمات را بگوید: «بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين حسبنا الله و نعم الوكيل، تبارک الله احسن الخالقين، و لا حول و لا قوه الا بالله العلیّ العظيم» و سپس دست خود را به موضع درد بکشد، به خواست الهی شفا خواهد یافت. آن مرد به این دستور عمل کرده و به اذن الهی شفا یافت.»

کفعمی در ادامه داستانی را از مشاهدات خود نقل می کند:

«پدر و استاد بزرگوارم اعتقاد فوق العاده به مضمون این روایت داشت و هیچ گاه در نماز صبح از انجام آن فروگذاری نمی کرد؛ البته آن بزرگوار اثر آن را دیده و با تجربه برایش ثابت شده بود. او با یک خانم نجیب و بزرگواری از یک خانواده اصیل ازدواج کرد. بعد از مدتی، در اثر بیماری جسمی، همسر صالح و شایسته او ماه ها به بستر بیماری افتاد. پدرم از این وضعیت شدیداً آشفته و مضطرب گردید. او که در حال ناچاری به دنبال چاره ای می گشت، ناگهان

این روایت به یادش آمد. لذا این دستور العمل شفابخش امام صادق - علیه السلام - را به همسرش توصیه کرد که آن را 40 روز بعد از نماز صبح 40 مرتبه بخواند. بعد از انجام این دستور العمل، به اذن خداوند متعال آن خانم از مرض سخت خویش شفا یافت.»

کفعمی در زهد و عبادت و خودسازی، سرآمد عصر خویش و سرمشق عارفان و زاهدان بود. کتاب محاسبه النفس وی - که در قالبی زیبا به زیور طبع آراسته شده - در نوع خود بی نظیر است و در مورد خودسازی و سیر و سلوک معنوی، عالی ترین رهنمودها را دارد.

وفات

شیخ ابراهیم کفعمی در کربلا سکونت داشت و وصیت کرده بود آنجا دفن شود اما در اواخر عمر خود سفری به زادگاه خویش نمود و در سال 905ق و در سن 65 سالگی در روستای کفرعیما در نزدیکی روستای جَبشیت جهان را وداع گفت.

کشف آرامگاه

از جمله وقایع پس از وفات کفعمی آن است که روستای کفرعیما در اثر حوادث روزگار خراب شد و از قبر کفعمی نیز اثری بر جای نماند، اما بعد از سال ها (بعد از قرن 11 هجری) یک سنگ قبر توسط کشاورزی پیدا شد که بر روی آن نوشته شده بود: هذا قبر الشيخ ابراهیم بن علی الكفعمی رحمه الله. مردم که از این واقعه آگاه شدند محل قبر او را بازسازی و تعمیر نمودند و هم اکنون نیز مرقدش زیارتگاه شیعیان است.

آثار

این دانشمند گرانمایه در طول زندگی پربار خویش، نتیجه سالها تلاش علمی و فرهنگی خود را در قالب کتابها و رساله های

ارزشمند به جهان دانش عرضه کرده است. او تألیفات فراوانی را در موضوعات مختلف علوم اسلامی به رشته تحریر کشیده و نقش به سزایی در تدوین و تکمیل آثار مذهبی به ویژه آثار شیعی در قرن نهم هجری داشته است تا آن جا که علامه مجلسی وجود این شخصیت پژوهشگر اسلامی را حلقه اتصال بین دو دانشمند نخبه شیعی، یعنی شهید اول و شهید ثانی می داند.

تنوع موضوعات در آثار کفعمی، نشانگر تسلط سرشار آن بزرگوار بر علوم مختلف و رایج عصر خویش می باشد. تاکنون نزدیک به 50 اثر از تألیفات و تصنیفات این بزرگمرد شناخته شده است که می توان آنها را در 12 موضوع طبقه بندی کرد که عبارتند از:

← عرفان و سیر و سلوک

1. محاسبه النفس اللوامة و تنبیه الروح النواמה که به شرح فارسی ترجمه شده است.

2. المقام الاسنی یف شرح الاسما الحسنی.

3. صفوه الصفات فی شرح دعاء السمات، که در سال 875 هـ.ق نوشته شده است و در کتابخانه شیخ ضیاء الدین نوری در تهران، نسخه ای از آن دیده شده است.

← قرائت

1. اللفظ الوجیز فی قرائه الكتاب العزیز.

← تفسیر

1. قراضه النصیر؛ تلخیص تفسیر «مجمع البیان» طبرسی می باشد.

2. الرساله الواضحه فی شرح سوره الفاتحه.

3. تلخیص «غریب القرآن» نوشته محمد سجستانی.

4. تلخیص «تفسیر علی بن ابراهیم».

5. تلخیص «جوامع الجامع» طبرسی.

← ادبیات

1. فرج الكرب و فرج القلب؛ درباره اقسام علم ادبیات تألیف شده و نزدیک به 20000 بیت است (هر بیت، سطر 50 حرفی را می گویند).

2. نهایه الارب فی امثال العرب؛ در دو جلد

نگارش یافته است، که در نوع خود بی نظیر است.

3. لمع البرق فی معرفه الفرق.

4. زهرا الربیع فی شواهد البدیع.

5. تلخیص «نزهه الالباء فی طبقات الادباء» اثر کمال الدین عبدالرحمن بن محمد انباری.

6. فروق اللغه.

7. مقالید الكنوز فی افعال اللغوز.

8. تلخیص «مغرب اللغه» مطرزی.

9. رساله فی علم البدیع.

10. تلخیص «المجازات النبویه» اثر سید رضی (ره).

← شعر و قصیده

1. قصیده فی البدیع فی مدح النبی - صلی الله علیه و آله - و شرح آن.

2. نور حدیقه البدیع؛ در شرح تعدادی از قصیده های معروف عرب.

3. قصیده غدیریّه و سایر اشعار اخلاقی و ادبی.

4. البدیعیه؛ که قصیده ای است میمیه و حاوی تمامی محسنات و زیبایی های ادبی و آرایش های کلامی در علم بدیع می باشد.

← تاریخ

1. ارجوزه الفیه فی مقتل الحسین - علیه السلام - و اصحابه: درباره نام ها، اشعار و زجرهای اصحاب امام حسین - علیه السلام - وی در این مقتل از منابع متعددی بهره گرفته و شیوه نو در این زمینه به کار برده است.

2. تاریخ و فیات العلماء.

← حدیث

1. مشکاه الانوار: این کتاب غیر از «مشکاه الانوار» طبرسی و مجلسی می باشد و به این نام کتابهای متعدد در موضوعات مختلف تألیف شده است.

2. تلخیص «علل الشرایع» اثر صدوق (ره).

← اخلاق

1. مجموع الغرائب و موضوع الرغائب: این کتاب در سال 1412 هـ.ق به چاپ رسیده است. محقق کفعمی در مقدمه آن می گوید: من این کتاب را از کتاب کبیر و بی نظیر خودم گرد آورده ام و آن را بعد از مطالعه و رجوع به

ص: 104

2. حياه الارواح فی اللطایف و الاخبار و الآثار: نگارش این کتاب در سال 843 هـ.ق به اتمام رسیده است. کفعمی این اثر را در 78 باب تنظیم کرده است.

← عقاید

1. تعلیقات بر «کشف الغمه» علی بن عیسی اربلی: این تعلیقات مورد توجه پژوهشگران مسلمان قرار گرفته است.

← فقه

1. التلخیص فی مسائل العویص من الفقه.

2. تلخیص «قواعد» شهید (ره).

3. تلخیص «الحدود و الحقایق فی تفسیر الالفاظ المتداوله فی الشرع و تصریفها»؛ اصل این کتاب تألیف سید مرتضی علم الهدی (ره) است.

4. منظومه ای درباره ایام شریفه ای که روزه آنها مستحب است. این سروده قصیده ای از نوع رجز می باشد که در 130 بیت ترتیب یافته است. وی این منظومه فقهی را به درخواست علامه بابلی به رشته نظم کشیده است.

← دعا و زیارات

1. البلد الامین: کفعمی در این کتاب، دعاها، ذکرها، زیارت ها و اعمال سال را آورده است. او این کتاب را قبل از مصباح تألیف نموده است. آداب نمازهای یومیه، تعقیبات، دعاهاى مختصه و زیارات متعددی برای پیامبر - صلی الله علیه و آله - و ائمه معصومین - علیهم السلام - در این کتاب ذکر شده و در پایان، مناجات ائمه و دعاهاى وارده در مناسبتهاى گوناگون بیان شده است.

2. شرح صحیفه سجاده که آن را به نام «الفوائد الطریفه فی شرح الصحیفه» نامگذاری کرده است. وی در آخر این کتاب می گوید: من دعاهاى این کتاب صحیفه را از منابع معتبر استخراج کرده و نقل نموده ام.

3. جنه الامان الواقیه و جنه الايمان الباقیه

4. مختصر مصباح،

که بعد از تألیف کتاب مصباح، آن را نوشته است. نام دیگر این کتاب الجَنَّة الواقیه می باشد.

5. المنتقى فی العوذ و الرقی.

← موضوعات متفرقه

1. العین المبصره.

2. الكواكب الدرّیه.

3. حدیقه انوار الجنان الفاخره.

4. اختصار لسان الحاضر و القدیم.

5. مجموعه کبیره، که نویسنده ریاض العلماء آن را در شهر ایروان دیده است.

6. ملحقات الدرّوع الواقیه.

7. رساله خطی شبیه کَشکول.

8. حجله العروس.

9. الحدیقه الناضره.

10. الروضه و النحله.

11. تلخیص «الغریب» نوشته هرّوی.

12. النخبه.

← شعر و خطابه

کفعمی علاوه بر خَلق آثار متعدد و تألیفات متنوع در رشته های گوناگون علوم اسلامی، در عرصه ادبیات و شعر و خطابه هم چون ستاره ای درخشید. خطابه های نغز و کم نظیر وی و اشعار بدیع و ابتکاری او در نهایت فصاحت و بلاغت می باشد. او در یکی از خطبه های زیبای خویش که در شرح بدیعیه خود گفته است، تمامی سوره های قرآن را مندرج و موجب شگفتی اهل فضل و ادب گردیده است.

قرن دهم

محقق کرکی

علی بن حسین محقق کرکی

نام کامل: علی بن حسین بن عبدالعالی کرکی جبل عاملی

لقب محقق ثانی / محقق کرکی

محل زندگی لبنان، عراق و ایران

تاریخ وفات عید غدیر 940 قمری

شهر وفات نجف

اطلاعات علمی

استادان علی بن هلال جزایری، محمد بن داود بن مؤذن جزینی، شمس الدین محمد بن خاتون عاملی، سید حیدر عاملی، احمد بن علی عاملی و...

شاگردان جمال الدین بن عبد الله حسینی جرجانی، سید شرف الدین سماک عجمی، شهید ثانی، شیخ احمد بن محمد بن خاتون عاملی، سید نعمت الله جزایری، شهید ثانی و...

تالیفات جامع المقاصد، منهج السداد، حاشیه بر مختلف الشیعه، نفحات اللاهوت

ص: 106

در لعن جبت و طاغوت و...

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی اصلاحات دینی در مقام شیخ الاسلامی، بازگرداندن «أشهد ان علیاً ولی الله» و «حی علی خیر العمل» به اذان؛ اقامه نخستین نماز جمعه در عصر صفویه

ویکی فقه

«علی بن حسین محقق کرکی» که به محقق ثانی و شیخ علایی نیز معروف است در سال 865 یا 870 ق متولد شد. دوران کودکی او به پاس مراقبت مادر و تلاش پدر به خوبی گذشت و محیط خانواده اسلامی آنان در او تاثیر شگرفی گذاشت.

تحصیل

علی بن عبد العالی پس آموزشهای ابتدایی به حوزه علمیه کرک وارد شد. پس از آن به روستای «میس» رفت و با تلاش پیگیر، از استادان آن حوزه شناخته شد. شهید ثانی یکی از شاگردان آن حوزه بود که «شرایع الاسلام» و «قواعد» را نزد او فرا گرفته است. [1]

چندی نیز در «جبع» لبنان به تحصیل مشغول بود و پس از آشنایی و به دست آوردن تجارب و علوم در حوزه علمیه «جبل عامل» رهسپار حوزه «دمشق» شد. آنگاه از دمشق راهی «بیت المقدس» شد و لختی از زمان را نیز به تحقیق و دانش اندوزی در شهر «الخلیل 2» گذراند و سپس بار خود را بسته، رهسپار مرکز حوزه اهل سنت در «مصر» گردید. این سفرها و دیدار حوزه های گوناگون از او مردی حزیم و دانشمندی خوش اندیشه ساخت و شخصیت او را چنان زیبا ترسیم کرد که عاقبت یکی از بزرگترین دانشمندان قرن دهم به شمار آمد و به «محقق ثانی»، «مولای مروج»، «محقق کرکی» و «شیخ علایی» شهرت یافت.

سفر به نجف

محقق کرکی سپس حوزه

ص: 107

مصر را به سوی عراق و حوزه نجف اشرف ترک گفت و به سرزمین ولایت و آستان امامان معصوم وارد شد. در نجف اشرف بر کرسی تدریس نشسته بود که پیکری از دربار ایران و شاه اسماعیل صفوی رسید و او را برای تلاش و کار به دربار ایران دعوت کرد. او دید از این فرصت می تواند برای سرفراز گردانیدن شیعیان و رساندن فرهنگ ناب تشیع به جامعه استفاده کند. این تصمیم بسیار مهم و حساس می توانست مسیر زندگی او و شیعیان را عوض کند. به همین دلیل آن را پذیرفته، در سال 916 ق در جنگ هرات به شاه اسماعیل صفوی پیوست. در این حال او در حدود 50 بهار از عمر خود را گذرانده و پای به عرصه مبارزه و تلاش، آن هم در محیط بسیار حساس دربار صفوی گذاشته بود.

یکی از بخشهای حساس زندگی محقق کرکی انتخاب او به عنوان شیخ الاسلام رسمی کشور ایران و دادن اختیارات به اوست که وظیفه وی را بیش از پیش سنگین کرد. این مقام توسط شاه طهماسب به وی عطا شد و از طرفی این فرمان نشانگر عظمت او در میان شاهان صفوی به مثابه یک رهبر شیعی است.

خدمات دینی و اجتماعی

محقق در ایران با حمایت صفویان در ترویج تشیع بسیار کوشید. عمده فعالیت های او، تبلیغ و ترویج تشیع و آموزه های شیعی و تقویت و تاسیس مراکز علوم دینی شیعی و نهی از منکر بود. محقق ثانی تلاشی نیز در اصلاح روش صوفیانه صفویان داشت. گویا به فتوای او بود که حکومت صفوی برخی مراکز اعمال منافی شرع اسلام را برچید

و تعطیل کرد.

در آن روزگار، بسیاری از مردم از مسائل مذهب جعفری و قوانین آن اطلاعی نداشتند و شیعیان از دستورات دینی خود بی خبر بودند. از کتب فقه امامیه چیزی در دست نبود و فقط جلد اول قواعد علامه حلی بود که از روی آن تعلیم و تعلم مسائل دینی صورت می گرفت. محقق کرکی بر غنای حوزه ها و علوم دینی افزود و در ترویج دانش اهل بیت کوشید. آثاری که در قواعد و رسائل دینی، اخلاقی و عبادی نگاشته، بدین رو بوده است. گفته اند با کوشش محقق کرکی عبارت «أشهد ان علیاً ولی الله» و «حی علی خیر العمل» باری دیگر به اذان ضمیمه و بر مأذنه ها گفته شد. [

آثار

از شیخ الاسلام بزرگ قرن دهم اندوخته های علمی فراوانی به جای مانده و تألیفات گرانسنگی به نسلهای پس از خود هدیت کرده است. آثار قلمی آن بزرگوار عبارت اند از:

1. جامع المقاصد (شرح قواعد الاحکام)

2. منهج السداد (شرح ارشاد الازهان علامه حلی)

3. حاشیه بر مختلف الشیعه علامه حلی

4. رساله جعفریه

5. رساله ای در صیغه های عقود و ایقاعات

6. نفحات اللاهوت در لعن جبت و طاغوت

7. رساله ای در آب کر

8. رساله ای در تعقیبات نماز

و کتب و رسائل دیگر که به حدود 71 کتاب و رساله می رسد.

فرزندان

از محقق ثانی دو پسر و سه دختر بر جای ماند. پسر اولش شیخ عبدالعالی از عالمان دینی بزرگ عصر خود و در کاشان مقیم بود. پسر دیگرش شیخ حسن نام داشت. یکی از دختران محقق در جبل عامل ازدواج کرد که فرزندش میر سید حسین حسینی نام داشت. او در

ص: 109

اردبیل به تدریس و حل و فصل مشکلات شرعی مردم مشغول و شیخ الاسلام آن شهر بود. دختر دیگرش در ایران با میرشمس الدین محمد استرآبادی ازدواج کرد و از آنان فرزندی به دنیا آمد که بعدها به میر داماد (استاد ملاصدرا) معروف شد همچنین در اعیان الشیعة نقل شده است که دختر بزرگ محقق کرکی همسر شهید ثانی بود.

شهادت

سال 940 ق فرا رسید و محقق باز به نجف اشرف بازگشته بود. در این دوران او سنی نزدیک به 75 سال داشت. کار و تلاش او را فرتوت و شکسته کرده و برف سفید پیری بر رخسارش نشسته بود. تلاش ارزشمند و قابل ستایش او موجب کینه توزی های فراوانی نسبت به او گردیده بود و این حقد و حسدها هنوز ادامه داشت و هر لحظه جان پیر شیعی حوزة نجف را تهدید می کرد. تا اینکه عاقبت در 18 ماه ذیحجه سال 940 همزمان با عید غدیر، به وسیله زهر عده ای از متعصبان اهل سنت مسموم شده و شربت شهادت نوشید. پیکر آن عالم الهی را در جوار مرقد امیرالمومنین علیه السلام به خاک سپردند.

شهید ثانی

شهید ثانی

زین الدین بن نورالدین علی بن احمد عاملی

منزل و مسجد شهید ثانی در لبنان

زادروز 13 شوال 911ق

زادگاه - روستای جُبَع از توابع جبل عامل

درگذشت 955 یا 965 قمری

آرامگاه در دریایی نزدیک قسطنطنیه انداخته شد

محل زندگی جبل عامل، دمشق، مصر، عراق، بیت المقدس، قسطنطنیه، بعلبک

استادان سید حسن بن جعفر کرکی، ملا محمد استرآبادی

شاگردان شیخ حسین عبدالصمد عاملی، سید علی حسینی جزینی عاملی، علی بن زهره جبعی

شناخته شده برای نوشتن کتاب شرح لمعه (الروضه البهیة)

نقش های برجسته مرجع تقلید، اصولی،

آثار الروضة البهية، مسالك الافهام، روض الجنان فی شرح ارشاد الازهان

خویشاوندان حسن بن زین الدین معروف به صاحب معالم (فرزند)

جُبعی (911-955) معروف به شهید ثانی، فقیه شیعی قرن دهم قمری. او از نوادگان علامه حلی است. وی نزد علمای شیعه و سنی به تحصیل پرداخت و از هر دو دسته تأییدیه هایی دریافت کرد. شهید ثانی مذاهب پنجگانه اسلامی را تدریس می کرد و طبق مبانی هر یک فتوا می داد.

معروف ترین اثر فقهی او الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية می باشد. این کتاب از متون درسی حوزه های علمیه شیعه است. شهید ثانی در 955 یا 965ق به شهادت رسید.

آثار

سید محسن امین، 79 اثر وی را (اعم از کتاب، حاشیه، رساله) نام می برد. برخی از آثار وی عبارتند از:

روض الجنان فی شرح ارشاد الازهان

مسالك الافهام فی شرح شرائع الاسلام

الفوائد العلية فی شرح النغلية

المقاصد العلية فی شرح الألفية

مناسک الحج الكبير و مناسک الحج الصغير

الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية

رسالة فی شرح بسمله

حقائق الايمان

منظومة فی النحو و شرح آن

تمهيد القواعد الأصولية لتفريع الاحكام الشرعية

غنية القاصدين فی اصطلاحات المحدثين

رسالة في الأدعية

رسالة في آداب الجمعة

البداية في علم الدراية و شرح آن، شهيد ثانی نخستین دانشمند شیعی است که دست به تألیف مهمی در درایة الحدیث زده است

کتاب فی الأحادیث، شامل 1000 حدیث که از «مشيخه» حسن بن محبوب انتخاب شده است.

منية المرید فی ادب المفید و المستفید، در آداب تعلیم و تعلم که کتابی فوق العاده مفید در امر آموزش و تربیت می باشد ترجمه هم دارد
و کتابی بسیار مفید بالاختصاص

ص: 111

برای طلاب میباشد

مسکّن الفؤاد عند فقد الاحبة و الاولاد، این کتاب را پس از حادثه از دست دادن چند فرزند، در تسلی خاطر خویش و دیگران، نگاشته است

تسلية العباد و ارام بخش دل داغ دیدگان ترجمه این کتاب است

كشف الريبة عن احكام الغيبة]

ولادت و خاندان

شهید ثانی در 13 شوال 911ق در روستای جُبَع در منطقه شیعه نشین جَبَل عامل در لبنان به دنیا آمد. [1] وی معروف به ابن حاحه نحاریری و مشهور به شهید ثانی است.

خانواده شهید ثانی، همگی از عالمان و دانشمندان شیعه بودند تا آنجا که خاندان وی به «سلسله الذهب» شهرت یافتند:

پدر شهید ثانی، شیخ نورالدین علی، از فضلا و دانشمندان.

فرزند شهید ثانی، ابو منصور جمال الدین حسن معروف به صاحب معالم.

سید محمد بن علی عاملی معروف به صاحب مدارک، نوه دختری شهید ثانی.

شیخ علی و شیخ زین الدین، فرزندان صاحب معالم و نوه های شهید ثانی

همچنین خاندان صدر نظیر سید حسن صدر صاحب کتاب تأسیس الشیعة، امام موسی صدر، شهید سید محمدباقر صدر و خواهر شهیدش بنت الهدی صدر از نسل شهید ثانی اند.

شهید ثانی دو بار ازدواج کرد که همسر نخستش، دختر استادش محقق کرکی بود

تحصیلات و اجتهاد

شهید در 33 سالگی، سال 944ق به اجتهاد دست یافت که این امر در سال 948ق بر همگان آشکار شد.

پس از زیارت مراقد ائمه اطهار(ع) در 15 صفر 953ق. به لبنان بازگشت و در بعلبک ساکن شد و چندی را به تدریس مذاهب پنجگانه (جعفری، حنفی، شافعی، مالکی و حنبلی) ورشته های دیگر گذراند. وی در این مدت جایگاه بلند

ص: 112

یافت و مرجعیت علمی یافت و در هر مذهبی طبق مبانی آن فتوا می داد. [19] پس از آن باز به جبع رفت و تا 955 در آنجا به تدریس و نگارش مشغول بود

شهادت و چگونگی آن

درباره سبب قتل وی دو روایت است: یکی اینکه در جریان قضاوت میان دو نفر، شخص محکوم، نزد قاضی صیدا می رود و این قاضی از سلطان روم (سلطان سلیمان) می خواهد که شهید را به جرم بدعت گذاری و خارج بودن از مذاهب چهارگانه اهل سنت، دستگیر کند. [27] این روایت را برخی رد کرده اند. [نیازمند منبع] دوم اینکه جمعی از سنیان به رستم پاشا وزیر اعظم سلطان سلیمان گفتند که شیخ زین الدین [شهید ثانی] ادعای اجتهاد دارد و بسیاری از علمای شیعه به نزدش می روند و کتابهای امامیه را از او فرامی گیرند و قصدشان از این کار تبلیغ شیعه است. از این رو، رستم پاشا کسانی را برای دستگیری شهید، که آن هنگام در مکه بود، فرستاد. بدین طریق، او را در مکه دستگیر کردند و به استانبول بردند و بدون اینکه او را نزد سلطان ببرند کشتند. تاریخ شهادتش را 5 ربیع الاول 965ق. گفته اند و اینکه جسدش را سه روز رها کردند و سپس به دریا انداختند.

رؤیای شهادت

شیخ حسین بن عبدالصمد حارثی، پدر شیخ بهایی می گوید: روزی بر شهید ثانی وارد شدم و او را متفکر یافتم. او در خویشتن فرورفته بود. علت این حالت را از او جويا شدم. به من گفت: برادرم! چنین می پندارم که من دومین شهید باشم، زیرا در عالم رؤیا سید مرتضی علم الهدی را دیدم که مجلس ضیافتی تشکیل

داده و علماء و دانشمندان اماميه و شيعه در آن شركت داشتند. وقتى من وارد مجلس شدم، سيد مرتضى از جا برخاست و به من تهنيت گفت و دستور داد كه در کنار شهيد اول بنشينم.]

مقدس اردبیلی

مقدس اردبیلی

نام كامل: احمد بن محمد اردبیلی

لقب: مقدس اردبیلی

زادگاه: اردبیل

محل زندگی: نجف

تاریخ وفات: 993ق

محل دفن: حرم امیرالمومنین

شهر وفات: نجف

اطلاعات علمی

استادان: سيد على صائغ * جمال الدين محمود

شاگردان: ميرزا محمد استرآبادی * شيخ حسن عاملی * سيد محمد عاملی * ملا عبدالله شوشتری

اجازه اجتهاد از: سيد على صائغ

تألیفات: استیناس المعنویة * حاشیه بر شرح تجرید، حدیقة الشیعة * زیدة البیان فی أحكام القرآن

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی: ارتباط با دربار صفوی

اجتماعی: تلاش برای رفع مشکلات شیعیان

احمد بن محمد اردبیلی (متوفای 993ق) معروف به مقدس و محقق اردبیلی از فقهای امامیه در قرن دهم قمری و از معاصران شیخ بهایی بود. وی در علوم عقلی و نقلی تبحر داشت و در زمان ریاست او بر حوزه علمیه نجف رونقی دوباره به این حوزه داده شد.

مقدس اردبیلی از دربار صفویه برای گسترش تشیع و حل مشکلات شیعیان استفاده می کرد؛ ولیکن وارد دستگاه صفوی نشد. زهد و تقوا و کمک های او به محرومان زبان زد بود و کراماتی نیز به او نسبت داده شده است.

محقق اردبیلی در سال های 984-993ق مرجع تقلید بوده و افرادی مانند میرزا محمد استرآبادی، سید محمد عاملی مؤلف مدارک الاحکام و شیخ حسن عاملی مؤلف معالم الدین از شاگردان او بودند.

آثار

اردبیلی در موضوعات کلام، فقه، اصول، عقاید و سیره اهل بیت(ع) آثاری نگاشت که برخی از آنها عبارتند از:

استیناس المعنویة

زبدة البیان

ص: 114

فی براهین احکام القرآن که در آن به آیات الاحکام پرداخته است.

حدیقه الشیعة در انتساب این اثر به او تردید است. اما صاحب ریحانة الادب این تردید را انکار می کند.

حاشیه بر شرح تجرید قوشجی؛ بحث امامت را مورد بحث قرار داده است و ادله ای از فخر رازی را پاسخ داده است.

رساله فارسی در حرمت خراج

حاشیه بر شرح مختصر عضدی

رسالة فی کون افعال الله تعالی معللة بالاغراض

مجمع الفائدة و البرهان فی شرح الاذهان [از معروف ترین دایرة المعارف های فقه استدلالی، این کتاب را به مثابه شرحی بر کتاب ارشاد علامه حلی نگاشت.

رساله فارسی در مناسک حج

عقائد الاسلام در علم کلام که به گفته حرزالدین جمع مباحث عقلی و نقلی کلام را در برداشته است.

تعلیقاتی بر قواعد علامه حلی

رساله فارسی در امامت

تعلیقاتی بر تذکره [38] و...

شاگردان

گفته شده است مقدس اردبیلی 10 شاگرد داشته است؛ برخی از شاگردانش عبارتند از:

میرزا محمد استرآبادی

سید محمد عاملی (1009ق) مؤلف مدارک الاحکام و نهاية المرام

شیخ حسن عاملی (1011ق) مؤلف معالم الدین

فرزند شهید ثانی امیر فضل الله

عبدالله بن حسین تستری

محمد بن محمد بلاغی

محدث قمی در کتاب الکنی و الالقاب می گوید: عالم ربانی، محقق و فقیه بزرگوار احمد بن محمد اردبیلی، در تقوی، جلال، فضیلت، اصالت، زهد، دیانت، ورع، امانت مشهورتر از آن است که قلم بر آن احاطه کند یا تحت عدد و شمارش درآید او متکلم و فقیه بزرگوار می باشد، به حدی که علامه مجلسی درباره او گفته است: او در ورع و تقوی و زهد، به حد نه-ایی و

ص: 115

مرتبت عالیہ رسیدہ است و همانند او را در میان پیشینیان و متاخرین نشنیده ام خداوند او را با پیشوایان معصوم (علیہم السلام) محشور دارد.

کلب آستانہ علی: عباس

مقدس اردبیلی نیز از جملہ عالمانی است کہ در پرتو رابطہ با دربار صفوی در گسترش تشیع و حل مشکلات شیعیان تلاش های فراوانی را بہ ثمر نشانند. ہر چند کہ او بہ در خواست شاہ عباس صفوی برای ترک نجف و مہاجرت بہ ایران پاسخ منفی داد، برای مصالح تشیع و شیعیان ہموارہ بہ دربار صفوی تذکراتی می داد. تاریخ برخی از آن وقایع را نقل کردہ است.

از جملہ نوشتہ اند: زمانی یکی از کارگزاران دربار صفوی مورد غضب شاہ عباس قرار گرفت و بہ مقدس اردبیلی پناہ برد و او نامہ ای بہ وی داد تا شاہ از تقصیر او بگذرد. نامہ مقدس اردبیلی بہ شاہ عباس چنین بود: «بانی ملک عاریت، عباس! بدان کہ اگر چہ این مرد اول ظالم بود اکنون مظلوم می نماید چنانچہ از تقصیر او بگذری شاید کہ حق - سبحانہ و تعالی - از پارہ ای از تقصیرات تو بگذرد. بندہ شاہ ولایت: احمد اردبیلی»

این از شگفت نامہ هایی است کہ در آن ہیچ توصیف و تعریفی از شاہ نشدہ و مقدس اردبیلی در آن خود را از پیروان و غلامان امام علی (علیہ السلام) معرفی کردہ است و نہ از چاکران و غلامان شاہ.

شاہ عباس بدون تاخیر فرمان مقدس اردبیلی را اجرا کرد و پاسخی بدین گونه نوشت.

«بہ عرض می رساند عباس خدماتی کہ فرمودہ بودید بہ جان منت داشتہ، بہ تقدیم رسانید کہ این محب را از دعای خیر فراموش نکنید.

مقدس اردبیلی بسیار متواضع بود و در مقابل شاگردانش خود را فوق العاده کوچک می شمرد و آنان را مورد تکریم و احترام فراوان قرار می داد. گویند در هنگامی که شیخ حسن از تحصیل فراغت یافت و قصد داشت به لبنان باز گردد از استاد خویش تقاضای نصیحت و موعظه کرد و مقدس اردبیلی احادیثی را گردآوری کرده، در ورقه ای نوشت و به ایشان داد و در پایان آن نوشته این جملات را اضافه کرد: «کتابه العبد احمد لمولاه امثالاً لامره و رجاء لتذکره» این مطالب را بنده خدا احمد برای مولای خود نوشته است تا فرمان ایشان را به جای آورد و به امید اینکه موجب پندآموزی وی باشد.

اخلاص در کار تعلیم و تدریس نیز از خصلت های بارز مقدس اردبیلی بوده است. ملا عبدالله شوشتری از شاگردان مقدس اردبیلی در مجلسی مساله ای را از استاد خویش پرسید. مقدس سؤال او را پاسخ گفت، اما شاگرد به این پاسخ قانع نشد و بحث ادامه یافت، ناگهان مقدس سکوت کرد و پس از لحظه ای فرمود: این بحث بماند برای بعد، باید به کتاب مراجعه کنم! سپس از مجلس برخاست و به شاگرد فرمود تا همراه او به جایی دیگر بروند. پس از خروج از آن مجلس محقق اردبیلی پاسخی بسیار دقیق و عمیق بیان کرد به طوری که شاگرد قانع شد و شبهه ای برایش باقی نماند.

شاگرد پرسید: آقا، چرا پاسخی به این نیکویی می دانستید و در همان مجلس بیان نفرمودید؟ محقق فرمود: آنجا چون در مجلس و در حضور جمعی از مردم بودیم احتمال داشت

که قصدمان جدل و فخرفروشی و اظهار فضل بر یکدیگر باشد ولی اینجا این شبهه نیست زیرا تنها خدای متعال ناظر بحث و گفتگوی ماست.

کمک به محرومان نیز از خصوصیات پسندیده مقدس اردبیلی بوده است. نقل است در یکی از سال ها که قحطی و گرانی به اوج خود رسیده بود و فقر و گرسنگی بیداد می کرد محقق اردبیلی اندک آذوقه ای داشت که فقط کفاف قوت خانواده اش را می کرد. اما او راضی نشد که خانواده اش غذا داشته باشند در حالی که افراد زیادی در جامعه محتاج و گرفتارند. از این رو آن طعام را بین بیچارگان تقسیم کرد. همسرش از این عمل او برآشفته و گفت: در چنین سال قحطی آنچه طعام داشتیم به فقرا کمک کردی، اکنون باید فرزندان من دست گدایی به سوی دیگران دراز کنند؟

محقق پاسخی نداد و از منزل خارج شده، راه مسجد کوفه را در پیش گرفت. او تصمیم گرفته بود چند روزی را در مسجد اعتکاف کرده، به عبادت و راز و نیاز پردازد. در دومین روز حضور او در مسجد مرد عربی مقداری گندم و آرد بر چهارپایی بار کرده، به خانه محقق اردبیلی برد و به همسرش تحویل داد و گفت:

صاحبخانه در مسجد اعتکاف کرده و این گندم و آرد را برای شما فرستاده است. چند روزی گذشت تا اینکه مقدس اردبیلی به خانه بازگشت. همسرش به او گفت: آرد و گندمی که فرستاده بودید خیلی مرغوب بود.

محقق، بی خبر از همه جا، وقتی این سخن را شنید دریافت که این فضل و رحمتی از طرف خدا بوده است و خداوند را بر این

سخن گفتن با امیرالمومنین وملاقات با امام زمان در مسجد کوفه

از زندگی این فقیه عابد و عارف کامل کراماتی نقل شده است. در ذیل به دو نمونه آن اشاره می کنیم:

فردی از اهل تفرش به نام میر علام (میرفیض الله) که یکی از شاگردان و نزدیکان مقدس اردبیلی و فردی دانشمند و پارسا بود، می گوید:

من در مدرسه ای که حجره های آن در صحن مطهر امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) قرار داشت، سکونت کرده، به فرا گرفتن علم اشتغال داشتم. در یکی از شب های تاریک پس از آنکه از مطالعه فارغ شدم از حجره بیرون آمدم و به اطراف نگاه می کردم که ناگهان دیدم مردی با سرعت به طرف قبه مبارک می رود. با خود گفتم شاید این مرد دزدی است که می خواهد به حرم دستبرد بزند و قندیل های حرم مطهر را به یغما ببرد! به ناچار به طوری که او متوجه نشود. تعقیبش کردم دیدم به طرف در حرم مبارک رفت و اندکی توقف کرد. بلافاصله قفل در گشوده شد و بر زمین افتاد و در باز شد و او وارد گردید و بعد در دوم و سوم نیز به همان صورت باز شد. دیدم آن مرد به کنار مرقد مطهر مشرف شده، سلام عرض کرد و از جانب قبر مطهر پاسخ داده شد. من صدایش را شناختم و متوجه شدم با امام (علیه السلام) درباره یکی از مسائل علمی گفتگو می کند. سپس از حرم خارج و به جانب مسجد کوفه رهسپار شد. من هم پشت سر او به طوری که متوجه من نبود حرکت کردم (تا از اسرار او سر در

بیاورم.) وقتی به مسجد رسید به محراب مسجد نزدیک شد و باز شنیدم که با بزرگی درباره همان مساله علمی گفتگو می کند. پس از آنکه پاسخ خود را شنید از آنجا بیرون آمد. من هم در تعقیب او حرکت کردم. وقتی به دروازه شهر رسید، هوا روشن شده بود. پیش از آنکه از دروازه خارج شود با صدای بلند او را مورد خطاب قرار داده، گفتم: ای مولای ما، من از آغاز تا انجام کار همراه شما بودم، اینک بفرمایید آن دو بزرگ که با آن ها درباره مسائل علمی صحبت می کردید چه کسانی بودند؟ مقدس وقتی این درخواست را شنید، پس از آنکه تعهدات لازم را گرفت که تا موقع حیاتش به کسی اطلاع ندهم، فرمود: ای فرزند من! بسیاری از اوقات مسائل مختلفی برای من گنگ و مبهم می ماند، پس در هنگام شب به مرقد مطهر امیرالمؤمنان (علیه السلام) می روم و مساله را برای حضرت مطرح و جوابش را دریافت می کنم. امشب نیز بر طبق معمول به حضور انور شرفیاب شدم و حضرت مرا به صاحب الزمان (علیه السلام) حواله کرد و فرمود: فرزندم مهدی (عجل الله فرجه الشریف) در مسجد کوفه است، به حضورش برس و پاسخ مسائل خود را از آن حضرت استدعا کن. آن مردی که در مسجد کوفه دیدی حضرت مهدی (علیه السلام) بود. [18]

وی شبی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله وسلم) را در خواب دید که حضرت موسی (علیه السلام) در خدمت آن بزرگوار نشسته است و مقدس نیز در آنجا حضور دارد. پس حضرت موسی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله وسلم) سؤال کرد: این مرد کیست؟ پیامبر فرمود: از خودش سؤال کن. حضرت موسی (علیه السلام) از مقدس

پرسید تو کیستی؟ مقدس جواب داد. من احمد پسر محمد از اهل اردبیل هستم و در فلان کوچه، فلان خانه منزل من است. حضرت موسی (علیه السلام) تعجب کرد و گفت: من از اسم تو سؤال کردم این همه تفصیل برای چه بود؟ مقدس در جواب گفت خداوند عالم وقتی از تو سؤال کرد که این چیست که در دست تو است تو چرا آن قدر در پاسخ تفصیل دادی! (اشاره به آیه «قال هی عصای اتوگا علیهاو...») در این آیه خداوند از حضرت موسی (علیه السلام) پرسید این چیست در دست تو و او در پاسخ گفت این عصای من است بر آن تکیه می کنم و به وسیله آن برگ را برای گوسفندان جدا می کنم و فایده های دیگری هم برایم دارد. حضرت موسی (علیه السلام) به پیغمبر (صلی الله علیه و آله وسلم) گفت: راست گفتمی که علمای امت من همانند انبیای بنی اسرائیل می باشند.

بین شیخ بهایی و مقدس اردبیلی سر موضوعی مباحثه ای شد. شاه آنجا در مجلس نشسته بود و نگاه می کرد. با اینکه حق به جانب مقدس بود، مقدس حق را به جانب شیخ بهایی می دهد و جلوی شاه عباس عرض اندام نمی کند بین آن دو مباحثه می شود و مجلس به نفع شیخ بهایی تمام می شود. فردا در کوچه مقدس به شیخ بهایی بر می خورد و شاه نبود. به او می گوید که آن مطلب که دیشب فرمودید به این دلایل آن نبوده و این است که من می گویم. شیخ بهایی می گوید چرا دیشب نفرمودید؟ دیشب می توانستم بگویم اما چون تو شیخ الاسلام ایران بودی و نزد شاه محترم بودی، اگر

من می خواستم جلوی شاه شما را کوچک کنم ، این به ضرر اسلام بود و لذا حاضر شده بود که خودش را خرد کند که شیخ بهایی کوچک نشود. این ها درس اخلاق است و برای طلبه ها این ها خیلی چیزهای خوبی است. عیب کار این است که نفس وقتی که استاد اخلاق نبیند، تربیت نمی شود، به این چیزها اهمیت نمی دهد. مقدس اردبیلی مهم بوده، قبرش در نجف داخل حرم دست چپ و دست راست علامه حلی است.

وفات

سرانجام ماه رجب سال 993 ق. فرارسید. در این سال آفتاب فقاقت که از شهر اردبیل درخشیدن آغاز کرده و در سراسر جهان تشیع پرتوافشانی نموده بود پس از عمری تلاش و کوشش خستگی ناپذیر در راه دین و شریعت جاودانی اسلام در نجف اشرف غروب کرد هرچند این غروب جسم او بود و روح مقدسش با آثار ارزشمندش همچنان پرتوافشان اسلام و تشیع است. پیکر مطهر مقدس اردبیلی را شیعیان و دوستانش در حرم مطهر مولای متقیان حضرت علی (علیه السلام)، در ایوان طلا سمت راست، به خاک سپردند تا همان گونه که در دنیا عاشق اهل بیت (علیهم السلام) بود در آخرت نیز همنشین آن ها باشد.

ملا فتح الله کاشانی

ملا فتح الله کاشانی

زادگاه کاشان

درگذشت 988ق - کاشان، کشمیر

استادان علی بن حسن زواره ای

شاگردان رضی الدین شاه مرتضی (پدر فیض کاشانی)

نقش های برجسته متکلم، مفسر، فقیه

لقب مولی المفسر

آثار تفسیر منهج الصادقین، تنبیه الغافلین، کشف الاحتجاج

خویشاوندان ابوالحسن شعرانی

ملا فتح الله کاشانی (متوفای 988ق) از مفسران و عالمان شیعه در دوره شاه طهماسب صفوی. معروف ترین اثر او تفسیر منهج الصادقین است. کاشانی آثار دیگری از جمله شرح و ترجمه

نهج البلاغه و احتجاج طبرسی دارد. او شاگرد علی بن حسن زواری صاحب تفسیر ترجمه الخواص بود. درباره تاریخ وفات و محل دفن او اختلاف است. آقا بزرگ تهرانی درگذشت او در سال 988ق را صحیح تر می داند.

درباره اثر دیگر او زبدة التفسیر می گوید، کاشانی این تفسیر را به عربی در سال 977ق بعد از دو کتاب تفسیری منهج الصادقین و خلاصة المنهج تالیف کرده است. [27] از تألیفات دیگر ملا فتح الله، شرح نهج البلاغه به فارسی با عنوان «تنبیه الغافلین و تذکرة العارفين» بوده و اثر دیگر کاشانی ترجمه فارسی احتجاج طبرسی است. [28] علاوه بر این آثار حدود 16 تالیف و شرح دیگر از ملا فتح الله شمرده اند. [29]

قرن یازدهم

قاضی نورالله شوشتری شهید ثالث

سید نورالله حسینی شوشتری

قاضی نور الله شوشتری که نسبش به واسطه سلسله نورانی سادات مرعشی به امام زین العابدین - علیه السلام می رسد

مزار قاضی نورالله شوشتری در آگرا هند

زادروز 956ق.

درگذشت 1019ق.

آرامگاه هند، آگرا

محل زندگی شوشتر، هند، لاهور

نقش های برجسته قاضی، فقیه، متکلم

دین اسلام

مذهب شیعه

آثار احقاق الحق و ازهاق الباطل، مجالس المؤمنین، ...

سید نورالله حسینی شوشتری (956-1019ق) یا مرعشی معروف به قاضی نورالله شوشتری یا شهید ثالث، فقیه،

سید نورالله حسینی شوشتری (956-1019ق) یا مرعشی معروف به قاضی نورالله شوشتری یا شهید ثالث، فقیه، اصولی، متکلم، محدث و شاعر شیعه عهد صفویه است.

اثر

شوشتری تالیفات بسیاری از جمله

احقاق الحق و ازهاق الباطل

و مجالس المؤمنین

الصوارم المهرقه فی نقدصواعق المحرقة

و مصائب النواصب از شهرت بیشتری برخوردار است.

اوقاضی القضاة هند بود و بر اساس مذاهب چهارگانه اهل سنت فتوا می داد، اما سرانجام با بدگویی بدخواهان، به

ص: 123

فرمان جهانگیرشاه به مرگ محکوم شد و به قتل رسید. وی در آگرای هند مدفون است.

هجرت به هند

او در 23 سالگی در سال 979 (ه.ق) به همراه برادر کوچکترش سید وجیه الدین محسن برای تحصیل به مشهد رفت. [

سید نورالله در سال 992 یا 993 (ه.ق) مجبور به ترک مشهد و مهاجرت به هند شد. علت این مهاجرت، مصیبت های مداوم و فجایع و شورش های مکرر در مشهد بود؛ به طوری که در یکی از حملات ازبک ها به مشهد، برادرش کشته شد. در این زمان شاه عباس هنوز رسماً بر تخت ننشسته بود. بی ثباتی سیاسی خراسان، سید نورالله را وادار به مهاجرت به محل امن تری کرد. هندوستان در آن زمان یکی از آرام ترین دوران تاریخ خود را سپری می کرد.

شاید این آرامش هندوستان، به روحیه اکبر شاه بازمی گشت که در آن زمان بر آن سرزمین حکمرانی می کرد. اکبر شاه، پسر همایون شاه، نوه بابر و از نسل تیمور گورکانی در 14 سالگی به سلطنت رسید و لیاقت و درایت از خود نشان داد و ممالک گجرات، بنگال و کشمیر و سند را به تصرف خود درآورد و سلطنتی بزرگ تشکیل داد و شهرها و آبادی های بی شماری بنیان نهاد. [3]

اکبر شاه علیرغم علاقه فراوان به عمران و آبادی، و عنایت خاصی که به مسائل فلسفی داشت، اما عقیده چندان محکمی نسبت به دین خاصی نداشت. همین نگرش اکبر شاه به دین، او را به فکر ارائه دینی برآمده از ادیان مختلف انداخت.

قاضی نورالله شوشتری به هنگام ورود به آگره، اول به دیوان اکبر شاه در فتح پور سکری نزد ابوالفتح مسیح الدین

ص: 124

گیلانی، طبیب حاذق ایرانی و شاعر بزرگ رفت. مسیح الدین گیلانی بعد از فراگیری علوم و فنون در سال 983 وارد هندوستان شد و به خاطر قابلیت و استعداد خویش در زمره مقربان اکبرشاه درآمد. [4] مسیح الدین، شوشتری را به اکبر شاه معرفی کرد. سید نورالله شوشتری، کتابی که درباره حضرت علی (ع) نوشته بود، به شاه اهدا کرد. اکبر شاه به او و کتابش بسیار علاقمند شد.

اصحاب تراجم نقل کرده اند که قاضی نور الله، اولین عالمی بود که در هند اظهار تشیع کرد و به آن دعوت نمود و با علمای مخالف جلسات مناظره تشکیل داد. [5]

قاضی القضاة هند

سید دو ماه در آنجا سکونت داشت. بعد از آن به همراه اکبر شاه به لاهور رفت. قاضی لاهور، پیرمرد سالخورده ای به نام «شیه معین» بود. اکبر شاه دستور بازنشستگی او را صادر کرد و سید نورالله به جای او منصوب شد.

شوشتری پیش از آنکه بر منصب «قاضی القضاة» بنشیند، به اکبرشاه گفته بود می تواند مسائل دینی را بر اساس منابع اصلی آنها ارزیابی و بررسی کند و در نتیجه ناچار نیست که همواره از یکی از مذاهب فقهی پیروی کند؛ با وجود این در اجتهاد خود از حدود فقه سنتی فراتر نخواهد رفت و بر اساس یکی از مذاهب چهارگانه سنی (شافعی، حنبلی، مالکی یا حنفی) فتوا خواهد داد.

اکبرشاه علی رغم شیعه بودن قاضی، به خاطر توانایی ها و صلاحیت هایش او را به این سمت منصوب کرد. قاضی نورالله به دلیل آگاهی گسترده ای که درباره فقه مذاهب چهارگانه و اختلاف آنها با یکدیگر داشت، می توانست احکامی را که بیشتر به

سود مردم و همچنین نزدیک تر به مذهب شیعه بود برگزیند. به همین جهت عبدالقادر بدایونی با اینکه خود سنی متعصبی بود و با سیاست های اکبرشاه دشمنی سرسختانه ای داشت، عدالت، شرافت و علم قاضی نورالله را می ستود. [6]

شهادت

قاضی سید نورالله شوشتری در زمان پادشاهی جهانگیر شاه فرزند اکبر شاه در 18 جمادی الثانی سال 1019ق [9] و به دستور وی، در زیر ضربات شلاق به شهادت رسید. دلیل شهادت وی، نوشتن کتاب احقاق الحق و ازهاق الباطل و بنا بر نقلی مجالس المؤمنین بود. ایشان در هند به شهید ثالث معروف شد.

محدث قمی نحوه شهادت او را چنین می آورد:

«قاضی نورالله مشغول به قضاوت و همچنین نویسندگی در خفاء بود تا اینکه اکبر شاه از دنیا رفت و جهانگیر شاه بر تخت نشست. علمای دربار و مقرب درصدد فتنه و برانگیختن شاه بر علیه قاضی برآمدند و نزد او به سعایت پرداختند، که قاضی شیعه است و خود را ملزم به مذاهب اربعه نمی داند و فتوایش با فتوای مذهب امامیه تطبیق می کند. جهانگیر شاه بیان آنان را برای اثبات تشیع قاضی کامل ندانست و گفت: این دلیل کامل نیست چرا که او از اول قضاوت را به شرط اجتهاد خود پذیرفته است. آنان به حيله دیگری دست زدند. شخصی را وا داشتند تا به عنوان شاگرد نزد قاضی رفت و آمد کند و خود را شیعه معرفی کند. وی پس از رفت و آمد بسیار و جلب اطمینان قاضی، به نوشته های او از جمله مجالس المؤمنین پی برد و درخواست آن را نمود. وی کتاب را از قاضی گرفت و از آن نسخه ای برداشت و

ص: 126

نزد علمای دربار برد. آنان نیز این کتاب را به عنوان سند تشیع قاضی نورالله به جهانگیر شاه عرضه کردند و به سلطان گفتند که او در کتابش چنین و چنان گفته است و استحقاق اجرای حد دارد. جهانگیر شاه گفت: حدش چیست؟ آنان گفتند: ضربه زدن با شلاق... شاه کار را بر آنان واگذار کرد و آنان بلافاصله حد را اجرا کردند. قاضی نورالله در سال 1019 ق. در حالی که حدود هفتاد سال عمر داشت در زیر شلاق به شهادت رسید. می گویند بر بدن قاضی نورالله با چوب خاردار آنچنان زدند که بدنش قطعه قطعه شد.»

مزار او در آگرا هندوستان زیارتگاه مسلمانان شبه قاره است.

فهرست آثار

فهرست آثار سید نورالله حسینی شوشتری مجموعه کتاب ها و رساله های علمی قاضی نورالله شوشتری (متوفای 1019ق) از عالمان شیعه قرن دهم و یازدهم قمری است. در میان آثار او چهار کتاب احقاق الحق، مجالس المؤمنین، الصوارم المهرقه فی نقدصواعق المحرقة و مصائب النواصب از شهرت بیشتری برخوردار است. درباره تعداد کتاب های او اختلاف نظر است، اما آیت الله مرعشی نجفی در مقدمه کتاب احقاق الحق، تصنیفات و کتاب های او را 140 کتاب ذکر می کند که به شرح زیرند:

کتاب احقاق الحق

کتاب مجالس المؤمنین

کتاب الصوارم المهرقه

أجوبة مسائل السيد حسن الغزنوی

الزام النواصب فی الرد علی میرزا مخدوم الشریفی: این کتاب توسط استاد میرزا محمدعلی چهاردهی گیلانی ترجمه شده و نوه او به نام مرتضی مدرسسی آن را چاپ کرده است.

«القام الحجر» در رد ابن حجر

بحر الغزیر فی تقدیر ماء الكثير: قاضی در این کتاب در مورد وزن و حجم آب کر

ص: 127

تحقیق کرده است.

بحر الغدير فی اثبات تواتر حدیث الغدير سنداً و مؤلف و دلالة

«تفسیر القرآن»: در چند جلد

کتابی در تفسیر آیه رؤیا (احتمالاً مراد از آیه رؤیا، آیه 60 سوره اسراء است که درباره رؤیای پیامبر (ص) سخن می گوید).

تحفة العقول

حلّ العقول

حاشیه بر «شرح الکافی» جامی در علم نحو

حاشیه بر «حاشیه چلیپی» بر شرح التجريد اصفهانی

حاشیه بر «مطول» تفتازانی

حاشیه بر «رجال کشی» که مطالب مفیدی در زمینه علم رجال دارد.

حاشیه بر «تهذیب الاحکام» شیخ طوسی (که ناتمام مانده است)

حاشیه بر «کنز العرفان» از فاضل مقداد در آیات الاحکام

حاشیه بر حاشیه «تهذیب المنطق» دوانی

حاشیه بر مبحث «عذاب القبر» از شرح «قواعد العقاید»

حاشیه بر «شرح مواقف» در علم کلام

حاشیه بر «رساله الاجوبه الفاخره»

حاشیه بر «شرح تهذیب الاصول

حاشیه بر «مبحث الجواهر» از شرح تجريد الاعتقاد اثر علامه حلی

حاشیه بر «تفسیر بیضاوی»

حاشیه بر «الهیات» شرح تجريد

حاشیه بر «حاشیه القدیمة»

حاشیه بر «حاشیه الخطایی» در علم فصاحت و بلاغت

حاشیه دیگری بر «تفسیر بیضاوی»

حاشیه بر «شرح الهدایه» در حکمت

حاشیه بر «شرح الشمسیه» از قطب الدین رازی در منطق

حاشیه بر «قواعد» علامه در فقه

حاشیه بر «تهذیب» از شیخ طوسی

حاشیه بر «خطبه الشرایع» محقق حلی

حاشیه بر «هدایه» در فقه حنفی

حاشیه بر «شرح الوقایه» در فقه حنفی

حاشیه بر شرح «رساله آداب المطالعه»

حاشیه بر شرح «تلخیص المفتاح» معروف به مختصر تفتازانی

حاشیه بر «شرح چغمینی در هیئت»

حاشیه بر «مختلف علامه» در فقه

حاشیه بر «اثبات الواجب الجدید» از علامه دوانی

حاشیه بر «تحریر اقلیدس» در هندسه

حاشیه

بر خلاصة الاقوال از علامه حلی

حاشیه بر خلاصة الحساب از شیخ بهایی

حاشیه بر مبحث الاعراض در شرح تجرید

حاشیه بر رسالة البدخشی در علم کلام

حاشیه بر حاشیه شرح تجرید

حاشیه بر باب شهادات قواعد علامه

حاشیه بر شرح عضدی در اصول

حاشیه بر شرح اشارات محقق طوسی در حکمت

دلایل الشيعة فی الامامة (فارسی)

دیوان قصائد

دیوان شعر

دافعة الشقاق

الذکر الاقی

رسالة لطيفة

رساله ای در تفسیر آیه «انما المشركون نجس»

رساله ای در عصمت

رساله ای در تجدید وضو

رساله ای در رکن بودن دو سجده

رساله ای در ذکر وضع کنندگان حدیث

رساله ای در ردّ شبهه در تحقیق علم الهی

رساله ای در ردّ برخی آرای اهل سنت در نفی عصمت انبیاء

رساله ای در پوشیدن لباس حریر

رساله ای در باب نجاست خمر

رساله ای درباره کفاره

رساله ای درباره غسل جمعه

رساله ای درباره فعل ماضی

رساله ای در باب حقیقت وجود

اللمعة فی صلاة الجمعة (در اثبات حرمت نماز جمعه در عصر غیبت)

النور الانور الازهر فی تنویر رسالة القضاء و القدر (رساله قضا و قدر از علامه حلی در رد بعضی از اقوال عالمان سنی اهل هند)

رساله فی یوم بابا شجاع الدین

رساله ای در تفسیر آیه «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ»

رساله ای در باب مسح یا شستن دو پا در وضو (ادله شیعه و اهل سنت)

رساله ای در رد رساله کاشی

رساله ای بر حاشیه التشکیک من جملة الحواشی القديمة

رساله ای در باب سخنان محقق طوسی درباره تخلف جوهری

رساله ای در جواب اعتراض بعضی از علمای اهل سنت به قاضی نورالله شوشتری

رساله ای درباب حل برخی مشکلات

میر داماد

میرداماد

نام کامل: میر برهان الدین محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی

لقب: میرداماد

ص: 129

* معلم ثالث

تاریخ تولد: 970ق

تاریخ وفات: 1041ق

محل دفن: نجف

شهر وفات: نجف

خویشاوندان

سرشناس: محقق کرکی

اطلاعات علمی

استادان: حسین بن عبدالصمد حارثی

شاگردان: ملا صدرا * سید احمد عاملی * سلطان العلماء

تألیفات: القبسات * تقویم الایمان * الرواشح السماویه

میر محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی (درگذشت 1041ق)، مشهور به میرداماد، فیلسوف شیعه در دوره صفویه. او معاصر شیخ بهائی و استاد ملاصدرا مؤسس حکمت متعالیه بود.

میرداماد به معلم ثالث شهرت دارد. او را از فیلسوفان مسلمان می دانند که بر شکل گیری حکمت متعالیه ملاصدرا، بسیار تأثیرگذار بوده است. وی را عالمی جامع وصف کرده و گفته اند در بسیاری از علوم از جمله فلسفه، کلام، طبیعیات، ریاضیات، فقه و اصول تخصص داشته است.

آثار مکتوب میرداماد را بیش از صد نوشته برمی شمارند و کتاب قبسات را مهم ترین اثر فلسفی او می دانند. در فلسفه وی، روش عقلی با عرفان پیوند خورده است. اصالت ماهیت و «حدوث دهری» دو نظریه فلسفی مشهور میردامادند. او به زبان عربی و فارسی شعر می سرود و اشراق تخلص داشت.

زندگی نامه

برهان الدین میر محمدباقر میرداماد در 969 یا 970ق به دنیا آمد. پدرش شمس الدین محمد حسینی استرآبادی داماد محقق کرکی بود و از این رو به داماد شهرت داشت. به جهت همین، محمدباقر هم میرداماد شهرت یافت استادالبشر و معلم ثالث از دیگر القاب او است.

میرداماد سال ها در مشهد سکونت کرد و علوم عقلی و نقلی را فراگرفت. سپس مدتی در قزوین و کاشان اقامت کرد و سرانجام در اصفهان

ساکن شد. او با شیخ بهایی هم عصر بود و گفته اند نزد شاه عباس صفوی جایگاهی ویژه داشت.

میرداماد در اواخر عمرش، همراه شاه صفی صفوی برای زیارت عتبات، به عراق سفر کرد[] به

ص: 130

گفته آقا بزرگ تهرانی در سال 1041 ق بین کربلا و نجف درگذشت و در نجف به خاک سپرده شد. در کتاب ریحانة الادب، علاوه بر این تاریخ، 1040 و 1042 ق هم برای تاریخ وفاتش ذکر شده است.]

شیخ بهایی

شیخ بهائی

محمد بن عزالدین حسین (953ق - 1031ق) متخلص به بهائی و معروف به شیخ بهائی و بهاءالدین عاملی، فقیه، محدث، حکیم و ریاضیدان شیعه عصر صفوی بود. شیخ بهائی بیش از 100 کتاب در زمینه های مختلف تالیف کرده است. جامع عباسی و اربعین از جمله آثار اوست. آثاری نیز در معماری بر جای گذاشته که منارجنبان اصفهان، تقسیم زاینده رود اصفهان، گنبد مسجد امام اصفهان و نقشه حصار نجف، از آن جمله است. وی سفرهای بسیاری به نقاط مختلف دنیا کرد و سفر مشهوری نیز همراه شاه عباس صفوی با پای پیاده به مشهد داشته است.

او مقام شیخ الاسلامی بالاترین منصب رسمی دینی در حکومت صفویه را بر عهده داشت.

نام کامل: محمد بن عزالدین حسین

لقب: بهائی

تاریخ تولد: 17 یا 27 ذی الحجه سال 953ق

زادگاه: بعلبک

محل زندگی: بعلبک، جبل عامل، اصفهان، قزوین، هرات

تاریخ وفات: 1031ق

شهر وفات: مشهد، حرم امام رضا(ع)

خویشاوندان

سرشناس: پدرش حسین بن عبدالصمد حارثی، از نسل حارث همدانی از اصحاب امام علی(ع)

اطلاعات علمی

استادان: ملا عبدالله یزدی، ملا علی مُذَهَب، ملا علی قانعی، ملا محمدباقر یزدی و...

شاگردان: محمدتقی مجلسی، محمد محسن فیض کاشانی، صدرالمتألهین شیرازی، سید ماجد بحرانی، ملا حسنعلی شوشتری، مجتهد کرکی، ملا صالح مازندرانی، نوه شهید ثانی و ملا خلیل بن غازی قزوینی

اجازه روایت از: ملا حسنعلی شوشتری، پدرش حسین بن عبدالصمد حارثی

تألیفات: جامع عباسی، کشکول، موش و گربه، نان و پنیر

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

ص: 131

جتماعی: شیخ الاسلام و امام جمعه اصفهان، معمار و طراح برخی آثار در اصفهان و نجف

سفر پیاده به مشهد

از سفرهای تاریخی شیخ بهائی، سفر پیاده او به مشهد است. بار اول، در 25 ذی الحجه 1008ق بود. در این زمان، شاه عباس به شکرانه فتح خراسان، از طوس تا حرم امام رضا (ع) را پیاده رفت و شیخ بهایی نیز او را همراهی کرد. [نیازمند منبع]

سه سال بعد، شاه عباس به سبب نذری که داشت دوباره با پای پیاده از اصفهان به مشهد رفت و 3 ماه در این شهر ماند که در این سفر نیز شیخ بهائی همراه او بود. [20]

انتصاب به مقام شیخ الاسلامی

شیخ بهائی پس از مرگ پدرش در 984ق، در بحرین [21] به امر شاه طهماسب به هرات رفت و به جای او به شیخ الاسلامی هرات منصوب شد. این اولین منصب رسمی وی بود.

پس از وفات پدر همسرش (شیخ علی منشار) در همان سال، شیخ الاسلام اصفهان شد. حکم شیخ الاسلامی او را شاه اسماعیل دوم (حک: 984 - 985) یا شاه محمد خدابنده (حک: 985 - 995) صادر کرد. عده ای گفته اند شاه عباس اول که در 996ق به حکومت رسید، فرمان شیخ الاسلامی او را صادر کرده است.

آثار معماری

آثار معماری و مهندسی شیخ بهایی را از حیث انتساب می توان به سه دسته تقسیم کرد:

آثاری که نسبت آنها به او قوی است، مانند اثر مهندسی تقسیم آب زاینده رود برای 7 ناحیه از نواحی اصفهان که خصوصیات آن به تفصیل در سندی که به طومار شیخ بهائی شهرت دارد آمده است.

آثاری که به

ص: 132

گزارش منابع به بهائی منتسب است، مانند:

گنبد مسجد امام اصفهان

طراحی کاریز نجف آباد معروف به قنات زرین کمر

تعیین دقیق قبله مسجد امام اصفهان

طراحی نقشه حصار نجف

طراحی و ساخت شاخص ظهر شرعی در مغرب مسجد امام اصفهان و نیز در صحن حرم حضرت رضا(ع)

طرح دیواری در صحن حرم حضرت علی(ع) در نجف به قسمی که زوال شمس را در تمام ایام سال مشخص می کند

طراحی صحن و سرای مشهد به صورت یک 6 ضلعی

اختراع سفیدآب که در اصفهان به سفیدآب شیخ معروف است

ساختن منارجنبان اصفهان

طراحی گنبد مسجد امام اصفهان که صدا را 7 مرتبه منعکس می کند

ساختن ساعتی که نیاز به کوک کردن نداشت.

آثاری که انتساب آنها به شیخ بهائی بعید است و بیشتر نبوغ و شخصیت نادر بهائی دستمایه انتساب این خوارق عادات و افسانه های تاریخی به وی شده است، مانند حمام معروف شیخ بهائی در اصفهان که می گویند مدت زیادی آب آن تنها با نور شمعی گرم بوده است.

وفات

بهاءالدین عاملی چند روز قبل از مرگ با جمعی از همراهان و شاگردان خود به زیارت قبر بابا رکن الدین شیرازی رفت و مکاشفه ای برایش روی داد که از آن نزدیک بودن مرگش را استنباط کرد. محمدتقی مجلسی، که خود از همراهان شیخ بوده، این مکاشفه را گزارش کرده است.

شیخ بهایی از معتقدان صدیق عارف بزرگ مسعود بن عبدالله بیضاوی معروف به بابارکن الدین می باشد و بسیار به زیارت قبر او می رفته و از باطن او مدد می جست است. در اواخر عمر شیخ بهایی که به همراه چند تن از

طلاب برای زیارت قبر بابا رفته بود، واقعه ای عجیب رخ داد و شیخ را مکاشفه ای واقع گردید که فقیه و محدث نامی ملا محمد تقی مجلسی پدر علامه مجلسی که خود در آن روز همراه شیخ بوده و واقعه را از نزدیک مشاهده کرده، در مشیخه شرح عربی (من لا یحضره الفقیه) آورده که واقعه اینگونه بیان گردیده است:

شیخ بهایی در هنگام زیارت و فاتحه خوانی بر سر مزار بابارکن الدین صدایی از درون قبر می شنود. پس از اتمام مکالمه، شیخ برخاسته و عباي خود بر سر می کشد و بی آنکه با احدی گفت وگو کند به خانه باز می گردد و در بر روی خود می بندد و خلوت اختیار می کند به توبه و انابه.

مرحوم ملا محمد تقی مجلسی آن مکالمه را از جانب شیخ اینگونه بیان کرده که: «آوایی از قبر شنیدم که فرمود: «ای شیخ به فکر خود باش» و به این معنی خبر وفات شیخ داده شد و از آن پس ترک معاشرت نمود و پس از شش ماه که از آن واقعه گذشت، در دوازدهم شوال 1030 هجری قمری به سرای جاودان شتافت. و بنا بر نقلی

بهائی از آن پس خلوت گزید و بعد از 7 روز بیماری از دنیا رفت و طبق وصیتش او را به مشهد انتقال دادند و در مدرّس سابق خود او در پایین پای امام رضا(ع) به خاک سپردند.

ملاصدرا

ملاصدرا

صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی (متوفی 1050ق) مشهور به ملاصدرا فیلسوف، عارف شیعی و بنیانگذار مکتب فلسفی حکمت متعالیه به عنوان سومین مکتب مهم فلسفی در جهان اسلام. وی به صدرالحکما

ص: 134

و صدر المتألهين نیز معروف است. او نظام فلسفی خود را در مهمترین کتاب خود الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة معروف به اسفار تبیین کرد. پس از او سنت عقلانی شیعه تحت تأثیر آموزه های وی قرار گرفت و فیلسوفان متعددی از جمله ملاهادی سبزواری و علامه طباطبایی به شرح اندیشه های او پرداختند. اصالت وجود اساس مکتب فکری اوست و نظریه اش درباره چگونگی معاد جسمانی مناقشاتی برانگیخته است.

صدرالدین شیرازی شاگرد میرداماد و شیخ بهایی است و فیض کاشانی و عبدالرزاق لاهیجی را از معروف ترین شاگردان او دانسته اند. او در شیراز، اصفهان و قم زندگی می کرد و در کنار آثار متعدد فلسفی، کتاب هایی نیز در زمینه تفسیر قرآن و شرح اصول کافی نگاشت.

زادروز حدود سال 979ق

زادگاه شیراز

درگذشت 1050ق - بصره

محل زندگی شیراز، قم

استادان میرداماد، شیخ بهایی

شاگردان فیض کاشانی، فیاض لاهیجی و...

شناخته شده برای تأسیس حکمت متعالیه، فلسفه

نقش های برجسته فیلسوف

آثار الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة، الشواهد الربوبیة، تفسیر اصول الکافی، تفسیر القرآن الکریم و...

خویشاوندان فیض کاشانی، فیاض لاهیجی

مراحل زندگی علمی

زندگی علمی صدرا را می توان در سه مرحله خلاصه کرد:

مرحله اول: دوره شاگردی اوست. در این دوره به بحث و بررسی نظریه های متکلمان و فلسفه می پردازد. او در مقدمه اسفار از اینکه در ابتدای عمر در گرایش به روش اهل بحث زیاده روی کرده پشیمانی خود را بیان می کند.

مرحله دوم: در این مرحله گوشه نشینی و دوری از مردم و روی آوردن به عبادت را در بعضی از کوههای دور دست واقع در کهک از روستاهای قم برمی گزیند. این انزوا پانزده سال به طول انجامید. در مقدمه اسفار داستان

این دوره را بیان می‌کند: چون از سوی مردم در تنگنا بود و از اهل دانش و معرفت کسی را نمی‌یافت و نظریه‌های اشتباه، بسیار رواج داشت از مردم دوری گزید و به کوهستان پناه برد و به عبادت خداوند مشغول گردید، نه دیگر درسی القا می‌کرد و نه به تألیفی می‌پرداخت. در این زمان دراز جز عبادت و مجاهده و ریاضت، اشتغالی نداشت.

مرحله سوم: این مرحله دوره نگارش کتاب‌ها است. چنانکه خود صدرا می‌گوید: «اکنون زمان نوشتن کتاب است و این خواست خداوند است که به این زمان موکول گردیده است.» اسفار نخستین کتابی است که پس از انزوای طولانی می‌نویسد و چنین برمی‌آید که آن را در همان محل گوشه نشینی خود نوشته است. پیش از اسفار رساله‌های اندکی نوشته است و پس از اسفار هر کتابی که نوشته است از عبارات آن گرفته شده است و می‌توان اسفار را اساس کتاب‌های دیگر صدرا دانست. [8]

آثار

ملاصدرا آثار فراوانی را در موضوعات مختلف نگاشته است. مهمترین آثار وی بدین شرح است:

الحكمة المتعالية في الاسفار العقلية الاربعة که مهمترین اثر ملاصدرا است.

المبدأ و المعاد؛ این کتاب با نام الحكمة المتعالية نیز خوانده می‌شود. این کتاب را می‌توان خلاصه‌ای از بخش دوم اسفار دانست.

تفسیر قرآن: ملاصدرا در طول عمر خود به تفسیر برخی از سوره‌ها پرداخت؛ اما اجل مهلت اتمام آنها را نداد. دو کتاب «اسرار الآيات» و «مفاتيح الغيب» نیز درباره قرآن است که در حکم مقدمه تفسیر و فلسفه تفسیر قرآن است.

شرح اصول الکافی: این شرح ناتمام در 7 جلد منتشر شده است.

الشواهد الربوبية؛

ص: 136

کتابی فلسفی که بیشتر رویکرد اشراقی دارد. در این کتاب، اندیشه های فلسفی ملاصدرا به صورت مختصر بررسی شده است.

کسر اصنام الجاهلیة

ترجمه به دیگر زبان ها

المشاعر؛ هانری کربن این کتاب را به فرانسه ترجمه کرده است

الحکمة العرشیه؛ جیمز وینستون این کتاب را به انگلیسی ترجمه کرده است.

اکسیر العارفین فی معرفة الحق والیقین، مجموعه رسائل آخوند، ترجمه ژاپنی، توکیو، انجمن بررسی های اسلامی)

رساله تصور و تصدیق به انگلیسی]

خلاصه اسفار به آلمانی توسط ماکس هورتن

بنیاد حکمت اسلامی صدرا در نظر دارد که آثار صدرا را به انگلیسی ترجمه کند.

ملا محمد تقی مجلسی

محمد تقی مجلسی

نام کامل: محمد تقی بن ملاعلی مجلسی اصفهانی

لقب: مجلسی اول

تاریخ تولد: 1003 ق

زادگاه: اصفهان

محل زندگی: اصفهان

تاریخ وفات: 11 شعبان، 1070 ق

محل دفن: مسجد جامع اصفهان

شهر وفات: اصفهان

خویشاوندان

سرشناس: علامه مجلسی * ملا صالح مازندرانی

استادان: شیخ بهائی * میر داماد * امیر اسحاق استرآبادی

شاگردان: علامه مجلسی * آقا حسین خوانساری

محل تحصیل: اصفهان * نجف

اجازه روایت از: سید شرف الدین علی شولستانی

اجازه روایت به: آقا حسین خوانساری

تألیفات: روضة المتقین * لوامع صاحبقرانی حلیة المتقین * شرح صحیفه سجادیه

آثار

از مجلسی اول تألیفاتی بر جای مانده است:

روضه المتقین (از بهترین شرح های نوشته شده بر من لایحضره الفقیه)

لوامع صاحبقرانی (شرح و ترجمه فارسی من لایحضره الفقیه)

ریاض المؤمنین در شرح صحیفه سجادیه

چهل حدیث از معصومین

شرح زیارت جامعه

شرح خطبه همام

حدیقة المتقین، رساله عملیه تا آخر مبحث روزه]

مطالع الانوار در نماز جمعه]

میرزا عبدالله افندی از رساله فی الرضاع و رساله مختصری در حقوق والدین از او نام می برد.

محمد تقی بن مقصود علی اصفهانی، در سال 1003ق در

اصفهان، پایتخت صفویه، در خاندان مجلسی، از خاندان های علمی برجسته آن دوره متولد شد. پدرش ملاعلی مجلسی از عالمان شیعه بود. [نسب او از پدر به ابونعیم اصفهانی و از مادر به محمد بن حسن نطنزی می رسد. محمدتقی مجلسی ذوق شعری داشت و با تخلص «مجلسی» شعر می سرود. در سال 1034 ق در 31 سالگی به نجف رفت و در 33 سالگی از سید شرف الدین علی شولستانی از محدثان حوزه نجف، اجازه نقل حدیث گرفت. سپس به اصفهان بازگشت و در مسجد جامع اصفهان به تدریس مشغول شد. او پس از شیخ بهائی و میرداماد نخستین کسی بود که در اصفهان نماز جمعه اقامه می کرد. محمدتقی مجلسی سرانجام در 11 شعبان 1070 ق در اصفهان درگذشت] و در مسجد جامع این شهر دفن شد.

به گفته سید محمدباقر خوانساری، نویسنده کتاب روضات الجنات، محمدتقی مجلسی نخستین کسی بود که پس از ظهور حکومت صفویه، حدیث شیعه را نشر داد. [همچنین به گفته وی، علامه مجلسی کرامات بسیاری از پدرش نقل کرده است.

فرزندان

محمدباقر مجلسی مشهور به علامه مجلسی، نویسنده کتاب بحار الأنوار، مشهورترین فرزند محمدتقی مجلسی است. دو پسر دیگر او عزیزالله و عبدالله نام داشتند که عبدالله به هند رفت و در آنجا در حدود سال 1084 درگذشت. از میان دختران محمدتقی، نام آمنه بیگم را می توان در منابع دید که همسر ملا صالح مازندرانی، شارح اصول کافی بوده است] محمدتقی سه دختر دیگر داشته که نامی از آنها ذکر نشده است، ولی نام همسران شان ثبت شده که عبارتند از: محمدعلی استرآبادی، ملا میرزا محمد شیروانی و میرزا کمال الدین محمد فسائی، شارح شافیه [12]

استادان و شاگردان

ص: 138

حمدتقی مجلسی علاوه بر پدرش، از چند استاد بهره برد که مشهورترین شان شیخ بهائی و میرداماد بودند. استادان دیگر او عبارتند از ملا عبدالله شوشتری و امیراسحاق استرآبادی.

وی شاگردانی تربیت کرد که شاید برجسته ترین شان پسرش، محمدباقر، مشهور به علامه مجلسی بود که بحار الانوار را نوشت. از شاگردان دیگر او می توان از سید نعمت الله جزایری نام برد که از بزرگان جریان اخباری گری محسوب می شود و همچنین ملا محمدصالح مازندرانی که علاوه بر اینکه داماد محمدتقی مجلسی بود، پای درس او نیز حاضر می شد و شرح مشهوری بر اصول کافی نوشت. آقا حسین خوانساری [14] نیز از شاگردان محمدتقی مجلسی است که در فقه و اصول شهرت داشت. وی در قبرستان تخت فولاد اصفهان دفن شده است و بخشی از این قبرستان به دلیل وجود قبر وی، به نام تکیه آقا حسین خوانساری مشهور گردیده است. [نام دو فرزند دیگر محمدتقی مجلسی، یعنی عزیزالله و عبدالله نیز در فهرست حاضران در درس های پدر دیده می شود. از شاگردان دیگر او عبارتند از سید عبدالحسین خاتون آبادی، ملا میرزای شیروانی، ملا محمدصادق کرباسی، سید شرف الدین علی گلستانه، میرزا ابراهیم اردکانی یزدی، مولا ابوالقاسم بن محمد گلپایگانی، بدرالدین بن احمد عاملی و میرزا تاج الدین گلستانه.

ملا صالح مازندرانی

محمدصالح بن احمد مازندرانی

نام کامل: محمد صالح بن احمد بن شمس الدین سروی مازندرانی

لقب: ملا صالح

زادگاه: مازندران

محل دفن: مسجد جامع اصفهان

شهر وفات: اصفهان

خویشاوندان

سرشناس: مجلسی اول * علامه مجلسی * وحید بهبهانی

استادان: ملا عبدالله بن محسن تستری * ملا حسنعلی بن عبدالله تستری * ملا محمد تقی مجلسی * شیخ بهائی

شاگردان: ملا محمدحسین بن حیدرعلی تستری

تالیفات: شرح اصول کافی * شرح زبدة الأصول * شرح المعالم، شرح من

خاندان

از ویژگی های خاندان ملا صالح مازندرانی این است که فضلا و علمای این خاندان منحصر به مردان نیست، بلکه زنان عالمه و فاضله نیز، در این خاندان زیادند.

اولین زن عالمه و فاضله، همسر محمد صالح مازندرانی و دختر شیخ محمد تقی مجلسی، مجلسی اول، آمنه بیگم یا آمنه خاتون است. از سال تولد و وفات او اطلاع دقیقی در دست نیست. در اعیان الشیعة درباره او اینطور آمده است: «عالمه فاضله فقیهه محدثه محققة أدیبه شاعره از بزرگان فصاحت و بلاغت و ورع که زهد شدیدی داشت.. و دارای تألیفاتی مثل شرح بر الفیه ابن مالک، شرح بر شواهد سیوطی، مجموعه مسائل فقیهیه و دیوان شعر است.

یکی دیگر از زنان عالمه این خاندان، دختر شیخ محمد صالح مازندرانی است. در مستدرکات اعیان درباره او اینطور مینویسد: «عالمه فقیهه نویسنده از بزرگان زنان عصر خویش»]

از دیگر بانوان این خاندان، زینب بیگم دختر محمد سعید بن محمد صالح مازندرانی است. در مستدرکات اعیان اینطور آمده است: «زنده در سال 1129 ق، عالمه عارفه فاضله أدیبه.» و دختر زینب بیگم، آمنه بیگم نیز از زنان فاضله و جلیله این خاندان است.

نکته ای که قابل ذکر است اینکه دختر نورالدین محمد بن محمد صالح مازندرانی با آقا محمد اکمل اصفهانی ازدواج کرده و حاصل این ازدواج محمد باقر بن محمد اکمل، معروف به وحید بهبهانی است. بنابراین محمد باقر، مجلسی دوم (متوفای 1110 ق) صاحب بحار الأنوار، دایی پدر بزرگ مادری وحید بهبهانی است نه دایی خود او، آن چنانکه به اشتباه در بعضی از کتب تراجم نوشته

شده و محمد صالح مازندرانی جد مادری وحید بهبهانی است.

از طرف دیگر، سید ابوالمعالی کبیر طباطبایی، که عالمی فقیه، عابد و زاهد بوده، با دختر محمد صالح مازندرانی ازدواج کرده که یکی از فرزندان آنان ابوالمعالی صغیر بوده که پدر سیدعلی صاحب ریاض و جد سید محمد مجاهد صاحب مناهل و مفاتیح است.

تألیفات

شیخ محمد صالح کتاب شرح معالم را در دوران جوانی خود نوشته و کتاب حاشیه بر معالم را در اواخر عمرش تدوین کرده است.

کتاب اصول کافی و روضة الکافی تألیف ثقة الإسلام محمد بن یعقوب کلینی (متوفای 328ق) را به طور کامل شرح زده و در آن اعتراضات زیادی بر شرح صدرالمتألهین وارد کرده است. ایشان بر بعضی از قسمت های فروع کافی نیز شرح زده است. در الذریعة آمده است: «خرج منه شرح کتاب العقل و الجهل و التوحید و الحجة و الإیمان و الکفر و الدعاء و الزکاة و الصوم و الخمس و جمیع کتاب الروضة».

شرح اصول کافی

الدائر السائر

شرح زیدة الأصول

شرح المعالم

حاشیه بر معالم

شرح من لا یحضره الفقیه

حاشیه علی شرح اللمعة

شرح روضة الکافی

شرح قصيدة البردة این قصیده مشهور است به «الکواکب الدریة فی مدح خیر البریة»، و شاید مراد شرح «المقصورة الدریة» باشد.

حاشیه بر شرح مختصر الأصول عضدی

شرح القصيدة الدریة

ازدواج

صالح فرزند احمد از اهالی مازندران در یک خانواده فقیر به وجود آمد. او پس از رشد، بر اثر فقر از خانه بیرون آمد و برای تحصیل کاری که به مخارج پدر کمک کند، مسافرت کرد، ولی سرانجام به اصفهان رفت و

در یکی از مدارس علمیه اصفهان مشغول تحصیل شد.

این جوان نارس، که شهریه اش ناچیز بود و سخت در فقر بسر می برد، به تحصیل ادامه داد و حتی شبها از نور چراغ عمومی مدرسه ساعتها می ایستاد و به مطالعه می پرداخت. پشتکار و جدیت او در تحصیل موجب شد که او مقام خاصی نزد استادش ملا محمد تقی مجلسی پیدا کرد.

از آن پس به او ملا صالح می گفتند. او در فکر ازدواج بود. علامه مجلسی از این جریان اطلاع پیدا کرد. علامه دختری بسیار با کمال و فاضله بنام آمنه داشت. روزی بعد از درس، ملا صالح را به خلوت طلبید و به او گفت: اجازه می دهی همسری برایت انتخاب کنم. ملا صالح سر بزر افکند و سپس اظهار موافقت نمود. مرحوم مجلسی از جا برخاست و به درون خانه رفت و به دختر دانشمندش آمنه بیگم گفت: «شوهری برایت پیدا کرده ام که در منتهای فقر، ولی بسیار فاضل و دانشمند است. فقط این موضوع به اجازه تو بستگی دارد.»

آمنه بیگم در پاسخ گفت: «پدر جان! فقر، عیب مردان نیست» و با این بیان، رضایت خود را اعلام نمود، پس از ساعتی با کمال سادگی عقد ازدواج جاری شد، و آمنه بیگم همسر ملا صالح مازندرانی گردید. شب زفاف، ملا صالح در گوشه اطاق مشغول مطالعه شد، و در یک مسأله ای درمانده بود که حل نمی گردید. آمنه بیگم از جریان مطلع شد. ملا صالح کتاب را بست و رفت. آمنه بیگم کتاب را گشود و مسأله را با شرح و بسط نوشت. شب بعد وقتی ملا

ص: 142

صالح کتاب را باز کرد و آن نوشته را دید به اوج فضل و مقام علمی همسرش آمنه پی برد. سر به خاک نهاد و سجده شکر بجا آورد و تا صبح مشغول عبادت گردید. و بدینگونه مقدمه عروسی تا سه روز طول کشید. مرحوم مجلسی از جریان مطلع شد، ملا صالح را به حضور طلبید و به او گفت: «اگر این زن مناسب شأن و باب میل تو نیست بگو تا دیگری را برایت عقد کنم.»

ملا صالح گفت: نه، از این جهت نیست، بلکه فاصله گرفتن من به خاطر ادای شکر الهی است که چنین نعمتی به من عطا کرده است، که هر چه سعی می کنم از ادای این شکر عاجزم.

علامه گفت: این سخن (اقرار به ناتوانی از ادای شکر خداوند) نهایت شکر بندگان است.

ملا صالح از این بانو دارای شش پسر دانشمند و فقیه و یک دختر فاضله گردید. جالب اینکه آنها با کمال سادگی به زندگی ادامه دادند، با اینکه می توانستند بگونه اعیانی زندگی نمایند.

ملا صالح پس از عمری خدمت به اسلام و تألیف کتابهای اسلامی در ابعاد مختلف در سال 1081 یا 1080 از دنیا رفت. قبر شریفش در کنار قبر علامه مجلسی در کنار مسجد جامع اصفهان است.

آمنه بیگم نیز پس از یک دنیا خلوص و سرافرازی بعد از مدتی دارفانی را وداع کرد و قبرش در تخت فولاد اصفهان است.]

فخرالدین طریحی

فخرالدین طریحی

فَخْرُالدِّينِ بن محمدعلی طُریحی (979-1085 یا 1087ق)، از مفسران قرآن کریم و عالمان دینی امامیه در قرن یازدهم و مؤلف کتاب مجمع البحرین. او نخستین عالم شیعی است که

ص: 143

واژگان مشکل قرآن و حدیث را همزمان در یک کتاب شرح کرده است.

خانواده طریحی از خاندانهای کهن و مشهور نجف بودند که بنا بر نام جدّ اعلایشان، طریح، به طریحی شهرت یافتند. نسب این خاندان به حبیب بن مظاهر اسدی، صحابی مشهور امام علی و امام حسین علیهما السلام، می رسد. ظاهراً این خاندان پس از تخریب کوفه، و در قرن ششم به نجف اشرف رفته اند.]

تالیفات

مجمع البحرين

از مهمترین کتابهای طریحی، مجمع البحرين و مطلع النیرین است. این کتاب نخستین اثر شیعی است که به توضیح واژگان مشکل قرآن و حدیث، در کنار هم، پرداخته است. [وی این کتاب را پس از تألیف دو کتاب دیگرش، غریب القرآن و غریب الحدیث، نگاشت

اثر دیگر طریحی در بیان معنای واژگان مشکل قرآن کریم، کتاب غریب القرآن است که با عنوان تفسیر غریب القرآن چاپ شده است. به گفته آقابرگ طهرانی طریحی تألیف این کتاب را پیش از مجمع البحرين، در 1051 به پایان رسانده است

جامع المقال

یکی از آثار مشهور طریحی در علم رجال تألیف شده است. از این اثر با عناوین گوناگونی یاد شده است، از جمله جامع المقال فی تمییز المشتركة من الرجال جامع المقال فیما يتعلق باحوال الحدیث و الرجال و تمییز المشتركة منهم [33]، و تمییز المتشابه من أسماء الرجال. طریحی این کتاب را در 12 باب، در سال 1053 ق تألیف کرده، که ظاهراً متن اصلی کتاب است. وی 12 فایده در شناخت مشترکات در اسم و نسب و کنیه و القاب و برخی نکات حائز اهمیت دیگر، مانند شمار احادیث کتابهای چهارگانه حدیثی، تاریخ وفات برخی از مشایخ متقدم را آورده است.

ص: 144

نتخب الطريحي

اثر ديگر طريحي المُنْتخب في جمع المراثي و الخُطب است، مشتمل بر مرثيه ها و خطبه هايي در رثاي اهل بيت عليهم السلام. [38] مجموعه اي از اشعار خود طريحي در اين مجموعه نيز آمده است. به نوشته حر عاملي، طريحي اثر ديگري با نام المقتل نيز داشته است، اما افندي اين دو را يك كتاب دانسته است. اين كتاب كه با عناويني همچون مجالس الطريحي و المجالس الفخرية نيز از آن ياد شده است، نخستين بار در 1307 ش در حاشيه مقاتل الطالبين ابوالفرج اصفهاني در تهران چاپ شد. جزء اول و دوم آن نيز، جداگانه، بارها به چاپ رسيده است.

الفخرية الكبرى

اثر ديگر طريحي، كتابي فقهی با عنوان الفخرية الكبرى است که در آن فتواهای خود را در باب طهارت و بخشی از صلاة گرد آورده و تأليف آن را در 1082 ق به پايان رسانده است [43] طريحي خود اين اثر را با عنوان الفخرية الصغرى تليخيص کرده است.]

آثار ديگر

طريحي آثاري نيز در شرح برخی کتابها نوشته، که از جمله آنهاست: الضياء اللامع في شرح مختصر الشرائع؛ [48] النکت الفخرية شرح رسالة الاثنى عشرية في الطهارة و الصلاة، اثر شيخ حسن بن شهيد ثاني؛ [49] النکت اللطيفة في شرح صحيفة السجادية؛ [50] شرح المبادئ الأصولية علامه حلي؛ [51] إيضاح الحساب شرح خلاصة الحساب شيخ بهايي، [52] اللمع في شرح الجمع. [53]

محقق سبزواری

محمدباقر سبزواری

نام کامل: محمد باقر بن محمد مؤمن سبزواری

تاریخ تولد: 1017 ق

زادگاه: سبزواری

محل زندگی: سبزواری * اصفهان

تاریخ وفات: 1090 ق

محل دفن: حرم امام رضا (ع)

شهر وفات: اصفهان

اطلاعات علمی

استادان: محمد تقی مجلسی * میرفندرسکی شیخ بهائی * حیدر علی اصفہانی * ...

شاگردان: آقا حسین خوانساری * سید عبدالحسین

ص: 145

خاتون آبادی * میر محمد صالح خاتون آبادی * ...

محل تحصیل: اصفهان

تألیفات: کفایة الاحکام * ذخیرة المعاد * روضة الانوار عباسی * ...

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی: اقامه نماز جمعه در اصفهان * شیخ الاسلام

محمد باقر بن محمد مؤمن خراسانی سبزواری (1017-1090ق)، مشهور به محقق سبزواری از فقهای شیعه در عصر صفویه در قرن یازدهم قمری. او از سوی شاه عباس دوم منصب شیخ الاسلامی و امامت جمعه اصفهان را در اختیار داشت. علاوه بر فقه، در سیاست نیز آثاری از خود برجای گذاشته است، روضة الانوار عباسی، مبانی اندیشه سیاسی و آیین مملکت داری او را دربردارد. کفایة الاحکام و ذخیرة المعاد از مهم ترین آثار فقهی سبزواری به شمار می آیند. وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت از مهمترین آراء فقهی او است. او بر الهیات شفای ابن سینا و شرح اشارات خواجه نصیر الدین طوسی نیز حاشیه زده است.

زندگینامه

محمد باقر فرزند محمد مؤمن خراسانی مشهور محقق سبزواری در 1017 قمری در روستای نامن از توابع سبزواری زاده شد. وی پس از درگذشت پدرش به اصفهان آمد و در آنجا سکونت گزید. سبزواری در دوران زندگی خود با چهار تن از حاکمان صفوی معاصر بوده و بیشترین دوران زندگی سیاسی وی در دوره سلطنت شاه عباس دوم و شاه صفی بوده است. حاکمان معاصر سبزواری عبارتند از:

شاه عباس اول (1038 - 996 ه.ق.)

شاه صفی اول (1052 - 1038 ه.ق.)

شاه عباس دوم (1077 - 1052 ه.ق.)

شاه سلیمان (1105 - 1077 ق.)

سبزواری به درخواست شاه عباس دوم، سمت امامت جمعه اصفهان و منصب شیخ الاسلامی را پذیرفت. [1] و

ص: 146

از جانب شاه عباس دوم تدریس در مدرسه ملا عبدالله شوشتری به وی واگذار شد. وی درصدد اصلاح شاه عباس دوم بوده و مسائلی را به او گوشزد می کرده است. وی به حاکمان توصیه می کند که عالمان متعهد را به شغل قضاوت تشویق کنند.

او سرانجام در 8 ربیع الاول 1090 ق در 72 سالگی [2] در اصفهان درگذشت پیکر او به مشهد منتقل شد و در مدرسه میرزا جعفر [3] در کنار قبر شیخ حرّ عاملی در حرم امام رضا (ع) مدفون است. [

شاگردان

آقا حسین خوانساری، شوهر خواهر محقق سبزواری است. [21]

سید عبدالحسین خاتون آبادی (1105 - 1039 ق.) [22] وی اکثر اوقات خود را در کنار محقق سبزواری سپری نمود و از استادش اجازه نقل حدیث دریافت کرده است.

محمد بن عبدالفتاح تنکابنی مشهور به سراب (متوفای 1124 ق.) [23] محقق سبزواری در 1081 ق به وی اجازه نقل روایت داده است.

میر محمد صالح خاتون آبادی

محمد شفیع بن فرج گیلانی محقق سبزواری در 1085 ق به وی اجازه نقل صحیفه سجادیه را داده است. [24]

جمال الدین خوانساری [25]

میرزا عبدالله افندی اصفهانی وی صاحب ریاض العلماء و حیاض الفضلاء است. [26]

محمد صالح بیابانکی. محقق سبزواری در 1074 ق. به وی اجازه نقل حدیث داده است.

عبدالله اردبیلی [27]

جایگاه

بسیاری از علما از جمله شیخ حر عاملی [28]، محمد بن علی اردبیلی [29]، سید علی خان شیرازی، محدث قمی، میرزا محمد علی مدرس تبریزی صاحب ریحانة الادب، سید محمد باقر خوانساری، میرزا عبدالله افندی [30] و سید جلال الدین آشتیانی به شرح حال او پرداخته و او را ستوده اند.

آثار

کفایة الاحکام، کتابی است فقهی که همه ابواب فقه را دربر دارد.

ص: 147

این کتاب با نام های کفایة المقتصد و کفایة الفقه نیز خوانده شده است. [34] محمد علی نحوی اردکانی این کتاب را با عنوان هدایة الاعلام ترجمه کرده است. حواشی و شرح هایی نیز بر آن نوشته شده است. [35]

ذخیره المعاد فی شرح الارشاد [36]؛ کتابی است فقهی که از باب طهارت تا پایان بحث حج. این کتاب شرح ارشاد الاذهان علامه حلی است. و شرح هایی بر آن نوشته شده است. [37]

خلافة: به فارسی و برای شاه عباس صفوی در عبادات نوشته شده است [38]، این کتاب در یک مقدمه و سه باب نوشته شده و در ابتدای آن به شناخت اصول دین و بعد از آن به فروع دین اشاره می کند.

رسالة فی تحریم الغناء: این رساله درباره غناء و موسیقی است و محقق سبزواری در آن آیات و روایاتی را که از اصحاب ائمه، در تحریم و منع غناء وارد شده، آورده است. [39]

رساله ای در تحلیل غناء در قرآن [40]

رساله ای در فقه؛ محقق این رساله را برای شاه عباس دوم نوشته است و همه ابواب فقه را در بردارد.

رساله عملیه؛ محقق این کتاب را برای مقلدان خود نوشته و تألیف آن به درخواست میرزا مهدی بن میرزا رضا حسینی خراسانی در 1081ق. صورت گرفته است. [41]

رساله ای در نماز جمعه: این کتاب به فارسی نوشته شده است. محقق سبزواری رساله ای نیز به عربی، به نام رسالة فی صلاة الجمعة دارد. [42]

حاشیة علی شرح الاشارات: این کتاب حاشیه بر شرح اشارات خواجه نصیر الدین طوسی است [43] که تألیف آن در دوازده ذیقعدہ (1075ق) به پایان رسیده است.

حاشیة علی الشفاء: این کتاب، حاشیه بر بخش الهیات ابن سینا است. [44]

نویسنده در این اثر فقط به شرح مشکلات و حل معضلات کتاب پرداخته و وارد مناقشات وارد بر مباحث نشده است.

مفاتیح النجاة عباسی: این کتاب ادعیه مشهوره و منقوله از اهل بیت را دربردارد، از یک مقدمه - که در فضیلت و آداب و اوقات استجابت دعا است - و 27 باب تشکیل شده است. محقق سبزواری این تألیف را به تقاضای شاه عباس دوم نوشته است و در هفدهم شعبان 1056 ق آن را به اتمام رسانده است. [45]

روضه الانوار عباسی: این اثر را محقق سبزواری به درخواست شاه عباس دوم در 1073 ق در یک مقدمه و دو بخش نگاشته است. در مقدمه به علل احتیاج افراد به پادشاهان و عوامل دوام و زوال حکومت پادشاهان اشاره می کند. [46]

شرح حدیث برّ الوالدین: محقق سبزواری این اثر را هنگام سفر به بیت الله الحرام به خط خود در مجموعه شیخ شمس الدین حسین بن محمد شیرازی برای تذکار به او نوشته است. تاریخ تألیف این اثر شوال 1062 ق است. [47]

اختیارات ایام: این اثر تحقیقی است در مورد ایام مبارک و مسعود و روزهای نحس از ماه های اسلامی و رومی و فارسی قدیم که در یک مقدمه و سه باب و یک خاتمه تألیف شده و هر کدام مشتمل بر چند فصل و مبحث است.

شرح زبدة الاصول: این کتاب شرح بر زبدة الاصول شیخ بهایی است. [48]

الردّ علی رسالة شبهة الاستلزام [49]: این اثر در پاسخ به انتقادات محقق خوانساری بر رساله محقق سبزواری در مورد شبهه استلزام است.]

شرح توحید صدوق.

روضه الابرار

دیوان اشعار

کتاب مزار

مناسک حج.

رساله ای در نماز و روزه.

ص: 149

رسالة في الغسل.

رسالة في تحديد التَّهَارِ الشَّرْعِي

فرزندان

میرزا جعفر سبزواری اصفهانی از فقهای شیعه در اصفهان بوده و شیخ الاسلامی اصفهان در اعقاب او به مدّت بیش از دو قرن تداوم داشته است و در جنب مسجد حکیم اصفهان مدفون است.

میرزا عبدالرحیم شیخ الاسلام که شیخ الاسلامی اصفهان را به عهده داشته است. وی از مجتهدین اصفهان در قرن دوازدهم بوده و در 1181 ق درگذشته است.

فیض کاشانی

فیض کاشانی

نام کامل: محمد محسن فیض کاشانی

لقب: فیض. ملا محسن

تاریخ تولد: 1007 ق/977 ش

تاریخ وفات: 1091 ق/1058 ش

محل دفن: کاشان

شهر وفات: کاشان

استادان: ملا محمد تقی مجلسی * شیخ بهایی * میر داماد * میرفندرسکی * ملا صدرا * سید ماجد بحرانی و...

شاگردان: علم الهدی * علامه مجلسی * سید نعمت الله جزایری * قاضی سعید قمی * ملا محمد صادق خضری * شمس الدین محمد قمی * شیخ محمد محسن عرفان شیرازی و...

محل تحصیل: کاشان * اصفهان * شیراز * قم

اجازه روایت از: محمد بن حسن بن زین الدین عاملی

تألیفات: تفسیر صافی * الوافی * مفاتیح الشرایع * المحجة البيضاء * النوادر و...

ملا محمد بن مرتضی بن محمود کاشانی (1007-1091 ق) معروف به ملا محسن و ملقب به فیض کاشانی، حکیم، محدث، مفسر قرآن

و فقیه شیعه در قرن یازدهم قمری است. او نزد عالمانی همچون ملاصدرا، شیخ بهایی، میرفندرسکی و میرداماد شاگردی کرد.

فیض در موضوعات مختلف آثار بسیاری نگاشت که تفسیر صافی، الوافی، مفاتیح الشرایع، المحجة البیضاء و الکلمات المکنونه به ترتیب در تفسیر، حدیث، فقه، اخلاق و عرفان مهم ترین آثار او به شمار می آیند.

تحصیلات

فیض، تحصیلاتش را در کاشان آغاز کرد، او در

ص: 150

20 سالگی برای ادامه تحصیلات به اصفهان رفت. پس از آن دو سال در شیراز نزد سید ماجد بحرانی شاگردی کرد. فیض بار دیگر به اصفهان بازگشت و در حلقه درس شیخ بهایی حاضر شد. وی در سفر حج از شیخ محمد نواده شهید ثانی اجازه روایت دریافت کرد. و پس از آن در قم نزد ملاصدرا شاگردی کرد و در مراجعت ملاصدرا به شیراز او را همراهی نمود و نزدیک به دو سال در آنجا ماند. صاحب روضات و دیگران بر این باورند که فیض در سفر نخست به شیراز نزد ملاصدرا شاگردی کرده است اما این گفته، با نوشته های خود فیض سازگار نیست. [13] فیض سرانجام به کاشان بازگشت و به امر تدریس، تعلیم و تالیف پرداخت. [14] درباره دلیل نامگذاری مدرسه فیضیه، به سکونت فیض در آن اشاره شده است.

اندیشمندان بسیاری همچون افندی، حر عاملی، محدث نوری، شیخ عباس قمی، علامه امینی و... او را با کلماتی همچون فیلسوف، حکیم، متلکم، محدث، فقیه، شاعر، ادیب، عالم، فاضل ستوده اند. [15][16]

استادان

از اساتید وی می توان به افراد زیر اشاره کرد:

محمدتقی مجلسی

شیخ بهایی

میرداماد

میرفندرسکی

ملاصدرا

سید ماجد بحرانی دو سال در شیراز نزد وی شاگردی کرد.

محمد بن حسن بن زین الدین عاملی نواده شهید ثانی، در سفری که به مکه داشت از او اجازه روایت دریافت کرد.

در برخی منابع از ملا خلیل قزوینی، محمدطاهر قمی، ملا محمدصالح مازندرانی و پدرش نیز به عنوان استادان وی نام برده شده است.

شاگردان

علامه مجلسی

سید نعمت الله جزایری

قاضی سعید قمی

آثار

مجموعه آثار علامه فیض کاشانی

فیض آثار بسیاری

ص: 151

از خود به جای گذاشت. او در کتاب فهرست تصانیف از 100 اثر نام برده است [22] سید نعمت الله جزایری آثار او را، حدود 200 اثر می داند. [ ] در دیگر منابع تا 140 اثر ثبت شده است [24] و برخی از آثار او عبارتند از:

تفسیر صافی

تفسیر اصفی

الوافی

الشافی

نوادیر الاخبار

المعارف تلخیص علم الیقین

معتصم الشیعه فی احکام الشریعه

المحججه البیضاء فی تهذیب الاحیاء

مفاتیح الشرایع

اصول المعارف

الحقائق

قرة العیون

الكلمات المكنونة

الكلمات المخزونة

اللائی

جلاء العیون

تشریح العالم

بشارة الشیعة

الاربعین فی مناقب امیرالمومنین

الاصول الاصلیه

تسهیل السبیل

نقد الاصول الفقهیة

النخبه

الشهاب الثاقب

اصول العقائد

منهاج النجاة

خلاصة الاذکار

دیوان

رساله شرح صدر و...]

رسالة فی الغناء و تحلیله

مرکز کامپیوتری علوم اسلامی نور نسخه الکترونیکی آثار فیض را، با عنوان مجموعه آثار علامه فیض کاشانی منتشر کرده است.

آراء و اندیشه های خاص

خوانساری و شیخ یوسف بحرانی، ملا محسن را در شمار اخباریان می دانند. نوشته های او نیز این امر را تأیید می کند. [فیض در بسیاری از مسائل آراء مستقلی داشت؛ برخی از آراء خاص او عبارتند از:

جواز غنا و موسیقی] از نظر او غناء فی نفسه حرام نیست؛ وی با استناد به روایات حرمت غناء را مخصوص جایی می دانست که با حرام دیگری همراه باشد مانند بازی با آلات لهو، وارد شدن مردان بر زنان، گوش دادن مردان صدای زنان را و مشتمل بودن بر کلمات باطل.

چیزی که نجس شده، چیز دیگر را نجس نمی کند. [36]

آب قلیل در برخورد با نجاست، نجس نمی شود. [37]

عدم خلود کافران در عذاب دوزخ. [نیازمند منبع]

عدم نجات اهل اجتهاد، اگر

چه از بزرگ ترین دانشمندان باشند.

متفاوت بودن بلوغ نسبت به تکالیف مختلف [38]

حصول مغرب شرعی با استتار قرص خورشید از دید چشم، اگر حائلی در میان نباشد. [39]

عدم شرط خشک بودن محل مسح در وضو [40]

کفایت هر غسلی از وضو

وجوب عینی نماز جمعه.

آقا حسین خوانساری

آقا حسین خوانساری

نام کامل: حسین بن جمال الدین محمد خوانساری

لقب: محقق خوانساری

تاریخ تولد: 1016ق

زادگاه: اصفهان

تاریخ وفات: 1098ق در 82 سالگی

محل دفن: قبرستان تخت فولاد، تکیه آقا حسین خوانساری

شهر وفات: اصفهان

خویشاوندان

سرشناس: آقا جمال خوانساری

استادان: میرفندرسکی، سلطان العلماء و محقق سبزواری

شاگردان: سید نعمت الله جزایری

محل تحصیل: مدرسه خواجه ملک اصفهان

اجازه روایت از: محمدتقی مجلسی

تألیفات: مشارق الشموس فی شرح الدروس، الرساله فی مقدمه الواجب

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی: نیابت شاه سلیمان صفوی در برخی از سفرها

حسین بن جمال الدین محمد خوانساری، معروف به محقق خوانساری (1016-1098ق/1607-1687م) از فقهای مکتب فقهی اصفهان و حکیم شیعی در دوره صفوی که در دانش فلسفه و حکمت تبخّر داشت.

او در آغاز به کلام و فلسفه گرایش داشت، ولی بعدها به فقه و اصول علاقمند و در این رشته معروف شد و ریاست علمی و مذهبی زمان بر او مسلّم گردید.

خوانساری در 1098ق در 82 سالگی در اصفهان درگذشت و در قبرستان تخت فولاد اصفهان، نزدیک قبر بابا رکن الدین مدفون گردید، که این بخش از قبرستان تخت فولاد، به تکیه آقا حسین خوانساری معروف شده است.

تکیه خوانساری ها در مزار تخت پولاد. در این بقعه حدود هفتاد نفر از صالحان و عالمان مدفونند.

زندگینامه

آقا حسین پیش از رسیدن به سن بلوغ، به قصد کسب معارف و علوم اسلامی به اصفهان رفت و در مدرسه خواجه ملک، به

ص: 153

تحصیل پرداخت. در اصفهان از محضر استادان بسیاری استفاده کرد و به همین جهت خود را «تلمیذ البشر» نامید که اشاره به کثرت استادهايش داشته باشد.

آقاحسین علوم عقلی را نزد میرابوالقاسم فندرسکی، و علوم نقلی را در محضر محمدتقی مجلسی تکمیل کرد و از وی اجازه روایت گرفت. از استادان دیگر وی، محقق سبزواری مؤلف کتاب الذخیره و حیدر بن محمد خوانساری نویسنده زبدة التصانیف را نام برده اند. گرچه در دوران تحصیل گرفتار فقر و تنگدستی بود، ولی سرانجام به جایی رسید که شاه سلیمان صفوی جبّه گران بهای خود را برای او فرستاد و در یکی از سفرها نیابت سلطنت و رسیدگی به کارهای کشوری را به وی واگذار کرد. آقاحسین با وجود جاه و مقام و رفاهی که داشت، همواره پناه بینوایان و تهیدستان بود. او در دانشهای معقول و منقول تبخّر داشت و به گفته افندی اصفهانی «پشتوانه اهل علم» بود.

شاگردان

وی در هر دو رشته معقول و منقول تدریس می کرد و به همین جهت به «استاد الكل فی الكل» معروف گشت. برخی از شاگردان او عبارتند از:

سید نعمت الله جزایری؛

محمد بن عبدالفتاح تنکابنی معروف به «سراب».

تالیفات و آثار

الف آثار چاپی:

مشارق الشموس فی شرح الدروس. کتاب معروف او در فقه، که شرحی است بر کتاب الدروس نوشته شهید اول ابو عبدالله محمدبن مکی عاملی (734-784 ق/1334-1382 م). این کتاب ناتمام است و آقاحسین موفق نشده است، شرح مبحث اخبار ائمه و گفتارهای فقیهان امامی در هر مبحث را به اتمام برساند. [5] این کتاب به گفته صاحب روضات الجنات از لحاظ کثرت تحقیقات، کم نظیر است. [6] این کتاب 2 بار

ص: 154

در 1305 و 1311ق/1888 و 1893م در تهران چاپ شده است.

تعلیقه بر حاشیه محقق سبزواری. تهران، 1317ق/1899م.

الرساله فی مقدمه الواجب، ایران، 1317ق/1899م.

ب آثار خطی:

حاشیه اشارات

حاشیه بر الهیات شفا

رساله اجماع

انشاء درباره حرمت شراب

انشاء در تعریف بهار

تعریف سخن؛

رساله در خمس

حاشیه بر شرح تجرید علامه حلی

حاشیه بر مطول

شبهه طفره

حل شک در تقسیم جسم تابعی نهایت

حاشیه بر محاکمات

حاشیه بر مختصر الاصول

فایده درباره علم باری تعالی

آثار خطی او به طور گسترده ای در کتابخانه های ایران موجود است و کمتر کتابخانه ای است که چند اثر از او را نداشته باشد.

قرن دوازدهم

شیخ حر عاملی

شیخ حر عاملی

نام کامل: محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین

لقب: شیخ حُرّ عاملی

تاریخ تولد: 8 رجب 1033ق

زادگاه: جبل عامل

محل زندگی: سوریه، عراق، ایران

تاریخ وفات: 21 رمضان 1104 ق

محل دفن: مشهد، حرم امام رضا

اطلاعات علمی

استادان: صاحب معالم و فرزند شهید ثانی، شیخ حسین ظهیری، آقا حسین خوانساری، سید هاشم توبلی بحرانی، مولی محمد کاشی،
...

تألیفات: وسائل الشیعه، الجواهر السنیه فی الاحادیث القدسیه، الصحیفه الثانیه من أدعیة علی بن الحسین علیه السلام، اثبات الهداة
بالنصوص و المعجزات، امل الآمل و...
فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی: قاضی القضاة و شیخ الاسلام

محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین (1033 - 1104ق) معروف به شیخ حُرّ عاملی، محدث و فقیه امامیه در قرن یازدهم هجری
قمری و مؤلف وسائل الشیعه است. او عالمی اخباری و معتقد به صحت تمام احادیث کتب اربعه بود و برای اثبات این ادعا، در بخش
پایانی کتاب وسائل الشیعه بیش از 20 دلیل ذکر کرده است. شیخ حر عاملی

ص: 155

بر آن است که نمی توان به ظن عمل نمود چون امکان دست یابی به علم در مورد احکام شرعی وجود دارد. شیخ حر به صاحب وسائل نیز شهرت دارد.

زندگی نامه

شیخ حر در شب جمعه 8 رجب سال 1033ق در روستای مشغره در منطقه جبل عامل لبنان دیده به جهان گشود. نسب وی با 36 واسطه به حر بن یزید ریاحی می رسد. [1] خاندان وی به «آل حر» شهرت داشتند. [2]

وفات

شیخ حر عاملی در 21 رمضان 1104ق در 71 سالگی در مشهد درگذشت و در ایوان یکی از حجره های حرم امام رضا(ع) (این حجره اکنون در صحن انقلاب قرار دارد) به خاک سپرده شد.

خاندان

خاندان «آل حر»، به تصریح خود شیخ حر عاملی و دیگران، از اهل علم و معرفت و علاقه مند به خاندان پیامبر اکرم(ص) بوده و فقها و دانشمندان بزرگی را پرورش داده اند.

حسن بن علی پدر شیخ حر عاملی، شخصیتی فاضل، دانشمند، ادیب، فقیه و آگاه به فنون عربی و مورد مراجعه عموم مردم بود. مادرش نیز دختر علامه شیخ عبدالسلام و از بانوان بافضیلت و ادیب بود

عمویش شیخ محمد بن علی بن محمد حر عاملی نویسنده کتاب الرحلة، و دارای حواشی و تعلیقات و رساله ها و دیوان شعر بزرگی است.]

پسر عمویش حسن بن محمد بن علی دانشمندی فاضل و ادیب بود. جدش شیخ علی بن محمد حر عاملی، عالمی جلیل القدر و عابدی خوش اخلاق و اهل فضل و شعر و ادب بود. جد پدری او، شیخ محمد بن حسین حر عاملی نیز اهل علم و دانش و افضل عصر خود در علوم شرعی بود همان گونه

ص: 156

که فرزندش شیخ محمد بن محمد افضل عصر خود در علوم عقلی بود.]

جد مادری شیخ حر، عبدالسلام بن شمس الدین محمد حر عاملی در احکام فقهی بسیار متبحر بود

سفر به اصفهان

او در این مدت دو بار برای زیارت عتبات به عراق رفت. در یکی از این سفرها، به اصفهان نیز رفت و در آنجا با علمای بزرگ اصفهان مانند علامه مجلسی دیدار کرد. در این دیدار، وی به علامه مجلسی اجازه روایت داد و علامه نیز متقابلاً به شیخ حر اجازه روایت داد. در همین سفر، علمای اصفهان دیداری نیز از دربار شاه سلیمان صفوی برای او ترتیب دادند. [شاه سلیمان صفوی، منصب قاضی القضاتی و شیخ الاسلامی خراسان را بدو سپرد.

اشعار

شیخ حر عاملی از ذوق شعری بالایی نیز برخوردار بود. او اشعار فراوانی در مدح و ستایش اهل بیت سروده است و دیوانی دارد که شامل 20000 بیت شعر است.

از ویژگی های شعر او طولانی بودن آن است. او قصیده ای در مدح پیامبر (ص) و اهل بیت آن حضرت دارد که بیش از 100 بیت است و قصیده ای دیگر شامل معجزات و فضایل پیامبر و اهل بیت آن حضرت است و شامل 400 بیت می باشد.

او در شیوه های شعری نیز از مهارت خاصی برخوردار بوده است. مثلاً 29 قصیده در مدح اهل بیت دارد که مجموعه ابیات هر قصیده را با یکی از حروف الفبا قافیه داده است و در قصیده ای دیگر چهار طرف هر بیت را با یک کلمه آورده و در قصیده ای تمام ابیات را بدون الف آورده است.

از جمله اشعار اوست:

أنا حرٌّ

ص: 157

یعنی: گرچه نام من حُر است، یعنی آزاد، ولی من عبد و بنده اهل بیتم و اگر آنان مرا شرافتمند سازند و آزادم کنند باز هم به بندگی آنان باز خواهم گشت.

و در جای دیگر می سراید:

لئن طاب لی ذکر الحبائب إنی أری مدح أهل البیت أحلی و أطیبا

یعنی: «اگر یاد دوستان لذت بخش است برای من مدح اهل بیت شیرینتر و لذتبخشتر است.» [18]

سخنان علما

شیخ حر عاملی از برجسته ترین علمای شیعه در قرن یازدهم هجری به شمار می آید. او یکی از چهره های بزرگی است که مذهب شیعه را با روایات اهل بیت (ع) بیش از پیش غنی ساخت و دارای تألیفاتی ارزنده و شخصیتی مورد احترام نزد علمای شیعه است.

سید علی خان مدنی درباره وی می گوید:

شیخ محمد بن حسن بن علی بن محمد حر شامی عاملی، شخصیتی برجسته و دارای مقام و منزلتی علمی است که سخن، در معرفی آن ناتوان است. فوائد ارزشمند نوشته هایش تمام جهان را فراگرفته و همچون ابر بارانی تمام سرزمین ها را از قطرات حیات بخش بارانش سیراب ساخته است. تألیفات او بر پیشانی روزگار همچون مروارید می درخشد و کلماتش در میان سطرها همچون گوهرهایی گران بها و کنار هم چیده شده است. [19]

محمد بن علی اردبیلی با عبارات عظیم و والایی، شیخ حر را این گونه می ستاید که فضائل و مناقبش قابل شمارش نیست. [20]

محدث قمی درباره او می نویسد:

محمد بن حسن بن علی مشغری، شیخ محدثان و با فضیلت ترین متبحران عالم، فقیه هوشیار، محدث پارسا، ثقة جلیل القدر و سرچشمه بزرگواری ها و

فضیلت ها و دارای تألیفات سودمندی است. [21]

علامه امینی در الغدیر درباره وی می گوید:

او مرواریدی بر تاج زمان و نقطه ای درخشان بر پیشانی فضیلت است. هرگاه در پی شناخت ایشان برآیی ایشان را آگاه به هر فنی خواهی یافت. جملات مدح و ستایش در معرفی او ناتوان اند. گویا او تندیس علم و دانش و ادب و تجسم فضل و کمال است. از آثار او نگارش احادیث ائمه اهل بیت علیهم السلام در اثبات امامت و نشر فضایل و جمع آوری احکام و حکمت ها و مدح و ستایش آنان است و تألیفات ارزشمندش یاد او را جاودان ساخته است. [22]

سید هاشم بحرانی

سید هاشم بحرانی

سید هاشم بن سلیمان توبلی بحرانی (حدود 1050ق-1107ق یا 1109ق) مشهور به علامه بحرانی از فقها، محدثین و مفسرین شیعه در قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم قمری و اهل بحرین است. او مرجعیت دینی و اجتماعی اهالی بحرین را برعهده داشت. کتاب تفسیری البرهان فی تفسیر القرآن از اوست. شیخ حر عاملی صاحب کتاب وسائل الشیعه شاگرد اوست.

مرقد سید هاشم بحرانی در بحرین

زادروز 1050ق/1019ش

زادگاه توبل بحرین

درگذشت 1107 یا 1109ق/1074 یا 1076ش - توبل بحرین

استادان عبدالعظیم بن عباس استرآبادی و شیخ فخرالدین طریحی رماحی

شاگردان شیخ حر عاملی، محمود بن عبدالسلام معنی بحرانی، علی بن عبدالله بن راشد مقابی بحرانی، سلیمان بن عبدالله سترای ماحوزی، شیخ حسن بحرانی و...

دین اسلام

مذهب امامیه

آثار البرهان فی تفسیر القرآن، ترتیب التهذیب، حلیه الابرار فی احوال محمد و آله الاطهار، معالم الزلفی فی معارف النشأه الاولی و الاخری، بهجه النظر و مدینه المعاجز، غایه المرام...

خویشاوندان از نوادگان سید مرتضی علم الهدی

سید ہاشم بن سلیمان توبلی

ص: 159

بحرانی (حدود 1050ق-1107ق یا 1109ق) مشهور به علامه بحرانی از فقها، محدثین و مفسرین شیعه در قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم قمری و اهل بحرین است. او مرجعیت دینی و اجتماعی اهالی بحرین را برعهده داشت. کتاب تفسیری البرهان فی تفسیر القرآن از اوست. شیخ حر عاملی صاحب کتاب وسائل الشیعه شاگرد اوست.

ولادت و نسب

نام کامل او، هاشم بن سلیمان بن اسماعیل حسینی توبلی، از نوادگان سیدمرتضی علم الهدی است و نسبش به واسطه او به امام موسی بن جعفر (ع) می‌رسد. [1] بحرانی در خانواده ای روحانی در کتکان از قرای توبلی، حاکم نشین آن روز بحرین زاده شد. [2] ولادت او را در حدود سال 1050ق/1640م دانسته اند.]

تالیفات

علامه بحرانی تالیفات بسیاری دارد که تعداد آن‌ها را بالغ بر 75 اثر شمرده اند اما آثار چاپ شده وی عبارتند از:

البرهان فی تفسیر القرآن، که یکی از مهم ترین تفاسیر روایی شیعه است، در موضوعات علوم شرعی، قصص، احادیث نبوی و مهم تر از همه فضایل اهل بیت (ع) و تناسب آنها با آیات قرآنی تالیف شده است.

ترتیب التهذیب.

حلیه الابرار فی احوال محمد و آله الاطهار.

معالم الزلفی فی معارف النشأ الاولی و الاخری.

بهبه النظر.

غایه المرام و حجه الخصام فی تعیین الامام من طریق الخاص و العام، شامل احادیث شیعه و سنی در فضایل امیرالمؤمنین و ائمه طاهرین (ع). این کتاب در زمان ناصرالدین شاه به دست شیخ محمد تقی دزفولی با عنوان کفایه الخصام به فارسی ترجمه شد.

الانصاف فی النص علی الائمة الاثنی عشر.

مدینه المعاجز، درباره معجزات ائمه اثنی عشر (ع)

وفات

علامه بحرانی در 1107 یا 1109ق

وفات یافت و پیکرش در توبلی، در گورستان مشهور «ماتینی»، بحرین به خاک سپرده شد. [مقبره او بعدها زیارتگاه شد

ملا محمد باقر مجلسی

محمد باقر مجلسی

نام کامل: محمد باقر بن محمد تقی مجلسی

لقب: علامه مجلسی

تاریخ تولد: 1037ق

زادگاه: اصفهان

محل زندگی: اصفهان

تاریخ وفات: 1110ق

محل دفن: مسجد جامع

شهر وفات: اصفهان

خویشاوندان

سرشناس: محمد تقی مجلسی * ملا صالح مازندرانی

استادان: محمد تقی مجلسی * ملا صالح مازندرانی * فیض کاشانی * سید علی خان مدنی * ملا خلیل قزوینی و...

شاگردان: افندی اصفهانی * سید نعمت الله جزایری * ملا محمد رفیع گیلانی * میر محمد حسین خاتون آبادی و...

تألیفات: بحار الانوار * مرآة العقول * حلیة المتقین * ملاذ الاخبار * جلاء العیون و...

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی: قضاوت و شیخ الاسلامی در دوره صفویه

علامه از همان آغاز جوانی تمام زندگی خود را وقف احیای علوم نقلی (آیات و روایات) کرد و در اولین گام کتب اربعه را به درس و بحث حوزه های علمیه آن زمان کشاند. ضمن نگاشتن شرحی بر «اصول کافی» و «التهذیب» یکی از شاگردانش را به نوشتن شرح «استبصار» تشویق کرد.

علامه در مقدمه بحار الانوار چنین می نگارد: «در آغاز کار به مطالعه کتاب های معروف و متداول پرداختم و بعد از آن به کتابهای دیگر که در طی اعصار گذشته به علل مختلف متروک و مهجور مانده بود رو آوردم. هر جا که نسخه حدیثی بود سراغ گرفتم. و به هر قیمتی که ممکن شد، بهره برداری می کردم. شرق و غرب را جویا گشتم تا نسخه های بسیاری را گردآوری نمودم. در این امر مهم جماعتی از برادران دینی مرا یاری نمودند و به شهرها و قصبه ها و بلاد

دور سر کشیدند تا به فضل الهی مصادر لازم را به دست آوردند... بعد از تصحیح و تنقیح کتابها بر محتوای آنها واقف شدم، نظم و ترتیب کتابها را نامناسب دیدم و دسته بندی احادیث را در فصلها و ابواب متنوع راهگشای محققان و پژوهشگران نیافتم، از این رو به ترتیب فهرستی همت گماشتم که از هر جهت جالب و مفید باشد. در سال 1070 هجری از فهرست بندی سایر کتابها دست کشیدم که اقبال عمومی را مطلوب ندیدم و سرانجامه را فاسد و نامطبوع دیدم... ترسیدم که در روزگاری بعد از من باز هم نسخه های تکثیر شده من در طاق نسیان متروک و مهجور شود و یا مصیبتی از ستم غارتگران زحمات مرا در تهیه نسخه های بر باد دهد، لذا راه خود را عوض کردم، از خدا یاری طلبیدم و به کتاب بحارالانوار پرداختم...»

«... در نظر دارم که اگر مرگ مهلت دهد و فضل الهی مساعدت نماید، شرح کاملی متضمن بر بسیاری از مقاصدی که در مصنفات سایر علما باشد بر آن «بحارالانوار» بنویسیم و برای استفاده خردمندان، قلم را به قدر کافی پیرامون آن به گردش درآورم.

اثار و تالیفات به زبان فرسی

علامه مجلسی کتابها و رسالات متعددی به زبان فارسی نگاشت، که تعداد آن را تا 49 کتاب و رساله شماره شده اند. نگارش رسالات

فارسی با هدف ترویج علوم دینی بین مردم عادی انجام می شد و رویه ای بود که مدتی پیش از علامه مجلسی آغاز شده بود، اما آثار مجلسی از شهرت بیشتری برخوردار شد و با استقبال بسیاری از فارسی زبانان همراه گشت.

از جمله آثار فارسی محمد

ص: 162

باقر مجلسی می توان به کتاب های زیر اشاره کرد]:

عین الحیاة که شرحی است بر وصیت پیامبر به ابوذر مشتمل بر پنجاهای اخلاقی

مشکاة الانوار در باب قرآن و دعا، فضیلت قرائت و ثواب آن

حیة القلوب در باب سرگذشت پیامبران، زندگانی پیامبر اسلام (ص) و درباره امامت

جلاء العیون در باب تاریخ و مصائب چهارده معصوم (ع)

حلیة المتقین در باب آداب معاشرت و مستحبات زندگی روزانه فردی و اجتماعی

حق الیقین در اعتقادات

تحفة الزائر در باب زیارات پیامبر اکرم و ائمه معصومین

آثار عربی

در ویکی فقه

1. بحار الانوار

2. ملاذ الاخبار فی شرح التهذیب.

3. شرح اربعین.

4. الوجیزة فی الرجال.

5. الفوائد الطریقة فی شرح الصحیفة السجادیة.

6. رساله الاوزان.

7. المسائل الهندیة.

8. رساله اعتقادات (750 سطر است و در یک شب نگاشته شده است)

9. رساله فی الشکوک.

10. مرأة العقول فی شرح اخبار الرسول. در شرح اصول کافی.

← تألیفات فارسی

1. حق اليقين
2. عين الحياه
3. حلية المتقين
4. حيوة القلوب
5. مشكوة الانوار
6. جلاء العيون
7. زاد المعاد
8. تحفة الزائر
9. مقاييس المصايح
10. ربيع الاسابيع
11. رساله در شكوك
12. رساله ديات
13. رساله در اوقات
14. رساله در جفر
15. رساله در بهشت و دوزخ
16. رساله اختيارات ايام
17. ترجمه عهدنامه اميرالمؤمنين - عليه السلام - به مالک اشتر
18. مشكوة الانوار در آداب قرائت قرآن و دعا
19. شرح دعای جوشن كبير
20. رساله در رجعت
21. رساله در آداب نماز

و بيش از 30 رساله ديگر در مسائل مختلف و ترجمه دعاها و كتابهايي مختصر

ص: 163

تحصیلات

مرحوم علامه مجلسی، درس و بحث را از چهار سالگی آغاز کرد، هوش سرشار و شگفت آور او به حدی بود که در چهارده سالگی از فیلسوف بزرگ اسلام مرحوم ملاصدرا، اجازه روایت گرفت. علامه مجلسی که به دانستن عشق می ورزید، در اندک زمانی در علوم گوناگون حوزه درسی آن زمان، مثل صرف و نحو، معانی و بیان، لغت و ریاضی، تاریخ و فلسفه، حدیث و رجال، درایه و اصول، و نیز فقه و کلام، به درجه استادی رسید. و در بعضی از این دانش ها کتاب های سودمندی به رشته تحریر در آورد.

علامه مجلسی که در مدرسه ملا عبدالله به اقامه نماز و تدریس اشتغال داشت، بعد از رحلت پدر بزرگوارش در مسجد جامع اصفهان به اقامه نماز و تدریس مشغول گشت. میرزا عبدالله اصفهانی در کتاب «ریاض العلما» می گوید: بیش از هزار نفر در پای درس علامه حاضر می شدند.

مطالعه در روایات

علامه در مسیر احیای علوم اهل بیت - علیهم السلام - راه استادش فیض را در پیش گرفت و در اولین قدم «کتب اربعه» را به صحنه درس و بحث کشاند. «ضمن نگاشتن شرح بر اصول کافی و تهذیب، از شرح «من لایحضره الفقیه» که پدرش بر آن شرحی نگاشته بود، خودداری کرد و یکی از شاگردانش را به نوشتن شرح استبصار تشویق نمود». [21]

وی طلاب را که مدتها از روایات و احادیث جدا بودند به مطالعه و تحقیق در روایات تشویق کرد و برای حفظ و نگهداری کتب اربعه از گزند حوادث روزگار و تحویل دادن آنها به نسل فردا بدون

هیچ گونه کم و کاستی و تحریف اعلام کرد «اگر هر یک از طلاب کتب اربعه را بنویسد، به دریافت یک اجازه از او نایل خواهند شد. طلاب با شوق تمام به نوشتن کتب اربعه پرداختند و نسخه ها را نزد علامه می بردند و او با خط خود در پشت نسخه های آنها اجازه آنان را می نوشت».

علامه با خود می اندیشید که تدریس کتب اربعه و توجه به بعضی از دیگر کتابها چون «ارشاد مفید»، «قواعد علامه» و «صحیفه سجادیه» تنها این کتب را از خطر نابودی نجات خواهد داد اما برای کتب دیگر چه باید کرد؟ اندیشه درباره هزاران کتاب شیعه که در کوره های حمام یغماگران و فرهنگ کشان به خاکستر تبدیل شده بود و نیز صدها نسخه کوچک و بزرگ روایات که از حوادث روزگار مصون مانده یا در کنج صندوقخانه ها پنهان شده بود و یا آنها را به نقاط دور دست دنیا کشیده بودند او را آزار می داد. از سوی دیگر تعصب خشک اهل سنت در نابودی ذخیره های گرانبهای تشیع و احتمال سقوط دولت صفویه به دست دو قدرت بزرگ شرق و غرب اهل تسنن و نفوذ قدرتمندانه صوفیان در دربار و جامعه و نقشه های آنان برای تحریف بسیاری از روایات، بی توجهی طلاب به کتب روایات و احادیث بیش از پیش آثار اهل بیت را در معرض خطر نابودی قرار داده بود. از این رو تلاش همه جانبه ای برای به دست آوردن آثار تشیع آغاز کرد به گونه ای که او در این تلاش وسیع دوپست اصل (و منبع مکتوب) از اصول چهارصدگانه معتبر شیعه را به دست آورد و نفیس ترین کتابخانه

تشیع را گرد آورد. حتی در زمانی که به علامه خبر دادند که نسخه کتاب «مدینه العلم» در یکی از کتابخانه های یمن به چشم خورده است علامه این مطلب را با شاه در میان گذاشت. شاه سفیرانی را با هدایای فراوان و گرانبها نزد پادشاه یمن روانه آن کشور کرد و از او کتاب «مدینه العلم» را درخواست نمود اما هیچ گاه آن کتاب به دلایل نامعلوم به دست علامه نرسید.

علامه در ادامه کارهای فکری - فرهنگی خود بسیاری از کتب گذشتگان را که علما در مسائل گوناگون نگاشته بودند احیا کرد و طلاب را به نسخه برداری از آنها تشویق و ترغیب نمود و کتابهایی که غبار غربت آنها را فرا گرفته و کسی آن را نمی شناخت و مطالعه نمی کرد با دستخط مبارکش در زیر آن می نوشت که این کتاب غریب مانده و کسی آن را نمی خواند».

مجلسی در منصب شیخ الاسلامی

علامه مجلسی از سال 1098 در زمان شاه سلیمان صفوی و در حالی که 61 ساله بود به منصب شیخ الاسلامی رسید. بعد از مرگ این پادشاه و جانشینی سلطان حسین، مجلسی از سوی پادشاه جدید بر منصب شیخ الاسلامی ابقا شد. [36] شیخ الاسلام در دوران صفویان علاوه بر دریافت وجوهات شرعی به نظارت بر اجرای احکام شرعی و دستگاه قضاوت، اداره امور مدارس و مساجد و زیارتگاه ها و تعیین ائمه جمعه و سایر مسائل مذهبی کشور می پرداخت.

انتقادات از علامه

اقدامات علامه مجلسی در سمت شیخ الاسلام در دوران سلطنت سلطان حسین صفوی واکنش های مختلف و متضادی را بین پژوهشگران و تاریخ نگاران در پی داشته است. گروهی از

تاریخ نگاران ضمن اشاره به قدرت زیاد علامه مجلسی در سال های حکومت سلطان حسین، او را همچون فقیهی متعصب تصویر کرده اند که به آزار و اذیت گروه های اقلیت مذهبی می پرداخت. در این دوران سلاطین صفوی بیش از پیش به فقهای شیعه نزدیک شده بودند و از بالا گرفتن قدرت آنان در برابر سایر گروه های دینی مانند صوفیه یا حکما و فلاسفه حمایت می کردند. [38]

اتهام سختگیری و تعصب

علامه مجلسی در همان آغاز به سلطنت رسیدن سلطان حسین صفوی از وی خواست فرامینی در جهت شکستن بت هندیان ساکن در اصفهان، منع شراب خواری، منع کبوتر بازی و توقف جنگ های طایفه ای، صادر کند. [39] این اقدامات معمولا از سوی نویسندگان شیعه اقداماتی در جهت اصلاحات مذهبی و مبارزه با مفسدات اجتماعی ارزیابی شده است.]

اتهام آزار صوفیان

شاید مهم ترین عامل در ارائه تصویر فقیهی متعصب و سختگیر از علامه مجلسی گزارش هایی است که در برخی از منابع تاریخی آمده و از مبارزه او با صوفیه و بستن اماکن تجمع صوفیه و اخراج آنان از اصفهان خبر می دهد. [44]

همکاری با حکومت و مدح پادشاهان

همکاری کامل علامه مجلسی با سلاطین صفوی و نیز مدح پادشاهان صفوی که در مقدمه برخی آثار علامه آمده است، انتقاداتی را در پی داشته است. باید در نظر داشت که در عصر صفویان گروه زیادی از علمای شیعه با حکومت صفوی همکاری کردند. این گروه از علما به برقراری حکومتی شیعه با نگاه مثبت می نگریستند. از نظر آنان هر چند این حکومت، مشروعیت فقهی حکومت ائمه و معصومان را نداشت، دست کم می توانست زمینه ای برای آزادی شیعیان و برقراری احکام شرعی باشد. در

این راستا علمای شیعه استفاده از فرصت تشکیل حکومت صفویان را ضروری می دیدند و به طرح نظریاتی در فقه سیاسی شیعه برای بازسازی مبانی نظری همکاری با حکومت ها پرداختند.

از سوی دیگر حمایت حکومت صفویان به نوعی تلاش برای تقویت این حکومت در برابر حکومت عثمانی بود که در همسایگی آنان به بازسازی خلافت سنی دست زده بود و همواره خطر غلبه آنان بر صفویان و در نتیجه آغاز دوباره سختگیری ها بر شیعیان وجود داشته هر حال حسن ظن بسیاری از مردم و حتی علمایی مانند علامه مجلسی نسبت به حکومت صفویان تا حدی بود که گاه این حکومت را زمینه ساز ظهور امام زمان (عج) می پنداشتند.

با این حال گروهی از علما نیز با استناد به نظریه عدم جواز همکاری با حکومت جائز که نظریه غالب در فقه سیاسی شیعه بود، از سیاست کناره گرفتند. در همان دوران حیات علامه، برخی از علمای شیعی رویه او را تقبیح کردند و به اقداماتی مانند برگزاری نماز جمعه - که آن را مختص زمان حضور معصوم می دانستند - به امامت وی اعتراض می کردند.

«علامه پس از فوت مرحوم ملا محمد باقر سبزواری در سال 1090 هجری به منصب شیخ الاسلامی دست یافت.»

و در این مسند خدمات بسیاری را در مقوله های گوناگون سیاسی و اجتماعی به ایران و تشیع نمود. بزرگترین کار علامه مجلسی در صحنه سیاست که به نفع تشیع و مکتب آن ختم شد مبارزه با صوفیان بود. علامه مجلسی در دوایر دولتی و همچنین نظامهای مختلف اداری از قدرت آنها کاست. او در خصوص این گروه که «فقط در اصفهان بیست و یک تکیه و

خانقاه و زاویه داشتند» در رساله اعتقادات می نویسد: «اینک من به طور اجمال برای شما می نویسم و بیان می کنم چیزهایی را که برای خودم از اصول مذهب به وسیله اخبار کثیره متواتره ظاهر شده است تا گمراه نشوید و به خدعه ها و فریبها و غرورهای صوفیه فریب داده نشوید و حجت خدا را بر شما تمام می کنم.»

علامه علاوه بر مبارزه با صوفیان با کشیشان دربار، بیگانگان، نمایندگان مؤسسات و شرکتهای غربی به مبارزه با بت پرستان پرداخت. «روزی به علامه مجلسی خبر دادند که بت پرستان در شهر اصفهان در خانه ای بُتی قرار داده اند و برای نیایش و پرستش آن بت به آن خانه می روند. علامه بعد از تحقیق و آگاه شدن از محل بت فتوای خراب کردن آن را صادر کرد.»

پس از مرگ شاه سلیمان درباریان و خواجه سرایان، حسین میرزا (سلطان حسین) را که مورد علاقه مریم بیگم عمه شاه بود بر تخت نشاندند.

«شاه در وقت تاج گذاری به صوفیان اجازه نداد چنانچه مرسوم بود شمشیر را به کمر او ببندند و علامه مجلسی را پیش خواند و درخواست کرد که این تشریفات را او انجام دهد.»

علامه مجلسی در تالار آینه این مراسم را انجام داد. «شاه رو به علامه کرد و گفت: به ازای این خدمت چه تقاضایی داری و چه پاداشی می طلبی؟»

علامه که «شاه جوانی را می دید که حتی در وقت تکیه زدن بر تخت سلطنت قادر به سوار شدن به اسب نبود.»

جوان تر و ساده اندیش تر از آن می دانست که بتواند کشتی این سرزمین را به ساحل برساند از این

رو از شاه چیزی را خواست که در ذهن هیچ یک از حاضران حتی علمای آن زمان نقش نبسته بود. چیزی را گفت که عظمت روح بلند و دیدگاه وسیع سیاسی او را نشان داد. وی بر سه نکته تأکید ورزید. سه نکته ای که ملتهای بزرگ با آرمانهای متعالی را به زانو در می آورد و غبار ذلت و خواری را بر پرچمشان می نشاند:

«فساد، تفرقه و بی تفاوتی نسل جوان!» پس «رو به شاه کرد و گفت: تقاضا دارم شاه فرمانی صادر کند و نوشیدن مسکرات، جنگ میان فرقه ها، همچنین کبوتربازی را نهی فرماید. شاه با رضایت خاطر پذیرفت و فوری فرمانی را به همان مضمون صادر کرد.»

«علامه همچنین او را ترغیب کرد که فرمانی دیگر برای طرد صوفیان از شهر امضا کند.»

این پیروزی بزرگی برای علامه مجلسی و نجات ایران در آن وضعیت حساس بود که در غرب عثمانیها، در شرق ازبکها، در جنوب شرقی گورکانی ها و در شمال روسها و در جنوب شرکتهای هلندی و هند شرقی چشم طمع به آن دوخته بود.

اما در این میان رشته خیانت از دست خواجه سرایان و درباریان که به دنبال عیش و نوش و راحت طلبی بودند بیرون آمد و با توطئه مریم بیگم (عمه شاه) شاه را به دامان میخوارگی و لذت جویی سوق دادند و عملاً قدرت را از علامه مجلسی گرفتند و کشور رو به ضعف نهاد، نکته مهمی که در سیاست علامه مجلسی در دربار به چشم می خورد این است که در زمان علامه مجلسی هیچ برخوردی بین ایران و همسایگان اهل سنت رخ نداد و به

هیچ یک از ولایتهای اهل تسنن ایران از سوی شیعیان تعدی نشد و ایران در کمال آرامش به سر برد. اما هنگامی که علامه مجلسی در 27 رمضان 1111 ق. چشم از جهان فرو بست شمارش معکوس سقوط دولت صفویه آغاز شد و «در همان سال ولایت قندهار سقوط کرد».

کتاب شناسی

میرزا حسین نوری، کتاب «الْفَيْضُ الْقُدْسِيُّ فِي تَرْجُومَةِ الْعَلَامَةِ الْمَجْلِسِيِّ» را به زبان عربی و در شش فصل (سخنان علما، اهمیت آثار، اساتید و شاگردان، آباء و اجداد، فرزندان و خاندان، تولد و وفات) در شرح حال محمدباقر مجلسی نوشته که ترجمه فارسی آن از جعفر نبوی با نام «فیض قدسی» منتشر شده است.

روز بزرگداشت

در تقویم رسمی ایران، روز 30 مرداد به عنوان روز بزرگداشت علامه مجلسی تعیین شده است.

عبدالله بحرانی اصفهانی

عبدالله بن نورالله بحرانی

بحرین، از پایگاه های دیرین تشیع است و مردم آن سامان در طول قرن ها و گذر زمان در پیروی از مذهب شیعه کوشا و پیشینه مندند. این سرزمین زادگاه و مسکن بسیاری از عالمان شیعه بوده و بسیاری از فقیهان و محدثان را در خود پرورده که ملا عبدالله بحرانی یکی از این نام آوران است. او فرزند نورالدین بحرانی بود و در عصر زرین فرهنگ ایران، راهی این کشور شد و در اصفهان به کسب علم و دانش پرداخت و در آن سامان از استادان به نام و فرهیخته حوزه بهره جست. او بیشترین سود علمی را از محفل پربار دانش علامه محمد باقر مجلسی (متوفی 1110 ق) کسب کرد و به عنوان شاگرد علامه شناخته شد.

بحرانی را از محدثان و

ص: 171

متکلمان امامیه دانسته اند. خوانساری او را «شیخ محدث ماهر، متتبع جلیل، متبحر نبیل» می نامد،

گواه این مدعا آنست که بحرانی با بهره جستن نیک از فضای فرهنگی و اجتماعی مساعد عصر صفوی، نخست در تدوین بحار الانوار، یار و همکار علامه مجلسی شد و آنگاه خود به تدوین دائرة المعارف بزرگی به نام عوالم العلوم و المعارف پرداخت. آنچه در این نوشتار از نظر می گذرد تلاش ناچیزی در معرفی شخصیت بزرگ حدیثی شیعه «ملا عبدالله بحرانی» است. مع الاسف متون تراجم و شرح حال نویسی دو - سه قرن اخیر از ترسیم حیات وی غافل مانده اند.

بحرانی در محفل علامه مجلسی

بحرانی بهره علمی خود را وام دار استاد خود علامه محمد باقر مجلسی (1110-1037.ق) بود، حوزه درسی علامه مجلسی، بسیار گسترده و عظیم بود، به گونه ای که تعداد شاگردان او را از هزار نفر بیش تر دانسته اند.

بحرانی از استاد خود مجلسی اجازه روایت گرفت.

او در مقدمه جلد اول کتاب عوالم اذعان می دارد که «بیست سال نزد محمد باقر مجلسی شاگردی کرده و از او اجازه روایتی دارد که مجلسی او را فرزند عزیز خود خوانده است.»

بحرانی در تدوین کتاب بزرگ و گران سنگ «بحار الانوار» یار و کمک کار علامه بود، این دایرة المعارف که به جهان اسلام ارایه شد از آغاز تاریخ تشیع تا عصر وی، بی نظیر و استثنایی بود کتابی شامل همه مقالات و گفته های شرع و دین،

با فراوانی موضوع و مدخل که همه شئون اندیشه و عمل و عقاید و احکام اسلام و تشیع را در بر دارد. مجلسی با بهره گیری

ص: 172

از 365 کتاب که با در نظر گرفتن چاپ جدید یکصد و ده جلدی آن، در 2327 باب و بالغ بر حدود چهل هزار صفحه، به تهیه و تنظیم «بحارالانوار» پرداخت. مدت زمان تدوین این اثر را از سال 1070 تا 1105هـ.ق. و با همکاری گروهی از شاگردانش چون مولا عبدالله بحرانی، میرزا عبدالله افندی اصفهانی، مولا ذوالفقاری، سید نعمت الله جزایری، میر محمد صالح خاتون آبادی و آمنه خاتون (خواهر مجلسی) دانسته اند.

مهم ترین انگیزه مجلسی در تالیف این اثر، حفظ و صیانت اخبار و روایات شیعی در مجموعه ای منظم با قالب های طبقه بندی شده نو و مرتب است تا مخاطب به آسانی از گنجینه روایات بهره مند گردد از این رو وی در صدد تمییز درستی و نادرستی آن نبوده است.

میرزا محمد باقر خوانساری در وصف این مقطع از زندگانی بحرانی می نویسد :

او از شاگردان صاحب بحار می باشد و دارای اجازه روایت از استادش مجلسی و از جمله کسانی است که در تالیف کتاب بحارالانوار به استادش کمک کرد، مانند سید محدث سید نعمت الله جزائری و دیگر علما.

مشهورترین تالیف بحرانی

مشهورترین تالیف علامه ملاعبدالله بحرانی، کتاب «عوامل العلوم و المعارف» موسوم به «جامع العلوم و المعارف و الاحوال من الایات و الاخبار و الاقوال» است، این اثر گرانسنگ همچون «بحارالانوار»، از شاهکارهای آثار شیعه بوده، حجمی بیشتر از «بحارالانوار» دارد.

کتاب عوامل شامل موضوعاتی در توحید و نبوت، احوال مرگ، برزخ، احوال عالم، خلق، سماوات و ارض، سایر اصول عقاید، شرح احوال پیامبران، پیامبر گرامی اسلام و ائمه اطهار علیهم السلام با استدلالات فراوان درباره

صحت اعتقادات امامیه و روایات فراوان فقهی است.

بحرانی برای مقدمه کتاب عوالم، خطبه ای مفصل و خاص ساخته، بدینگونه که در اول و آخر هر فقره (پاراگراف) از فقرات خطبه یکی از حروف الفباء است به ترتیب از الف تا یاء چنانکه آغاز و پایان فقره نخست «الف» است و آغاز و پایان فقره دوم «ب» و همین گونه تا آخرین فقره که حرف اول و آخرش «یاء» است. این خطبه پنج صفحه از نسخه اصلی را فرا گرفته است.

بسیاری از مجلدات عوالم در کتاب خانه های ایران و عراق موجود است، به گفته شیخ آقا بزرگ تهرانی، این کتاب صد جلد است،

جامع ترین نسخه آن در کتابخانه مرحوم حاج سید علی محمد وزیری در یزد است.

در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، علاوه بر نسخ متفرقه از مجلدات عوالم، یک دوره نزدیک به یک دوره کامل از نسخه اصلی به خط مؤلف موجود است.

برخی از مجلدات این کتاب همچون مقتل امام حسین علیه السلام در سال 1318 ق. به چاپ رسید

در دهه اخیر نیز برخی از جلد های آن زیر نظر آقای سید محمد باقر ابطحی و تحقیق عده ای از فضلاء حوزه علمیه قم و به همت مدرسه امام مهدی عجل الله فرجه الشریف به چاپ رسید، جلد های «العقل و الجهل»، «النصوص علی الأئمة الاثنی عشر»، «فاطمه الزهراء علیها السلام»، «امام حسن»، «امام حسین»، «امام سجاد»، «امام باقر»، «امام صادق»، «امام موسی بن جعفر»، «امام رضا» و «امام جواد» علیهم السلام از آثار انتشار یافته این دائرة المعارف است و جلد های دیگر

این مجموعه که درباره زندگانی معصومان علیهم السّلام است نیز، در دست تحقیق و نشر می باشد.

گذری بر محورها

عوالم دارای صد کتاب است و برخی از کتابها خود دارای چند مجلد است و با حساب آوردن آنها تعداد مجلداتش از 100 متجاوز است، عناوین این موسوعه بزرگ با تکیه بر جلدهای آن به شرح ذیل است:

1. مقدمه

2. کتاب العقل و ما جاء فی فضله و علامته و ضده علی الجهل و ذمه

3. کتاب العلم

4. کتاب المعرفة و اثبات الصانع

5. کتاب التوحید

6. کتاب العدل

7. کتاب النبوة و فیه جوامع احوال الانبياء

8. کتاب قصص الانبياء (در 4 جلد)

9. احوال الانبياء (در 10 جلد)

10. غصب الخلافة و الفتن التي وقعت بعد وفات النبي (در 10 جلد)

11. احوال حضرت فاطمه علیها السّلام

12. امامت و احوال ائمه اثنا عشر (در 4 جلد)

13. احوال الثلاثة و مطاعنهم (در 3 جلد)

14. احوال اربعة: طلحة، زبیر، عمرو و عاص و معاویه (در 3 جلد)

15. احوال امام علی علیها السّلام از ولادت تا شهادت (در 8 جلد)

16-26. احوال امام حسن بن علی تا امام قائم علیهم السّلام

27. احوال عالم مطلق

28. احوال عالم علوی، لوح، قلم، سماوات و .

29. نجوم و متعلقات آن

30. ملائكة

31. عالم سفلی، بحار، انهار و بلدان

32. جمادات و طبایع

33. نباتات

34. کتاب حیوان

35. احوال الجن و الشیاطین

36. احوال انسان، روح، نفس و سایر قوی و تعبیر رؤیا

37. طب

38. احوال دنیا و عیوب آن

39. مرگ و عالم برزخ

40. علامت قیامت

41. آخرت و معاد

42. ایمان و

ص: 175

43. مکارم و مساوی اخلاق

44. اوامر و نواهی

45. کبائر و معاصی

46. آداب و سنن

47. احتجاجات (در 2 جلد)

48. مواعظ و خطب

49. حکم و مواعظ

50. کتاب العشرة

51-98. در فروع و ابواب فقه (از طهارت تا دیات)

99. ذکر بعض اقوال رجال

100. اجازات.

← نقدها و نظرها

کتاب عوالم العلوم در منظر صاحبان اندیشه به نیکی و بزرگی یاد شده است، اندیشمندان بر همانندی ساختار «عوالم» با «بحار الانوار» اشاره کرده اند و حتی برخی «عوالم» را «بحار» می دانند به گونه دیگر و بهتر از آن.

صاحب روضات می نویسد:

عبدالله بن نورالله بحرانی صاحب کتاب العوالم در مجلدات قطور که در آن اخبار وارده از خاندان عصمت و طهارت را در چندین مجلد بزرگ گردآوری نموده که همانند بحار الانوار است.

محدث نوری در «فیض قدسی» معتقد است که «عوالم» همان «بحار» است به صورتی دیگر.

بی شک طرح و تدوین کتاب عوالم متأثر و الهام گرفته از دوران حضور بحرانی در تدوین بحار الانوار است و شاید بتوان گفت که این اثر که با ابتکار بحرانی گردآوری شد، یک آرزوی بزرگ علامه مجلسی را محقق ساخت چون مجلسی پس از تدوین «بحار الانوار» بر آن شد تا با نگارش (مستدرک البحار) تمام احادیث و روایات اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام را یکجا گردآورد و هر آنچه را در «بحار الانوار» نیامده بود، با استفاده از دیگر کتابهایی که بدانها دست نیافته بود و پس از تالیف بحار آنها را فراهم آورد، به آن اضافه نماید

که با وفاتش این آرزو محقق نشد، لیکن یکی از برترین

ص: 176

شاگردان وی، علامه شیخ عبدالله بحرانی در پی انجام آن شد و «عوامل العلوم» را با یک پیکربندی نو و بدیع عرضه داشت، او آنچه را استاد در کتاب بحار الانوار نیاورده بود با نظمی جدید همراه با ابداع در تنظیم و ابتکار در عناوین یکجا گردآورد.

بحرانی این کتاب را پس از درگذشت مجلسی (تاریخی که در ذیل بیشتر نسخ اصل دیده می شود) نوشت البته با اینکه شیوه تالیف آن شباهت هایی با کتاب بحار الانوار مجلسی دارد، خود او نه هیچ سخنی دال بر اینکه از شیوه استاد پیروی کرده، دارد و نه هیچ از «بحار الانوار» نام می آورد.

باید اذعان داشت که از نظر تبویب، عوامل را می توان بهتر دانست گرچه «بیان» های علامه مجلسی که در اغلب صفحات بحار را مزین ساخته و به شرح روایات و احادیث پرداخته، بر احدی پوشیده نیست که عوامل فاقد آنست. همچنین نقطه مهم و شاخص عوامل، دربردارندگی روایات و احادیث فروع و ابواب فقهی از طهارت تا دیات در 48 جلد است که این اثر را از بحار ممتاز می سازد.

امید است به منظور تحقیق و انتشار مجموعه دائرة المعارفی کتاب العوامل، بنیاد عوامل بنیان نهاده شود و این اثر پرافتخار به صورت هماهنگ و یک جا به جامعه فرهنگی ارایه شود و افتخارات علمی و حدیثی شیعه بیشتر عیان گردد.

سید نعمت الله جزائری

سید نعمت الله جزائری

لقب: محدث جزائری

نسب: سادات جزائری - امام کاظم (ع)

تاریخ تولد: 1050ق

زادگاه: روستای صباغیه از جزایر بصره

محل زندگی: اصفهان و شوشتر

استادان:

علامه مجلسی

شیخ حر عاملی

محقق سبزواری

محقق خوانساری

شاگردان:

ابوالحسن بن محمد زمان بن عنایت الله تستری

ابوالقاسم بن محمد مرعشی شوشتری

ص: 177

تألیفات:

الانوار النعمانية

انيس الوحيد

جواهر الغوالي

كشف الاسرار

النور المبين

رياض الابرار

قصص الانبياء

و کتاب کشکولی زهر الربيع از آثار مشهور او است

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی: تولیت مسجد جامع اصفهان و امامت جمعه در دوره صفوی

تألیفات و آثار علمی

کتاب ها، رساله ها و حواشی به جامانده از سید نعمت الله جزایری فراوان است، چنانکه وی را به سرعت قلم و کثرت تألیفات وصف کرده اند [65] او بر بسیاری از کتاب ها و متون حدیثی شرح و حاشیه نگاشته است. [66] با مراجعه به تعدادی از این آثار می توان دریافت که هدف عمده جزایری، منابع حدیثی و در واقع نقدی بر آرای مجتهدان اصولی بوده است. [67] شرح ها و حاشیه نویسی ها در آغاز به صورت یادداشت هایی بوده که سید نعمت الله بر کتاب های مختلف نگاشته سپس آنها را به قلم خود یا شاگردانش بازنویسی و مدون کرده است. [68] جزایری همچنین بر کتاب هایی چون تفسیر بیضاوی، قاموس اللغة فیروزآبادی و کتاب های چهارگانه حدیث که در ایام تحصیل خوانده و آنها را استنساخ کرده بود، نیز حاشیه نوشته است. [69]

برخی از کتاب های او به این شرح است:

1 الانوار النعمانية فی معرفة النشأة الانسانية؛ گاه به اشتباه آن را انوار نعمانی معرفی کرده اند. [70] این کتاب در شرح احوالات آدمی از پیش از تولد تا پس از مرگ است که در سه باب به این ترتیب تدوین شده است. در احوال پیش از تولد، از تولد تا وفات و احوال پس از

مرگ و عالم آخرت. کتاب مؤخره ای نیز دارد که سید نعمت الله جزایری [71] در آن به شرح احوال

ص: 178

زندگانی استادان و مشایخ خود پرداخته است.

2 انیس الوحید فی شرح التوحید؛ شرحی است بر کتاب التوحید ابن بابویه، مشهور به شیخ صدوق (متوفی 381). جزایری در کتاب زهر الربیع از آن با نام انیس الفرید یاد کرده است. [72]

3 جواهر الغوالی فی شرح عوالی اللئالی؛ شرحی است بر عوالی اللئالی ابن ابی جمهور احسائی (متوفی ح 907). [73] سید نعمت الله از این کتاب با عنوان مدینة الحدیث یاد کرده است. [74] موضوع این کتاب دو جلدی شرح روایات فقهی از طهارت تا دیات است. [75]

4 حاشیه شرح جامی بر کافیه؛ در نحو، جزایری [76] آن را حاشیه مدونه علی شرح الجامی نامیده است. آقابزرگ طهرانی [77] از این کتاب با عنوان الحاشیه علی الجامی و شرح الکافیة یاد کرده است.

5 حواشی امل الامل شیخ حر عاملی؛ این حواشی متضمن شرح احوال تعدادی از دانشمندان معاصر جزایری است که در کتاب امل الامل ذکر نشده اند. بر اساس این کتاب و کتاب های رجالی دیگر، آقابزرگ طهرانی سید نعمت الله جزایری را در شمار عالمان رجالی و تذکره نویسان ذکر کرده است. [78]

6 حواشی نهج البلاغة، که شرح مختصر جزایری است بر نهج البلاغه [79] و آن را الحواشی الضافیة و الموازین الوافیة نامیده است. [80]

ریاض الابرار فی مناقب الائمة الاطهار، در سه جلد: جلد نخست در حالات پیامبر اکرم (ص) و امیرالمؤمنین (ع)، جلد دوم در احوال حضرت زهرا (س) و امام دوم تا امام یازدهم و جلد سوم در شرح احوال امام دوازدهم (عج). [81]

7 زهر الربیع فی الطرائف و الملح و المقال البدیع، که جُنگ مانندی است در بیان مطالب گوناگون ادبی، نکات تفسیری و شرح

احوال پاره ای از مشایخ و استادان . این کتاب یکی از آثار مشهور جزایری است . [82] عبدالله جزایری [83] پس از ذکر نام کتاب، به اشتمال آن بر مطایبات و هزلیات اشاره کرده و آن را از این جهت قابل حک و اصلاح دانسته است .

8 شرح صحیفه سجادیه ؛ سیدنعمت الله جزایری بر کتاب صحیفه مجموعاً سه شرح نگاشته است . نخست شرحی که به شرح کبیر معروف شده است . دوم شرح مختصر که در واقع تنقیح و خلاصه ای از شرح نخستین است که پس از تألیف آن، شرح کبیر مهجور گشت . شرح مختصر با عنوان نور الانوار فی شرح کلام خیرالاخیار شناخته می شود . مؤلف در 1078، یعنی در 28 سالگی، در خرم آباد از تألیف آن فارغ شد . [84] سوم شرح ملحقات صحیفه است، با عنوان النکت الطریفة فی شرح ملحقات الصحیفة .

غایة المرام فی شرح تهذیب الاحکام ؛ شرح تهذیب الاحکام شیخ طوسی است . این شرح مختصری است از شرح دیگر مؤلف که در ایام جوانی بر تهذیب با عنوان مقصود الانام فی شرح تهذیب الاحکام نگاشته بود . [85] این کتاب حاوی یک دوره فقه استدلالی است و اطلاعاتی از حوزه های دانش های اسلامی، مانند حدیث، رجال ، اصول فقه و عقاید، را در خود جای داده است . در این کتاب، آرا و فتاوی فقهی و اصولی علامه مجلسی، با عنوان شیخنا المعاصر آمده است .

9 کشف الاسرار فی شرح الاستبصار؛ حاوی مطالب علمی عمده ای در فقه ، حدیث و رجال است . مقدمه کتاب نیز بخشی از دیدگاه های مؤلف را منعکس کرده است . [86]

10 مقامات النجاة فی شرح اسماء الحسنی ؛ به ترتیب

حروف الفبا تا حرف ضاد اسمای حسنا را شرح کرده است. این کتاب بر مشرب عرفانی نگاشته شده و حاوی اقوال بسیاری از بزرگان و مشایخ تصوف، چون ذوالنون مصری، رابعه عدویه، مجدالدین بغدادی و محیی الدین ابن عربی، است. [87] برخی از دیدگاه های صوفیان را نیز نقد کرده است. علامه مجلسی به سبب محتوای صوفیانه، جزایری را از ادامه تألیف آن بازداشته است.، جزایری خود در کتاب زهرالریع به مورد مشابهی از این توصیه علامه مجلسی اشاره کرده است. [88]

12 النور المبین فی قصص الانبیاء والمرسلین، این کتاب در حکم تکمله ای بر کتاب ریاض الابرار یاد شده [89] و بارها منتشر شده است. [90] نورالدین جزایری، فرزند مؤلف، نیز این کتاب را با عنوان تحفة الاولیاء به فارسی ترجمه کرده است. [91]

13 هدیه المؤمنین و تحفة الراغبین، رساله فقهی مختصری در احکام طهارت و صلاه است. [92] سید نعمت الله جزایری در آغاز این کتاب از آموزه اصولیان در تقسیم مکلفان به مجتهد و مقلد و نیز جایز نبودن تقلید از میت انتقاد کرده است. شیوه نگارش این کتاب به نقل روایت نزدیک تر است تا به شیوه های متعارف در تحریر مسائل شرعی.

تفسیر رویدادها با گفتمان دینی

14 سید نعمت الله کتابی با عنوان مُسکن الشَّجُون فی حکم الفرار من الطاعون نوشته که در آن به شرح بیماری طاعون و شیوع آن در بغداد، جزایر و هویزه پرداخته است. این واقعه در 1102ق در شام، آسیای صغیر و عراق و بخش های جنوب شرقی ایران رخ داد که عده بسیاری بر اثر آن درگذشتند. او در این کتاب علل وقوع و راه های پیشگیری

از این بیماری را از منظر دینی و با نگاه ادیبانه خود بررسی کرده است. [93]

آرای جزایری در باب طاعون نمونه آشکار تفسیر دینی رویدادهاست. این گفتمان دینی امکانات تازه ای را در ادبیات مرگ ابداع کرده است.

تحصیلات

سید نعمت الله در پنج سالگی به مکتب رفت و قرآن را ختم کرد و قصاید و اشعار بسیاری فراگرفت. [6] سپس به آموختن صرف و نحو همت گماشت و برای ادامه تحصیل به هویزه رفت. [7]

شیراز

سید نعمت الله به همراه برادرش سید نجم الدین، و عموزاده اش سید عزیزالله به شیراز سفر کرد که از مراکز علمی آن روزگار بود و در مدرسه منصوریه ساکن شد. [8] سید نعمت الله نه سال در شیراز اقامت کرد و در این مدت به تکمیل دانش خود در ادبیات، علوم عقلی و نقلی پرداخت. در آنجا زندگی بر او تنگ آمد، به درخواست خانواده اش، به زادگاهش بازگشت. [9]

اصفهان

اشتیاق به تحصیل موجب سفر مجدد او به شیراز شد، اما پس از یک ماه، به علت فوت پدرش و آتش گرفتن مدرسه منصوریه، به اصفهان رفت و چهار سال نزد علامه مجلسی (متوفی 1110) به تحصیل حدیث و علوم دینی پرداخت. [10] میرزا تقی دولت آبادی در نزدیکی حمام شیخ بهایی، مدرسه ای ساخت و از سید نعمت الله خواست که در آنجا تدریس کند. سید نعمت الله هشت سال در این مدرسه به تدریس علوم دینی، تألیف و همکاری با مجلسی در نگارش و تدوین بحار الانوار و مرآة العقول مشغول شد. [11]

عتبات عالیات

چشمان سید نعمت الله پس از مدتی ضعیف شد و برای شفا و زیارت، از طریق کرمانشاه عازم عتبات عالیات شد [12]

و در آنجا با چند تن از عالمان و فقیهان ملاقات کرد.

جزایر

سپس به زادگاهش، بازگشت و سه ماه در آنجا اقامت کرد. سید نعمت الله در همین زمان نوشتن مقصود الانام فی شرح تهذیب الاحکام، را آغاز کرد.

هویزه

در پی حوادث سیاسی سال 1079ق، مردم جزایر مجبور به نقل مکان به هویزه و دیگر شهرهای مجاور شدند، سید نعمت الله نیز در میان آنان بود. سید علی بن مولی خلف موسوی فلاحی (درگذشته 1088ق)، از سادات مشعشعیان، از او استقبال کرد سیدعلی آثار علمی فراوانی داشته است. افندی اصفهانی مدعی است بسیاری از مطالب علمی کتاب های سید نعمت الله از آثار سید علی گرفته شده است. سید علی احترام زیادی برای سید نعمت الله قائل بود و تا زمان مرگش با او در ارتباط بود.

اصفهان

جزایری، پس از چند ماه اقامت در هویزه، عازم اصفهان شد اما در میانه راه به شوشتر رفت و به درخواست مردم این منطقه در آنجا اقامت کرد. حاکم وقت شوشتر، فتحعلی خان، که از طرف دولت صفوی (حکومت: حدود 9061135) به حکومت این منطقه گمارده شده بود، در بزرگداشت سید نعمت الله تلاش زیادی نمود و در کنار مسجد جامع برای وی خانه ای در نظر گرفت و مسئولیت تمام امور شرعی شوشتر، از جمله تدریس علوم دینی، تولیت مسجد جامع و امامت جمعه و امر به معروف و نهی از منکر، را به او واگذار کرد. [17]

اساتید

نعمت الله در جزایر بصره، هویزه، شیراز و اصفهان نزد عالمان بسیاری به تحصیل علوم دینی پرداخت. [18]

اصفهان

سید نعمت الله در اصفهان نزد این استادان به تحصیل علوم دینی پرداخت:

ص: 183

علامه مجلسی [28] که از مشایخ مهم او بود. [29] او سه اجازه به سید نعمت الله داد که مبسوط ترین آنها در پایان نسخه ای از نهج البلاغه، به خط خود مجلسی نوشته شده است. [30]

محمدباقر بن محمد مؤمن خراسانی معروف به محقق سبزواری؛ متوفی 1090). [31]

آقا جمال فرزند آقا حسین خوانساری (محقق خوانساری؛ متوفی 1099). [32]

فیض کاشانی (متوفی 1091) [33] سید نعمت الله جزایری از ملازمان و شاگردان خاص او بود. [34]

شیخ حر عاملی (متوفی 1104) [35] جزایری بخشی از احادیث را نزد وی خوانده و او را به انصاف ستوده است. حرّ عاملی اذعان می کرده که اشکالات گونه ای از قیاس، از جمله قیاس منصوص العله و اولویت، را از سید نعمت الله آموخته است.

وفات

سید نعمت الله در 1111 ق برای زیارت به مشهد رفت و در راه بازگشت به شوشتر، در خرم آباد بیمار شد و در پلدختر درگذشت و در همانجا به خاک سپرده شد. وفات وی را در 23 شوال 1112 ق ذکر کرده اند. [5]

کتاب مُسکِّن الشُّجُون سید جزایری در ویکی فقه

← موضوع کتاب

سید نعمت الله جزایری کتابی با عنوان مُسکِّن الشُّجُون فی حکم الفرار من الطاعون نوشته که در آن به شرح بیماری طاعون و شیوع آن در بغداد، جزایر و حویزه پرداخته است. این واقعه در 1102 در شام، آسیای صغیر و عراق و بخشهای جنوب شرقی ایران رخ داد که عده بسیاری بر اثر آن درگذشتند. وی در این کتاب علل وقوع و راه های پیشگیری از این بیماری را از منظر دینی و با نگاه ویژه و ادیبانه خود بررسی کرده که شایان تأمل است.

← چینش ابواب کتاب

ص: 184

تاب مسکن الشجون دارای پنج باب و یک خاتمه است. باب اول در بیان مرگ و نقل پاره ای از عجایب آن است. جزایری با تکیه بر آموزه های دینی و استناد به برخی احادیث، درخواست مرگ یا تعجیل آن را جایز ندانسته است.

وی سپس به تأویل بعضی احادیث پرداخته است که در آن حضرت آدم، ادریس، ابراهیم و موسی علیهم السلام از خداوند مرگ خویش را خواسته اند.

← دلایل بروز طاعون

←← ارتکاب و شیوع فحشا

در باب دوم، بیماری طاعون و اسباب بروز و گسترش آن بررسی شده است. نخستین دلیل بروز این بیماری به نظر جزایری، ارتکاب و شیوع فحشا است.

وی در این باره به یک حدیث نیز استناد کرده که در آن گفته شده است اگر در قومی فحشا شایع شود، خداوند سپاهی از اهریمنان را بر آدمیان مسلط می کند تا آدمیان را با نیزه در ورطه هلاکت می افکنند.

←← ترک امر به معروف و نهی از منکر

از اسباب دیگر شیوع طاعون، اجرا نکردن فریضه امر به معروف و نهی از منکر است که مطابق آن بی گناهان نیز، به سبب اهمال در اجرای فریضه مذکور، سرنوشت گناهکاران را پیدا می کنند و طاعون دامن گیر آنان نیز خواهد شد.

جزایری به فتوای برخی فقیهان استناد کرده است که مؤمنان را موظف کرده اند در صورت ناتوانی در اقامه شعائر دین اسلام، از بلاد کفر هجرت کنند.

← نظر حکما درباره طاعون

جزایری در ادامه به تلقی حکما از بیماری طاعون و اسباب آن اشاره کرده است.

مطابق نظر حکما، بیماری وبا در حکم پاکسازی (

تنقیه (طبیعت از آمیختگی نیک و بد است. وی گفته میرفندرسکی (متوفی 1050) را در این زمینه نقل کرده که روزگار را به انسان تشبیه کرده است؛ همان طور که آدمی برای تنقیه، ادویه مسهل را به کار می برد، طاعون نیز با میراندن آدمیان موجب اعتدال مزاج روزگار می شود.

← وجوب فرار از طاعون

باب سوم کتاب به وجوب یا حرمت فرار از طاعون اختصاص دارد. جزایری پس از ذکر مقدمه ای در باب وجوب حفظ و رعایت نفوس و ابدان از وقوع در هلاکت و اهتمام شریعت به این امر و تشریح پاره ای از احکام در همین سیاق، به تحلیل و بررسی روایاتی منقول از پیامبر اکرم پرداخته که عموماً در منابع اهل سنت نقل شده و بنا بر آن ها فرار از طاعون جایز شمرده نشده است.

در برخی از این روایات آمده شخصی که با این بیماری به هلاکت برسد، شهید است.

با این همه، جزایری با استناد به پاره ای از روایات امامیه، که در آن ها نهی پیامبر به وجود شرایط خاصی تفسیر شده است،

حکم به وجوب فرار از طاعون داده است.

جزایری همچنین سخنان غزالی در احیاء علوم الدین، [

را به تفصیل نقد و بررسی کرده است. به نظر غزالی فرار از طاعون با مقام توکل سازگار نیست، هر چند وی احادیث را به نهی ارشادی، نه تحریمی، تفسیر کرده است.

← طاعون عذاب کافران و امتحان مومنان

جزایری در بخش دیگری از کتاب، اظهار داشته که بیماری طاعون عذابی برای کافران و امتحانی برای

وقرآنی نیز بر سخن خود ارائه کرده است.

← وظیفه عالمان در بروز طاعون

وی در ادامه به بررسی مفهوم اجل و پاره ای از معضلات کلامی در باره مشیت الهی و اختیار آدمی پرداخته و فرار از طاعون را با مشیت الاهی ناسازگار ندیده است.]

در آخر، به شرح و بیان وظایف عالمان و حاکمان به هنگام وقوع حوادث عظیم، مانند شیوع طاعون، پرداخته و چون این بیماری را نتیجه گناه آدمیان دانسته، گفته است که برای پیشگیری از وقوع آن، عالمان دین وظیفه دارند خلق را ارشاد کنند و به هنگام شیوع این بیماری باید به مردم امر کنند که پاره ای از مناسک دینی، همچون نماز و روزه، را به جای آورند.

حاکمان نیز باید منقاد عالمان دین و در اجرای احکام الاهی کوشا باشند.

جزایری در کتابهای دیگر خود

نیز شیوع طاعون در 1102 را ذکر کرده است.

← گفتمان درباره بیماری وبا

به نظر می رسد در باره بیماری وبا، دست کم تا قرن یازدهم، سه گفتمان عمده وجود داشته است: گفتمان پزشکی دوره اسلامی

گفتمان طب نبوی مبتنی بر مجموعه ای از احادیث در باره خواص دارویی برخی گیاهان یا غذاها و نحوه معالجه بعضی بیماریها

گفتمان فقهی حدیثی در باره برخی بیماری ها با نگرش دینی.

گفتمان اخیر اگر چه با گفتمان دوم قرابت دارد، مستقل و آمیزه ای از احکام فقهی و اخلاقی است.

← دیدگاه سید جزایری درباره بیماری وبا

دیدگاه جزایری را با توجه به گزارشی که از بیماری وبا بیان کرده، می توان در گفتمان سوم جای داد. نگرش وی به

بیماری وبا کاملاً آیینی است و ریشه در متون حدیثی دارد که بر اساس آنها وبا نمادی از عذاب الاهی است که نخست بر قوم بنی اسرائیل نازل شد.

در این نگرش، میان گناهان و شیوع وبا پیوندی استوار است. در جامعه انباشته از گناه، بیماری طاعون نماد ظلم است و با آن، جامعه نظامی دوباره می‌گیرد. بی دلیل نیست که واژه تنقیه در گزارش جزایری معنایی استعاری دارد و به یکسان انسان و زمان را تطهیر می‌کند. وی همچنین در این کتاب بین طاعون و مکان، پیوند خاصی برقرار کرده به نحوی که شیوع بیماری طاعون در برخی مناطق را امری نامتعارف دانسته و در این باره دست به تأویل آشکار زده و آن را گونه‌ای امتحان الاهی قلمداد کرده است، البته ایمنی برخی شهرها یا مکانهای خاص در برابر شیوع بیماری‌ها ریشه در احادیث نبوی دارد.

در مجموع می‌توان گفت که آرای جزایری در باب طاعون نمونه آشکار تفسیر دینی رویدادهاست و این گفتمان دینی امکانات تازه‌ای را در ادبیات مرگ ابداع کرده است.

آقا جمال الین خوانساری

آقا جمال خوانساری

نام کامل: جمال الدین محمد بن حسین بن محمد خوانساری

لقب: آقا جمال خوانساری

تاریخ وفات: 1125ق

محل دفن: قبرستان تخت فولاد

شهر وفات: اصفهان

خویشاوندان

سرشناس: محقق خوانساری

استادان: محقق خوانساری * محمد باقر سبزواری

شاگردان: آقا محمد اکمل اصفهانی * ملا رفیع مشهدی * میرکبیر

اجازه روایت از: محمدتقی مجلسی

تألیفات: کلثوم ننه * رساله‌های جداگانه‌ای در ابواب فقه * ترجمه و حواشی کتاب‌های فقهی و کلامی

سایر: ریاست حوزه تدریس اصفهان

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی: ارتباط و مشاوره به شاهان صفوی

اجتماعی: منصب قضاوت

محمد بن حسین بن جمال الدین خوانساری معروف به آقا جمال خوانساری

ص: 188

(درگذشت 1125ق)، از شاگردان مجلسی اول و از علمای شیعه در قرن دوازدهم قمری بود. از وی آثاری در علوم مختلف از جمله فقه و کلام بر جای مانده است، کتاب کلثوم ننه اثر او است. آقا محمداکمل اصفهانی (پدر وحید بهبهانی) و ملا رفیع مشهدی از شاگردان او بوده اند.

آثار

آقا جمال دارای آثار است که برخی از آنها به چاپ رسیده و تقریباً همه آنها در کتابخانه های ایران (و بعضاً بیرون از ایران) موجود است. این آثار عبارتند از:

عقایدالنساء یا کلثوم ننه، کتابی طنزآمیز در نقد دینداری عامیانه و باورهای خرافی رایج میان زنان در دوره صفویه است. این کتاب قدیمی ترین سند مکتوب درباره اخلاق، آداب و رسوم زنان عامی ایران است. خرافه ستیزی انگیزه تالیف بوده است. کتاب به زبان های انگلیسی، فرانسوی و ترکی آذربایجانی ترجمه شده است. [10]

دیگر آثار او عبارت است از:

اصول الدین

اعتقادات

تاج التّراجم یا موائد الرّحمن

ترجمه الفصول المختارة من العیون و المحاسن

ترجمه مفتاح الفلاح

حاشیه بر حاشیه شرح جدید تجرید

حاشیه بر شرح لمعه

حاشیه علی شرح المختصر

حاشیه علی الشفاء

ترجمه شرح غررالحکم

رساله در جبر و اختیار

رساله فی صلوة الجمعة

رساله فی الطینة

رساله فی کراهة العادات و انها باعتبار وصفها لا بذاتها

رساله در نیت

منشآت.

مقام روایی

گفته شده که از محمدتقی مجلسی اجازه نقل حدیث داشته است. اردبیلی او را دارای مقامی بلند و از راویان فقه خوانده است. شیخ یوسف بحرانی صاحب الحقائق الناصرة او را از مشایخ خود در نقل حدیث برشمرده است.

وی بر پیکر علامه مجلسی نماز گزارد.

محمد صالح خاتون آبادی

میر محمدصالح خاتون آبادی

تاریخ تولد: 1058ق

زادگاه: اصفهان

تاریخ

ص: 189

وفات: 1126ق

محل دفن: نجف

شهر وفات: اصفهان

اطلاعات علمی

استادان: محمدبن حسن شروانی، آقا حسین خوانساری، محمدباقر مجلسی

شاگردان: محمدحسین خاتون آبادی، سید نورالدین جزایری

محل تحصیل: اصفهان

اجازه روایت از: محمدباقر مجلسی

سایر: امام جمعه، سرپرست حوزه علمیه اصفهان، شیخ الاسلام

میر محمد صالح خاتون آبادی (1058ق 1126ق) فقیه، محدث امامی قرن یازدهم و دوازدهم، شاگرد و داماد محمد باقر مجلسی است. پس از درگذشت مجلسی امام جمعه و شیخ الاسلام اصفهان شد.

میر محمد صالح فرزند عبدالواسع در 1058ق در خانواده ای مشهور در اصفهان به دنیا آمد.

آثار علمی

آثار حدیثی و فقهی

شرح کتاب مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيه

شرح الاستبصار

رساله اسرار الصلوة

رساله التهليلية

چندین رساله درباره رؤیت هلال [8]

آثار تفسیری

تفسیر سورة الاخلاص

تفسیر سورة الفاتحه [9]

آثار کلامی

الایمان و الکفر

الجامع فی الاصول و العقاید یا اصول العقاید

رسالة فی عصمة الانبياء [10]

متفرقه

حدائق المقربین را درباره ملائکه و سرگذشت انبیا

ائمہ و علما

رَوادع النفوس در علم اخلاق

ذریعة النجاح درباره ادعیه [11]

التقویم الشرعی یا منتخب تقویم المؤمنین؛ که یکی از مباحث آن، روزهای خوش یمن و بد یمن سال است.

داماد علامه مجلسی

خاتون آبادی، داماد محمداقبر مجلسی و بسیار مورد احترام و اعتماد او بود. [13] چنانچه هنگام وفات مجلسی، هشت مجلد از بحار الانوار به صورت مُسَوَّده و پیش نویس و بدون توضیح باقی مانده بود، و مجلسی، اتمام آن را به میر محمد صالح وصیت کرد. همچنین مجلسی از وی خواسته بود شرح ناتمام او بر کافی، با نام مرآة العقول را به پایان رساند. [14]

فاضل هندی

محمد بن حسن اصفهانی

لقب: بهاءالدین، فاضل هندی، فاضل اصفهانی، کاشف اللثام

تاریخ تولد: 1062ق

تاریخ وفات: 1131ق

محل دفن: تخت فولاد

شهر وفات: اصفهان

استادان: ملا

ص: 190

شاگردان: میرزا عبدالله افندی * شیخ محمد جزایری تستری * میرزا بهاءالدین محمد مختاری * احمد بن حسین حلی

تألیفات: كشف اللثام

آثار و تألیفات

در برخی از آثار فاضل هندی آمده است که وی دارای 80 تألیف بوده و در برخی موارد تا 150 کتاب ذکر گردیده که همگی درباره موضوعات مختلف علوم اسلامی است.

كشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحكام.

المناهج السويه فی شرح الروضه البهيه.

منیه الحریص علی فهم شرح التلخیص.

التنصیص علی معانی التّمحیص.

الزهره فی مناسک الحج و العمره.

احاله النظر فی القضاء و القدر.

تفسیر قرآن فاضل هندی.

الزبده فی اصول الدین.

الحوار البریعه فی الاصول الشریعه.

شرح الدرہ البریعه فی علم اصول الشریعه.

خلاصه المنطق.

الحاشیه علی المواقف.

الاحتیاطات اللازمه

عون اخوان الصفا علی فهم کتاب الشفاء

اثبات الواجب فی اثبات الواجب.

درباره جایگاه و مقام علمی فاضل هندی نقل شده که وی در سن 13 سالگی و قبل از بلوغ، به درجه اجتهاد رسیده و خود در این باره می گوید:

«من فارغ از علوم عقلی و نقلی شدم در حالی که سیزده سالگی ام به پایان نرسیده بود و شروع به نوشتن کتاب هایم کردم در زمانی که یازده ساله نبودم.»]

فاضل هندی در 16 سالگی موفق شد شفای بوعلی را تلخیص کند، گرچه این نسخه سوخت و از میان رفت. فاضل در 22 سالگی، بار دیگر به تلخیص شفا پرداخت.

وی از علمای سرشناس اصفهان بود و در زمانی که دو منصب «ملاباشی» و «شیخ الاسلامی» بین علما رواج داشت، وی به «مجتهد» و «صاحب فتوا» مشهور بود... مرجعیت فاضل هندی پس از وفات

سید جلال الدین آشتیانی درباره مقام علمی فاضل هندی، چنین می گوید:

«من در زمان گذشته، عبارتی از شخصی که در اواخر صفویه می زیسته است دیدم که چنین نوشته است: در مدرسه، صبی مُراهقی (پسر نزدیک به بلوغ) را دیدم که در مباحث علمی، ماهر و واجد مقام عالی در علوم عصر (روز) بود و آثار نبوغ از ناصیه (پیشانی) او آشکار بود. از نسبش پرسیدم، گفتند: او فرزند ملا تاج و نامش بهاء الدین محمد است.»

اساتید

بنابر آنچه از آثار فاضل هندی بدست می آید نشان از پرورش یافتن او در محضر اساتید بزرگی بوده اما در این باره چیزی به دست نمی آید جز دو نفر:

پدرش ملا- تاج الدین حسن اصفهانی معروف به ملا تاجا از علمای بنام اصفهان متوفای 1098ق اولین استادش بوده است. و علامه مجلسی.

کتابخانه فاضل

تکابنی در قصص العلماء نقل می کند که فاضل هندی در نهایت فقر زندگی می کرده و با نوشتن و استنساخ کتب، روزی می گذرانده است؛ از این رو توانست نسخه های منحصر به فردی از آثار پیشینیان را در کتابخانه شخصی اش جمع کند.

شماری از کتاب هایی که در کتابخانه فاضل هندی وجود داشت، عبارتند از:

الجمال و الانتصار، المزار للشهید، حاشیه علی القواعد، رساله فی جواز السفر، اللوامع و المقدمات، الغنیه فی العلوم، الشامیات و البحریات لابن فهد حلّی، المسائل الغریبه، شرح نهج المسترشدین، شرح الارشاد لابن المصنف، اجوبه المسائل المختلفه للشیخ علی، مناہج الیقین فی اصول الدین، رساله ایضاح الاشتباه فی اسماء الرواه و اسامی الرجال، مجلی مرآه المنجلی فی علم الکلام، قواعد ابن میثم، فرج بعد الشده

ص: 192

للتنوخی، ترجمه تورات، الانوار البدییه، نثر اللآلی و تفسیر بلابل القلاقل

ملا اسماعیل ما زندرانی

اسماعیل بن محمد حسین مازندرانی

لقب: خواجهوی

تاریخ تولد: 1100ق

زادگاه: مازندران

تاریخ وفات: 1173ق

محل دفن: تخت فولاد

شهر وفات: اصفهان

استادان: فاضل هندی و ملا محمد تنکابنی

شاگردان: ملا مهدی نراقی، آقا محمد بیدآبادی

تألیفات: ثمرة الفؤاد فی نبذ من مسائل المعاد، ابطال الزمان الموهوم، مفتاح الفلاح و مصباح النجاح فی شرح دعاء الصباح

ملا اسماعیل بن محمد حسین مازندرانی (1100-1173ق) طبری الاصل مشهور به خواجهوی، حکیم، فقیه و متکلم شیعی قرن دوازدهم هجری قمری. آثار متعدد و شناخته شده ای همچون بشارات الشیعه و نیز شاگردان برجسته او همچون ملا مهدی نراقی بر اهمیت و شهرت او افزوده است

شهرت خواجهوی او را به خاطر اقامت طولانی اش در محله خواجهوی اصفهان دانسته اند.

آثار

خواجهوی صاحب آثار متعدد و متنوعی بوده است. برخی از آثار منتشر شده وی عبارت اند از:

الرسائل الاعتقادیة. این اثر مجموعه ای است شامل هجده رساله در موضوعات کلامی و اعتقادی که توسط سید مهدی رجائی در 1411ق در قم منتشر شده است.

ثمرة الفؤاد فی نبذ من مسائل المعاد

ابطال الزمان الموهوم. این اثر در جلد چهارم منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران (ص 151 291) به کوشش سید جلال الدین آشتیانی

در 1357 در مشهد چاپ شده است.

مفتاح الفلاح و مصباح النجاح فی شرح دعاءالصباح. این اثر به اهتمام سیدمهدی رجائی در 1411ق در مشهد منتشر شده است.

رسالة فی الغناء. این اثر به کوشش علی مختاری و سیدرسول کاظمی نسب، در مجموعه میراث فقهی، غنا و موسیقی در 1376ش در قم چاپ شده است

حوادث و رویدادها

حمله افغانه به ایران و محاصره اصفهان از رویدادهای مهم سیاسی و

ص: 193

تاریخی زندگانی خواجهی است. وی در حاشیه کتاب الاربعین شیخ بهایی، پاره ای از آن حوادث را گزارش کرده است. [7] افغانه در آن حمله او را حبس کردند و اموالش را به غارت بردند. پس از این حمله خواجهی به خاتون آباد در نزدیکی اصفهان رفت.

یوسف بحرانی درازی

یوسف بن احمد بحرانی

نام کامل: یوسف بن احمد بحرانی

لقب: محدث بحرانی. صاحب حدائق. محقق بحرانی

تاریخ تولد: 1107ق

زادگاه: ماحوز

محل زندگی: بحرین، شیراز، کربلا،

تاریخ وفات: 4 ربیع الاول 1186ق

محل دفن: حرم امام حسین (ع)

شهر وفات: کربلا

اطلاعات علمی

استادان: حسین ماحوزی

عبدالله بلادی بحرانی

شاگردان: ملا مهدی نراقی

علامه بحرالعلوم

میرزای قمی

سید علی طباطبایی

محل تحصیل: قطیف، شیراز

اجازه روایت به: سید عبدالله بحرانی، محمد مهدی فتونی، شیخ سلیمان بن معتوق العاملی، شیخ حسین بن محمد و شیخ خلف بن

آثار یوسف بحرانی، چه به صورت تألیف مستقل و چه به صورت جواب مکتوب سؤالات و چه به صورت حاشیه و تعلیقه، حدود 50 اثر است که عمدتاً در حدیث، کلام و فقه نوشته شده و بنا به نوشته خود او در لؤلؤة البحرين [9] برخی از نوشته های او، از جمله اجوبة المسائل الشیرازیة، در حادثه غارت خانه او در فسا، از بین رفته است.

برخی آثار او عبارتند از:

الحدائق الناضرة؛ مجموعه ای در فقه استدلالی

الدّرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیة؛ پیرامون مبانی و قواعد استنباط فقهی براساس احادیث

لؤلؤة البحرين؛ از منابع معتبر تراجم و رجال

الصوارم القاصمة لظهور الجامعین بین وُلد فاطمه

جلس الحاضر و انیس المسافر یا کشکول؛ حاوی مطالب گوناگون که برای فرزندش نگاشته

الخطب؛ مجموعه سخنرانیهای او در شیراز

الاربعون حدیثا

فی فضائل امیرالمؤمنین (ع)

حاشیه بر من لایحضره الفقیه

حاشیه بر مدارک الاحکام

رساله ای در آب قلیل

رساله ای در رضاع

النفحات المملکوتیه؛ رساله ای در ردّ صوفیه

سلاسل الحدید فی تقیید ابن ابی الحدید؛ رساله ای در نقد ابن ابی الحدید، شارح نهج البلاغة

ویژگی ها الحدائق الناضره

بحرانی در مقدمه الحدائق الناضره بیان می کند که هدفش، تالیف کتاب جامعی است که مهم ترین مسائل و فروعات فقهی را در کنار روایات نبوی و احادیث اهل بیت در خود داشته باشد.

حدائق الناضره شامل تمام ابواب فقه نمی شود. ابواب فقهی این کتاب از طهارت آغاز می شود و باظهار به پایان می رسد.

شکل فصل بندی و جداسازی مطالب این کتاب با کتاب های فقهی پیش از خود تفاوت دارد و غیر از شرایع الاسلام سابقه ای برایش یافت نمی شود. احتمال دارد که صاحب حدائق از شیوه تالیف مجمع الفائدة تاثیر پذیرفته باشد؛ زیرا پیش از مجمع الفائدة، چنین روشی در کتاب های فقهی مرسوم نبوده است.

مؤلف توجه ویژه ای به مدارک الاحکام دارد و در بسیاری از مباحث به این کتاب ارجاع می دهد. بحرانی پیش از آغاز هر مسئله، روایات مربوط به آن مسئله فقهی را بدون هیچ استثنائی نقل کرده سپس وارد بحث و بررسی آن مسئله می شود. این روش در جلد های نخستین نسبت به جلد های پایانی بیشتر رعایت شده است.

بیشتر روایت هایی که در این کتاب نقل می شوند از مصادر و مدارک کتاب وسائل الشیعه هستند مگر آنکه شیخ حر عاملی حدیثی را نقل نکرده باشد که در این صورت از دیگر کتاب های حدیثی استفاده شده است. [10]

در آغاز کتاب، مطالب و قواعدی را که در استنباط فقهی نقش مؤثری دارند، در دوازده

مقدمه مطرح کرده است. این مجموعه، همچون یک دوره اصول فقه فشرده و ضروری و مورد نیاز در فقه است؛ برای نمونه: در بیشتر مقدمات، بحث هایی از مباحث الفاظ را مطرح کرده به ارزیابی و اظهار نظر می پردازد، بحث هایی چون: حقیقت شرعی، مشتق، اوامر و نواهی او همچنین در مقدمه دوازدهم اصلی ترین اختلاف دیدگاه های مجتهد و اخباری را بیان می کند.]

بحرانی برخلاف دیگر فقها به روایات کتاب هایی که نویسندگان آن ها معتبر باشند، اعتماد می کند، هر چند روایات مرسل و بی سند باشد، مانند مرسله های من لا یحضره الفقیه و تفسیر عیاشی. [12]

او از کتاب فقه الرضا بسیار نقل می کند؛ چراکه آن را به دلیل استناد به امام رضا معتبر می داند. از این رو با اطمینان، مطالب آن را به امام رضا نسبت می دهد.]

دیدگاه های فقهی

بنابر نقل محمداسحاق فیاض، از میان فقهای گذشته، تنها، نویسنده الحدائق الناضره است که کافران را مکلف به احکام فقهی نمی داند. ابوالقاسم خویی نیز در این مسئله نظر صاحب حدائق را پذیرفته است. [14] بحرانی همچنین بر خلاف اکثر فقها نماز جمعه را در عصر غیبت، واجب عینی می داند.]

یوسف بحرانی در این کتاب منکران امامت را کافر و نجس می پندارد. [ ] وی صلوات فرستادن را به هنگام شنیدن نام پیامبر (ص) چه در اذان و چه در غیر اذان بر خلاف مشهور واجب می داند.]

بحرانی معتقد به حرام بودن تراشیدن موی صورت است.]

علمای شیعه همواره در طول تاریخ آزاد اندیش بودند. هرگز ذهنها را در حصار تکبر محبوس نکردند و به دنبال یافتن بهترین روش فهم دین بودند. آنگاه که به اشتباه خود پی می بردند، بی مهابا به خطای خود اعتراف می کردند. صاحب حدایق

نیز در زمره این آزاد اندیشان است که در مقدمه حدایق می نویسد:

من قبلاً از روش اخباری دفاع می کردم. اما بعد از تأمل زیاد و بحثهای فراوان با بعضی مجتهدان اصولی، به نقصان آن پی بردم و دیگر از آن دفاع نمی کنم. وظیفه همه است که در یک صف، در خدمت اسلام قرار بگیریم و اختلافات جزئی را که به اسلام ضربه می زند، کنار بگذاریم.

چاپ

بخش هایی از این کتاب (طبق چاپ جامعه مدرسین تا جلد 20) برای اولین بار توسط شیخ علی آخوندی در نجف منتشر شده و بعد از آن، توسط جامعه مدرسین حوزه علمیه تا جلد 22 با تحقیق و تجدید چاپ شد که جلد 21 و 22 آن برای اولین بار منتشر شده بودند. جلد های 23، 24 و 25 نیز در سال 1409 ق توسط جامعه مدرسین برای اولین بار منتشر شدند. [28]

در سال 1413 انتشارات دارالاضواء در بیروت اقدام به چاپ مجدد این کتاب نمود. این چاپ با تصحیح و فهرست دکتر یوسف البقاعی در 25 جلد به همراه 1 جلد فهرست منتشر شده است.

زندگی نامه

شیخ یوسف بحرانی در 1107 ق در قریه ماحوز (در یک فرسخی جنوب غربی منامه، پایتخت بحرین) به دنیا آمد. وطن اصلی او قریه دراز (در دو فرسخ و نیمی در جنوب منامه) بوده است. [1]

یوسف بحرانی دوران کودکی را زیر نظر جدش ابراهیم که به تجارت مروارید اشتغال داشت، گذرانده و آموزگاری در خانه به او قرآن و خط را تعلیم داده است. [2] سپس پدرش که مخالف شدید اخباریون بود، تربیت علمی او را بر عهده گرفت.

شیخ یوسف در 79 سالگی در

ص: 197

4 ربیع الاول 1186ق [4] در کربلا- از دنیا رفت. بنا به وصیتش وحید بهبهانی بر او نماز گزارد و در حرم امام حسین (ع) و در پایین پای شهدای کربلا دفن شده است.]

تحصیلات

دوران زندگی شیخ یوسف بحرانی با حوادث زیادی همراه بود که موجب شد او از شهری به شهر دیگر روانه شود. در آغاز کودکی، شاهد جنگ های قبیله ای بین دو قبیله الهوله و أَلْعَتُوب بود. سپس بر اثر هجوم پی در پی سلطان عمان به بحرین، به قطیف مهاجرت کرد و با مرگ پدر، سرپرستی خانواده را بر عهده گرفت. دو سال در قطیف ماند و نزد شیخ حسین ماحوزی، فقیه مجتهد و مخالف علنی مسلک اخباری گری (متوفی 1181 ق) شاگردی کرد.

پس از مصالحه دولت ایران و سلطان عمان و آزادی بحرین، به وطن بازگشت و چند سال نزد عالمان آنجا درس خواند. پس از بازگشت از سفر حج و توقف در قطیف برای فراگیری حدیث از ماحوزی، به علت فشارهای مالی و آشفتگی اوضاع داخلی بحرین، در سال 1140 ق به ایران مهاجرت کرد. بحرانی، پس از مدت کوتاهی اقامت در کرمان، به شیراز رفت و به دلیل احترامی که محمدتقی خان، حاکم شیراز، برای او قائل شد، چند سال با آرامش به تدریس، تألیف و ادای وظایف دینی پرداخت و نزد شیخ عبدالله بلادی بحرانی (متوفی 1148 ق) شاگردی کرد.

پس از گذشت چند سال بر اثر آشفتگی اوضاع داخلی شیراز و شیوع وبا، در سال 1157 ق به فسا رفت و حاکم آن شهر از او تجلیل کرد. مدتی در این شهر با آرامش خاطر به تألیف و تحقیق پرداخت و برای امرار

معاش، کشاورزی می کرد. در سال 1165 ق [7] حاکم فسا به قتل رسید و شهر غارت شد. کتاب ها و اموال شیخ یوسف بحرانی هم از بین رفت. ناچار به اصطهبانات رفت و به احتمال قوی قبل از سال 1169 ق راهی کربلا شده [8] و تا پایان عمر در آنجا ماند.

قصه ای خواندنی

«مرحوم محدث قمی در کتاب فوائد الرضویه از قول صاحب تکمله، نقل کرده است که مسؤول حرم شریف حضرت سیدالشهداء - علیه السلام - گفته است:

مشغول خدمت در حرم بودم که شب فرارسید و خبر تعطیل شدن حرم اعلام شد. وحید بهبهانی و شیخ یوسف بحرانی را دیدم که در حال قدم زدن، مشغول بحث علمی بوده، از رواق خارج شدند و در صحن به بحث خود ادامه دادند تا اینکه صحن خالی شد و می خواستم درهای صحن را ببندم. آن دو بزرگوار از صحن خارج شده، در پشت صحن به مباحثه ادامه دادند.

من درها را بستم و به منزل رفتم. قبل از طلوع فجر، برای باز کردن درهای صحن بازگشتم. با کمال تعجب دیدم که آنها هنوز مشغول بحث هستند. بهت زده، آنان را می نگریستم که چه اندازه برای مسائل علمی ارزش و اهمیت قائل اند. در این هنگام صدای اذان بلند شد و آن دو، به اقامه نماز ایستادند».

میرزا محمد مشهدی قمی

میرزا محمد مشهدی قمی

وی از علمای امامی قرن دوازدهم هجری است که در قم به دنیا آمد و تحصیلات خود را در قم و مشهد گذراند و تا پایان عمر نیز در مشهد ماندگار شد. میرزا محمد در زمینه ادبیات، علم بلاغت، ادعیه، فقه، زندگی ائمه معصوم - علیهم السلام

ص: 199

- و شرح بر صحیفه سجادیه آثاری دارد، اما مشهورترین اثر او تفسیر کنز الدقائق است.

علت شهرت وی به مشهدی آن است که در جوار حضرت امام علی بن موسی الرضا- علیه السلام - در شهر مقدس مشهد اقامت گزید. وی از محضر ملا محسن فیض کاشانی بهره برد و در تفسیر قرآن از راه و روش او پیروی کرد.

تألیفات

کنزالدقائق و بحر الغرائب فی تفسیر القرآن

نجاح الطالب فی المعانی و البیان

حاشیه تفسیر کشاف،

التحفة الحسینیة

سلم درجات الجنة.

میرزا محمد مشهدی، قبل از آنکه به تألیف تفسیر شریف «کنز الدقائق و بحر الغرائب» بپردازد، به حسب همان تخصص، علامه و اعتقادی که به علم تفسیر داشته، تعلیقاتی بر تفسیر کشاف زمخشری و حاشیه شیخ بهائی بر تفسیر بیضاوی، نگاشته است.

از آثار قرآنی دیگر مؤلف، تبیان سلیمانی، تفسیر روایی قرآن به زبان فارسی می باشد که دو جزء آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، موجود است.

تخصص

میرزا محمد مشهدی اگر چه در زمینه های اخلاق، فقه، تاریخ و فضائل ائمه «علیهم السلام»، ادبیات عرب، پاسخ اشکالات بر شیعه، شرح صحیفه سجادیه و زیارت رجبیه و کلام، صاحب تألیفاتی است، لیکن تبخر و تخصص اصلیش در علم تفسیر بوده است، وی علم تفسیر را رأس همه علوم دینی و سنگ بنای همه قواعد شرع مقدس دانسته، و در راه وصول به آن از هیچ کوششی دریغ نورزیده است، او معتقد بود، دستیابی منطقی و قابل اعتماد به علم تفسیر، قبل از هر چیز، منوط به تفوق در علوم دینی و انواع صنایع ادبی است.

معاصرین

میرزا محمد مشهدی معاصر بزرگانی

ص: 200

چون علامه مجلسی، ملا- محسن فیض کاشانی، محقق سبزواری، محقق خوانساری (آقا جمال الدین)، شیخ حرّ عاملی و ملا خلیل قزوینی است. تاریخ دقیقی از وفات او در دست نیست، لیکن می توان از تاریخ تألیفات متعددش حدس زد که وی تا سال 1125 هجری قمری زنده بوده است.

قرن سیزدهم

محمد بن اسماعیل حائری

محمد بن اسماعیل حائری

محمد بن اسماعیل بن عبدالجبار بن سعدالدین مازندرانی حائری، معروف به ابوعلی (م 1215 یا 1216 ه.ق).

یکی از اندیشمندان نام آور و از مدافعان مکتب تشیع بود و برای تحصیل معارف دینی هجرت های پی در پی نمود. این دانشمند معروف شیعه، در زمانی حساس، یعنی در زمان ظهور اخباریان، زندگی می کرد. بدین جهت، ایشان نیز هم چون دیگر طرفداران علمای اصولی به دفاع از مکتب اصولی پرداخت و اولین کتاب خود را به نام عقد اللائی البهیته فی الردّ علی الطائفه در رد اخباریان نگاشت. مقصود او از این نام، اخباریان بود وی این کتاب را ده سال قبل از کتاب منتهی المقال نوشت. به همین دلیل است که علمای شیعه، هر یک به نحوی از ایشان تمجید کرده اند

ایشان در سال 1216 ق از دنیا رفتند.

به نوشته خوانساری و خراسانی، او در 1215 در کربلا درگذشت، اما فرزند حائری در حاشیه منتهی المقال نوشته است که پدرش در 1216 در نجف وفات یافت و در صحن حرم امیرمؤمنان علی علیه السلام به خاک سپرده شد.

اثر و تالیفات

1 منتهی المقال ابوعلی حائری

از حائری آثاری برجای مانده که مهم ترین و مشهورترین آن ها منتهی المقال فی احوال الرجال، درباره رجال و راویان شیعه، است و بدین سبب، او را صاحب

ص: 201

منتهی المقال نیز خوانده اند.

ویژگی کتاب منتهی المقال حائری

او در این کتاب بیش تر به منهج المقال میرزا محمد استرآبادی و تعلیقه وحید بهبهانی نظر داشته [19]

و مطالب محمدامین کاظمی در مشترکات را نیز آورده است. [20]

وی در مواردی نیز به اظهار نظر پرداخته و در کتابش برخی از رجال و راویان را آورده که در منهج المقال و تعلیقه وحید بهبهانی ذکر نشده است.

عدم ذکر افراد مجهول در منتهی المقال

حائری در این کتاب از افراد مجهول ذکری به میان نیاورده، چرا که فایده ای در آن ندیده [22]

و همین امر باعث شده است برخی از اثر او انتقاد کنند.

البته کسانی همچون مولا درویش علی حائری و محمدعلی آل کشکول، که بر منتهی المقال استدراک نوشته اند، این نقیصه را بر طرف کرده اند

منتهی المقال در 1267 در تهران چاپ سنگی شد. [26]

این کتاب به تحقیق مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، به مناسبت دوستمین سالگرد وفات ابوعلی حائری، در 1374 ش/ 1416 در هفت مجلد در قم به چاپ حروفی رسید. بر منتهی المقال چندین تعلیقه و حاشیه نوشته شده که مهم ترین آن ها تکمله رجال ابی علی از مولا درویش علی حائری است

2 عقداللالی اثر ابوعلی حائری

کتاب دیگر او عقداللالی البهیه فی الرد علی الطائفة الغیبه است که آن را بیست سال پیش از تألیف منتهی المقال نگاشته است و در آن به نقد دیدگاههای اخباری ان، که در آن روزگار کشمکشهای سختی با اصولیان داشتند، پرداخته است.

3 آثار فقهی ابوعلی حائری

چند اثر فقهی نیز از حائری به جامانده است، از جمله زهرالریاض به فارسی، که رساله ای است در طهارت، صلوة و صوم

که منتخبی است از ریاض المسائل استادش سیدعلی طباطبائی این کتاب نسخه های خطی متعددی دارد

وحید بهبهانی

وحید بهبهانی

محمدباقر وحید بهبهانی

زادروز 1118ق.

زادگاه اصفهان

درگذشت 1205ق. - کربلا

محل زندگی اصفهان، نجف، بهبهان، کربلا

استادان سید محمد طباطبایی بروجردی * سید صدرالدین قمی * همدانی * پدرش

شاگردان ملا مهدی نراقی * بحرالعلوم * ابوعلی حائری * سید محمدجواد عاملی * کاشف الغطاء * میرزای قمی * صاحب ریاض * شیخ

اسدالله کاظمی * ملا احمد نراقی * شیخ محمدتقی اصفهانی * حاج محمدابراهیم کلباسی اصفهانی * سید محمدحسن زنوزی خویی

نقش های برجسته مقابله با اخباریگری

مکتب اصولی

آثار ابطال القیاس * اثبات التحسین و التبیح العقلین * الاجتهاد و الاخبار * اصاله البرائه * اصاله الصحه فی المعاملات و عدمها *

الاستصحاب * اصول الاسلام و الايمان * التحفه الحسینیة * التعليقه البهبهانیة * التقیه * حاشیه ارشاد علامه * حاشیه تهذیب علامه *

حاشیه ارشاد اردبیلی * حاشیه مسالک الافهام * حاشیه معالم * شرح مفاتیح الکلام

مح-مد باقر بن محمد اکمل بهبهانی، معروف به وحید بهبهانی این مرد شاگرد سید صدرالدین رضوی قمی شارح وافیه، و او شاگرد آقا

جمال خوانساری است.

وی از علمای دوره صفویه می باشد، که بعد از اینکه حوزه اصفهان از انقراض صفویه از مرکزیت افتاد در اثر فتنه افغان به عتبات عالیات

مهاجرت کردند.

وحی-د بهبهانی کربلا را مرکز قرار داد و شاگردان بسیار مبرز تربیت کرد. همچنین او در راه دفاع از اجتهاد و مبارزه با اخباری گری که در

آن وقت سخت رواج یافته بود مبارزه پیگیری کرد. وحید بهبهانی نسب به مجلسی اول می برد، یعنی از نواده های دختری مجلسی اول

(البته به

چند واسطه) است، و او آمنه بیگم همسر ملا صالح مازندرانی بوده که زنی فاضل-ه و فق-یه-ه بوده است، گاهی آمنه بیگم مشکلات علمی شوهر فاضل خود را حل می کرده است.

تالیفات

این مرد بزرگوار، قریب شصت کتاب تصنیف فرمود و تعدادی از تالیفاتش به فارسی، و بسیار متین و پرفایده می باشد، که از آن میان کتب زیر را می توان به اختصار برشمرد:.

1 - ابطال القیاس.

2 - اثبات التحسین و التقیح العقلین.

3 - الاجتهاد و الاخبار.

4 - اصاله البرائه.

5 - اصاله الصحه فی المعاملات و عدمها.

6 - الاستصحاب.

7 - اصول الاسلام و الایمان.

8 - التحفه الحسینیه.

9 - التعلیق البهبهانیه.

10 - التقیه.

11 - حاشیه ارشاد علامه.

12 - حاشیه تهذیب علامه.

13 - حاشیه ارشاد اردبیلی.

14 - حاشیه مسالک الافهام.

15 - حاشیه معالم.

16 - شرح مفاتیح الکلام.

طبق سلسله نسبی که در دست فرزندان و رجال فامیل ایشان است، نسب او با چهارده واسطه به شیخ مفید دانشمند والامقام و فقیه نامور اسلامی می رسد و از طرف مادر نیز نسبی بس بزرگ و شریف دارد، چه مادر وی نوه فقیه عالیقدر، مرحوم ملا صالح مازندرانی و داماد علامه مجلسی اول است، و پدرش، ملا محمد اکمل، دراجازات و کتب خود از مجلسی اول و ملا صالح، به عنوان جد، و از مجلسی دوم به دایی تعبیر می کند پس از بررسی شرح حال هر یک از این مردان بزرگ، پی می بریم که خاندان ایشان از نظر نسب بسیار بلندمرتبت بوده اند.

مهاجرت به بهبهان

وحی-د

ص: 204

بهبهانی که در اصفهان به دنیا آمده بود، پس از طی مراحل آغازین زندگی، در این شهر، هم-راه پدرش به بهبهان آمد و به تحصیل اشتغال ورزید، و شاید عامل مهاجرت پدر ایشان به بهبهان، بر اساس تصریح جمعی، برای مبارزه با مسلک اخباری گری باشد که توسعه چشم گیری در این شه-ر یافته بود در این شهر مردم را که اختلافی با هم داشتند، دعوت به برادری نمود، و بیش از سی سال در این شهر به تدریس اشتغال ورزید و گروه زیادی از مردم را از اخباری گری رویگردان نمود.

سفر به کربلا

علامه بهبهانی، پس از طی این مدت به کربلا- عزیمت فرمود و علت آن را برخی این گونه نوشته اند: روزی ایشان در بهبهان مشغول برگزاری نماز بودند و در بین دو نماز، خواجه عزیز کلانتر (حاکم وقت شهر) به ایشان گفت: ببینید بر اثر دستوری که داده ام چه قدر مردم در نماز جماعت شما شرکت کرده اند و جمعیت چه قدر زیاد شده است این سخن وحید را منقلب نمود و از بیم آنکه مبادا یک نفر نادان زنگ ریا را در دلش بنشانند، قصد عزیمت به کربلا را نمود و در سال 1159 ه ق به اتفاق تمام فامیل و بستگان‌شان بهبهان را به قصد عتبات عالیات ترک گفت.

مبارزه با اخباری گری

عده ای دیگر علت عزیمت او را این موضوع می دانند که نفوذ اخباریین در این منطقه زیاد شده بود و آقا می خواستند آن را ریشه کن سازند و در آن شرایط میسور نبود، بعد از ورود وحید بهبهانی به عراق او ابتدا به نجف اشرف رفت

ص: 205

و در مجلس درس مدرسین آنجا شرکت کرد و پس از مدتی به کربلا مهاجرت نمود. آن وقت متوجه شد که استاد کاملی که بتواند از او است-فاده کند، وجود ندارد از این رو خود به کربلا انتقال یافت در کربلا نفوذ اخباری ها بسیار زیاد بود، به طوریکه وقتی برخی از آنها می خواستند کتابی را که قبلا در دست مجتهدین بوده است، به دست گیرند، دستمال بر دور کتاب پیچیده و آن را برمی داشتند، چون آن را نجس می دانستند و این وضع مج-تهدین در کربلا- بود، وحید بهبهانی پس از ورود به کربلا و شرکت در مجلس درس آنان، روزی در صحن شریف ایستاد و با صدای بلند فریاد زد: «مردم! من حجت خدا بر شما هستم» علما و فضلا از هر طرف متوجه او شدند و دور او اجتماع نمودند و گفتند چه می خواهی؟

وحید گفت: می خواهم شیخ یوسف بحرانی صاحب حدائق منبرش را در اختیار من بگذارد و دستور دهد تا شاگردانش پای منبر من حاضر شوند.

چون این خبر به شیخ یوسف بحرانی رسید، تقاضای وحید را پذیرفت.

وحید بهبهانی سه روز به درس و بحث پرداخت و در نتیجه دو سوم شاگردان شیخ یوسف به روش اصولی روی آوردند.

نفوذ اخباری ها در کربلا روز به روز کمتر شد و حتی شیخ یوسف بحرانی هم نماز خواندن پشت سر وحید را صحیح دانسته و گفته بود که بعد از مرگش وحید بر جنازه اش نماز بخواند. این قضیه مقام و منزلت والا و عظمت تفکر و اطلاعات عمیق و وسیع علامه وحید بهبهانی را می رساند.

به همین جهت هم وحید

را «مجدد مذهب» می نامیدند و شاگردانش همه جا او را مروج دین حنیف و مجدد طریق اجتهاد و تقلید و احیا کننده اساس تشیع می دانستند.

جایگاه علمی و اجتماعی

علامه بزرگوار وحید بهبهانی، یکی از بزرگترین و نامورترین فقیهان و اصولیانی است که از دویست سال پیش تا عصر ما زیسته اند. او و شاگردانش از استوانه های بزرگ فقهی به شمار آمده و سر منشا تحولات عظیم در فقه و دفاع از آئین پاک تشیع بوده اند.

او یکی از نام آورترین مشعل داران علم اصول فقه در دوران رکود آن علم بود که به حمایت و دفاع از آن برخاست و علم اصول فقه را از نو پایه گذاری و احیاء نمود.

او تقوا را در حد کمال داشت و شاگردانش برای او احترام بسیاری قائل بودند.

درباره مقام علمی ایشان، همین بس که شاگردانی چون علامه بحر العلوم و صاحب ریاض او را علامه بهبهانی، و صاحب جواهر و شیخ انصاری و دیگران، همه جا او را «استاد اکبر» و «استاد کل» خوانده اند.

و دیگر اینکه ایشان در دیباچه حاشیه کتاب مدارک نوشته است که صاحب مدارک را در خواب دید که اعتراف به غفلت های خود و یادآوری های او نمود و از وی در این خصوص اظهار خوشنودی کرد. در مورد خصوصیات و فضایل اخلاقی ایشان تعاریف زیادی شده است. وی بسیار خوش رو و خوش صحبت و لطیفه گو بوده و در عین حال بسیار زاهد بوده است، به طوری که لباسهایش کرباس بوده و به ظواهر دنیا هیچ نظری نداشته است.

شاگردان

1. سید مهدی بحر العلوم،

2. آقا سید علی طباطبایی (صاحب ریاض)،

3. میرزا محمد

ص: 207

4. سید محمد باقر اصفهانی شفتی معروف به حجت الاسلام،

5. میرزا مهدی شهید مهدی،

6. سید جواد صاحب مفتاح الکرامه،

7. سید محسن اعرجی

8. شیخ جعفر کبیر کاشف الغطا

وفات

عم-ر وحی-د بهبهانی در حدود نود سال بود و در اواخر عمر، ضعف بر وی مستولی شد و درس و بیح-ث را ترک نم-ود و تن-ها به تدریس شرح لمعه اکتفا ورزید و دستور داد که سرآمد شاگردانش، علامه بحرالعلوم به نجف اشرف بازگردد و مستقلا به تشکیل حوزه درس و بحث و رسیدگی به امور شیعیان همت گمارد به گفته نوه عالیقدرش، آقا احمد، ایشان در 29 شوال 1205 ه- ق وفات یافت-ند او در کربلای معلی، به جوار رحمت حق پیوست و در رواق حضرت امام حسین (ع)، پایین پای شهدا مدفون گردید.

در مورد او گفته اند:

و البهبهانی معلم البشر مجدد المذهب فی الثانی عشر

ازاح کل شبهة و ریب فبان للمیلاد کنه الغیب

یعنی: بهبهانی معلم بشریت است- او زنده کننده مذهب شیعه در قرن دوازدهم هجری است او هر شبهه و شکمی را از میان برد- و آفرینش نو برای آشکار شدن ناشناخته ها بود.

آری این مرد بزرگوار، تمام عمر گرانبهای خود را صرف نگاهداری علوم و اخبار و آثار اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السّلام و تعلیم و تربیت نوابغ و برجستگان نمود و خدمات فراوانی به مذهب شیعه کرد. از ایشان فرزندان عالم و بزرگواری بر جای مانده که راه پدر را ادامه داده و در تبلیغ دین مبین اسلام کوشیده اند.

محمد مهدی نراقی

محمد مهدی نراقی

نام کامل: محمد مهدی بن ابی ذر فاضل نراقی

لقب محقق نراقی * ملا مهدی

تاریخ تولد 1128ق

ص: 208

ادگاه نراق کاشان

تاریخ وفات 18 شعبان سال 1209ق

محل دفن نجف، حرم امیرالمؤمنین

شهر وفات کاشان

خویشاوندان

سرشناس ملا احمد نراقی

استادان ملا اسماعیل خواجویی * محمد بن محمد زمان کاشانی * محمد باقر اصفهانی

شاگردان محمد باقر شفتی * محمد کلباسی * ملا احمد نراقی

محل تحصیل کاشان * اصفهان * نجف * کربلا

تألیفات أنیس التجار * معتمد الشیعة * لوامع الأحكام * أنیس المجتهدین * جامع السعادات

تألیفات

نرم افزار کتابخانه فاضلین نراقی

به دنبال پیشنهاد برخی از عالمان برجسته نراق و استقبال و ترغیب بزرگان حوزه علمیه قم مبنی بر قدرشناسی و پاسداشت مقام و منزلت علمی دو عالم برجسته جهان تشیع، «ملا محمد مهدی و ملا احمد نراقی»، و به سفارش کنگره بزرگداشت فاضلین نراقی، نرم افزاری از سوی مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور طراحی و تولید شده است

سایت نور سافت، نرم افزار، کتابخانه فاضلین نراقی، 60 جلد از مهم ترین آثار علمی ملا مهدی نراقی و ملا احمد نراقی.

مُحمد مهدی بن ابی ذر فاضل نراقی معروف به محقق نراقی (1128-1209ق) از علمای شیعه در قرن دوازده و سیزده هجری است. محقق نراقی برای تحصیلات علوم دینی دو بار رهسپار عتبات عالیات شد و در مجلس درس وحید بهبهانی و یوسف بحرانی حضور یافت. جامع السعادات مشهورترین اثر ملا مهدی در علم اخلاق است. او فرزندان داشت که ملا احمد و ملا مهدی در میان برادران خویش شناخته ترند.

ولادت و وفات

ملا مهدی نراقی در سال 1128ق در نراق از شهرهای اطراف کاشان در یک خانواده مذهبی متولد شد. [1] و در شنبه 18 شعبان 1209ق

در 81 سالگی در کاشان درگذشت و در کنار حرم امیرالمؤمنین(ع) در نجف اشرف

به خاک سپرده شد.

وی در اصفهان علاوه بر تحصیل، به تدریس، تحقیق، تألیف و ارشاد مردم نیز همت گماشت و حتی با یادگیری خط و زبان عبری و لاتین از عالمان یهودی، با رهبران مذهبی اقلیت‌ها وارد بحث و مناظره شد و از متن کتاب‌های مذهبی آنان با خط عبری مطالبی را درباره حقانیت رسالت پیامبر اسلام (ص) نقل و ترجمه کرد. [6]

بازگشت به کاشان

او پس از 30 سال به وطن خود بازگشت. کاشان در آن زمان از عالمان دینی خالی بود و حوزه علمیه کاشان با حضور او زنده شد.

سفر به عتبات

پس از مدتی شهر کاشان را به سوی نجف اشرف و کربلای معلی ترک گفت و در درس محمد باقر وحید بهبهانی (م 1205)، شیخ یوسف بحرانی (م 1186) و شیخ محمد مهدی فتونی (م 1183) شرکت کرد.

بازگشت مجدد به کاشان

او پس از سال‌ها تلاش و تحقیق در نجف و کربلا، دوباره به وطن خود بازگشت و در حوزه علمیه کاشان به تدریس علوم دینی و تربیت شاگردان پرداخت. علمای بزرگی همچون محمد باقر شفتی (م 1260ق)، حاج محمد کلباسی (م 1262ق) و فرزندش ملا احمد نراقی (م 1245ق) و دیگران، از شاگردان وی بوده‌اند.

کرامات

در میان نقل کراماتی برای ملا مهدی، داستانی نقل شده که در میان علما و طلاب نجف مشهور است. این ماجرا بازگوکننده تکلم ملا مهدی نراقی با روح مرده‌ای در وادی السلام نجف و دریافت طعام از بهشت است.

مدرس تبریزی صاحب ریحانة الادب نیز داستانی را نقل میکند و می‌نویسد: استادام سید احمد خسروشاهی نقل کرده که وقتی جنازه پدرش حاج

ص: 210

سید محمد خسروشاهی را به نجف منتقل کردند، خودش وارد قبر شده تا جنازه پدر را بگذارد که در این حال دو جنازه ملا مهدی و ملا احمد نراقی را صحیح و سالم دیده؛ به طوری که هیچ آسیبی متوجه آنها نشده است.]

سیدمهدی بحرالعلوم

سید محمد مهدی بحرالعلوم

سید محمد مهدی بحرالعلوم (1155 - 1212 ق) از مراجع تقلید و عهده دار ریاست عامه شیعیان در قرن دوازدهم و سیزدهم هجری قمری بود. بحرالعلوم از علمای مشهور امامیه در قرن دوازدهم بود و در علوم مختلفی چون فقه، اصول، حدیث، کلام، تفسیر و رجال تبحر داشت. او از شاگردان وحید بهبهانی و میرزا محمد مهدی خراسانی است. خراسانی او را به سبب مقام شامخ علمی اش، بحرالعلوم خواند. این لقب که پیش از آن به کسی داده نشده بود، بعدها عنوان خاندان وی شد که تا امروز به آن شهرت دارند.

زادروز عید فطر 1155 ق

زادگاه - کربلا

درگذشت رجب 1212 ق

آرامگاه نجف کنار قبر شیخ طوسی

محل زندگی کربلا، نجف اشرف، مشهد، حجاز

استادان سید مرتضی بحرالعلوم، یوسف بحرانی، وحید بهبهانی

شاگردان شیخ جعفر کاشف الغطاء، سید جواد عاملی،

ابوعلی حائری، ملا احمد نراقی

نقش های برجسته مرجع تقلید، فقیه، اصولی، رجالی، مفسر، عارف

آثار مشکاة الهدایة، روایت منشور الدرّة النجفیه، الفوائد الرجالیة.

آثار

برخی از آثار سید بحرالعلوم عبارتند از:

المصابیح، در عبادات و معاملات

الدرّة النجفیه، که در آن دو باب طهارت و صلاة در بیش از 2000 بیت به نظم درآمده

مشكاة الهداية، روایت منشور الدرّة النجفیه در باب طهارت

الفوائد الرجالية، در علم رجال که به معرفی خاندان معروف علمی و حدیثی و راویان و عالمان امامی می پردازد.

تحفة الکرام فی تاریخ مکة و البیت

ص: 211

الحرام، درباره وجه تسمیه و حدود و نقشه و نیز تاریخ بنای کعبه در روایات تاریخی درباره تأسیس و تجدید بناهای مختلف مکه

تحفة الملوک فی السیر و السلوک یا رساله سیر و سلوک، کتابی به فارسی در آداب سیر و سلوک منسوب به بحرالعلوم. [10] در صحت انتساب این رساله به سیدبحرالعلوم اختلاف است. [علامه طباطبائی و استادش سید علی قاضی این رساله را نوشته بحرالعلوم می دانسته اند اما سید محسن امین انتساب این رساله را به بحرالعلوم رد می کند

دیوان شعر، که بیش از 1000 بیت بوده و بیشتر در مدح و رثای اهل بیت (ع) است.

زندگی نامه

سید محمد مهدی بن مرتضی بن محمد بروجردی طباطبائی بحرالعلوم، در عید فطر سال 1155 ق در کربلا متولد شد. پدر و اجدادش از عالمان دین بودند. مادر پدر بزرگ او از نسل مجلسی اول بود و به همین دلیل، بحرالعلوم از مجلسی اول به عنوان جدّ و از علامه مجلسی به عنوان دایی خود یاد می کند.

سید محمد مهدی بحرالعلوم سرانجام در 24 رجب سال 1212 ق [2] در سن 57 سالگی درگذشت و در کنار قبر شیخ طوسی به خاک سپرده شد.

خبر تشرف وی به حضور امام زمان (عج) به حد تواتر رسیده است و اصل این تشرف را هیچ یک از دانشمندان معاصر یا متأخر از او، انکار نکرده اند

بحرالعلوم تحصیلات خود را در زادگاهش نزد پدر و شیخ یوسف بحرانی (صاحب حدائق) آغاز کرد و بعد به نجف رفت و نزد شیخ مهدی بن محمد فتونی عاملی و شیخ محمد تقی دورقی و شیخ محمد باقر هزارجریبی به کسب علم پرداخت. سپس به کربلا بازگشت و در درس وحید بهبهانی شرکت کرد. [3] در 1186 ق

ص: 212

به مشهد سفر کرد و هفت سال در آنجا اقامت گزید. در این مدت گذشته از شرکت در مجالس علمی و مباحثه با علما، نزد میرزا میرزا محمد مهدی خراسانی به فراگیری فلسفه پرداخت و این حکیم او را به سبب مقام شامخ علمی اش بحرالعلوم خواند. این لقب که پیش از آن به کسی داده نشده بود، بعدها عنوان خاندان وی شد که تا امروز به آن شهرت دارند.

پس از آنکه وحید بهبهانی به علت کهولت سن درسش را تعطیل کرد، بحرالعلوم به توصیه استاد به نجف بازگشت و در آنجا حوزه درسی تشکیل داد. سید بحرالعلوم در 1193ق به حج رفت و در مدت دو سالی که در حجاز بود، گذشته از اقدامات دینی، به تدریس فقه مذاهب اربعه پرداخت و افراد بسیاری در حلقه درسی او شرکت کردند.

ریاست عامه

شهامت اخلاقی و روحیه اصلاح طلبی بحرالعلوم سبب شد که در دوران ریاست عامه، در اجرای تکالیف اجتماع-دینی با بزرگان معاصر خود همکاری کند، از جمله: در مسایل فتوایی مردم را به تقلید از شیخ جعفر نجفی رهنمون شد. برای قضا و رسیدگی به خصومات، شیخ محیی الدین را معرفی کرد. برای اقامه جماعت، شیخ حسین نجف عالم و زاهد و امام جماعت مسجد هندی را منسوب کرد. همچنین شاگردش سید جواد عاملی مؤلف مفتاح الکرامه، را به تدوین کتب، از جمله تقریرات درس خود او که محور آن کتاب وافی فیض کاشانی بود، تشویق کرد.

خود علامه بحرالعلوم نیز علاوه بر تدریس فقه و حدیث، به امور مردم رسیدگی می کرد.

لطف امام رضاع وتولد بحرالعلوم

سید محمد مهدی بحرالعلوم، پیش

ص: 213

از پگاه عید فطر در سال 1155 هـ ق در شب جمعه چشم به دنیا گش-ود. پدر ارجمندش می گوید: در آن شب که ولادت فرزندم مهدی بود، در عالم رؤیا امام هشتم (ع) را دیدم که شمع بزرگی را به شاگردش محمدبن اسماعیل بن بزیع می دهد محمد آن شمع را بر فراز بام منزل ما برده و روشن می کند ناگهان نور آن شمع تا آسمان بالا رفته و دنیا را فرا می گیرد.

آری شمعی که توسط امام رضا (ع) افروخته شود، باید نورش جهان را روشن سازد و جهانیان را فرا بگیرد.

بحرالعلوم به عل-ت مقامات معنوی و سیر و سلوکی که طی کرده است، فوق العاده مورد احترام علمای شیعه است و تالی معصوم به شمار می رود کرامات فراوانی از او نقل شده است کاشف الغطا (شیخ جعفر) آتی الذکر با تحت الحنک عمامه خود، غبار نعلین او را پاک می کرد

رسیدگی به حال بینوایان

داستانهای بسیاری درباره دستگیری بحرالعلوم از بینوایان و رسیدگی او به حال مستمندان نقل شده است و برخی از نویسندگان دارند که شبها همانند جدش امیرالمؤمنین (ع) کوله باری از مواد غذایی را بر دوش می گرفت و از تاریکی شب استفاده می کرد، در کوچه های نجف راه می افتاد و بر در خانه هر فقیر مستمندی که می رسید، مقداری از غذا و پول قرار می داد و همواره از حال مردم سؤال می کرد و به بینوایان رسیدگی کامل داشت.

نوشته اند شبی شاگرد برجسته اش سید محمد جواد عاملی (صاحب مفتاح الکرامه) را فراخوانده، او را توبیخ و

سرزنش نمود مرحوم عاملی دلیل نگرانی استادش را پرسید، استاد در پاسخ گفت: یکی از برادران مسلمان که همسایه شما است، تهیدست است او هر شب خرماى بد و ارزان قیمتی از بقال می گرفت و بچه های خود را با آن سیر می کرد امروز رفته است از بقال خرما بگیرد، بقال از دادن خرما امتناع ورزیده است، زیرا بدهکاریهای آن بیچاره زیاد شده بود و امشب او و بچه هایش بی شام مانده اند سید جواد عاملی از آقای بحرالعلوم معذرت خواهی می کند و از اینکه از حال او خیر نداشته است، پوزش می طلبد.

بحرالعلوم در پاسخ او می گوید: معلوم است بی اطلاع بوده ای، چون اگر با علم به حال آن بیچاره شام می خوردی و به او اعتنائمی کردی، کافر بودی، ولی آنچه مرا نگران و ناراحت کرده است، این است که تو چرا از برادر مسلمانت خیر نداشته ای؟

باید از حال برادرانت جستجو کنی و آنان را دریابی.

در هر حال سید، سینی بزرگی پر از غذا با مقداری پول به آقای عاملی داد و از او خواست که به منزل آن برادر مؤمن برود و با هم شام بخورند و این پول را هم به اوپردازد تا قرضهای خود را ادا کند، و خود همچنان منتظر ماند و شام تناول نکرد تا اینکه آقای عاملی برگشت و به او خبر داد که غذا را با هم-سایه اش تن-اول کرده و پول را هم به او رسانده است، و جالب اینجاست که انعام بحرالعلوم درست به اندازه قرضها و دیون آن مؤمن بوده است.

ص: 215

ن برای کسانی که نماز شب نمیخوانند درس نمیگویم

در میان شاگردان بحرالعلوم سید جواد عاملی از منزلتی دیگر برخوردار بود. نقل شده است که وقتی سید در حوزه با برکت نجف درس می گفت روزی برای تدریس نیامد. شاگردان ناراحت شدند. بدین سبب سید جواد را که مورد اعتماد بحرالعلوم بود نزد ایشان فرستادند. سید جواد علت نیامدن استاد را جویا شد استاد فرمود من پس از نیمه های شب، برای سرکشی به مدرسه می آیم و قدم می زنم. بتازگی وقتی آمدم سحرهای چراغ حجره ها را خاموش دیدم و همه در خواب به سر می بردند و از تضرع آنها خبری نبود. به همین علت من حاضر نیستم برای کسانی که نماز شب و تضرع و ناله های سحرگاهی را ترک می کنند درس بگویم! می گویند وقتی این کلام بحرالعلوم در میان شاگردان زبان به زبان پیچید صدای زمزمه های یا رب یا رب شاگردان دیگر بار در نیمه های شب به آسمان بالا رفت، سید عالیمقام نیز مجدداً با اطمینان خاطر بر کرسی تدریس نشست.

سید جواد عاملی

سید محمد جواد عاملی

سید محمد جواد بن محمد حسینی عاملی (1160-1226ق)، معروف به سید جواد عاملی، از اهالی جبل عامل، فقیه و محدث اوایل قرن سیزدهم هجری و نویسنده کتاب فقهی مفتاح الکرامه. او در دوره مرجعیت وحید بهبهانی به کربلا رفت و نزد سید علی طباطبایی (صاحب ریاض) شاگردی کرد.

تاریخ تولد 1160ق

زادگاه روستای شقراء جبل عامل

تاریخ وفات 1226ق

محل دفن حرم امام علی (ع)

شهر وفات نجف

اطلاعات علمی

استادان وحید بهبهانی* سید مهدی بحرالعلوم* سید علی طباطبایی* شیخ جعفر کاشف الغطاء

محل تحصیل نجف

تألیفات مفتاح الکرامه

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی مبارزه با فرقه های انحرافی

تأليفات

مفتاح الكرامه فى شرح قواعد الاحكام علامه

ص: 216

حلی (در 10 جلد).

ارجوزه ای در خمس.

ارجوزه ای در رضاع.

ارجوزه ای در زکات.

رساله ای در اصل برائت.

حاشیه بر تهذیب الاصول علامه حلی.

حاشیه بر روضه شهید ثانی

حاشیه بر مدارک الاحکام

حاشیه بر شرح طهارت وافی

شرح وافیه در اصول

تجوید قرآن کریم

فعالیت علمی و اجتماعی

زمانی که سید بحر العلوم اداره حوزه علمیه نجف را به عهده گرفت وظایف مهم را تقسیم کرد و کارهای تحقیق و تألیف را به سید جواد واگذار نمود. سید جواد پس از درگذشت سید بحر العلوم و مسافرت کاشف الغطاء به ایران، بر کرسی تدریس نشست. وی با فرقه های انحرافی نیز به مبارزه پرداخت.

دفاع از شهر نجف در برابر حمله وهابیان

سید جواد عاملی از جمله علمایی است که نام وی در کنار شیخ جعفر کاشف الغطاء به عنوان علمای مدافع شهر نجف در برابر حمله وهابیان به چشم می خورد. وهابیان پس از حمله به کربلا در 1216ق و قتل و غارت در این شهر، در سال 1220 و 1221ق به قصد تخریب حرم امام علی (ع) به نجف حمله کردند.

تعداد مهاجمان وهابی 15 هزار نفر گزارش شده است در حالی که بر اساس برخی گزارش ها شمار مدافعان شهر به بیشتر از 200 نفر نمی رسید. به سبب هراس مردم نجف از قتل و غارت وهابیان، بسیاری از مردم از نجف خارج شده و به عشایر عراق پناه آورده بودند تنها جمعی از علما نظیر شیخ جعفر کاشف الغطاء، شیخ حسین نجف، شیخ خضر شلال، شیخ مهدی ملاکتاب و سید جواد عاملی به همراه گروهی دیگر از مردم برای دفاع باقی مانده بودند

شهر در برابر وهابیان ناچیز بود اما وهابیان نه تنها نتوانستند محاصره شهر را بشکنند بلکه با دادن 700 نفر تلفات عقب نشینی کردند. سید جواد عاملی که خود شاهد این ماجرا بوده از راه یافتن برخی از مهاجمان وهابی به بالای دیوار شهر و نزدیک بودن تصرف شهر توسط آنان گزارش داده است. [11] ابن بشر تاریخ نگار وهابی، درباره حمله وهابیان به نجف، عامل شکست نشدن محاصره نجف، تلفات و عقب نشینی آنان را وجود خندقی عریض و عمیق در اطراف شهر دانسته است.

شیخ جعفر کاشف الغطاء

جعفر کاشف الغطاء

نام کامل: جعفر بن خضر بن یحیی جناجی حلّی نجفی

لقب کاشف الغطاء * شیخ جعفر کبیر

تاریخ تولد 1156ق

تاریخ وفات 1228ق

شهر وفات نجف

اطلاعات علمی

استادان وحید بهبهانی * سید محمد مهدی بحر العلوم * سید صادق فحام

شاگردان صاحب جواهر * فرزندش علی * محمد تقی اصفهانی * سید محمد باقر اصفهانی * ابراهیم کلباسی * سید صدرالدین عاملی

اجازه روایت به شیخ احمد احسائی * شیخ عبدعلی گیلانی * شیخ ملاعلی رازی * شیخ اسدالله دزفولی * سید عبدالله شبر

تألیفات کشف الغطاء * الحقّ المبین فی تصویب المجتهدین و تخطئه الاخباریین * بغیة الطالب فی معرفة المقوض و الواجب * غایة المراد فی احکام الجهاد * منهج الرّشاد لمن اراد السّداد

سایر مرجع تقلید

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی مبارزه با وهابیان * مبارزه با اخباریان * صدور اجازه مبارزه با روس

جعفر بن خضر بن یحیی جناجی حلّی نجفی، ملقب به کاشف الغطاء (1156-1228ق) از مراجع تقلید شیعه در قرن سیزدهم قمری بود. آل کاشف الغطاء، از خاندان های علمی شیعی قرن 13 و 14ق، به وی منسوب اند.

شیخ جعفر پس از استادش

علامه بحر العلوم، مرجعیت شیعیان را بر عهده گرفت. او همچون استاد دیگرش وحید بهبهانی به مبارزه با اخباریان پرداخت و آثاری در ردّ آرای آنان نگاشت.

شیخ جعفر در حمله وهابیان به نجف، به دفاع از این شهر پرداخت و نخستین عالم شیعی بود که در ردّ وهابیت کتاب نوشت. کاشف الغطاء آثاری در فقه، اصول و کلام هم دارد. مهمترین اثر او کشف الغطاء است که به سبب نگارش آن به کاشف الغطاء مشهور شد. او منهج الرّشاد لمن اراد السّداد را در ردّ آراء وهابیان و الحقّ المبین فی تصویب المجتهدین و تخطئه الاخباریین را در ردّ اخباریان نگاشت. شیخ محمد حسن نجفی، معروف به صاحب جواهر، از شاگردان وی بوده است

نسب و زندگینامه

نسب آل کاشف الغطاء به مالک اشتر می رسد. پدر او خضر، از عالمان و زاهدان روزگار خود شمرده می شد، از جناحیه در اطراف شهر حله به قصد تحصیل به نجف رفت و در همان شهر ماند و در سال 1181ق درگذشت. [1] شیخ جعفر هم در نجف زاده شد.

قبر کاشف الغطاء

او در کربلا- و نجف به تحصیل پرداخت و پس از آموختن علم تا پایان عمر در نجف ساکن بود. او در 22 رجب 1228ق در نجف درگذشت و در مقبره ای که خود آماده کرده بود (یکی از حجره های مدرسه خود)، در محله عماره نجف دفن شد. گنبدی بر مقبره او ساخته اند. جمعی از اولاد و اعقاب او در همین مقبره دفن شده اند.

شیخ جعفر کاشف الغطاء، در صدر خاندان کاشف الغطاء قرار دارد که از خاندان های علمی شیعی قرن 13 و 14ق است. عالمان

ص: 219

بسیاری از این خاندان برخاسته اند؛ از جمله محمد حسین کاشف الغطا که از مراجع تقلید شیعه قرن 14 قمری است. مبارزه با اخباری‌گری و گسترش اندیشه‌های اصولی و حید بهبهانی، از ویژگی‌های عالمان این خاندان بوده است.

مبارزه با وهابیان

در سالهای آخر سده 12 ق/18 م پیروان محمد بن عبدالوهاب (1111-1207 ق) در عربستان سر به شورش برداشتند و با ادعای پیرایشگری دینی، با بسیاری از اعتقادات فرقه‌های مختلف اسلامی (و بیش تر شیعیان) مخالفت ورزیدند و در عمل تلاش گسترده‌ای را برای مبارزه با آنچه خود مظاهر غیردینی و شرک آلود می‌خواندند، آغاز کردند.

دامنه این طغیان از مرزهای عربستان و مکه و مدینه گذشت و به عراق کشیده شد و دو شهر کربلا و نجف مورد هجوم وهابیان قرار گرفت. در حمله آنان به نجف، شیخ جعفر کاشف الغطاء به دفاع از شهر و مقدسات و مردم آن برخاست و خود مسلح شد و دیگر عالمان و طلاب و مردم را نیز مسلح ساخت و با مهاجمان جنگید و سرانجام آنان را مجبور به فرار کرد. وی پس از آن دستور داد دیواری استوار بر گرد شهر نجف بکشند تا در هنگام تاخت و تاز وهابیان، شهر و مردم آن در امان باشند.

در صفحه مبارزه علمی نیز وی کتابی به نام منهج الرشاد لمن اراد السداد در نقد و رد آراء وهابیان نوشت که گویا نخستین کتاب در این زمینه بود

مسافرت‌ها

کاشف الغطاء دوبار به حج رفت. یک بار در 1186 ق و دیگر بار در 1199 ق. در 1222 ق عازم سفر به ایران شد و از شهرهای بزرگ ایران مانند تهران، اصفهان، قزوین، یزد، مشهد

ص: 220

ورش و دیدار کرد و در همه جا از سوی مردم و علما به گرمی پذیرفته شد. جماعات و اجتماعات باشکوهی ترتیب داد و در همه جا با مردم سخن گفت.

اعتبار و نفوذ سیاسی

در زمان سفر به ایران، شیخ جعفر که در اوج شهرت و اقتدار دینی و سیاسی بود، در تهران به دیدار فتحعلی شاه قاجار رفت و در این دیدار شخصاً کتاب کشف الغطاء را به شاه تقدیم کرد و برای جهاد با کافران و گردآوری سربازان و ستاندن مالیات و زکات از مردم به منظور سامان دادن سپاه، اجازه رسمی به او داد. [15] این فتوا در جریان جنگ اول ایران و روسیه (1218-1228ق) صادر شد.

کاشف الغطاء در نزد دولت های ایران و عثمانی از اعتبار فراوان برخوردار بود و از این رو در موارد لازم از نفوذ کلام او در رفع اختلافات دو کشور استفاده می شد.

میرزای قمی

میرزای قمی

نام کامل: میرزا ابوالقاسم بن محمدحسن شفتی قمی

لقب میرزای قمی، صاحب قوانین، محقق قمی

تاریخ تولد 1150ق

زادگاه بروجرد

تاریخ وفات 1231ق.

محل دفن قبرستان شیخان قم

شهر وفات قم

استادان آقا محمدباقر بهبهانی * سید حسین خوانساری

شاگردان شیخ اسدالله تستری * سید محسن اعرجی * سید عبدالله شبر * سید مهدی موسوی خوانساری * سید جواد عاملی

محل تحصیل اصفهان * قم * کربلا

اجازه اجتهاد از آقا محمدباقر بهبهانی

تألیفات قوانین * جامع الشتات

سیاسی ارتباط و نامه نگاری با فتحعلی شاه قاجار و نصیحت او به مدارا با مردم

اجتماعی برپایی نماز جمعه و جماعت

میرزا ابوالقاسم بن محمدحسن شفتی قمی (1150ق-1231ق) معروف به میرزای قمی، از مراجع تقلید شیعه در قرن دوازدهم و سیزدهم قمری. میرزای قمی با برخی پادشاهان

ص: 221

قاجار معاصر بود و آنان را به مدارا با مردم و ثبات در مذهب سفارش می کرد. برپایی نماز جمعه و جماعت از دیگر فعالیت های او به شمار می رفت.

مهم ترین اثر او کتاب قوانین است که به همین جهت او را «صاحب قوانین» لقب داده اند. حجیت ظن مطلق، اجتماع امر و نهی در شیء واحد شخصی، جواز قضاوت برای شخص مقلد طبق فتوای مجتهد از آراء خاص فقهی ایشان بود.

آثار و تالیفات

گفته اند که بیش از هزار رساله در علوم مختلف نوشته بوده است. برخی از آثار وی عبارتند از:

القوانین المحکمة فی الاصول (مشهور به «قوانین»); موضوع این کتاب اصول فقه است و سال ها از کتاب های درسی حوزه های علمیه بوده است.

حاشیة او شرح علی شرح المختصر

شرح تهذیب العلامة

مناهج الاحکام

جامع الشتات (فارسی)

معین الخواص

مرشد العوام

رسالة فی الاصول الخمسة الاعتقادية

رسالة فی قاعدة التسامح فی ادلة السنن

رسالة فی جواز القضاء والتحلیف بتقلید المجتهد

القوانین المحکمة فی الاصول

رسایل المیرزا القمی

غنائم الايام فی مسائل الحلال و الحرام

قوانین الاصول

تحصیلات

میرزای قمی، علوم ادبی فارسی و عربی را نزد پدرش در روستای دره باغ آموخت آنگاه به خوانسار رفت و از شاگردان سید حسین خوانساری شد و چند سالی فقه و اصول فقه آموخت و با خواهر خوانساری (استادش) ازدواج کرد. پس از این به عراق رفت و در کربلا از شاگردان آقا محمدباقر بهبهانی شد. [4]

پس از آن با دریافت اجازه اجتهاد از بهبهانی به دره باغ برگشت و به روستای قلعه بابو (از روستاهای جاپلق) رفت. وی سپس به اصفهان، مدرسه کاسه گران رفت و

ص: 222

از آنجا نیز به شیراز رفت که مصادف بود با ایام پادشاهی کریم خان زند؛ و 2 یا 3 سال در آنجا ماند. سپس به اصفهان بازگشت و به روستای بابورفت. برخی از طلبه ها در فقه و اصول از وی استفاده کردند. گذران زندگی اش به سختی بود، به قم رفت و به تدریس و تألیف کتاب هایش پرداخت و شهرتش در ایران فراگیر و مرجع تقلید شد. [5]

سید محمدباقر خوانساری

سید محمدباقر خوانساری

نام کامل: سید محمد باقر موسوی چهارسوقی خوانساری اصفهانی

لقب چهارسوقی، صاحب روضات الجنات

تاریخ تولد 1226ق

زادگاه خوانسار

محل زندگی اصفهان

تاریخ وفات 1313ق

شهر وفات اصفهان

خویشاوندان

سرشناس سید محمد مهدی خوانساری * زین العابدین خوانساری

استادان سید محمدباقر رشتی * سید ابراهیم قزوینی * زین العابدین خوانساری * سید حسن مدرس * و...

شاگردان شیخ الشریعه اصفهانی * سید محمد کاظم طباطبائی یزدی * ابوتراب خوانساری * درچه ای * و...

محل تحصیل خوانسار * اصفهان * کربلا

تألیفات روضات الجنات * احسن العطیة * قرۃ العین و سرور النشأتین * تلخیص مجموعه ورام و...

آثار

روضات الجنات فی احوال العلما و السادات: مهمترین اثر سید محمد باقر است. به سبب تألیف آن، به صاحب روضات ملقب شد. به نوشته اعتماد السلطنه [21]، در نامه دانشوران ناصری هر جا عنوان میر معاصر آمده، مقصود صاحب روضات است.

احسن العطیة: شرحی است بر الفیه شهید اول در فقه. این کتاب به مناسبت، برخی تحقیقات اصولی را هم دربردارد. [22] در سال 1320

در اصفهان چاپ سنگی شد.

تسلیة الاحزان عند فقد الاحبة و الاخوان: به زبان فارسی. مانند مُسَدِّ كِنِّ الفؤاد شهید ثانی در موضوع تسلی خاطر مصیبت زدگان تألیف شده است. [24] و در [25] 1330 و [26] 1339

ص: 223

چاپ سنگی شده است.

تلویح النوریات من الکلام: رساله ای در بیان تفصیلی ضرورت دین و مذهب است.

طرف (طوف) الاخبار لتحفة (لتحف) الاخیار

ارجوزه ای در اصول فقه

حاشیه بر شرح لمعه شهید ثانی

حاشیه بر قوانین الاصول میرزای قمی

آثار ادبی

سید محمد باقر خوانساری، قصیده های فراوانی به عربی و فارسی در موضوعات مختلف، به ویژه در مدح و مرثیه اهل بیت (ع) سروده است. [30] نثر خوانساری عموماً مسجع و متکلفانه است [31]. نمونه ای از این نثر، علاوه بر خطبه بلیغ و بی نقطه او [32]، نامه هایی است که به برخی از بزرگان و دانشمندان معاصر خویش نگاشته است. [33]

سید محمدباقر خوانساری (1226-1313ق)، معروف به صاحب روضات نویسنده روضات الجنات، از شرح حال نویسان شیعه در قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم قمری است. خوانساری تحصیلاتش را در خوانسار، نزد جدش جعفر بن حسین خوانساری آغاز کرد و در اصفهان نزد محمد باقر شفتی و در کربلا نزد سید ابراهیم موسوی قزوینی شاگردی کرد. شریعت اصفهانی، ابوتراب خوانساری و سید محمد کاظم طباطبائی یزدی نزد او شاگردی کردند. مهمترین اثر خوانساری روضات الجنات است. او آثاری نیز در فقه و اصول نوشته است. خوانساری در 1313ق در اصفهان درگذشت و در تخت فولاد به خاک سپرده شد.

خاندان

خاندان سید محمد باقر، به روضاتی یا روضاتیان شهرت دارند. این خاندان نسبشان به امام کاظم (ع) می رسد همواره چهره های برجسته ای از آنان در شمار عالمان دین بوده اند.

مهاجرت به خوانسار

جد اعلای این خاندان به هنگام فتنه افغان در حدود 1135 به ناچار از اصفهان به خوانسار کوچ کرد و در آنجا اقامت گزید و به همین دلیل فرزندان وی که

ص: 224

تا مدتی در خوانسار می زیستند در دوره ای به خوانساری شهرت یافتند.

بازگشت به اصفهان

میرزا زین العابدین (د 1257)، پدر سید محمد باقر به اصفهان بازگشت و در محله چهار سوی شیرازی ها سکونت گزید و از همین روی اعقاب وی به چهار سوقی (یا چهار سویی) شهرت یافتند.

ملا احمد نراقی

ملا احمد نراقی

احمد نراقی معروف به فاضل نراقی (1185-1245ق) فرزند ملا مهدی نراقی از عالمان شیعه در قرن سیزدهم هجری بود. او پس از وفات پدرش، مرجعیت را در کاشان عهده دار شد. فاضل نراقی، تألیفات متعددی در علوم مختلف اسلامی دارد که مستند الشیعة، عوائد الایام و کتاب اخلاقی معراج السعادة معروف ترین آنها هستند. او در حمله روس ها به ایران و اشغال مناطقی از آن، سرپرستی مردم در تظاهرات را برعهده داشت.

نام کامل: احمد بن محمد مهدی بن ابی ذر نراقی

لقب فاضل نراقی * ملا احمد

تاریخ تولد 1185 ق

زادگاه نراق کاشان

تاریخ وفات 23 ربیع الثانی سال 1245ق

محل دفن حرم امیرالمؤمنین

شهر وفات کاشان

خویشاوندان

سرشناس ملا مهدی نراقی

اطلاعات علمی

استادان ملا مهدی نراقی * سید مهدی بحر العلوم * شیخ جعفر کاشف الغطا

شاگردان شیخ مرتضی انصاری * محمدباقر هزارجریبی * حاج میرزا ابوالقاسم کاشانی

محل تحصیل کاشان * نجف

تألیفات عوائد الأيام * مستند الشيعة * معراج السعادة * عين الأصول

سایر مرجعیت

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی رهبری مردم علیه قوای روس

اجتماعی مبارزه با انحرافات

تألیفات

از ملا احمد نراقی در علوم مختلف اسلامی تألیفات متعددی بجای مانده است. معراج السعادة، کتابی به زبان فارسی در اخلاق اسلامی از مشهورترین آثار او به شمار می رود. نراقی کتابی نیز به صورت کَشکول به خصوص در علوم غریبه به نام الخزانن نوشته است که

ص: 225

با تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری و حسن زاده آملی چاپ شده است. [8] گفته شده وی به زبان عربی، عبری و لاتین تسلط داشته است همچنین تسلطش بر علوم مختلف باعث شده که کتاب های متنوعی تألیف نماید. کتاب سیف الأمة و برهان الملة که در رد شبهات کشیش انگلیسی هانری مارتین نوشته شده را نشان از تسلط وی بر مذهب مسیحیت و حساسیتش در جواب گویی به افکار انحرافی دانسته اند. [9]

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، به سفارش کنگره بزرگداشت فاضلین نراقی نسخه دیجیتالی آثار ملا محمد مهدی و ملا احمد نراقی را تحت عنوان «کتابخانه فاضلین نراقی» تولید کرده است.

احمد نراقی معروف به فاضل نراقی (1185-1245ق) فرزند ملا مهدی نراقی از عالمان شیعه در قرن سیزدهم هجری بود. او پس از وفات پدرش، مرجعیت را در کاشان عهده دار شد. فاضل نراقی، تألیفات متعددی در علوم مختلف اسلامی دارد که مستند الشیعة، عوائد الایام و کتاب اخلاقی معراج السعادة معروف ترین آنها هستند. او در حمله روس ها به ایران و اشغال مناطقی از آن، سرپرستی مردم در تظاهرات را برعهده داشت.

زندگی نامه

ملا احمد در سال 1185ق مطابق با 1150ش در نراق به دنیا آمد. [1] وی دوران نوجوانی را در کاشان در محضر پدرش به تحصیل مقدمات و سطح گذراند و شروع به تدریس معالم و مطول نمود. [2] او در سال 1205ق همراه پدر به عتبات عالیات رفت و از اساتید آنجا استفاده کرد و پس از کسب درجه اجتهاد به تدریس، بحث، تألیف و تصنیف پرداخت

ملا احمد پس از وفات پدرش در سال 1209ق به کاشان برگشت و به جای پدرش مرجعیت عامه به او منتقل

ص: 226

شد. او را رئیس علی الاطلاق می گفتند.

فرزندان

از ملا احمد نراقی دو فرزند به جای ماند:

«ملا محمد» ملقب به «عبدالصاحب» و معروف به «حجة الاسلام» درگذشته 1297ق وی صاحب تألیفاتی بوده است.

«نصیرالدین»؛ وی شرحی بر کتاب الکافی نوشته است.

مشایخ و اساتید

پدرش ملا مهدی نراقی

سید مهدی بحرالعلوم

میرزا محمد مهدی موسوی شهرستانی

شیخ جعفر کاشف الغطا

سید علی طباطبایی (صاحب ریاض)

او به واسطه پدرش از شیخ یوسف بحرانی، ملا رفیع گیلانی و محمدباقر مجلسی روایت نقل کرده است.

شاگردان

برخی از افرادی که نزد وی شاگردی کرده اند عبارتند از:

شیخ مرتضی انصاری، نویسنده کتاب مکاسب (درگذشته 181ق)

آقا محمدباقر هزار جریبی

برادرش محمد مهدی بن محمد مهدی نراقی (م 1286) ملقب به آقا بزرگ

سید محمدشفیع حسینی جاپلقی (م 1280)

محمدحسن جاسبی

مولی محمد (م 1297) ملقب به عبدالصاحب نوه محقق قمی

برادر میرزا ابوالقاسم کاشانی (م 1256).

او در 23 ربیع الثانی سال 1245 ق در اثر وبایی که نراق، کاشان و اطراف آن را فرا گرفته بود، از دنیا رفت. [16] پیکرش را به نجف منتقل نموده در کنار قبر پدرش در حرم امام علی (ع) به خاک سپردند. [17] سید محمدباقر خوانساری از قول بعضی از شاگردان ملا احمد نراقی داستانی نقل کرده که در هنگام انتقال جنازه نراقی به نجف به خاطر گرمی شدید هوا می ترسیدیم جنازه متعفن شود. در یکی از منازل بین راه جنازه را بر زمین گذاشتیم من برای اطلاع از این موضوع به نزدیک جنازه رفتم اما جز رائحه ای طیب که گویا بوی مشک ناب بود چیزی استشمام نکردم و این وضع ادامه

داشت و تا هنگام دفن تغییری در بدنش حاصل نشد.

همچنین مدرس تبریزی صاحب ریحانة الادب پس از نقل این داستان از استادش سید احمد خسروشاهی نقل کرده وقتی که می خواستند جنازه سید محمد خسروشاهی را در قبر بگذارند جنازه ملا مهدی و ملا احمد نراقی سالم دیده شده است

محمد تقی رازی نجفی اصفهانی

محمدتقی رازی اصفهانی

برای دیگر کاربردها، آقا نجفی اصفهانی (ابهام زدایی) را ببینید.

با محمدتقی آقا نجفی اصفهانی اشتباه نشود.

لقب صاحب هدایه المسترشدين

نسب خاندان نجفی اصفهانی

زادگاه ایوانکی

محل زندگی عراق * اصفهان

تاریخ وفات 1248ق

محل دفن تخت فولاد

شهر وفات اصفهان

خویشاوندان

سرشناس صاحب فصول * محمدتقی آقا نجفی * آقا نجفی اصفهانی

اطلاعات علمی

استادان وحید بهبهانی * بحرالعلوم * صاحب ریاض

شاگردان میرزای شیرازی * صاحب فصول * صاحب روضات

محل تحصیل کربلا * نجف *

اجازه روایت از شیخ جعفر کاشف الغطاء

اجازه اجتهاد از شیخ جعفر کاشف الغطاء

تالیفات هدایة المسترشدين * تبصرة الفقهاء

سایر تدریس اصول در مسجد امام اصفهان

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی ساخت مسجد ایلچی * اقامه جماعت در مسجد شاه

محمدتقی رازی ایوانکی یا محمدتقی رازی اصفهانی (درگذشت 1248ق) جدّ محمدتقی آقا نجفی اصفهانی و سر سلسله خاندان نجفی اصفهانی و نویسنده کتاب هدایة المسترشدين.

محمدتقی در کربلا- در درس وحید بهبهانی و دیگران حضور می یافت. او از شیخ جعفر کاشف الغطاء اجازه روایت و اجتهاد دریافت کرد و سپس به ایران بازگشت. رازی در مسجد شاه اصفهان اصول فقه تدریس می کرد. گفته شده است که در درس او حدود 400 تن شرکت می کرده و سید محمدباقر خوانساری و میرزای شیرازی از شاگردان وی بوده اند. از محمدتقی اصفهانی آثاری در فقه و اصول بر جای مانده که هدایة المسترشدين و تبصرة الفقهاء

ص: 228

از مشهورترین آنهاست. او تمامی کفار و مشرکان را نجس می دانست. از او به صاحب حاشیه نیز یاد می شود.

آثار

هدایه المسترشدين؛ این کتاب حاشیه ای است بر معالم است و نویسنده آن به صاحب حاشیه نیز شناخته می شود. نویسنده جلد نخست آن را در سال 1237ق به پایان برده است. [9] این کتاب منبع و مرجع شمار زیادی از اصولیان پس از وی بوده است که نوه او شیخ مهدی نجفی در مقدمه ای بر آن نام آنها را ثبت کرده است. شیخ انصاری این کتاب را تدریس می کرده است. از هدایة المسترشدين تا سال 1310ق پنج چاپ سنگی وجود دارد که نخستین آنها مربوط به سال 1269ق است.

تبصرة الفقهاء؛ کتابی در فقه استدلالی که در آن مباحثی پیرامون طهارت، اوقات نماز، زکات و بیع مطرح شده است.

رساله ای در مفطر نبودن توتون.

رساله عملیه به فارسی.

رساله ای در فساد شرط ضمن کتابی در طهارت.

رساله صلاتیه

تقریرات سید مهدی بحرالعلوم

رساله ای در بحث دروان بین اقل و اکثر

اجوبه المسائل

وفات

محمدتقی رازی در جمعه 15 شوال 1248ق در اصفهان درگذشت محمدباقر شفتی بر او نماز گزارد و در قبرستان تخت فولاد در تکیه مادر شاهزاده مدفون شد. [19] البته آقا بزرگ تهرانی گفته است که علامه کلباسی بر او نماز گزارده است.

بزرگداشت

در آذر 1390 شمسی همایشی در بزرگداشت محمدتقی رازی در ایوانکی برگزار شد. در این مراسم از تندیس وی و همچنین کتاب احوال و آثار شیخ محمدتقی رازی نجفی اصفهانی و خاندانش نوشته رحیم قاسمی رونمایی شد. [مقالات این همایش با عنوان «مجموعه مقالات همایش ملی فقیه محقق و اصولی مدقق علامه

ص: 229

محمدتقی ایوانکی رازی نجفی اصفهانی» منتشر شده است.

سید محمد باقر شفتی

سید محمدباقر شفتی

نام کامل: سید محمدباقر شفتی

لقب حجت الاسلام

تاریخ تولد 1181ق

زادگاه زنجان

تاریخ وفات 1260ق

شهر وفات اصفهان

اطلاعات علمی

استادان پدرش * سید علی طباطبائی * وحید بهبهانی * شیخ جعفر کاشف الغطاء * ملامهدی نراقی * علامه بحرالعلوم

شاگردان محمد مهدی کلباسی * محمد شفیع جابلقی * ملا صالح برغانی قزوینی * محمد تنکابنی * محمدباقر خوانساری

محل تحصیل کربلا * نجف * کاظمین * قم

تألیفات تحفة ابرار المستنبط * (الملتقط) من آثار الائمة الاطهار * الزهرة البارقة * شرح تهذیب الاصول * مطالع الانوار

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی ساخت مسجد سید اصفهان

سید محمدباقر شفتی بیدآبادی (1181-1260ق)، فقیه شیعی در دوره قاجاریه. شفتی از صاحبان فتوا و مفتی قضات قرن سیزدهم قمری

و از نخستین فقیهانی بود که به لقب حجت الاسلام مشهور شد. مسجد سید اصفهان با حمایت وی ساخته شده است.

آثار

تحفة ابرار به فارسی

(الملتقط) من آثار الائمة الاطهار.

الزهرة البارقة في احوال المجاز و الحقیقه.

مطالع الانوار فی شرح شرایع الاسلام.

رساله ای در حکم زیارت عاشورا

رسالة فی مشترکات الرجال

رساله ای در تحقیق حال ابوبصیر و تمیز او از ثقاتی که این کنیه را داشتند.

رساله ای در تحقیق حال ابان بن عثمان ورد کسانی که او را از اصحاب اجماع می پنداشتند.

رساله ای در مشتق.

رساله ای در احکام شک و سهو در نماز.

رساله ای در عدم جواز بقا بر تقلید مجتهد میت.

حواشی بر فروع کافی.

رساله ای در حکم اقامه حدود در زمان غیبت. شفتی، اقامه حدود را در زمان غیبت بر مجتهدان واجب می دانست. بر همین اساس حکم

قتل 80 تا 90 نفر

ص: 230

را اجرا کرد. گفته شده است 120 نفر.

جوابات المسائل.

زندگی نامه

نسب سیدمحمدباقر بن محمدتقی به سادات موسوی می رسید و اصالتا رشتی بود. او را به اعتبار علم و ادب غروی حائری کاظمی و به اعتبار زادگاه و اقامتگاه و مدفن عراقی، اصفهانی بیدآبادی می گفتند. [1]

سید محمدباقر شفتی در روستای چرزه از توابع طارم زنجان متولد شد؛ اما چند سال بعد به شفت (از شهرهای استان گیلان) مهاجرت کرد. نام پدرش سید محمدتقی بود. نسب او با 21 واسطه به امام موسی کاظم(ع) می رسد. مقدمات علوم را پیش پدر خواند و سپس جهت تکمیل معلومات خود در سال 1197 در 16 یا 17 سالگی به عراق مهاجرت کرد [2] و در جمع شاگردان سید علی طباطبایی جای گرفت. یک سال در کربلا ماند و در این مدت از وحید بهبهانی بهره برد. همچنین گفته شده است او نزد علامه بحرالعلوم نیز شاگردی کرده است.]

از فقر تا ثروت

شیخ محمد باقر زندگی بسیار فقیرانه ای داشت، تا اینکه با تحولی، تبدیل به انسان ثروتمندی گشت. او خود داستان را چنین نقل می کند که زمانی در اصفهان نماز وحشت خواند و با پولش، تصمیم گرفت کمی گوشت بخرد. در نهایت جگر گوسفند که ارزان ترین کالای قصابی بود را خرید. در زمان برگشت سگی را در کنار خرابه دید که از گرسنگی حال حرکت ندارد و بچه های او به زیر سینه او چسبیده اند. او آن جگر را قطعه قطعه نمود و به سوی سگ انداخت تا تمام شد. شیخ خود نقل می کند آن سگ سر خود را به طرف آسمان بلند کرد و چند مرتبه صدا زد.

ص: 231

یقین کردم در حق من دعا کرد.

مدتی بعد یکی از ثروتمندان شفت وجه زیادی برای شیخ فرستاد، اما شرط کرد که باید آن را در نظر شخص امینی بگذاری تا اینکه سرمایه کسب خود قرار دهد و از منافع آن استفاده کنی. پس از عمل به دستور او، خداوند ثروت فوق العاده ای به شیخ عنایت کرد که بعدها چهار صد کاروانسرا و دو هزار دکان خرید و یک ده خریداری نمود که مال التجاره آن در هر سال نه صد خروار برنج می شد

محمد ابراهیم کرباسی

محمد ابراهیم کلباسی هروی اصفهانی

وی در سال 1180 ق، در اصفهان دیده به جهان گشود

حاج محمد ابراهیم کلباسی در روز 19 ربیع الثانی سال 1180 ق در اصفهان متولد شد. پدرش، نخست، در محله «حوض کرباس» شهر هرات اقامت داشت و به همین جهت ملقب به کرباسی گردید.

آثار و تالیفات

آیت الله کرباسی همگام با تلاش های آموزشی، تربیتی و تبلیغی به تألیف و تحقیق مشغول بود و آثاری در عرصه فقه، اصول و سایر معارف دینی به رشته تحریر درآورده که عبارتند از:

* اشارات الاصول؛

* ارشاد المسترشدين فی معرفه من احکام الدین یا رساله عملیه؛

* هدایه المسترشدين؛

* النخبه؛

* منهاج الهدایه الی احکام الشریعه و فروع الفقه، در فقه؛

* السؤال و الجواب فی الفقه و الاحکام؛

* شوارع الهدایه فی شرح الکفایه المقتصد، شرح بخش طهارت و صلاه کفایه محقق سبزواری؛

* تقلید المیت؛

* الايقاضات، در اصول؛

* رساله ای در صحیح و اعم؛ در علم اصول فقه؛

* مناسک حج؛

* رساله ای در مفطر بودن قلیان یا توتون.

ص: 232

آیت الله محمّدابراهیم کرباسی حیات علمی خود را در این واقعیت می دانست که بر کردار و گفتار خود مراقب باشد و با عبادت و ارتباط با خداوند، نورانیتی قدسی را به اندرون خویش بفرستد و با آن ذکرهای شبانه، الحاح و التجا به درگاه حضرت احدیت، خویشتن را بسازد و توفیق پارسایی را از پروردگارش دریافت کند. او موفقیت های علمی، اجتماعی و فرهنگی خود را مدیون و مرهون همین نیایش های شبانه، توسل، توجّه و توکل به خداوند می دانست. در بندگی خداوند و هنگام نماز، ذکر و دعا، نهایت خضوع، خشوع و حضور قلب داشت.

یک سال شب تا به صبح مشغول دعا، نماز و تلاوت قرآن بود؛ برای این که شب قدر را درک کند و از چنین فیضی برخوردار گردد؛ تا آن که شب قدر را به نیکی درک نمود و مشاهده کرد که چگونه فرشتگان و روح از آسمان نازل می شوند و تا صبح مقدرات و سرنوشت مردم را به زمین می آورند.

← اقامه نماز باران

یک سال به دلیل کاهش نزولات جوّی، خشک سالی و قحطی، مردم نگران و دست اندرکاران و کارگزاران این ناحیه، دچار استیصال و درماندگی شدند. حاکم وقت منوچهر خان معتمد الدوله خدمت آیت الله کرباسی آمد و عرض کرد: «مردم تقاضای عاجزانه دارند که شما برای انجام نماز و دعای باران به بیرون شهر بروید.» آن فقیه زاهد که سنین کهن سالی و سال خوردگی خود را سپری می کرد، گفت: «من پیرم و ناتوان و قوت رفتن را ندارم.» وی گفت: «تختی روان برایتان می فرستم که در آن نشسته و به مکان مورد نظر برای دعای باران بروید.»
مرحوم

کرباسی در جواب او فرمود: «آخر با تخت غضبی، آن هم اهدایی از سوی عامل ستم به دعای باران رفتن و تقاضای نزول رحمت کردن، چه مناسبتی دارد و آیا خداوند با چنین وضعی دعای ما را مستجاب می کند؟!». یکی از فرزندان حاجی عرض کرد: «خودمان با همکاری مردم تختی از چوب برایتان می سازیم.»

نجاری پذیرفت که آن وسیله را بسازد. در شهر اعلان نمودند که از روز شنبه همه مردم روزه بگیرند تا روز دوشنبه با حال روزه به همراه حاجی کرباسی برای دعای باران حاضر شوند. مردم روزه دار در موعد مقرر در حوالی محلّ اقامت آن مجتهد عارف، اجتماع کردند و حاجی را که بیمار و ناتوان و بسیار سال خورده بود، با تختی به سوی تخت فولاد آوردند؛ گروهی از ارامنه جلفای اصفهان نیز صف کشیدند و کتاب آسمانی خود انجیل را گشودند. یهودیان اصفهان نیز با تورات در آن مکان حاضر شدند. آیت الله کرباسی مشاهده کرد در یک سو، ارامنه و در طرف دیگر، یهودیان صف کشیده اند. پس سر خویش را برهنه نمود و به جانب آسمان نگریست و عرض نمود: «خدایا! محمّد ابراهیم محاسنش را برای نشر اسلام سپید کرده است؛ امروز مرا نزد پیروان مذاهب دیگر شرمسار مفرما!». ناگهان ابری متراکم، آسمان اصفهان را فرا گرفت و ساعتی بعد، ریزش باران به طور مداوم آغاز گردید و بدین گونه مردم از عوارض کاهش منابع آب و خشک سالی نجات یافتند.]

← حمایت از علما

آیت الله کرباسی نسبت به علمای دین و راویان حدیث، علاقه ای منبعث از باورهای مذهبی داشت و شدّت این اشتیاق در حدّی بود که وقتی در

ص: 234

قم به زیارت بارگاه مقدّس حضرت فاطمه معصومه (علیهاالسلام) می آمد، به حوالی مسجد امام حسن عسکری (علیه السلام) که می رسید، از کنار رودخانه کفش از پای بیرون می آورد و با پای برهنه به سوی صحن مطهر حرکت می کرد؛ هنگامی که از او پرسیدند: چرا با پای برهنه راه می روید؟ در پاسخ فرمود: «محدّثان و راویان حدیث خاندان عترت و طهارت در این منطقه مدفون هستند و اینجا مزار آن بزرگان است و دوست ندارم با کفش بر مرقد پاک شان گام نهم.»

از کارهای دیگری که قدرشناسی وی را نسبت به علمای سلف تأیید می کند، بازسازی مرقد صاحب بن عبّاد است. وی در معطوف ساختن توجه مردم به مقام و مرقد این عالم فاضل و وزیر شیعی، فعالیت زیادی نمود و بر این امر مداومت ورزید.

مسجدی که آیت الله کرباسی در آن به تدریس و وعظ مشغول گشت، از آثار صاحب بن عباد به شمار می رفت. بدن نام برده در محله باب دریه، که به نام باب طوقچی و گاه میدان کهنه خوانده می شود. به خاک سپرده شده است و آرامگاهش اکنون آباد بوده و به صورت حسینیه ای در آمده که عزاداران حسینی در آن به نوحه سرایی می پردازند.

و این همه به دلیل تلاش های تبلیغی آیت الله کرباسی است. احساس فروتنی در برابر آقا سید محمد باقر حجت الاسلام (سید شفتی) نمونه ای دیگر از احترام این فقیه برای مشاهیر شیعه و علمای اسلامی است و این تواضع و مقدم داشتن سید شفتی بر خود، در حالی بود که آیت الله کرباسی مرجعی نامدار و فقیهی عالی مقام بود و شهرت علمی اش در

آیت الله محمد ابراهیم کرباسی پس از مدّت هشتاد و یک سال و نوزده روز عمر با برکت، در شب پنج شنبه هشتم ماه جمادی الاولی 1261 هـ. ق.

مطابق 1224 هـ. ش رحلت نمود و پیکر مطهرش پس از غسل و کفن و مراسم تشییع با شکوه در برابر مسجد حکیم اصفهان (دری که به سوی بازار رنگرزان و میدان امام خمینی کنونی اصفهان گشوده می شود) دفن گردید و اینک مرقدش در میان بقعه ای مخصوص در وسط سنگ مرمری بلند واقع شده است. این بقعه به طرز هنرمندانه ای گچ بری شده که میان آن، مرقد آیت الله کرباسی است و قبور برخی از اولاد و احفادش نیز در آنجاست و هم اکنون مزاری معروف و زیارتگاه مردم است. زمین این مکان را سیّد شفقتی در زمان حیات آیت الله کرباسی خریداری نمود و به وی واگذار کرد.

محمدتقی برغانی

ملا محمدتقی برغانی معروف به شهید ثالث، از مشاهیر علمای مجاهد ایران در قرن دوازدهم و سیزدهم هجری است.

در 1172 ق در برغان از قوای قزوین به دنیا آمد. علوم مقدماتی و قسمتی از دروس سطح را نزد پدرش در برغان فراگرفت، سپس به قزوین رفت و در حوزه علمیه آن شهر به درس و بحث ادامه داد. آنگاه به قصد تکمیل مدارج علمی به شهرهای اصفهان و کربلا و قم سفر کرد و نزد استادان بزرگ آن روز به تحصیل پرداخت. به گفته خود او، در اصفهان بیشتر به فلسفه اشتغال داشته و فلسفه تدریس می کرده است. بزرگترین استاد او در فقه، سید

برغانی همچنین که با بدعت‌ها سخت مبارزه می‌کرد از اشاره به ضعف‌های حکومت نیز ابا نداشت. از صوفیه روزگار خود نیز به شدت انتقاد می‌کرد و به همین جهت حاج میرزا آقاسی، صدر اعظم محمدشاه، از او آزرده خاطر شد. گویا در صدد اخراج وی و دو برادرش از ایران برآمد، ولی شاه با این خواسته و اقدامات مشابه موافق نبود. شهرت عمده ملا محمدتقی از برخورد تاریخی و قاطعی سرچشمه گرفته که با جریان شیخیه و بابیگری داشته و در ایجاد اقامتش در قزوین روی داده است. این ماجرا از حوادث مهم تاریخ ایران و شیعه در عصر قاجار محسوب می‌شود. در سفری که شیخ احمد احسائی مؤسس فرقه شیخیه به ایران کرد، در بسیاری شهرها از او استقبال شد و شخص شاه نیز او را تجلیل کرد. از طرفی برخی افکار و عقاید انحرافی نیز از او در مجامع دینی و علمی نقل می‌شد. لذا با ورود او به قزوین (1240ق)، بنا به درخواست عده‌ای از علمای آن شهر و برخی شهرهای دیگر، محمدتقی برغانی، به نمایندگی معلما، احسائی را به مناظره طلبید، که حاصل آن تکفیر احسائی از جانب برغانی و در پی آن سوی سایر فقها بود. این واقعه که بیشتر مورخان و حتی خود شیخیه، تأثیر جدی و پر دامنه آن را گزارش کرده‌اند، به طرد احسائی انجامید و او ناگزیر ایران را به عزم سفر حج ترک گفت و پس از چندی درگذشت.

هرچند واکنش علنی برغانی، دشمنی مدافعان احسائی را برانگیخت، اما

اونه تنها از مخالف آشکار با این نحله دست نکشید بلکه با پیدایش بایبگری بر شدت و قوت مبارزه خود افزود و پیروان این فرقه را کافر شمرد و رشد و نفوذ آنان را به شدت کاهش داد.

شهادت

همین موضع گیری قاطع و علنی بود که موجب شد در سحرگاه 15 ذیقعدہ 1263 ق، هنگامی که طبق معمول در مسجد به عبادت مشغول بود، با ضربه های مهلک چند نفریابی از پا درآید. چون در راه دفاع از عقاید دینی کشته شده بود به «شهید ثالث» شهرت یافت و پیکرش با تجلیل فراوان به خاک سپرده شد. طرفداران او در شهرهای ایران و عتبات مجالس یادبودی برایش برپا کردند و شاعرانی نیز اشعاری به فارسی و عربی در رثای او سرودند.

آثار و مقام علمی

گذشته از تقوا و شهامت و بیان رسا، مقام علمی برغانی نیز مورد تأیید تراجم نویسان و دیگر دانشمندان بوده است، ولی شیخیه کرمان و هانری گُربن، اسلام شناس معاصر فرانسوی (که شدیداً تحت تأثیر افکار شیخیه قرار داشت و این مکتب را وجهه تکامل فلسفه اسلامی می داند) کوشیده اند تا جایگاه علمی او را انکار کنند و ادعا کرده اند که انتقاد و تکفیر صریح او از احساسی راه، همه علما، خصوصاً دانشمندان برجسته شیعه، قبول نکرده اند، با این همه، آثار علمی شایان توجهی از ملا محمد تقی در دست است که گواه بر قدرت علمی اوست، از جمله: منهج الاجتهاد، شرح کامل عربی بر شرایع الاسلام محقق حلی. تألیف این کتاب بیست و چهار جلدی در 1226 ق آغاز شد و چندین سال مداوم به طول انجامید. خوانساری

ص: 238

به شهرت این کتاب اشاره کرده و شیخ محمدحسن نجفی، در تدوین جواهر الکلام، در شرح قسمت جهاد، از این کتاب استفاده کرده است. در این کتاب، گاهی بر خلاف مشهور فقها، فتوا می دهد که خود قابل تأمل است. کتاب های دیگر او عبارتند از: شرح الشرایع در یک جلد، مجموعه ای در فقه به فارسی؛ حاشیه بر معالم؛ رساله فی الطهاره و الصلاه، رساله فی قضاء عن الاموات، ملخص العقاید، عیون الاصول (به صورت نقد بر قوانین الاصول محقق قمی)؛ مجالس المتقین و جز آن. برخی از این کتاب ها به خط مؤلف موجود است و از میان آنها مجالس المتقین، حاوی احکام، که آن را در 1258 ق به نام محمدشاه قاجار نوشته، چند بار چاپ شده است.

محمد حسن نجفی صاحب جواهر

محمدحسن نجفی

نام کامل: محمدحسن بن باقر بن عبدالرحیم بن محمد بن عبدالرحیم شریف اصفهانی

لقب صاحب جواهر

تاریخ تولد حدود 1202ق

زادگاه نجف اشرف

تاریخ وفات شعبان 1266ق

محل دفن محله عماره نجف

شهر وفات نجف

اطلاعات علمی

استادان سید محمد جواد عاملی، شیخ جعفر نجفی، شیخ موسی کاشف الغطاء و...

شاگردان سید حسین کوه کمره ای، ملا علی کنی، محمد ایروانی، شیخ جعفر شوشتری، سید اسدالله اصفهانی، عبدالحسین تهرانی و...

اجازه روایت از سید محمدجواد عاملی و شیخ جعفر کاشف الغطاء

تالیفات نجات العباد، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام و...

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی ساخت گلدسته های مسجد کوفه

ساخت بارگاه و صحن مسلم بن عقیل

ایجاد نهر از فرات تا نجف

حفر چاه در کوفه و نجف و وقف بر مردم و...

محمدحسن شریف اصفهانی (1202-1266ق) معروف به صاحب جواهر و محمدحسن نجفی، از فقهای اصولی شیعه در قرن سیزدهم در نجف. مهمترین اثر او کتاب جواهر

ص: 239

الکلام است و از این جهت در میان بزرگان شیعه به صاحب جواهر شهرت دارد. وی از شاگردان سید محمد جواد عاملی (صاحب مفتاح الکرامه) و شیخ جعفر کاشف الغطاء بود و درس وی پس از شریف العلماء مازندرانی، از مهمترین دروس حوزه نجف به شمار می آمد و عالمان و فضایی بسیاری در آن شرکت می کردند. به توصیه او، شیخ انصاری، زعامت و مرجعیت شیعیان را به عهده گرفت.

آثار

از شیخ محمدحسن تألیفاتی چند باقی مانده است که عبارتند از:

جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام

جواهر الکلام مهمترین و تأثیرگذارترین اثر صاحب جواهر است. این کتاب منبعی جامع در فقه استنباطی بوده که نظیر آن تاکنون به تحریر در نیامده است. نقل اقوال فقهاء و استدلال دقیق از نکات عمده قابل توجه در جواهر است. [این کتاب در بیان تمام فروع فقهی همانند بحار الانوار علامه مجلسی است. شیخ محمدحسن در 25 سالگی مشغول به تألیف شد و حدود سی سال از عمر خویش را صرف این اثر نمود و به سبب همین تألیف سترگ، ملقب به شیخ الفقهاء شد. این کتاب سرانجام در سال 1257 ق به اتمام رسیده است.

نجاة العباد

رسالة فی الزکاة والخمس

نجاة العباد فی يوم المعاد (رساله عملیه و فتاوی فقهی)

هدایة الناسکین (رساله ای درباره حج)

رساله ای در ارث

نمایی داخلی از مقبره صاحب جواهر

مرجعیت پس از صاحب جواهر

در رجب 1266 ق و اوج بیماری صاحب جواهر، بزرگان علمای نجف، به دعوت شیخ محمدحسن در منزلش گرد هم آمدند. صاحب جواهر امر می کند تا پیغام دهند ملامرتضی هم بیاید. در این مجلس صاحب جواهر رو

ص: 240

به ملا مرتضی کرده و وصیت می کند:

زمام امور دینی را که به من مربوط می شود، بعد از خود به شما می سپارم و این امانتی الهی نزد شماست. پس از من شما مرجع تقلید شیعیان خواهید بود.

محمدرضا مظفر درباره این انتقال مرجعیت نوشته است که «وقتی وارد مجلس شد ملا مرتضی بود و هنگامی که خارج شد، شیخ مرتضی انصاری و اذعان داشته که صاحب جواهر، شیخ مرتضی را هر چند در برابر بسیاری از سرشناسان نجف، ناشناخته بود، از جهت اعلییت و تقوا، به مرجعیت رساند.» [

شیخ مرتضی انصاری

شیخ مرتضی انصاری

زادروز 18 ذی الحجه، عید غدیر، 1214ق

زادگاه - ایران، دزفول

درگذشت در 18 جمادی الثانی 1281ق

آرامگاه حرم امام علی (ع)

محل زندگی عراق: نجف و کربلا و ایران: اصفهان

استادان حسین انصاری دزفولی، سید محمد مجاهد، شریف العلماء مازندرانی، ملا احمد نراقی، موسی کاشف الغطاء، علی کاشف الغطاء، محمدحسن نجفی

شاگردان میرزای شیرازی، محمدطه نجف، شیخ جعفر شوشتری، حبیب الله رشتی، سید حسین کوه کمره ای

نقش های برجسته فقیه، اصولی،

لقب شیخ انصاری

آثار کتاب رسائل (فرائد الاصول)، کتاب المکاسب المحرمه و...

خویشاوندان جابر بن عبدالله انصاری

آثار

کتاب المکاسب در موضوع علم فقه

فرائد الاصول (رسائل)

کتاب المكاسب

کتاب الصلاة

کتاب الطهارة

رساله ای در تقيه

رساله ای در رضاع

رساله ای در قضاء میت

رساله ای در مواسعه و مضایقه

رساله ای در عدالت

رساله ای در مصاهره

رساله ای در ملک اقرار

رساله ای در تبیین قاعده لاضرر و لاضرار

رساله ای در خمس

رساله ای در زکات

رساله ای در خلل صلوة

رساله ای در ارث

رساله ای در تیمم

رساله ای در قاعده تسامح

رساله ای در باب حجیت اخبار

رساله ای در قرعه

رساله ای در تقلید

رساله ای در قطع و جزم

رساله ای در ظن

رساله ای در اصالة البرائه

رساله ای

ص: 241

در مناسک حج

حاشیه بر مبحث استصحاب

حاشیه بر نجات العباد (رساله عملیه)

حواشی بر عوائد نراقی

حاشیه بر بغیة الطالب

اثبات التسامح فی ادلة السنن

التعادل و التراجیح

مرتضی انصاری دزفولی معروف به شیخ انصاری (1214-1281 ق) از فقیهان بزرگ شیعه در قرن سیزدهم قمری که بعد از صاحب جواهر، مرجعیت عامه یافت.

شیخ انصاری را «خاتم الفقهاء و المجتهدین» لقب داده اند. وی با نوآوری، علم اصول و به دنبال آن، فقه را وارد مرحله جدیدی کرد. کتاب های رسائل و مکاسب مهم ترین آثار او هستند. این کتاب ها از کتاب های درسی حوزه های علمیه شیعی است. به آثار وی، همچون آثار محقق حلی، علامه حلی و شهید اول، همواره توجه شده است و محققان بسیاری بر آنها شرح یا حاشیه نوشته اند.

او در سال 1281 ق در نجف درگذشت و در حرم امام علی (ع) دفن شد.

نسب، ولادت و درگذشت

مرتضی بن محمد امین در 18 ذی الحجه، عید غدیر، سال 1214 هجری قمری در دزفول به دنیا آمد. والدینش به مناسبت روز تولد، او را مرتضی نامیدند. نسب او به جابر بن عبدالله انصاری از صحابه پیامبر (ص) می رسد.

پدر او، محمد امین (متوفی 1248 ق) از علمای پرهیزکار و از زمره مبلغان دین بوده است. مادر شیخ دختر شیخ یعقوب فرزند شیخ احمد بن شیخ شمس الدین انصاری است. وی زنی پرهیزگار و متعبد بود و نوافل شب را تا هنگام مرگ ترک نکرده و در اواخر عمر که نابینا شده بود، شیخ مقدمات تهجد وی را فراهم می کرد و حتی گاهی آب وضویش را گرم می کرد. [نیازمند منبع] او قبل از تولد شیخ شیبی امام

ص: 242

صادق(ع) را درعالم رؤیا می بیند که قرآنی طلاکاری شده به او داد. معبرین خوابش را به فرزندى صالح و بلند مرتبه تعبیر کردند. از او نقل شده که همواره تلاش می کرده تا در هنگام شیر دادن به فرزندش با وضو باشد. او به سال 1279 ق. در نجف اشرف از دنیا رفت.

احترام به مادر و استخاره مادر شیخ انصاری

هنگامی که شیخ انصاری از عراق به ایران بازگشته بود، پس از اندکی تصمیم می گیرد برای استفاده از محضر علمای ایران به شهرهای دیگر سفر کند. اما مادر شیخ که پس از مدت‌ها فرزندش را در کنار خود می یافت اجازه مسافرت به او نمی دهد. شیخ نیز به احترام مادر مدتی سفر را به تعویق می اندازد تا مادرش را راضی نماید. بعد از صحبت‌های فراوان مادر شیخ تصمیم به استخاره می گیرد. در استخاره به قرآن این آیه نمایان می شود:

« وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ فَأَلْقَيْهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ »

«ما به مادر موسی الهام کردیم که: «او را شیر ده؛ و هنگامی که بر او ترسیدی، وی را در دریا (نیل) بیفکن؛ و نترس و غمگین مباش، که ما او را به تو باز می گردانیم، و او را از رسولان قرار می دهیم!»

به این ترتیب قلب مادر آرامش می یابد و به شیخ اجازه می دهد تا مسافرت علمی خود را آغاز کند

تحصیلات

شیخ انصاری از دوران کودکی قرآن و معارف اسلامی را فراگرفت. پس از فراگیری قرآن و ادبیات عرب به خواندن فقه و اصول نزد پسر عمویش شیخ حسین

ص: 243

انصاری پرداخت و در این دورشته، در جوانی به درجه اجتهاد رسید. در بیست سالگی به همراه پدر به عتبات عالیات در عراق مسافرت کرده، مورد توجه علامه مجاهد قرار گرفت و به تقاضای این عالم بزرگ در کربلا ماند. [7]

شیخ از این پس به مدت چهار سال در درس علامه مجاهد و شریف العلما شرکت جست. سپس شیخ انصاری در اثر حمله والی بغداد به کربلا به ایران مراجعت کرد. [8] اما پس از یک سال دوباره به کربلا بازگشت و قریب به دو سال دیگر در محضر شریف العلما شاگردی کرد. سپس به نجف رفته و به مدت یک سال از درس شیخ موسی کاشف الغطا استفاده کرد و بعد از این به ایران مراجعت کرد.

وی این بار به مدت سه یا چهار سال نزد عالم بزرگ ملا احمد نراقی در کاشان شاگردی کرد. شیخ در همین دوره به اصفهان رفته و با حجت الاسلام شفتی دیدار نمود. شیخ انصاری سرانجام دوباره در سال 1249 وارد نجف شد و نزد علی کاشف الغطا چند سالی شاگردی کرد و به این ترتیب به مقامات بسیار بلند علمی دست یافت.

اساتید

شیخ از محضر اساتید متعددی بهره جسته است که نام چند تن از آنان چنین است:

پسر عموی وی، شیخ حسین انصاری دزفولی (شاگرد صاحب ریاض)، تا سن 17 سالگی.

سید محمد مجاهد (از شاگردان وحید بهبهانی) او در سنین 18 سالگی، دو سال از محضر او بهره گرفته است.

شریف العلماء مازندرانی.

ملا احمد نراقی (صاحب «مستند الشیعه»)، به مدت 4 سال تمام در کاشان.

موسی کاشف الغطاء، به مدت یک سال.

ص: 244

علی کاشف الغطاء، به مدت 5 سال.

محمدحسن نجفی صاحب جواهر الکلام (مدت بسیار اندک).

شاگردان

شاگردان زیادی که شمار آنها را از 500 نفر تا 3000 نفر ثبت کرده اند، در محضر شیخ انصاری تربیت یافتند.

کنگره جهانی بزرگداشت دویستمین سالگرد تولد شیخ مرتضی انصاری، 23 تا 25 آذر 1373 ش، در مدرسه عالی تربیتی و قضایی طلاب (امروزه: دانشگاه قم) برگزار شد. اکبر هاشمی رفسنجانی، رئیس جمهور وقت، و همچنین علما و بزرگان حوزه علمیه قم از جمله ناصر مکارم شیرازی، عبدالله جوادی آملی، جعفر سبحانی، محمدهادی معرفت، احمد آذری قمی، محمدتقی جعفری، محمد مهدی آصفی و سید مصطفی محقق داماد، از سخنرانان این بزرگداشت بوده اند. در همین زمینه بیش از 70 اثر درباره رویکرد علمی و فقهی شیخ انصاری، توسط دبیرخانه کنگره بزرگداشت دویستمین سالگرد میلاد شیخ اعظم انصاری چاپ و منتشر شده است.

نپذیرفتن مرجعیت

نقل شده است که حتی بعد از این که صاحب جواهر او را جانشین خود معرفی کرد و همه نیز مرجعیت او را پذیرا شدند، خود امتناع ورزید و گفت، سعید العلماء مازندرانی که اکنون در مازندران است از من اعلم است.

طبق نقلی، پس از فوت حاج شیخ محمد حسن نجفی "صاحب جواهر"، مردم به شیخ انصاری مراجعه کردند و از او رساله عملیه می خواستند. شیخ انصاری فرمود: سعید العلماء مازندرانی که در بابل زندگی می کند از من، اعلم است و با بودن او، من رساله عملیه در اختیار مردم نمی گذارم. به همین جهت، خود شیخ انصاری نامه ای به سعید العلماء نوشته و از او خواستند که به نجف مشرف شود و زعامت حوزه علمیه تشیع را

ص: 245

سعیدالعلماء، در جواب نامه شیخ انصاری نوشت: درست است که من وقتی در نجف بودم و با شما مباحثه می کردم، از شما در فقه قوی تر بودم، ولی چون مدت‌هاست که در بابل زندگی می کنم و جلسه بحثی ندارم تارک شده ام، و شما را از خود اعلم می دانم؛ لذا باید مرجعیت را خود شما قبول فرمایید. شیخ انصاری در عین حال فرمود: من یقین به لیاقت خود برای این مقام ندارم، لذا اگر مولایم حضرت ولی عصر (ع) به من اجازه اجتهاد بدهند و مرا برای این مقام، تعیین کنند، من آن را قبول خواهم کرد!

روزی معظم له در مجلس درس نشسته بود و شاگردان هم اطرافش نشسته بودند، دیدند شخصی که آثار عظمت و جلال از قیافه اش ظاهر است وارد شد، به شیخ انصاری رو کرد و فرمود: نظر شما درباره زنی که شوهرش مسخ شده باشد چیست؟ (به خاطر این که مسخ در این امت، وجود ندارد این مساله، در هیچ کتابی عنوان نشده است!) لذا شیخ انصاری عرض کرد: چون در کتابها این بحث عنوان نشده، من هم نمی توانم جواب عرض کنم. فرمود: حالا به فرض یک چنین کاری انجام شد و مردی مسخ گردید، زنش باید چه کند؟!

شیخ انصاری عرض کرد: به نظر من اگر مرد به صورت حیوانات مسخ شده باشد، زن باید عدّه طلاق بگیرد و بعد شوهر کند، چون مرد زنده است و روح دارد، ولی اگر شوهر به صورت جماد در آمده باشد، باید زن، عدّه وفات بگیرد، زیرا مرد، به صورت مرده در آمده است.

آن آقا سه مرتبه فرمود: «انت المجتهد!»

انت المجتهد! انت المجتهد!» یعنی تو مجتهدی. و پس از این کلام، آن آقا برخاست و از جلسه درس بیرون رفت.

شیخ انصاری می دانست که او حضرت ولی عصر(ع) است و به او اجازه اجتهاد داده اند، لذا فوراً به شاگردان فرمود: این آقا را دریابید. شاگردان برخاستند و هر چه گشتند، کسی را ندیدند. لذا شیخ انصاری بعد از این جریان، حاضر شد که رساله عملیه اش را به مردم بدهد تا از او تقلید کنند.

ملاهادی سبزواری

ملا هادی سبزواری

زادروز 1212ق

زادگاه سبزواری

درگذشت 1289 ق - سبزواری

محل زندگی سبزواری، مشهد، اصفهان، کرمان

استادان ملا محمد ابراهیم کرباسی صاحب اشارات الاصول، شیخ محمد تقی صاحب هدایه المسترشدين، ملا اسماعیل درب کوشکی اصفهانی

شاگردان آخوند خراسانی، سید احمد ادیب پیشاوری، ملا اسماعیل عارف بجنوردی، شیخ عبدالاعلی سبزواری، ملا غلامحسین شیخ الاسلام، میرزا عباس حکیم و...

شناخته شده برای شارح فلسفه ملا صدرا

نقش های برجسته حکیم

سبک صدرایی

شهر خانگی سبزواری

لقب حکیم سبزواری، حاجی سبزواری، اسرار

آثار منظومه و شرح منظومه در حکمت، اسرار الحکم، حاشیه بر اسفار، هدایه الطالبین فی معرفه الانبیاء و الائمة المعصومین، النبراس فی اسرار الاساس، دیوان فارسی اشعار و...

آثار

منظومه و شرح منظومه در حکمت

اسرار الحكم

اسرار العباده

اصول الدين

الجبر و الختیار

حاشیه اسفار صدر المتألهین

حاشیه زبده الاصول شیخ بهایی

حاشیه شواهد الربوبیه صدر المتألهین

حاشیه مبدأ و معاد صدر المتألهین

حاشیه مفاتیح الغیب صدر المتألهین

حاشیه بر شرح سیوطی ابن مالک

حاشیه بر شوارق ، اثر ملا عبدالرزاق لاهیجی ، در فلسفه

هدایة الطالبین، در کلام

النبراس فی اسرار الاساس ، در فقه

شرح دعاء الصباح

مقیاس در فقه

شرح مثنوی ملای رومی

شرح

ص: 247

ملاهادی سبزواری (1212-1289 هجری قمری) متخلص به «اسرار»، حکیم، عارف و شاعر شیعی عصر قاجار و بزرگ ترین فیلسوف قرن سیزدهم، که در سبزواری متولد شد و در همانجا درگذشت. او گرچه مکتب مستقلی در فلسفه ندارد و بیشتر نظریه فلسفی ملا عبدالرزاق لاهیجی و ملا صدرا را توضیح و شرح داده است، اما منظومه او دوره کامل منطق و فلسفه است و جایگاه مهمی در مکتب صدرائی دارد. او هرچند یکی از مهم ترین شارحان فلسفه صدرائی است اما اختلاف نظرهایی نیز با او دارد؛ از جمله در علم خدا به ذات خویش، حادث بودن عالم امر، تفاوت حرکت با تحریک، جوهر دانستن برخی اقسام علم، قول به "معاد جسمانی و روحانی". منظومه مشهورترین اثر اوست که در آن حکمت و منطق را به نظم درآورده است.

دیدار با ناصرالدین شاه

ناصرالدین شاه در سبزواری به خانه اش رفت و بر روی حصیری که فرش اتاق تدریس بوده نشست و تألیف کتابی در اصول دین به زبان فارسی را درخواست کرد و بعد از رفتن پانصد تومان برایش فرستاد. حاجی نیمی از آن را به طلاب و نیم دیگر را به فقرا داد و مقرر کرد که به سادات دوبرابر بدهند.

نویسنده ریحانة الادب به یک واسطه از خود ناصرالدین شاه نقل می کند که او در اثنای مسافرت به اروپا در تبریز توقف کرد. موقع بازدید از یکی از علمای متمکن آن شهر به او

(به زبان ترکی) گفت: در این مسافرت به هر شهری که وارد می شدیم، اهالی آن شهر حسب الوظيفه استقبال می کردند؛ ولی ملاحظه می شود که شاه و وزیر نمی شناسد؛ گذشته از استقبال حتی به دیدن ما هم نیامد. شاه می گوید: من این کار را بسیار پسندیدم و گفتم اگر او شاه نمی شناسد، شاه او را می شناسد. بعد از تعیین وقت، روزی نزدیک ناهار فقط با یک پیش خدمت به خانه حاجی رفتم تا با وی ناهاری خورده باشم. بعد از پاره ای مذاکرات متفرقه، گفتم که خداوند تمامی نعمت ها را در حق من تکمیل کرده و هر نعمتی شکر مناسب خود را لازم دارد؛ چنان که شکرانه علم، تدریس و ارشاد بندگان، شکرانه مال، دستگیری از فقرا و شکرانه قدرت و سلطنت نیز انجام احتیاجات مردم است. از شما خواهش می کنم که مرا خدمتی مقرر کنید که به انجام آن، شکرانه نعمت سلطنت را به جای آورده باشم. حاجی اظهار بی حاجتی کرد و اصرار من فایده ای نداشت تا آن که گفتم شنیده ام شما زمینی زراعتی دارید. خواهش می کنم برای آن مالیات دولتی ندهید که لااقل به این خدمت جزئی موفق بوده باشم. آن را نیز با عذر موجهی رد کرد و گفت: کتابچه مالیات دولتی هر ایالتی به لحاظ کمی و کیفی صورتی قطعی گرفته که اساس آن با تغییرات جزئی به هم نمی خورد. اگر من مالیاتم را ندهم ناچار مقدار آن از طرف والی مالیات بین سایر مردم سرشکن خواهد شد و ممکن است قسمتی از آن به بیوه زن یا یتیمی تحمیل شود. اعلی حضرت همایونی راضی نباشند که تخفیف یا معافیت مالیات من سبب تحمیل

بر یتیمان و بیوه زنان باشد. به علاوه، دولت مخارج هنگفتی دارد که تأمین آن وظیفه حتمی افراد ملت است، ما با رضا و رغبت خودمان این مالیات را می دهیم.

شاه می گوید: من گفتم که بفرمایید ناهاری بیاورند تا خدمت شما صرف طعامی هم کرده باشیم. حاجی به خادمش امر کرد ناهار را بیاورد. خادم یک سینی چوبین با نمک و دوغ و چند قاشق و چند عدد نان پیش ما گذاشت، حاجی نخست آن نان ها را بوسید و بر رو و پیشانی گذاشت، بعد آن ها را خرد کرده و توی دوغ ریخت. یک قاشق پیش من گذاشته و گفت شاهها بخور که نان حلال است. زراعت و جفت کاری آن، دسترنج خودم است. شاه می گوید: من یک قاشق خورم، دیدم خوردن آن برایم دشوار است. بعد از اجازه از حاجی مقداری از نان ها را به دستمال بسته و به پیشخدمت دادم که در مریضی یکی از افراد خانواده سلطنتی از آن نان ها استسفا کنند.

شیخ علی خاقانی

ابوالحسن علی بن حسین خاقانی

علی بن حسین خاقانی، مشهورترین فرد از خاندان خاقانی و از نوادر روزگار خود در زهد و تقوا بود.

علی بن حسین بن عباس خاقانی، مشهورترین فرد این خاندان است. علی در حدود 1245 یا 1255 در نجف به دنیا آمد.

اساتید وی

پس از فراگیری مقدمات علوم دینی نزد پدرش، دروس عالی فقه و اصول را از فقهای چون شیخ مرتضی انصاری، میرزا محمدحسن شیرازی معروف به میرزای شیرازی، محمدحسین کاظمی و حاج ملاعلی تهرانی آموخت و از برخی از آنان اجازه اجتهاد و روایت گرفت. مدتی نیز در کربلا از محضر شیخ

ص: 250

زین العابدین مازندرانی بهره برد.

شاگردان

پسرانش، شیخ حسن و شیخ حسین و نیز محمدحسین کاشف الغطا، شیخ آقا بزرگ طهرانی و سیدشهاب الدین مرعشی نجفی از او اجازه روایت داشتند.

شخصیت علمی و اخلاقی

شیخ علی خاقانی در نجف حلقه درس تشکیل داد. وی در فقه، اصول، حدیث و رجال تبحر داشت و از مشهورترین علمای نجف بود. زهد و ورع و حسن معاشرت وی را با مردم بسیار ستوده اند.

آثار

از جمله آثار اوست، شرح اللمعة الدمشقیة، ذخيرة الآخرة فی فقه العترة الطاهرة، زادالمحشر فی شرح الباب الحادی عشر، رساله هایی در فقه و اصول که تقریرات درس استادان اوست و برخی از آن ها را به توصیه آنان نگاشته است، رساله عملیه و حاشیه بر چند کتاب فقهی و اصولی.

کتاب رجال آل خاقانی

مشهورترین اثر او رجال آل خاقانی، در علم رجال، حاشیه ای است بر التعلیق البهبهانی اثر آقا محمدباقر بهبهانی همراه با اضافاتی بر آن. این کتاب که از منابع مهم علم رجال به شمار می رود، با تحقیق محمدصادق بحرالعلوم و مقدمه نوه اش حسین بن حسن خاقانی در 1388/1968 در نجف چاپ شد.

فرزندان

دو پسر شیخ علی خاقانی، حسن و حسین نیز از عالمان دینی بودند. شیخ مهدی حرزالدین

نواده دختری شیخ علی خاقانی است.

وفات

او در 1334 در نجف درگذشت و در صحن حرم امام علی (علیه السلام) به خاک سپرده شد.

قرن چهاردهم

میرزای شیرازی

سید محمدحسن شیرازی

انام كامل: سيد محمد حسن حسينى

لقب ميرازى بزرگ ميرازى مجدد

تاريخ تولد 1230ق

زادگاه شيراز

محل زندگى اصفهان، نجف

تاريخ وفات 1312ق

محل دفن حرم امام على (ع)

اطلاعات علمى

استادان شيخ انصارى و صاحب جواهر

شاگردان شيخ فضل الله نورى، عبدالكريم حائرى يزدى، ميرزاي دوم، آخوند خراسانى

ص: 251

سید محمدحسن حسینی (1230 - 1312ق) مشهور به میرزای شیرازی، میرزای بزرگ و میرزای مجلّد، از مشهورترین مراجع تقلید شیعه در قرن چهاردهم و صادرکننده فتوای تحریم تنباکو. برخی او را «احیاگر قدرت فتوا» دانسته اند. پس از درگذشت شیخ مرتضی انصاری در سال 1243ش، به مرجعیت عام شیعه رسید و تا پایان عمر خود به مدت سی سال مرجع واحد شیعیان بود. میرزای شیرازی در 82 سالگی در سامرا درگذشت و در حرم امام علی(ع) در نجف دفن شد.

مرجعیت

پس از درگذشت شیخ انصاری در سال 1281ق، شاگردان نزدیک او از جمله میرزا حسن آشتیانی، حسن نجم آبادی، میرزا عبدالرحیم نهاوندی و میرزا حبیب الله رشتی برای معرفی مرجع تقلید جدید، شورایی تشکیل دادند و به پیشنهاد میرزای آشتیانی، همگی بر صلاحیت میرزا محمدحسن شیرازی صحنه نهادند. [20] میرزای شیرازی ابتدا مخالف مرجعیت خود بود و حسن نجم آبادی را شایسته می دانست، اما سرانجام با اصرار علما و فقها، مرجعیت شیعیان را پذیرفت.]

فقها و اصولیان، جایگاه علمی میرزای شیرازی را با استادش شیخ انصاری مقایسه کرده و برخی وی را برتر از شیخ دانسته اند.

تأسیس حوزه علمیه سامرا

تحریم تنباکو

پاسخ میرزای شیرازی در مورد مصرف تنباکو پس از قرارداد رژی

یکی از مهمترین حوادثی که در ایام زعامت او رخ داد، نهضت تحریم تنباکو بود. پس از اعطای امتیاز انحصار توتون و تنباکو به کمپانی رژی در چهار شهر ایران، مردم به پیشتازی چهار تن از شاگردان میرزای شیرازی، دست

به اعتراضات گسترده ای زدند. شیخ فضل الله نوری در تهران، آقاجفی اصفهانی در اصفهان، سید علی اکبر فال اسیری در شیراز و میرزا جواد مجتهد تبریزی در تبریز، رهبران این قیام بودند. [حکم تاریخی او درباره انحصار تنباکو در زمان ناصرالدین شاه، چنان مردم را به صحنه کشاند که شاه قاجار، مجبور به فسخ قرارداد تنباکو شد متن حکم بدین شرح است: «بسم الله الرحمن الرحيم اليوم استعمال تنباکو و توتون بآی نَحْوِ کَانَ در حکم محاربه با امام زمان علیه السلام است. حَرَّزَهُ الْاَقْلُ محمد حسن الحسینی.»

شاگردان

بسیاری از چهره های برجسته تشیع، از شاگردان میرزای شیرازی بوده اند. برخی از این شاگردان عبارتند از:

میرزا محمد تقی شیرازی، مشهور به میرزای شیرازی دوم یا میرزای شیرازی کوچک

عبدالکریم حائری یزدی، بنیانگذار حوزه علمیه قم

میرزا حسین نائینی، در اواخر عمر میرزای شیرازی، کاتب و نویسنده او بود.]

شیخ فضل الله نوری

محمد کاظم خراسانی

سید محمد کاظم یزدی]

میرزا حسین نوری

سید اسماعیل صدر

محمد تقی آقا نجفی اصفهانی

سید علی اکبر موسوی خوانساری

میرزا اسماعیل شیرازی (پسرعموی میرزای شیرازی)

سید علی اکبر فال اسیری

سید حبیب الله برهانی

میرزا محمد ارباب قمی

شیخ جعفر شوشتري

جعفر شوشتري

نام کامل: جعفر شوشتری

تاریخ تولد 1230 قمری

زادگاه شوشتر

تاریخ وفات 28 صفر 1303 ق

محل دفن نجف

اطلاعات علمی

استادان شیخ انصاری، شیخ جعفر کاشف الغطاء، شریف العلمای مازندرانی

تالیفات خصایص الحسینیه

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی ارتباط با ناصرالدین شاه

اجتماعی مخالفت با شبیه خوانی، درخواست از شاه برای تعطیلی جمعه و تلاش برای رفع مشکلات مردم

شیخ جعفر شوشتری از مجتهدان و منبریان مشهور قرن 13 و 14 قمری در ایران و نویسنده کتاب الخصائص الحسینیه در شرح زندگانی امام حسین(ع) و اهمیت و آفات عزاداری امام

ص: 253

حسین(ع) است. مواعظ او بر مردم تأثیرگذار بود. کنگره بزرگداشت وی در سال 1389 ش در شوشتر برگزار شد.

تألیفات

آثاری از شیخ بر جای مانده که هر کدام، دلیلی بر علو مقام علمی و عملی آن عالم ربانی است. از آن جمله:

1. منهج الرشاد.

2. الخصایص الحسینیه: این کتاب، در پی رویای صادق صادق شیخ بوده است.

3. دمع العین.

4. لوائح اللوحین.

5. فیوضات مسعودیه.

6. الدر النضید فی خصایص الحسین الشہید.

7. اصول دین.

8. مجالس المواعظ.

9. فواید الشماهد و نتایج المقاصد.

آثار

از شیخ جعفر شوشتری آثاری باقی مانده است؛ از جمله:

فواید المشاهد

خصایص الحسینیه

سخنرانی های شیخ جعفر شوشتری در ماه محرم الحرام شامل چهارده مجلس

بیست و سه مجلس

منهج الرشاد

خصوصیات اخلاقی

محدث نوری در (دارالسلام)، به نقل از خود آن مرحوم آورده که: بعد از فراغ از تحصیل و حصول درجه اجتهاد از نجف اشرف، به وطن

خویش مراجعت و مشغول به تبلیغ احکام بودم. و چون در وعظ و منبر مهارتی نداشتم، ماه مبارک رمضان از تفسیر صافی، و ایام عاشورا از روی کتاب روضة الشهداء ملا حسین کاشفی قرائت می کردم. سال اول به این منوال گذشت و محرم رسید. شبی فکر نمودم تا کی از روی کتاب بخوانم. در این خیال رفتم که دیگر از کتاب در منبر مستغنی شوم. ملول شده به خواب رفتم. در خواب دیدم گویا (کربلا) هستم و همان موقعی است که حضرت اباعبدالله (علیه السلام) در آن سرزمین نزول اجلال فرموده. (من در خیمه آن حضرت رفته، سلام کردم. حضرت مرا در نزد خویش نشانده، و

ص: 254

به حبیب بن مظاهر اسدی فرمود که: فلانی میهمان ماست اما از آب چیزی نزد ما نیست، ولی آرد و روغن داریم، بر خیز و طعامی برای او تهیه کن. در آن دم، حبیب بر خاسته طعامی درست نموده، آورده جلو من گذاشت. من چند لقمه کوچکی از آن طعام تناول کردم و از خواب بیدار شدم. اینک از برکت آن طعام به اخبار مصایب و لطایف و کنایات آثار ائمه صلوات الله علیهم اجمعین مطلع گشته ام.

نقل آیت الله شیرازی

آیت الله شیرازی بیان داشته است:

در جریان سفر مرحوم شوشتری به ایران، هنگامی که ایشان وارد تهران گردید، انبوه مردم از جمله سفیر کشور روسیه به ملاقات ایشان رفتند. مردم تقاضای موعظه کردند و مرحوم شوشتری بنا به اصرار مردم، سرش را بلند کرد و فرمود: «مردم! آگاه باشید که خدا در همه جا حاضر است و به نهفته سینه ها داناست.» «إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» (هود/5). این فراز تکان دهنده و کوتاه، اثری عمیق در مردم نهاد؛ به گونه ای که اشکها روان شد و قلبها تپید و مردم دگرگون شدند. سفیر روسیه در نامه ای به امپراطوری روس در این مورد نوشت: «تا هنگامی که این قشر روحانیون راستین مذهبی، در میان مردم باشند و مردم از آنان پیروی کنند، سیاست ما کاری از پیش نمی برد؛ چرا که وقتی یک جمله شوشتری در یک مجلس عظیم، این گونه دگرگونی ایجاد می کند، روشن است که دستورات و فتوهای آنان چه خواهد کرد.»

سخن آقا بزرگ

آقا بزرگ تهرانی در نقباء البشر می نویسد:

«حاج شیخ جعفر شوشتری فرزند حسین شوشتری، از بزرگان علما و اجلاء فقها

ص: 255

و مشاهیر دانشمندان و از فراخوانان به سوی خدا و دعاة الی الله در عصر خود بوده است.»

بزرگداشت

کنگره بزرگداشت شیخ جعفر شوشتری با مشارکت انجمن آثار و مفاخر فرهنگی کشور، پنج شنبه 7 بهمن 1389 ش در شوشتر برگزار شد

میر حامد حسین

میر حامد حسین هندی

مقبره میر حامد حسین هندی

زادروز 5 محرم 1246ق

زادگاه لکهنو هند

درگذشت 18 صفر 1306ق

محل زندگی هند

استادان سید محمدقلی موسوی هندی

آثار عبقات الانوار

الشریعة الغراء

شوارق النصوص

اسفار الانوار

خویشاوندان سید محمدقلی موسوی هندی

خاندان میرحامد حسین اصلتشان از نیشابور بود که یکی از اجدادش در قرن هفتم به سبب حمله مغول به هندوستان هجرت کرد و در شهر کنتور اقامت کرد.

سید مهدی ابوظفر معروف به میرحامد حسین هندی (1246-1306ق) از سادات و علمای شیعه قرن سیزدهم در هند است. میرحامد حسین آثاری در دفاع از تشیع از جمله چندین ردیه بر کتاب های ضدشیعی نگاشت. مشهورترین کتاب او عبقات الانوار است که آن را با هدف اثبات امامت و دفاع از ولایت امیرالمومنین نوشته است.

تحصیلات و خدمات علمی

میرحامد حسین، تعلیم را از 6 سالگی با رفتن به مکتب خانه آغاز کرد. به گفته پدرش در 17 ربیع الاول 1252 ق به مکتب رفت و نزد شیخ کرمعلی خواندن را شروع کرد. [4] اما پس از مدت کوتاهی پدرش عهده دار تعلیم وی گردید و تا 14 سالگی مبادی علوم و علم کلام را از وی آموخت.

او مقامات حریری و دیوان متنبی را نزد مولوی سید برکت علی حنفی و نهج البلاغه را نزد مفتی سید محمدعباس تستری خواند. علوم شرعیہ را نزد سلطان العلماء سید محمد بن دلدار علی و برادر وی سید العلماء سید حسین

ص: 256

بن دلداری - که هر دو از علماء بزرگ شیعه در هند بودند - و علوم عقلیه را نزد فرزند سید مرتضی سید العلماء، ملقب به خلاصه العلماء فرا گرفت.

او بر کتاب مناہج التدقیق که از تصنیفات استادش سید العلماء بود، حاشیه نوشت. سپس به تصحیح و نقد تصانیف پدرش از جمله فتوحات حیدریه، رساله تقیه و تشیید المطاعن پرداخت. و استقصاء الافحام را در رد کتاب منتهی الکلام مولوی حیدرعلی فیض آبادی نگاشت در حالی که مؤلف کتاب می گفت کسی نمی تواند جواب کتاب مرا بنویسند. پس از آن به تألیف کتاب شوارق النصوص پرداخت و سپس مشغول تألیف عبات الانوار شد.

در سال 1282 ق عازم سفر حج و سپس عبات عالیات شد و پس از بازگشت حاصل کار علمی خود را در قالب کتاب أسفار الانوار عن وقایع أفضل الاسفار گردآورد.

گفته شده بر اثر نوشتن بسیار، دست راستش از کار افتاد و در اواخر با دست چپ می نگاشت [و گاهی املا می کرد و دیگران می نوشتند. [نیازمند منبع] همچنین گفته شده در اواخر عمر نمی توانست بنشیند و به پشت می خوابید، کتاب را روی سینه اش می گذاشت و مطالعه می کرد یا می نوشت.

کتابخانه او (کتابخانه ناصریه) در لکهنو کتب شیعه و غیر شیعه بسیاری را جمع کرده است. صاحب اعیان الشیعه تعداد کتاب ها را بیش از سی هزار کتاب خطی و چاپی می شمارد. [8] میرزا احمد کاظمینی تعداد کتب را بیش از چهل و یک هزار ذکر کرده است. [9] این کتابخانه همچنان پابرجاست.

آثار

نوشتار اصلی: آثار میر حامد حسین

نرم افزار مجموعه آثار میر حامد حسین

میرحامد حسین تألیفات زیادی در موضوعات گوناگونی دارد. برخی کتاب های وی، پاسخ به ردیه هایی علیه

ص: 257

مذهب تشیع است. او در کلام، فقه، سفرنامه، شعر و... کتاب نگاشته است. مشهورترین کتاب او «عبقات الانوار» است. رجالیان شیعه از جمله آقا بزرگ تهرانی [سید محسن امین و صاحب ریحانه الادب] از میرحامد حسین تمجید کرده اند. گفته شده عمده این تمجیدها ناظر به نگارش عبقات الانوار است. علامه امینی در موارد متعددی در الغدیر از میرحامد حسین و کتابش عبقات الانوار سخن گفته است. [از جمله در جلد نخست الغدیر، در فصل «المؤلفون فی حدیث الغدیر» عبقات الانوار را مطرح کرده و نویسنده آن را ستوده است.]

موسسه نور، نرم افزار مجموعه آثار میر حامد را منتشر کرده است این نرم افزار متن کامل 8 عنوان کتاب در 50 جلد از آثار میر حامد حسین و دیگر منابع در موضوع کلام اسلامی، به ویژه بحث امامت و ولایت را دربردارد.

سید محسن امین کتاب «الشريعة الغراء»، «الشعلة الجواله؛ در سوزاندن مصاحف در زمان عثمان»، «شمع المجالس» معروف به شمع و دمع (قصائدی در رثاء سیدالشهداء به زبان فارسی)، «الطارف» (مجموعه ای از معماها) و «الظل الممدود و الطلح المنضود» را جزو آثار میرحامد حسین ذکر می کند؛ [اما به گفته سید نعمت الله جزائری این تألیفات، آثار سید محمد عباس شوشتری، استاد میر حامد حسین بوده که به اشتباه به میرحامد حسین نسبت داده شده اند.

محدث نوری

میرزا حسین نوری

نام کامل حسین بن محمد تقی بن علی محمد نوری طبرسی

لقب محدث نوری، حاجی نوری

زادروز 18 شوال سال 1254ق

زادگاه نور ایران

تاریخ درگذشت 27 جمادی الثانی 1320ق

آرامگاه حرم امیرالمؤمنین

استادان شیخ مرتضی انصاری، میرزای شیرازی

مولی محمد علی محلاتی

شاگردان شیخ عباس قمی، آقا بزرگ تهرانی

مولی محمد تقی

ص: 258

شیخ میرزا حسین بن محمد تقی بن علی محمد نوری طبرسی (1254-1320ق) معروف به محدث نوری و حاجی نوری از محدثان شیعه در قرن چهاردهم هجری بود. شهرت محدث نوری بیشتر به سبب تالیف کتاب مستدرک الوسائل و به ویژه کتاب فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب است. او در کتاب اخیر کوشیده تا با استفاده از پاره ای روایات ثابت کند که قرآن کریم گرچه عیناً کلام الهی است و چیزی بر آن افزوده نشده و تغییر نکرده اما آیاتی از آن پیش از جمع آوری به دلایلی حذف شده (تحریف به نقصان) و آنچه حذف شده، نزد اهل خود محفوظ است. انتشار این کتاب، باعث درسرهایی برای محدث نوری شد و اعتراض عالمان شیعه و سنی را برانگیخت و آثار بسیاری در رد این نظریه نوشتند.

وفات

نوری در شب چهارشنبه 27 جمادی الثانی در سال 1320ق در نجف درگذشت و در صحن حرم امیرالمؤمنین (ع) به خاک سپرده شد. [4] مراتب علمی و تقوای او را عالمان دینی و شاگردانش بسیار ستوده اند.

احیای پیاده روی اربعین

در زمان شیخ انصاری سنت زیارت امام حسین (ع) با پای پیاده رواج داشت و بسیاری از بزرگان و علما با پای پیاده به زیارت کربلا می رفتند؛ اما مدتی بعد این سنت به فراموشی سپرده شده بود و محدث نوری این سنت را دوباره زنده کرد

سید مرتضی کشمیری

سید مرتضی رضوی کشمیری

یکی از علمای عامل که شخصیت و سیره او همواره مورد توجه و اعجاب اهل نظر بوده، آیت الله سید مرتضی کشمیری است. ذکر فضائل و مناقب

او ورد زبان بزرگانی از اهل معرفت و نقل محافل اهل سلوک بوده و هست و خواهد بود.

سید مرتضی رضوی کشمیری در هشتم ربیع الاول سال 1268 هـ - ق در ایالت کشمیر، در خانواده ای روحانی از سلسله سادات رضوی، به دنیا آمد.

سید مرتضی کشمیری از نوادگان امام رضا - علیه السلام - بوده که نسبش با چند واسطه درخشان به آن حضرت می رسد، از این رو به «رضوی» مشهور است.

تألیفات

سید مرتضی کشمیری، دارای مهارت و تخصص کافی در تمام رشته های علوم اسلامی بود از این رو علاوه بر تدریس، به نگارش در آن زمینه نیز پرداخت. گرچه بیشتر آن ها در حد دست نوشته باقی ماند. به هر حال تألیفات و دست نوشته های آن دانشمند اسلامی را تحت عنوان های ذیل می توان معرفی کرد:

اعلام الاعلام فی علم الرجال

حاشیه علی القوانین

حاشیه علی ریاض المسائل سید علی طباطبایی

تعلیقه علی شرح الهدای للقاضی میبیدی

حاشیه علی شرح اللمعه

تعلیقه علی تقویم المحسنین

رساله فی اعمال الهندسه

شرح علی التحریر سلطان الحکماء

شرح علی صفحه الاسطرلاب للبهایی

رساله فی البعد بین البلاد

تعلیقه علی الحاشیه للمولی غلام یحیی

تعلیقه علی الحواشی میر زاهد علی شرح التهذیب

تعلیقه علی شرح التلخیص الجغمینی

بحث فى الاسطرلاب

تعليقه على شرح لسلطان الحكماء

ملحق الرساله فى البعد بين البلاد

شرح عباره المنهاج للمولى الكرباسى حول القبله

تعليقه على رساله ابن فهد حلى

تعليقه على أمل الآمل للحر العاملى

شرح مبحث الزوال

رساله فى شرح روايه عبدالله بن سنان من اصحاب الصادق - عليه السلام -

تعليقه على رساله خلاصه

ص: 260

الحساب للشيخ البهائي

تعليقه على منتخب الاتحاف للسيوطي

تعليقه على شرح درايه الحديث للشهيد الثاني

تسليک النفس الی جانب القدس

شاگردان

سید مرتضی کشمیری، جامع علوم عقلی، علوم نقلی و دارای کمالات معنوی ویژه ای بود از این رو شاگردان فراوانی در مکتب علمی خود از قبیل فقه، اصول و اخلاق پرورش داد که هر کدام از آن ها در عصر خویش از مفاخر و بزرگان عالم اسلام به حساب آمدند. از جمله این شاگردان:

حاج آقا حسین طباطبایی قمی

میرزا جواد آقا ملکی تبریزی

سید محمود مرعشی نجفی ( )

سید محمد حسین غزنوی

شیخ حسن علی نخودکی اصفهانی

شیخ عبدالکریم حائری یزدی

شیخ آقا بزرگ تهرانی

شیخ محمد حسین غروی اصفهانی

شیخ علی اکبر نهاوندی

سید شهاب الدین مرعشی نجفی

عبدالحسین شیرازی.

مشکل گشا حضرت زهرا - علیها السلام -

در کربلا یکی از طلاب علوم دینی، آیت الله عارف، سید مرتضی کشمیری را به حجره خود دعوت نمود و او نیز قبول کرد. آن طلبه همراه آیت الله کشمیری به سوی حجره اش راهی شد، به در حجره رسیدند. دیدند در حجره بسته است. چرا که هم حجره ای او در راقفل و کلید

را با خود برده بود. آن طلبه از این واقعه بسیار ناراحت شد، از آیت الله کشمیری عذر خواهی کرد و گفت: اگر اجازه دهید قفل را بشکنم. آیت الله کشمیری فرمود: مشهور است که اگر نام مادر حضرت موسی - علیه السلام - را بر قفل و در بسته بخوانند، بدون کلید باز می شود. قطعاً نام و مقام مادر ما حضرت زهرا - علیها

ص: 261

السلام - از نام و مقام مادر حضرت موسی - علیه السلام - بالاتر است. از این رو دستش را بر روی قفل در حجره گذارد و گفت: یافاطمه. که قفل فوراً باز شد.

← دعا برای مریض

مرحوم سید محمد نصیر آبادی نقل می کند: «هنگامی که آیت الله سید مرتضی کشمیری در عراق بود، یکی از دوستانم به نام نواب مولوی سید اصغر حسین، به بیماری سختی مبتلا گردید؛ به طوری که از معالجه نتیجه نگرفت.

شبی در عالم رؤیا دیدم در باغ سبز و خرمی هستم و در آن جا قصر با شکوهی وجود دارد. چون در فکر درمان سید اصغر حسین بودم، تصمیم داشتم از آن باغ بیرون آیم، ناگاه صدایی از آن باغ شنیدم که می گفت: کجا می روی؟ برای پرستاری از سید اصغر حسین می روم. او گفت: چرا به محضر سید مرتضی کشمیری نمی روی تا برای سید اصغر دعا کند؟ گفتم: او در کجاست؟ گفت: در میان همین قصر است. در عالم خواب به طرف قصر رفته و وارد قصر شدم سید مرتضی را در مصلاهی قصر دیدم. سلام کردم، جواب سلام مرا داد و لبخند زد. عرض کردم: برای شفای سید اصغر حسین دعا کنید. ایشان دعا کرد من از قصر بیرون آمادم. ناگاه از خواب بیدار شدم. دریافتم که اول اذان صبح است. وضو گرفتم و نماز خواندم و سپس به خانه سید اصغر حسین رفتم. دیدم آیت الله سید مرتضی کشمیری به عیادت ایشان آمده و در کنار بستر سید اصغر حسین نشسته است، ماجرای خواب خود را برای آقا نقل

ص: 262

کردم و تقاضای دعا برای شفای سید اصغر حسین نمودم، سید مرتضی گریه کرد و فرمود: شاید شخصی دیگری را دیده ای و به من فرمود: موضوع را مخفی بدار. برای شفای سید اصغر حسین دعا کرد، به طوری که او همان روز شفای کامل پیدا کرد.

آیه الله مرعشی

آیت الله مرعشی نجفی نیز او را به جامعیت در علم و عمل و گستردگی اطلاع و آگاهی نسبت به اخبار، آگاه به مبانی فلسفی و سایر علوم اسلامی توصیف می کند.

وفات و مدفن

آیت الله عارف سید مرتضی کشمیری بعد از سال ها تحصیل، تدریس و تهذیب نفس، در تاریخ 13 شوال سال 1323 هـ - ق. در شهر مقدس کاظمین دار فانی را وداع گرفت و به دیار باقی شتافت. پیکر پاک او بعد از غسل و کفن و اقامه نماز بر آن، به کربلای معلی انتقال داده شد و بعد از تشییع در حجره سوم بیرون از باب زینبیه موسوم به حجره کابلیه به خاک سپرده شد.

شیخ فضل الله نوری

شیخ فضل الله نوری

زادروز 2 ذی الحجه 1259 ق.

زادگاه - کجور

درگذشت 13 رجب 1327 ق.

آرامگاه قم، حرم حضرت معصومه (س)

محل زندگی سامرا، تهران

استادان شیخ راضی آل خضر، میرزا حبیب الله رشتی و سید محمدحسن شیرازی

شاگردان علامه محمد قزوینی، ملاعلی مدرس

شناخته شده برای مشروطه مشروعه

نقش های برجسته از پیشروان جنبش مشروطه ایران

فضل الله کجوری، مشهور به شیخ فضل الله نوری (1259/1327 ق)، از مجتهدان طراز اول در تهران و از پیشروان جنبش مشروطه ایران بود. وی با پشتیبانی آخوند خراسانی، اصل دوم ممتن قانون اساسی مشروطه مبنی بر تشکیل هیات نظار را به تصویب مجلس شورای ملی رساند

ولی به دلیل اختلاف با دیگر نمایندگان درباره برخی از اصول متمم قانون اساسی مشروطه، از مجلس کناره‌گیری کرد و با راه اندازی جریانی که مشروعه خواهان نام گرفت، اعتراضات شدیدی بر مشروطه خواهان و مشروطیت وارد کرد.

شیخ فضل الله با همراهی کردن مخالفین مشروطه در ماجرای به توپ بستن مجلس، جمع آوری امضا از علما برای عدم بازگشایی مجلس بعد از بمباران آن توسط محمدعلی شاه و نوشتن رساله‌هایی از جمله رساله حرمت مشروطه، مخالفت شدید مشروطه خواهان را به خود جلب کرد.

وی پس از دوره استبداد صغیر و فتح تهران به دست مشروطه خواهان در دادگاهی محاکمه و سرانجام اعدام شد.

آثار

درر التنظيم، (منظومه ای حدود 500 بیت درباره 25 قاعده فقهیه که آغاز سرودن آن 1279ق. و پایان آن 1280ق. در تهران بوده است). [43]

رسالة المشتق (تقریر درس استادش سید شیرازی است که در 1305ق. در ضمن رسائل شیخ انصاری چاپ شده است). [44]

حرمة الاستطراق الى مكة عن طريق جبل. (چاپ شده در سال 1320ق.) [44]

الصحيفة المهدوية أو القانمية، (شامل دعا‌های امام مهدی (عج) که در سال 1302ق در سامراء گردآوری شده است و دایمی اش محدث نوری تقریظی بر آن نوشته و به نویسنده اجازه روایت داده است). [44]

تذكرة الغافل و ارشاد الجاهل، (در نقد مشروطیت، چاپ شده در 1326ق.) [44]

رسالة فی قاعدة ضمان الیّد، (چاپ شده در 1414ق. در ضمن کتاب «اشارة السبق الى معرفة الحق» در قم توسط دفتر انتشارات اسلامی).

مسائل متفرقة [نسخه خطی] (نسخه خطی از 120 مسأله از روی مسائل استادش) [45]

در محضر شیخ فضل الله نوری: اسناد حقوقی عهد ناصری [46]

مجموعه ای از رسائل، اعلامیه‌ها، مکتوبات، ... و روزنامه شیخ شهید فضل الله

جهانگیر قشقایی

جهانگیر خان قشقایی

زادروز 1243ق

ص: 264

ادگاه - روستای دهقان، از توابع شهرضا در اصفهان،

درگذشت رمضان 1328ق

آرامگاه تخت فولاد اصفهان

محل زندگی اصفهان

تحصیلات اجتهاد

استادان آقا محمدرضا قمشه ای، شیخ محمدحسن و محمدباقر نجفی و حاج ملا حسین علی تویسرکانی، ملا عبدالجواد

شاگردان حاج آقا رحیم ارباب، سید حسین طباطبائی بروجردی، شیخ محمد حکیم خراسانی، سید محمد داعی الاسلام لاریجانی، ضیاءالدین درّی، محمد علی شاه آبادی، محمد حسین تونی، سید جمال الدین گلپایگانی، حاج میرزا مهدی دولت آبادی، سیدحسن مدرس، شیخ حسنعلی اصفهانی نخودکی، آقا نجفی قوچانی، محمدحسین نائینی، شیخ مرتضی طالقانی، شیخ جواد آدینهی

پیشه حکیم، فیلسوف، فقیه و عارف

جهانگیرخان قشقایی

میرزا جهانگیرخان قشقایی (1243-1328ق)، حکیم، فیلسوف، فقیه و عارف شیعه قرن سیزدهم قمری. وی با اینکه در میان سالی به کسب علم روی آورد، چندی نگذشت که از مدرّسان علوم عقلی و نقلی گردید. جهانگیرخان استاد علمای معروفی همچون حاج آقا رحیم ارباب، سید حسین طباطبائی بروجردی، سید حسن مدرس، حسنعلی نخودکی اصفهانی و میرزا حسین نائینی است.

آثار

پس از وفات جهانگیرخان، حکیم خراسانی به جمع آوری اشعار او همت گمارد. [ولی این دیوان اکنون در دست نیست و فقط غزلیاتی از آن به جای مانده است.

در برخی منابع شرحی فارسی از نهج البلاغه به او نسبت داده اند.

آخوند خراسانی

محمدکاظم خراسانی

زادروز 1255ق

زادگاه مشهد

درگذشت 20 ذی الحجه 1329ق

آرامگاه نجف

محل زندگی نجف

استادان شیخ مرتضی انصاری، میرزای شیرازی

ملاهادی سبزواری، سید علی شوشتری

شاگردان سید ابوالحسن اصفهانی، آقا ضیاء عراقی

محمد حسین کاشف الغطا، حسین طباطبایی بروجردی

میرزا محمد حسین نائینی

نقش های برجسته مرجع تقلید، رهبران مشروطه

آثار کفایة الاصول

آثار علمی

با وجود اشتغال آخوند خراسانی در سال های پایانی عمرش به کار مرجعیت و به ویژه وقایع مشروطه، آثار ارزشمندی از او بر جای مانده است.

آثار خراسانی

ص: 265

سه گونه است: تألیفی استدلالی، فتوایی و تقریرات درس هایش.

آثار تألیفی استدلالی

آثار تألیفی استدلالی آخوند خراسانی درباره مباحث اصول فقه، فقه و فلسفه است، که به طور مستقل و یا به صورت شرح و حاشیه بر آثار دیگران تألیف شده است.

مشهورترین آن ها کفایة الاصول است که در ظرف دو سال (از 1321 به بعد) تألیف شده [20] و از زمان تألیف تاکنون، مهم ترین متن درسی سطوح عالی و نیز محور مباحث بیشتر درس های دوره عالی (خارج) اصول فقه در حوزه های علوم دینی بوده و شرح ها و حاشیه های بسیاری بر آن نوشته شده است. خراسانی از آن پس به صاحب کفایه نیز شهرت یافت و فرزندانش به کفایه مشهور شدند یا خود، این لقب را برگزیدند. [21]

حواشی و تعلیقات بر فراند الاصول (مشهور به رسائل) شیخ انصاری، اثر دیگر خراسانی است.

اثر دیگر آخوند، الفوائد، یا رسالة الفوائد، مشتمل بر پانزده موضوع است: دو مورد فقهی، یازده مورد اصولی و دو مورد اصولی کلامی.

یکی از آثار فقهی او حواشی و تعلیقات او بر بخش عمده المکاسب شیخ انصاری است و در محرم 1319 به پایان رسیده [22] و بارها چاپ شده است.

اثر فقهی دیگر خراسانی تکملة التبصرة است که مهم ترین رساله فتوایی او و بر اساس تبصرة المتعلمین علامه حلی است.

خراسانی چندین رساله فقهی استدلالی نیز در موضوعات گوناگون تألیف کرده که شماری از آن ها در یک مجلد گردآوری شده و با عنوان الرسائل الفقهية به چاپ رسیده است.

یکی دیگر از آثار فقهی ولی ناتمام خراسانی، کتاب الاجارة (رسالة فی مسئله الاجارة) است. [24]

شرح مبسوط خطبه اول نهج البلاغه نیز اثر دیگری از خراسانی است. [25] که به خطا

به نام شریعت اصفهانی چاپ شده است.

فتوایی

تبصرة المتعلمین حلی

تعلیقات بر نجات العباد محمدحسن نجفی (صاحب جواهر)، با نام روح الحیة فی تلخیص نجات العباد

حاشیه بر رساله مناسک حج شیخ انصاری

ذخیره العباد فی یوم المعاد

تقریرات

القضاء و الشهادات (تقریرات القضاء) به قلم فرزندش، میرزا محمد آقازاده. [26]

بسیاری از شاگردان خراسانی، تقریرات درس های فقه و اصول او را نوشته اند که نام برخی از آن ها مشخص نیست.

محمدکاظم خراسانی (1255-1329ق) معروف به آخوند خراسانی از مراجع تقلید و عالمان اصول فقه در قرن چهاردهم قمری. وی، مؤلف کتاب کفایة الاصول و از حامیان اصلی نهضت مشروطه ایران بود. او مشروطه را وسیله ای برای جلوگیری از ظلم و ستم به مردم می دانست و شرکت در این جنبش را بر همه مسلمانان، واجب می دانست. آخوند پس از به توپ بسته شدن مجلس در 23 جمادی الاول 1326ق توسط محمدعلی شاه قاجار، حکم به جهاد و مبارزه علیه استبداد او داد.

آخوند خراسانی در طول عمر خود شاگردان و مجتهدان بسیاری تربیت کرد. او در سال 1329ق، در 74 سالگی، درگذشت. برخی مرگ او را مشکوک دانسته اند.

تولد و وفات

آخوند خراسانی در سال 1255ق در مشهد به دنیا آمد. پدرش، ملا حسین هروی، روحانی اهل هرات بود که قبل از ولادت پسرش محمد به مشهد هجرت کرد. [1]

ملا محمدکاظم خراسانی در سحرگاه سه شنبه 20 ذی الحجه 1329ق، در منزل خود، پس از اقامه نماز صبح در 74 سالگی درگذشت. [2] برخی مرگ او را بر اثر مسمومیت دانسته اند. [3]

پس از تشییع، عبدالله مازندرانی بر پیکر وی نماز گزارد و در مقبره میرزا حبیب الله رشتی واقع در صحن حرم امیرالمومنین به خاک سپرده شد.

آخوند خراسانی در برگزاری جلسات درس، بسیار جدی بود و با هیچ عذری درس خود را تعطیل نمی کرد؛ حتی در ماجرای شیوع وبا در نجف، که بیشتر درس های حوزه علمیه تعطیل شد، درس خود را حتی در روز درگذشت سه تن از نزدیکانش، تعطیل نکرد.

در برخی از سال ها که در نیمه نخست رجب برای زیارت به کربلا می رفت، در همانجا نیز درس دایر می کرد و در رمضان نیز که درس های متداول حوزه تعطیل بود، مباحثی مانند اصول عقاید یا اخلاق تدریس می کرد. [15]

خراسانی درس فقه را به زبان فارسی و درس اصول فقه را به زبان عربی می گفت.

پس از درگذشت میرزای شیرازی و رجوع برخی از مقلدان او به آخوند خراسانی، وی برای پاسخگویی به استفتانات با حضور شاگردانش، از جمله سید ابوالحسن اصفهانی، محمد حسین غروی اصفهانی، سید حسین طباطبائی بروجردی، عبد الکریم حائری، آقا ضیا عراقی، آقا حسین قمی، میرزا محمد حسین نائینی مجلس مشورتی می گذاشتند.

شاگردان

تعداد شاگردان درس اصول آخوند خراسانی بیش از 1200 تن بوده است که حدود پانصد نفر از آن ها، مجتهد و یا قریب به اجتهاد بودند.

بزرگداشت ها

همزمان با صدمین سالگرد درگذشت آخوند خراسانی، 23 آذر 1390 شمسی کنگره بین المللی بزرگداشت آخوند خراسانی به همت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم در قم برگزار گردید.

سید محمد کاظم طباطبای یزدی

سید محمد کاظم طباطبائی یزدی

زادروز 1247ق

زادگاه یزد، ایران

درگذشت 28 رجب 1337ق

آرامگاه نجف؛ حرم امام علی

محل زندگی یزد

استادان سید محمدباقر خوانساری، سید محمد حسن شیرازی، شیخ مهدی آل کاشف الغطاء

شاگردان سید حسین قمی، شیخ عبدالکریم حائری یزدی، شیخ محمد حسین کاشف الغطاء، محمد تقی بافقی، آقا

ضیاء عراقی، سید محمدحسین بروجردی

نقش های برجسته مرجع تقلید

آثار العروة الوثقی، حاشیه بر مکاسب شیخ انصاری، حاشیه بر فرائد الاصول و..

آثار

العروة الوثقی در فقه

اجتماع الامر و النهی

الاستصحاب

التعادل و التراجیح

رسالة فی منجزات المریض

حاشیه بر مکاسب شایخ انصاری

السؤال و الجواب حاوی استفتاءات فقهی که کاشف الغطاء آن را تدوین کرده.

حجیة الظن فی عدد الركعات و کیفیة صلوة الاحتیاط

الصحیفة الکاظمیة حاوی مجموعه ای از ادعیه و مناجات که خود وی انشاء کرده است.

ملحقات العروة الوثقی

بستان راز و گلستان نیاز که الهی نامه به فارسی است.

الکلمات الجامعه و الحکم النافعه کلمات قصار با انشای ایشان

حاشیه بر فرائد الاصول

رسالة فی ارث الزوجة من الثمن و العقار

سروده ها

سید محمدکاظم طباطبائی یزدی (1247ق-1337ق) از فقهای شیعه و نویسنده کتاب العروة الوثقی است که پس از درگذشت سید محمدحسن شیرازی، به مرجعیت رسید. وی از مخالفان نهضت مشروطه بود و میان وی و آخوند خراسانی منازعاتی در این باره در

گرفت. سید یزدی در مقابل حمله ایتالیا به لیبی، حمله انگلیس به عراق و حمله روسیه به ایران حکم به وجوب دفاع مسلمانان از وطن را صادر کرد.

زندگی نامه

سید محمدکاظم یزدی در روستای کسنویّه یزد در ایران به دنیا آمد. [1] پدرش سید عبدالعظیم یک کشاورز بود. نسب وی به سادات طباطبایی و امام حسن (ع) می رسد. درباره سال تولد سید محمدکاظم اختلافاتی وجود دارد اما علی دوانی در کتاب نهضت روحانیون ایران سال 1348ق را به نقل از خانواده سید محمدکاظم یزدی ذکر کرده است سید محمد کاظم، در 28 رجب 1337ق (1298ش) بر اثر بیماری

ص: 269

درگذشت و در مسجد عمران بن شاهین در حرم امام علی(ع) دفن شد.

سید محمدکاظم طباطبائی یزدی (1247ق-1337ق) از فقهای شیعه و نویسنده کتاب العروة الوثقی است که پس از درگذشت سید محمدحسن شیرازی، به مرجعیت رسید. وی از مخالفان نهضت مشروطه بود و میان وی و آخوند خراسانی منازعاتی در این باره در گرفت. سید یزدی در مقابل حمله ایتالیا به لیبی، حمله انگلیس به عراق و حمله روسیه به ایران حکم به وجوب دفاع مسلمانان از وطن را صادر کرد.

بزرگداشت

کنگره بین المللی صاحب عروه الوثقی با حضور علما و شخصیت هایی از ایران، عراق و لبنان پنجشنبه 24 اسفند ماه 1391 در سالن همایش های مرکز فقهی ائمه اطهار(ع) در قم برگزار شد.

ملا حبیب الله کاشانی

حبیب الله شریف کاشانی

تاریخ تولد 1262ق

زادگاه کاشان

محل زندگی نجف * اصفهان * قم

تاریخ وفات 23 جمادی الثانی 1340ق

محل دفن قبرستان دشت افروز

شهر وفات کاشان

استادان سید حسین کاشانی * شیخ محمد اصفهانی * میرزا ابوالقاسم کلانتر * هادی مدرس تهرانی

شاگردان سید محمد علوی بروجردی * شیخ ابوالقاسم قمی * آقا رضا مدنی کاشانی * میرزا حسین محلاتی

محل تحصیل کاشان * تهران * کربلا

اجازه اجتهاد از سید حسین کاشانی

تألیفات منتقد المنافع * تذکرة الشهداء * تفسیر ست سور * ایضاح الریاض

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

ملا حبیب الله شریف ساوجی کاشانی (1262-1340ق) فقیه، مفسر، عارف و از عالمان شیعه اهل کاشان در قرن سیزدهم و چهاردهم قمری. وی به دلیل ویژگی های علمی و اخلاقی شهرت داشت و پس از گذراندن درجات عالیّه حوزوی، مرجعیت دینی مردم کاشان را بر عهده گرفت. کاشانی دارای تألیفات متعدد در علوم مختلف است و تا

200 اثر را برای او شمرده اند. مقبره او در کاشان قرار دارد.

سید محمد باقر درچه ای

سید محمدباقر درچه ای

نام کامل: سید محمد باقر درچه ای

تاریخ تولد 1264ق

زادگاه روستای لِنجان اصفهان

محل زندگی اصفهان

نجف

تاریخ وفات 28 ربیع الثانی 1342ق

شهر وفات اصفهان

آثار

برخی از آثار درچه ای عبارتند از:

حاشیه بر دو کتاب المکاسب و فرائد الاصول شیخ انصاری

حاشیه بر مجمع الرسائل شیخ محمد حسن گزی

حاشیه بر الحدائق فی اصول الدین شیخ جعفر شوشتری

رساله عملیه

رساله ای در جبر و تفویض

کتابی مفصل شامل یک دوره فقه و اصول که احتمالاً تقریرات درس استادش میرزا حبیب الله رشتی بوده است.

استادان محمد باقر خوانساری * میرزا حبیب الله رشتی * میرزای شیرازی * سید حسن کوه کمری * محمد حسن نجفی * میرزا ابو

المعالی کرباسی

شاگردان سید ابوالحسن اصفهانی * حاج آقا حسین بروجردی * میرزا حسن جابری انصاری * میرزا علی آقا شیرازی * سید عبدالحسین

طیب * میرزا مهدی اصفهانی * محمد حسن آقا نجفی قوچانی * سید جمال الدین گلپایگانی * سید حسن مدرس * محمد ابراهیم کرباسی * حاج آقا رحیم ارباب * جلال الدین همایی

محل تحصیل اصفهان

نجف

تالیفات حاشیه بر دو کتاب المکاسب و فرائد الاصول شیخ انصاری * حاشیه بر مجمع الرسائل شیخ محمد حسن گزی * حاشیه بر الحدائق فی اصول الدین * شیخ جعفر شوشتری * رساله عملیه * و...

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی همفکری با شیخ فضل الله نوری در نهضت مشروطه * فتوای حرام دانستن کمک به تشکیل مجلس شورای ملی

سید محمد باقر درچه ای (1264-1342ق)، از فقهای شیعه قرن سیزدهم و چهاردهم قمری و از اساتید حوزه علمیه اصفهان.

ص: 271

او در نجف نزد میرزای شیرازی و میرزا حبیب الله رشتی و در اصفهان نزد محمد باقر خوانساری شاگردی کرد. از شاگردان وی می توان به سید ابوالحسن اصفهانی و حاج آقا حسین بروجردی اشاره کرد.

پس از درگذشت سید اسماعیل صدر برخی از مردم اصفهان و شهرهای دیگر از او تقلید می کردند. درچه ای در عملکرد سیاسی بسیار محتاط بود و در ماجرای نهضت مشروطه، همفکری او با شیخ فضل الله نوری گزارش شده است.

ولادت و درگذشت

سید محمد باقر درچه ای در 1264ق در روستای درچه در لِنجان اصفهان به دنیا آمد.

نسبش به امام موسی کاظم(ع) می رسد. پدرش مرتضی و برادرانش محمد حسین و محمد مهدی از عالمان دین بوده اند. مهدی از دانش آموختگان حوزه نجف و از مدرسان مشهور فقه و اصول حوزه اصفهان به شمار می رفت. جد اعلایش محمد میرلوحی سبزواری از عالمان بزرگ اصفهان در دوره صفویه و معاصر با محمد تقی مجلسی بود. [1]

درچه ای در 28 ربیع الثانی 1342ق در درچه درگذشت. پیکر وی از درچه به اصفهان تشییع شد و در قبرستان تخت فولاد به خاک سپرده شد.

میرزا جواد اقا ملک تبریزی

میرزا جواد ملکی تبریزی

نام کامل: میرزا جواد آقا ملکی تبریزی

نسب خاندان ملک التجار تبریزی

زادگاه تبریز

محل زندگی تبریز، نجف، قم

تاریخ وفات 11 ذی الحجه سال 1343ق/31 خرداد

محل دفن قبرستان شیخان قم

شهر وفات قم

استادان ملا حسینقلی همدانی * میرزا حسین نوری * آخوند خراسانی

شاگردان ملاعلی معصومی همدانی * اسماعیل بن حسین تائب * سید محمود مدرسی * محمود مجتهدی ..

محل تحصیل تبریز * نجف * قم

تأليفات المراقبات * اسرار الصلاة * حاشيه فارسى بر غاية القصوى

ساير تدريس * كلاس اخلاق خصوصى وعمومى

ص: 272

میرزا جواد آقا ملکی تبریزی فقیه، عارف و استاد اخلاق. کتاب المراقبات یا اعمال السنّه از آثار اوست. گفته شده امام خمینی از شاگردان اوست، ولی این ادعا ثابت شده نیست.

آثار علمی

اسرار الصلاة: کتابی که حاوی هزار نکته از اسرار نماز است و برخی از اسرار طهارت و تفکر را گوشزد می کند و به معانی وسوسه و الهام می پردازد. با بحث از گناهان کبیره اشاره ای به توبه نموده و حضور قلب و حالات ملکوتی آدمی را توضیح می دهد.

المراقبات یا اعمال السنّه: در این اثر مقدمه ای کوتاه درباره دعا و راز و نیاز آمده است و اعمال ماه های مختلف، آثار و برکات روحی و معنوی آنها توضیح داده شده است. علامه طباطبایی صاحب تفسیر المیزان، تقریظی بر این کتاب نوشته است.

رساله لقاء الله: کتابی است که در راستای راه تهذیب نوشته شده و معنای «لقاء الله» و آیات مربوط به آن را توضیح داده و راه موفقیت الهی را برای سالکین بیان می نماید.

کتابی در فقه

رساله در حج

حاشیه فارسی بر غایة القصوی.

زندگی نامه

میرزا جواد آقا ملکی تبریزی، فرزند میرزا شفیع در شهر تبریز متولد شد. تاریخ دقیق ولادت وی مشخص نیست، اما گفته شده او آخر قرن 13 یا اوایل قرن 14 قمری بوده است. دلیل نامگذاری او به ملکی، نسبت فامیلی با خاندان ملک التجار تبریزی است. میرزا جواد آقا در 11 ذی الحجه سال 1344 ق (31 خرداد 1305 ش) درگذشت. پیکر او پس از تشییع در قبرستان شیخان قم به خاک سپرده شد.

تحصیل

علوم صرف، نحو، معانی و بیان و دروس مقدماتی دیگر را در تبریز فرا گرفت و پس از مدتی سطح را به پایان رساند و برای ادامه تحصیل به نجف سفر کرد. وی در درس میرزا حسین نوری، حاج آقا رضا همدانی و آخوند خراسانی شرکت کرد اما

ص: 273

مهم ترین استادش، حسینقلی همدانی بود. ملکی تبریزی مدت 14 سال همیشه همراه او بود و ارادت ویژه ای به وی داشت. در سال 1321 قمری، از نجف به تبریز بازگشت و به ترویج دین پرداخت. [5] در سال 1329 ق (1290 ش) و در ابتدای جریانات مشروطه و درگیری های تبریز مجبور به عزیمت به شهر قم شد و تا پایان عمر نیز در همان جا ماند.

تدریس

در ابتدای ورود به قم و پیش از ملاقات با شیخ عبدالکریم حائری و تأسیس حوزه علمیه قم، ملکی کتاب مفاتیح الشرایع فی الفقه را تدریس می کرد. دو مجلس اخلاق داشت، یکی در منزل برای خواص و دیگری در مدرسه فیضیه برای عموم که جمعی از بازاریان قم نیز در آن درس شرکت داشتند. نماز جماعت را در بالای سر حضرت معصومه (س) اقامه می کرد.

عبدالکریم حائری یزدی

عبدالکریم حائری یزدی

لقب حائری

تاریخ تولد 1276ق/1238ش

زادگاه مهرجرد میبد

محل زندگی یزد * کربلا * نجف * سامرا * قم * اراک

تاریخ وفات 17 ذی القعدة 1355ق (9 بهمن 1315ش)

محل دفن قم

شهر وفات قم

خویشاوندان

سرشناس مرتضی حائری یزدی * مهدی حائری یزدی

استادان سید محمد فشارکی * میرزا محمد تقی شیرازی * میرزا محمد حسن شیرازی * آخوند خراسانی * شیخ فضل الله نوری

شاگردان امام خمینی * سید کاظم شریعتمداری * سید محمد تقی خوانساری * سید احمد خوانساری * سید محمد رضا گلپایگانی * محمد علی اراکی

تألیفات دُرُ الفوائد * کتاب النکاح * کتاب الرضاع * کتاب الموارث * کتاب الصلوة

سایر مرجع تقلید * تدریس در حوزه علمیه

اجتماعی تأسیس حوزه علمیه قم * زعامت حوزه علمیه قم * تأسیس بیمارستان سهامیه قم * تشویق به ساختن بیمارستان فاطمی * بنیان
گذاری سوگواری در ایام

فاطمیه دوم (اول تا سوم جمادی الآخر) در ایران * ترویج مجالس روضه خوانی به جای تعزیه و شبیه خوانی * جلوگیری از نقل مطالب بدون منبع در مجالس اهل بیت

عبدالکریم حائری یزدی (1276-1355ق) معروف به آیت الله مؤسس از مراجع تقلید شیعه، بنیانگذار و زعیم حوزه علمیه قم از سال 1301 تا 1315 هجری شمسی بود.

حائری سال های طولانی در حوزه علمیه کربلا، سامرا و نجف تحصیل کرد. او در سال 1333ق/1293ش برای همیشه به ایران بازگشت و در ابتدا به اداره حوزه علمیه اراک مشغول شد. آیت الله حائری در سال 1340ق (1300ش) به دعوت عالمان قم، به آن شهر رفت و با شکل دادن به حوزه علمیه قم و بر عهده گرفتن ریاست آن، در قم ماندگار شد.

حائری در دوران ریاست حوزه قم بیش از هر چیز به برنامه ریزی برای تثبیت و پیشرفت حوزه می اندیشید. تحول در روش های آموزش در حوزه، تخصصی شدن ابواب فقه، توسعه دامنه معلومات دانش پژوهان حوزه، حتی آموزش زبان های خارجی، و به طور خلاصه تربیت محقق و مجتهد، از برنامه های او بود.

حائری خود را در معرض مقام مرجعیت قرار نداد و پس از وفات سید محمد کاظم یزدی (1337ق/1298ش) دعوت برای رفتن به عتبات و پذیرش مرجعیت شیعه را نپذیرفت و اقامت در ایران را وظیفه خود خواند. با این حال با افزایش شهرتش در قم، بسیاری از ایرانیان و برخی شیعیان سایر کشورها از مقلدان او شدند.

حائری از سیاست گریزان بود و در ماجرای مشروطه نیز در امور دخالت نکرد اما به سبب جایگاه اجتماعی اش در اواخر عمر، ناچار به حضور در امور سیاسی

شد؛ او به مسئله کشف حجاب (1314ش) اعتراض کرد و تا زمان درگذشت، مناسباتش با رضا شاه پهلوی تیره بود.

برخی از شاگردان او از جمله سید روح الله خمینی، محمد علی اراکی، گلپایگانی، شریعتمداری، سیدمحمدتقی خوانساری و سید احمد خوانساری در سال های بعد به مقام مرجعیت رسیدند. حائری در امور اجتماعی نیز فعال بود و از جمله کارهای عام المنفعه او تأسیس بیمارستان سهامیه قم و تشویق به ساختن بیمارستان فاطمی قم بود.

آثار

آثار تالیفی: از وی 5 اثر تالیفی باقی مانده است که عبارتند از: دُرُّ الفوائد، کتاب النکاح، کتاب الرضاع، کتاب المواریث و کتاب الصلوة.

* حواشی بر کتابهای فقهی: مانند حاشیه بر عروة الوثقی اثر سیدمحمدکاظم یزدی و حاشیه بر آنیسُ التجار اثر ملامهدی نراقی.

*نگاشتن تقریرات درس استادانش: از این نمونه فقط از تقریرات درس اصول فقه سید محمد فشارکی یاد شده است. [51]

*تقریرات درس هایش: این تقریرات را شاگردانش تدوین کرده اند؛ مانند رساله الاجتهاد و التقليد، کتاب البیع و کتاب التجارة، هر سه به قلم محمدعلی اراکی و تقریرات درس های او، به قلم سید محمد رضا گلپایگانی و میرزامحمود آشتیانی.

*رساله های عملیه و فتاوا: مانند ذخیره المعاد، مجمع الاحکام، مجمع المسائل، مُنتخب الرسائل، وسیلة النجاة و مناسک حج که به صورت مستقل می باشند.

بازگشت به ایران

حائری پس از درگذشت فشارکی و در سال 1316ق به ایران بازگشت و در سلطان آباد (اراک کنونی) حوزه درس دایر کرد

سفر دوباره به عراق

شیخ عبدالکریم حائری در 1324ق، به علت استقلال نداشتن در اداره کردن حوزه اراک و بر هم خوردن آرامش آنجا به سبب نهضت مشروطه به نجف بازگشت. [18]

ص: 276

دوباره به حلقه درس آخوند خراسانی پیوست و در درس سید محمد کاظم طباطبائی یزدی نیز شرکت کرد؛ ولی به منظور دور ماندن از نزاع میان موافقان و مخالفان مشروطه پس از چند ماه به کربلا رفت.

حائری حدود 8 سال در کربلا ماند و از آن زمان به حائری ملقب شد. او در کربلا به تدریس پرداخت و به منظور حفظ بی طرفی خود در صف آرایی های مشروطه، کتابی از آخوند خراسانی و کتابی از طباطبائی یزدی را درس می داد. [

بازگشت به ایران

در دوره اقامت حائری در کربلا، از او برای بازگشت به اراک درخواست های زیادی شد. سرانجام، او در اوایل 1333ق/1293ش [21]، به اراک رفت و در مدت اقامت هشت ساله اش در آنجا، علاوه بر اداره حوزه، به تدریس فقه و اصول پرداخت.

عبدالکریم حائری در پاسخ به نامه میرزا محمد تقی شیرازی، پس از فوت سید محمد کاظم یزدی (1337ق/1298ش) که از او خواسته بود به عتبات برگردد و خود را برای مرجعیت شیعه مهیا سازد، اقامت در ایران را وظیفه خود خواند و از قرارگرفتن ایران و ایرانیان در مسیر تباهی و انحطاط فکری اظهار نگرانی کرد

تأسیس حوزه علمیه قم

حائری در 1337 ق به قصد زیارت حرم امام رضا(ع) عازم مشهد شد و در مسیر خود چند روز در قم ماند و با اوضاع این شهر و حوزه علمیه آن آشنا شد.

در رجب 1340 ق بار دیگر، در پی دعوت تنی چند از عالمان قم از او و نیز برای زیارت حرم حضرت معصومه(س)، به قم رفت و با استقبال علما و مردم قم و درخواست آنان برای اقامت در این

ص: 277

شهر مواجه شد. نخست تردید داشت، ولی پس از پافشاری شماری از عالمان، به ویژه محمد تقی بافقی، حائری استخاره کرد و سپس تصمیم گرفت در قم بماند؛ تصمیمی که در پی آن حوزه ای بزرگ در آن شهر تأسیس شد و حائری، آیت الله مؤسس لقب گرفت.

علاوه بر سید محمد تقی خوانساری که همراه حائری به قم رفته بود، بسیاری از شاگردان او، از جمله سید احمد خوانساری، سید روح الله خمینی، سید محمد رضا گلپایگانی و محمدعلی اراکی، [25] به قم منتقل شدند.

در عرصه سیاست

شواهد زیادی وجود دارد که به استناد آن ها می توان شخصیت حائری را اساساً غیرسیاسی قلمداد کرد. به نظر می رسد که کناره گیری شدید او از دخالت در مسائل سیاسی، به حدی که حیرت و بلکه اعتراض برخی را برانگیخت، [38] بیش از آنکه بنا به مصلحت جویی بوده باشد از روحیه او ناشی می شده است.

رویه حائری پیش از ورود به قم، درباره مسائل سیاسی نامرتبط با حکومت ایران، نیز همین گونه بود. مثلاً در میان عالمانی که در محرم 1330، هم زمان با حضور حائری در کربلا، در اعتراض به نیروهای اشغالگر خارجی از نجف و کربلا به کاظمین رفتند و حدود سه ماه در آنجا ماندند، نام کسانی چون میرزا محمد تقی شیرازی، شیخ الشریعه اصفهانی، نائینی، سید ابوالحسن اصفهانی و آقاضیاء عراقی در منابع تاریخی ثبت شده است، [39] ولی نشانی از حائری نیست. بنابراین می توان حائری را، همچون استادش فشارکی، از عالمانی دانست که نه تنها هیچگاه در مسائل سیاسی فعال نبوده، بلکه از حوادث سیاسی و جنجالی گریزان بوده اند. [40]

به

ص: 278

خاطر جایگاه اجتماعی حائری در اواخر عمرش، ناچار به حضور در امور سیاسی شد؛ مهم ترین چالش حائری در این سال ها نحوه تعامل و مناسباتش با رضاشاه بود. در دورانی که رضاخان سردار سپه بود روابط نسبتا خوبی با یکدیگر داشتند. [41] از زمان تثبیت سلطنت رضاشاه تا پیش از طرح مسئله کشف حجاب، مناسبات میان آن ها نه حسنه نه تیره بود. [42] حائری در ماجرای اجباری شدن سربازی در ایران که مورد مخالفت برخی از علمای شیعه قرار گرفته بود با آن طرح موافقت کرد. [43] اما از واقعه کشف حجاب (1314ش) تا درگذشت حائری (1315ش)، مناسبات میان آن دو تیره بود، در پی این ماجرا، حائری در 11 تیر 1314 در تلگرامی به رضاشاه، اوضاع را برخلاف قوانین شرع اعلام کرد و جلوگیری از آن را خواستار شد. [44] از آن پس، مناسبات آنها به کلی قطع شد و حتی آمد و شدهای نزد حائری به شدت تحت نظر بود. [45]

البته برخی اهتمام او را به حفظ حوزه علمیه قم مهم ترین دلیل اجتنابش از ورود در بسیاری از رویدادهای سیاسی و رویارویی با حکومت دانسته اند. به نظر اینان، حائری آگاهانه و هوشمندانه به مسائل مرتبط با حکومت وارد نمی شد، زیرا بر این باور بود که موضع گیری در برابر رضاشاه پهلوی در آن اوضاع و احوال، نتیجه ای جز برچیده شدن حوزه نخواهد داشت؛ بنابراین، با دوراندیشی، درایت و بردباری، حیات حوزه و بلکه حیات دین و مذهب را در ایران استمرار بخشید. [46]

میرزای نائینی

محمد حسین غروی نائینی

نام کامل محمد حسین غروی نائینی

لقب میرزای نائینی

محقق نائینی

زادروز 1276ق/1240ش

زادگاه نائین

تاریخ درگذشت 26 جمادی الاول 1355ق

محل درگذشت نجف

ص: 279

استادان محمدباقر نجفی * میرزای شیرازی * محمد کاظم خراسانی

شاگردان سید ابوالقاسم خویی * محسن حکیم * سید محمد حسین طباطبائی * میرزا مهدی اصفهانی * سید محمدهادی میلانی *
محمدتقی بهجت * سید محمود شاهرودی * سید جمال الدین گلپایگانی

کتاب ها تنبیه الامه و تنزیه المله * فواید الاصول

محمد حسین غروی نایینی (1276-1355ق/1240-1315ش)، از فقیهان و اصولیان شیعه قرن چهاردهم و از علمای طرفدار نهضت مشروطه. نایینی دانش آموخته حوزه های اصفهان، سامرا و نجف بود و نزد جهانگیرخان قشقایی، میرزای شیرازی، آخوند خراسانی تلمذ کرد. وی پس از محمدتقی شیرازی، به همراه سید ابوالحسن اصفهانی عهده دار مرجعیت شیعه شد. شهرت علمی نایینی بیشتر به خاطر اصول فقه است. او از شارحان مکتب شیخ انصاری است و سید ابوالقاسم خویی مهمترین شاگردش بود.

همراهی با میرزای شیرازی در نهضت تنباکو، همکاری با آخوند خراسانی در نهضت مشروطه، و اعلام جهاد علیه انگلیس در عراق از جمله فعالیت های سیاسی میرزای نایینی است. او کتاب معروف تنبیه الامه و تنزیه المله را در دفاع از مشروطه و نفی استبداد نوشت.

محمد حسین غروی نایینی، در 15 ذی القعدة سال 1276 قمری در خانواده ای روحانی در نائین به دنیا آمد. پدرش شیخ عبدالرحیم و جدش شیخ محمد سعید، هر دو شیخ الاسلام اصفهان بودند که از سوی سلطان وقت، برای این منصب برگزیده شده بودند.

آثار و تألیفات

نایینی آثار و تألیفات فراوانی را از خود به جا نهاد، که برخی به قلم او و برخی دیگر تقریرات درس او است و به قلم شاگردانش به

رشته تحریر در آمده است. به گزارش نویسنده اعیان الشیعه این آثار عبارت اند از:

تنبیه الامه و تنزیه المله این کتاب را در دفاع از مشروطه نگاشت. آخوند خراسانی و عبدالله مازندرانی بر آن تقریظ نوشتند. پس از مدتی از وفات آخوند خراسانی، تا آنجا که می شد نسخه های کتاب را جمع کرد و از بین برد. [31]

وسيلة النجاة (رساله عملیه)

حواشی علی العروة الوثقی

رسالة الصلوة فی اللباس المشکوک

رسالة فی احکام الخلل فی الصلوة

اجوبة مسائل المستفتین

رسالة فی نفی الضرر

رسالة فی التعبدی و التوصلی

مؤلف معجم المؤلفین العراقیین آثار دیگری را نیز برای نائینی بر شمرده، که عبارت اند از:

رسالة فی مسائل الحج و مناسکه

مناسک حج (به زبان فارسی)

افزون بر آن، آثار ذیل را نیز می توان در زمره تألیفات وی به شمار آورد:

حواشی بر کتاب الارث (نوشته ملا هاشم خراسانی) [32]

حواشی بر رساله سؤال و جواب (نوشته میرزا محمدتقی شیرازی) [33]

تقریرات:

منية الطالب فی شرح المكاسب؛ موسی خوانساری نجفی

کتاب الصلوة؛ شیخ محمدعلی کاظمی خراسانی

المکاسب و البیع؛ محمدتقی آملی

اجود تقریرات؛ سید ابوالقاسم موسوی خوئی

از اثر دیگری به نام ملاحظ النوریه فی مواعظ الحضوریه نیز نام برده شده، که نکاتی جمع آوری شده از درس اخلاق اوست.

شیخ عباس قمی

شیخ عباس قمی

لقب محدث قمی

تاریخ تولد 1294ق

زادگاه قم

محل زندگی نجف * قم * مشهد

تاریخ وفات 22 ذی الحجه 1359ق

محل دفن حرم امام علی(ع)

شهر وفات نجف

استادان سید محمد کاظم طباطبائی یزدی * میرزا حسین نوری * میرزا محمدتقی شیرازی

شاگردان آقا بزرگ طهرانی * سردار کابلی * سید شهاب الدین مرعشی نجفی * عبدالحسین فقیهی رشتی * ملا علی واعظ خیابانی تبریزی

*

عباس بن محمدرضا قمی (1294-1359ق) مشهور به شیخ عباس قمی و محدث قمی عالم شیعه در قرن چهارده هجری قمری است. او محدث، مورخ و خطیب بود و تحصیلات و کارهای علمی خویش را در سه حوزه قم، مشهد و نجف گذراند و کتاب های پرشماری نگاشت. مفاتیح الجنان، سفینه البحار، نفس المهموم و منتهی الآمال از مشهورترین تألیفات شیخ عباس قمی به شمار می رود. محدث قمی در سال 1359ق در نجف درگذشت و در حرم علی بن ابیطالب (ع) دفن شد.

آثار و تألیفات

محدث قمی علاقه وافری به نوشتن داشت و در مدت عمر خویش، بیش از 60 تألیف به زبان های عربی و فارسی یادگار گذاشت. [19] آقابزرگ تهرانی کتاب های محدث قمی را مجموعه ای ارزشمند و متنوع از علوم گوناگون معرفی می کند که نشان از گسترش اطلاعات و کوشش او در بحث و تدقیق او در علم و دانش دارد. به گفته آقابزرگ، وی از کتابخانه محدث نوری - که بیشتر آنان ها خطی بود - فراوان استفاده کرد و آثار بسیاری از خود به یادگار گذاشت. [20] مفاتیح الجنان، سفینه البحار، نفس المهموم و منتهی الآمال از جمله آثار مشهور شیخ عباس قمی است که مورد اقبال بسیاری از شیعیان قرار گرفت.

نرم افزار محدث قمی

نرم افزار مجموعه آثار محدث قمی با هدف نشر آثار شیخ عباس قمی در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی تهیه و تنظیم شده است.

زندگی نامه

شیخ عباس در سال 1294ق در قم به

دنیا آمد. پدرش محمدرضا قمی فردی متدین و مرجع مردم برای آگاهی از وظایف شرعی بود. مادر شیخ عباس به نام «بانو زینت» نیز از زنان متدین و پارسا بود. شیخ عباس قمی درباره وی می گوید: من هر موفقیتی که دارم از برکت مادرم است؛ زیرا ایشان سعی داشت همیشه مرا با طهارت کامل شیردهد

ازدواج

شیخ عباس در بازگشت از نجف به قم ازدواج کرد. وی دختر سید زکریا قزوینی از علمای قم را به همسری برگزید؛ اما این وصلت پس از چندی به جدایی انجامید. محدث قمی هنگامی که در مشهد اقامت داشت، با دختر آیت الله سید احمد طباطبایی ازدواج کرد.

سفر به نجف

شیخ عباس قمی در سال 1316 ق و 22 سالگی وارد شهر نجف شد. برخی از اساتید او در این شهر عبارتند از:

سید محمد کاظم طباطبائی یزدی صاحب کتاب فقهی العروة الوثقی

میرزا حسین نوری معروف به محدث نوری صاحب کتاب المستدرک

میرزا محمد تقی شیرازی مشهور به میرزای دوم

سید حسن صدر کاظمی

سید ابوالحسن نقوی لکنهویی.

شیخ در همین دوره اقامت در نجف در سال 1318 ق به حج رفت.

بازگشت به ایران

محدث قمی پس از درگذشت محدث نوری در سال 1322 ق نجف را ترک کرد و به ایران بازگشت. وی در مدت اقامت در ایران، چندبار به زیارت عتبات عالیات رفت و مجدداً به حج مشرف شد.

شیخ عباس قمی جمعه 1 ربیع الثانی 1332 ق به قصد اقامت وارد مشهد شد. علت اقامت وی در مشهد به تقاضای آقا حسین قمی بود و تا سال 1354 ق در آن جا سکونت داشت. به مدت 22 سال وی در مقدمه کتاب

فوائد الرضوية می نویسد: به جهت شدت ابتلا- و گرفتاری و کثرت هموم و غموم که بر این داعی روی داد و شرح آن طولانی است به خاطر رسیدن که پناه برم به امام اتقیا و پناه غربا حضرت ابوالحسن علی بن موسی الرضا(ع).

وی در مدت اقامت 22 ساله خود در مشهد، به تألیفات متعدد مشغول گردید و مجالس وعظ و خطابه فراوانی داشت که زبانزد عام و خاص گردید

بازگشت به نجف

شیخ عباس قمی پس از واقعه مسجد گوهرشاد و قتل عام مردم و تبعید آقا حسین قمی در سال 1354 ق به نجف بازگشت به مدت 4 سال و تا پایان عمر در آن جا ماند. به

وفات

محدث قمی در شب سه شنبه 22 ذی الحجه 1359 ق برابر با 1 بهمن 1319 ش در 65 سالگی در نجف درگذشت. سید ابوالحسن اصفهانی در حرم امیرالمؤمنین(ع) بر او نماز خواند و پیکرش در کنار استادش محدث نوری در حرم دفن گردید. بنا بر نقل سید محسن امین سه مجلس بزرگداشت برای وی در نجف، کربلا و کاظمین برگزار شد.

حجت الاسلام محدث زاده نوه آقا شیخ عباس قمی گفت: ایشان در روزهای آخر عمرشان روی گنبد امام علی(ع) می ایستادند و دائم به ایشان التماس می کردند که در این لحظات امیرالمؤمنین(ع) تنهایش نگذارند.

به گزارش خبرگزاری مهر، حجت الاسلام والمسلمین محدث زاده، نوه آقا شیخ عباس قمی در برنامه ضیافت شبکه قرآن و معارف سیما اظهار داشت: این سعادت بزرگی برای ایشان است که در ایام عزاداری امیرالمؤمنین(ع) درباره شان صحبت می کنیم، زیرا آقا شیخ عباس قمی علاقه و ارادت خاصی به امیرالمؤمنین(ع) و حضرت زهرا(س)

ص: 284

وی ادامه داد: پدرم حاج میرزا محسن محدث زاده نقل می کردند که مرحوم پدرشان وقتی به حرم امیرالمؤمنین(ع) مشرف می شدند بالای سر ایشان نمی رفتند یکی به دلیل وجود نازنین خود امیرالمؤمنین(ع) و دیگری به این دلیل که معتقد بودند که سر آقا امام حسین(ع) بالای سر امام علی(ع) دفن است.

وی بیان داشت: یک بار پدرم نقل می کردند و خودم نیز از علمای بزرگ شنیدم که یکی از دوستان و آشنایان آقا شیخ عباس قمی روز تشییع جنازه ایشان مطلع نشده بود که ایشان فوت کرده اند و تشییع جنازه شان است این فرد در عالم خواب می بیند که آشیخ از دنیا رفته اند و جنازه ایشان را در ایوان امیرالمؤمنین(ع) گذاشته اند.

نوه آقا شیخ عباس قمی اضافه کرد: آن موقع مرسوم بود که اول اذن دخول می خواندند و بعد امین الله، آن فرد می بیند که در خواب نیز همین کار را می کنند اما وقتی اذن دخول می خوانند جنازه آقا شیخ بلند می شود و می رود آستانه مقدس را می بوسد و دوباره باز می گردد، و بعد در همان عالم رؤیا می بیند که امیرالمؤمنین(ع) بالای ضریح قرار دارند و آقا شیخ را در آغوش می گیرند.

نوه آقا شیخ عباس قمی اظهار داشت: آقا شیخ روزهای قبل از فوتشان به اتاقی می رفتند که پنجره اش به سوی گنبد امیرالمؤمنین(ع) باز می شد ایشان مدام امام علی(ع) را صدا می زدند و می گفتند یا امیرالمؤمنین در این لحظات آخر تنهایم نگذار، شب قبل از فوتشان نیز نماز مغرب و عشا را می خوانند و مرتب اسم حضرات معصومین(ع) را می بردند و به نام امام علی(ع) که می رسیدند عرض ارادت خاصی می کردند.

وی تأکید کرد: یکی از مهم

ترین امتیازاتی که ایشان داشت و باعث شد تا به این درجه معنوی برسد بحث اخلاص ایشان بود یک بار ایشان در مشهد که بوده اند نماز ظهر را که در مسجد گوهرشاد می خوانند جمعیت زیادی پشت سر ایشان جمع می شود به طوری که جمعیت تا حیات نیز می رسد نماز ظهرشان که تمام می شود به اطرافیان می گویند که من نمی توانم نماز عصر را بخوانم و می روند.

حجت الاسلام محدث زاده اظهار داشت: فردای آن روز نیز آقا شیخ عباس برای نماز نمی آیند روز بعد نیز همچنین دوستان نگران می شوند و به در منزل ایشان می روند و علت را می پرسند ایشان می گوید آن روز موقع رکوع صدایی شنیدم که گفت ان الله مع الصابرين و انگار لحظه ای چیزی در دلم خطور کرد، در حقیقت به گفته یکی از بزرگان آقا شیخ برای لحظه ای در دلش هوای نفس را احساس کرده و دریافته که باید آن را اصلاح کند برای همین حتی نمانده که نماز عصر را نیز بخواند و این چیزی نیست جز اخلاص در عمل.

وی تصریح کرد: در رابطه با کتاب مفاتیح الجنان نیز به ایشان پیشنهاد داده بودند که کتاب دعایی بنویسد اما آقا شیخ قبول نمی کند، اما خودشان بیان کرده اند که یک روز به ذهنم رسید که کتاب دعایی بنویسم و ثوابش را به حضرت زهرا(س) هدیه کنم و بعد از آن نیز همیشه اعتقاد داشتند که اگر این کتاب تا این حد مورد توجه مردم قرار گرفته است به خاطر این بوده که ثوابش برای حضرت زهرا(س) است.

نوه آقا شیخ عباس قمی اظهار داشت: کتاب دیگری که ایشان تألیف کرده اند درباره

کتاب بحار است. ایشان برای رفتن در دریای بیکران بحار احساس کردند که نیاز به یک کشتی است لذا کتاب سفینه البحار را نوشتند نقل شده که از آقای خویی می پرسند اگر به شما بگویند تنها اجازه دارید از کتاب های کتابخانه تان یک کتاب را انتخاب کنید کدام را انتخاب می کنید و آقای خویی در پاسخ می گویند سفینه البحار را.

وی در پایان سخنانش به ارادت خاصی که آقا شیخ عباس قمی به امام رضا(ع) داشتند اشاره کرد و گفت: وقتی که آشیخ عباس قمی در قم رنج و غم برایشان زیاد می شود قصد سفری کوتاه به مشهد را می کنند اما وقتی به مشهد می روند آن چنان عنایاتی به ایشان می شود که همان جا می مانند و پس از آن همان جا ازدواج می کنند و تشکیل زندگی می دهند.

غروی کمپانی

محمد حسین غروی اصفهانی

زادروز 2 محرم 1296ق

زادگاه نجف

درگذشت 5 ذی الحجه 1361ق/1321ش - نجف

محل زندگی نجف

استادان آخوند خراسانی، آقارضا همدانی، سید محمد فشارکی

شاگردان ابوالقاسم خوئی، علامه طباطبائی، محمدرضا مظفر، سید محمد حجت کوه کمره ای، محمدتقی بهجت

شناخته شده برای فقه، اصول، دیوان شعر

آثار نه‌ایة الدراية، الاصول علی النهج الحديث، حاشية المكاسب، تحفة الحكيم، دیوان اشعار

آثار

نه‌ایة الدراية فی شرح الکفایة؛ این کتاب از دقیق ترین شروح کفایه و آکنده از تحقیق و تدقیق است. بخش نخست در سال 1341ق و بخش دوم و سوم در 1344ق در تهران به چاپ رسید. مؤسسه آل البیت قم چاپ جدیدی از این کتاب منتشر کرده است.

الاصول علی النهج الحديث؛ این کتاب تلاشی برای تبویب جدید و نواز علم اصول بود که ناتمام ماند. محمدرضا مظفر کتاب اصول الفقه را بر اساس این تبویب

ص: 287

حاشیه بر رساله قطع شیخ انصاری

الاجتهاد و التقليد و العدالة؛ این رساله همراه الاصول علی النهج الحديث و الطلب و الاراده در یک مجلد به نام بحوث فی الاصول منتشر شده است.

ارجوزة فی الصوم؛ منظومه ای فقهی در باب صوم.

الانوار القدسیه؛ 24 قصیده ای عربی در تاریخ حیات پیامبر و بعضی عموهای پیامبر و ائمه معصومین علیهم السلام و برخی اولاد ایشان است. این قصیده ها با اشاره به آیات و روایات و با اسلوبی فلسفی در دو هزار بیت سروده شده است. این کتاب در نجف با مقدمه شیخ محمدعلی اردوبادی به چاپ رسیده است.

تحفة الحکیم ارجوزه ای است در فلسفه به زبان عربی و حدود هزار بیت شعر است. میرزا مهدی آشتیانی تا مبحث وجود ذهنی و محمدباقر ساعدی بر همه آن شرح نوشته است.

حاشیه بر مکاسب؛ حاشیه ای بر بیع و خیارات مکاسب شیخ انصاری.

حاشیه بر کتاب طهارت شیخ انصاری

دیوان شعر، این دیوان به فارسی است. اصفهانی با تخلص «مفتقر» شعر می گفته است. این دیوان شامل مدایح و مراثی اهل بیت علیهم السلام است و بارها چاپ شده است. [16] این دیوان در چاپ های بعدی با نام دیوان کمپانی منتشر شده است.

منظومه ای در اعتکاف

افزون بر این آثار، رساله های متعددی در فقه و اصول نگاشته است. رساله هایی در اجاره، نماز جماعت، نماز مسافر، مشتق، اجرت گرفتن بر واجبات، موضوع علم، مشترک، حروف، صحیح و اعم، قواعد تجاوز و فراغ و اصالة الصحة و اصالة الید، طهارت، حقیقت حق و حکم، رساله عملیه مختصری به فارسی و عربی به نام الوسیله، قاعده لاضرر، وضع، شرط متأخر، علامت حقیقت

و مجاز، حقیقت شرعیه و نماز جمعه.

بنا به نقل سید عباس کاشانی، اصفهانی، تفسیری ناتمام نیز نوشته اند که در کتب تراجم ذکر نشده است.

محمدحسین غروی اصفهانی، مشهور به کمپانی (1296-1361ق) فقیه، اصولی و فیلسوف قرن چهاردهم. او در کنار آقاضیاء عراقی و میرزای نایینی، یکی از سه مکتب اصولی در شرح و بسط مکتب اصولی آخوند خراسانی را ایجاد کرده است. کتاب نه‌ایة الدرایة از مهمترین آثار او در اصول فقه و در شرح کفایة الاصول آخوند خراسانی است. تلاش او برای تغییر در باب های علم اصول با مرگ او ناتمام ماند. دیوان کمپانی در مدح و رثای اهل بیت از آثار اوست. تخلص او در شعر «مفتقر» است.

زندگی نامه

محمدحسین اصفهانی، فرزند محمدحسن اصفهانی نخجوانی، در 2 محرم سال 1296ق در نجف متولد شد. پدرش اصالتاً نخجوانی بود و پس از امضای قرارداد ترکمانچای نخست به تبریز و سپس به اصفهان مهاجرت کرد و سپس به کاظمین رفت. پدرش از تجار مشهور کاظمین بود. او دوست داشت محمدحسین راه او را در تجارت ادامه دهد؛ اما محمدحسین با توسل به امام کاظم (ع) رضایت پدر را به دست آورد و در حدود بیست سالگی برای تحصیل علم راهی حوزه علمیه نجف شد

وی به سبب شغل پدرش به «کمپانی» مشهور بود. گفته شده است وی از این نام ناخشنود بود. با این حال، دیوان اشعار او در یکی از چاپ ها به نام دیوان کمپانی منتشر شده است.

وفات

محمدحسین غروی اصفهانی در 5 ذی الحجه سال 1361ق درگذشت. پیکر او در حجره ای متصل به گلدسته شمالی ایوان طلای حرم امیرالمؤمنین، نزدیک مقبره

ص: 289

علامه حلی به خاک سپرده شد درگذشت او یک هفته پس از وفات آقا ضیاء عراقی بود.

خصوصیات اخلاقی

غروی، سریع الذهن و حاضر جواب و سخنانش همراه لطیفه و مزاح بود و حتی در تقریر درس نیز بذله گویی داشت. گفته اند که او بسیار اهل عبادت بود. حدود دوازده سال از درس و بحث کناره گرفت و به سیر و سلوک پرداخت و تا آخر عمر این سیر عرفانی در او مشهود بود. علامه طباطبایی، از رابطه و مکاتبه استادش با میرزا جواد آقا ملکی تبریزی، که از تربیت یافتگان ملا حسینقلی همدانی خبر داده است.

خصوصیات اخلاقی

غروی، سریع الذهن و حاضر جواب و سخنانش همراه لطیفه و مزاح بود و حتی در تقریر درس نیز بذله گویی داشت. گفته اند که او بسیار اهل عبادت بود. حدود دوازده سال از درس و بحث کناره گرفت و به سیر و سلوک پرداخت و تا آخر عمر این سیر عرفانی در او مشهود بود. [4]

علامه طباطبایی، از رابطه و مکاتبه استادش با میرزا جواد آقا ملکی تبریزی، که از تربیت یافتگان ملا حسینقلی همدانی خبر داده است. [5]

محمدتقی بهجت از اهتمام استادش به درس، مداومت بر زیارت عاشورا، نماز جعفر طیار و قرائت سوره قدر سخن گفته است، وی می گوید:

«مرحوم آقا شیخ محمدحسین طوری بود که اگر کسی به فعالیت های علمی اش توجه می کرد، تصور می کرد در شبانه روز هیچ کاری غیر از مطالعه و تحقیق ندارد، و اگر کسی از برنامه های عبادی ایشان اطلاع پیدا می کرد، فکر می کرد غیر از عبادت به کاری نمی پردازد... مرحوم آقا شیخ محمدحسین در روضه شان مقید بود که خود پای سماور بنشیند، و خود او

همه کفش ها را جفت کند.»

محمدتقی بهجت از اهتمام استادش به درس، مداومت بر زیارت عاشورا، نماز جعفر طیار و قرائت سوره قدر سخن گفته است، وی می گوید:

«مرحوم آقا شیخ محمدحسین طوری بود که اگر کسی به فعالیت های علمی اش توجه می کرد، تصور می کرد در شبانه روز هیچ کاری غیر از مطالعه و تحقیق ندارد، و اگر کسی از برنامه های عبادی ایشان اطلاع پیدا می کرد، فکر می کرد غیر از عبادت به کاری نمی پردازد... مرحوم آقا شیخ محمدحسین در روضه شان مقید بود که خود پای سماور بنشیند، و خود او همه کفش ها را جفت کند.»

زندگی نامه

محمدحسین اصفهانی، فرزند محمدحسن اصفهانی نخبجوانی، در 2 محرم سال 1296ق در نجف متولد شد. پدرش اصالتاً نخبجوانی بود و پس از امضای قرارداد ترکمانچای نخست به تبریز و سپس به اصفهان مهاجرت کرد و سپس به کاظمین رفت. پدرش از تجار مشهور کاظمین بود. او دوست داشت محمدحسین راه او را در تجارت ادامه دهد؛ اما محمدحسین با توسل به امام کاظم (ع) رضایت پدر را به دست آورد و در حدود بیست سالگی برای تحصیل علم راهی حوزه علمیه نجف شد

وی به سبب شغل پدرش به «کمپانی» مشهور بود. گفته شده است وی از این نام ناخشنود بود. با این حال، دیوان اشعار او در یکی از چاپ ها به نام دیوان کمپانی منتشر شده است.

وفات

محمدحسین غروی اصفهانی در 5 ذی الحجه سال 1361ق درگذشت. پیکر او در حجره ای متصل به گلدسته شمالی ایوان طلای حرم امیرالمؤمنین، نزدیک مقبره علامه حلی به خاک سپرده شد. درگذشت او یک هفته پس از وفات آقاضیاء عراقی بود.

خصوصیات اخلاقی

غروی،

ص: 291

سریع الذهن و حاضر جواب و سخنانش همراه لطیفه و مزاح بود و حتی در تقریر درس نیز بذله گویی داشت. گفته اند که او بسیار اهل عبادت بود. حدود دوازده سال از درس و بحث کناره گرفت و به سیر و سلوک پرداخت و تا آخر عمر این سیر عرفانی در او مشهود بود. علامه طباطبایی، از رابطه و مکاتبه استادش با میرزا جواد آقا ملکی تبریزی، که از تربیت یافتگان ملا حسینقلی همدانی خبر داده است.

محمدتقی بهجت از اهتمام استادش به درس، مداومت بر زیارت عاشورا، نماز جعفر طیار و قرائت سوره قدر سخن گفته است، وی می گوید:

«مرحوم آقا شیخ محمدحسین طوری بود که اگر کسی به فعالیت های علمی اش توجه می کرد، تصور می کرد در شبانه روز هیچ کاری غیر از مطالعه و تحقیق ندارد، و اگر کسی از برنامه های عبادی ایشان اطلاع پیدا می کرد، فکر می کرد غیر از عبادت به کاری نمی پردازد... مرحوم آقا شیخ محمدحسین در روضه شان مقید بود که خود پای سماور بنشیند، و خود او همه کفش ها را جفت کند.»

شیخ حسن نخودکی

حسنعلی نخودکی اصفهانی

نام کامل: شیخ حسن علی نخودکی اصفهانی

تاریخ تولد 1279ق

زادگاه اصفهان

محل زندگی اصفهان، شهرضا، نجف، مشهد،

تاریخ وفات 17 شعبان 1361ق / 8 شهریور 1321ش

محل دفن مشهد

اطلاعات علمی

استادان جهانگیرخان قشقایی، میرزا حبیب الله رشتی، سید محمد فشارکی اصفهانی، سید محمد کاظم طباطبائی یزدی، محمدحسن مامقانی

شاگردان محمدحسین خراسانی، محمود حلبی، محمد احمدآبادی، سید علی رضوی، و در عرفان

سید شهاب الدین مرعشی نجفی و غلامرضا عرفانیان یزدی در حدیث

حسنعلی نخودکی اصفهانی (1279-1361ق)، عالم و عارف امامی قرن سیزدهم و چهاردهم هجری قمری، مشهور به داشتن کرامت و استجاب دعا.

آخوند ملا محمد کاشی و سید محمد کاظم طباطبائی یزدی بهره برد و پس از آن، تهذیب نفس و ریاضت های شرعی را با نظر شخصیت هایی چون سید جعفر حسینی قزوینی و سید مرتضی کشمیری در پیش گرفت.

او در کنار فلسفه، فقه، اصول، تفسیر و ریاضی، بر علوم غریبه هم تسلط داشت. وی صوفی مسلک بود و اعتقاد داشت صورت کامل تصوف در اسلام به ظهور رسیده است.

وی همچنین تصوف را طریق وصول الی الله (راه رسیدن به خدا) می دانست و از این رو اعتقاد داشت که تصوف مخصوص اسلام نیست و در همه ادیان وجود دارد و طریقه همه انبیا و اولیا بوده، ولی صورت کامل آن در اسلام به ظهور رسیده است.

او همچنین ظاهر تصوف را شریعت اسلام و باطن و حقیقت آن را اتصال با ولایت، یعنی ایمان به ولایت امام علی (ع) و جانشینان وی می دانست. بنابراین، از نظر وی قطب کسی است که رشته اجازه وی به علی و فرزندان معصوم وی اتصال داشته باشد تا بتواند راهنمایی دیگران را بر عهده بگیرد و آنکه به ولایت متصل نیست، اگرچه ظاهر اعمالش با شرع نبوی مطابقت داشته باشد، از اسلام و تصوف بهره ای ندارد.

آثار

آثار نخودکی را فرزند وی، مقدادی اصفهانی، در کتابی به نام نشان از بی نشان ها، در دو مجلد، به چاپ رسانده، که مشتمل است بر تعلیقه ای بر کتاب تذکره المتقین اثر شیخ محمد بهاری همدانی، نامه هایی به برخی از مریدان، تقریر برخی از مجالس وی و رساله هایی با موضوع های بیشتر عرفانی و اخلاقی همچون توحید، ولایت و محبت اهل بیت (ع)، عشق

و محبت، زهد و پارسایی، حقوق مسلمانان بر یکدیگر، دعا و شرایط استجابت آن، و اخلاص. [24]

نخودکی کتاب های ارشاد البیان و اسرارنامه عطار نیشابوری را تصحیح و در 1355ق و 1356ق در تهران به چاپ رساند. او همچنین کتاب ترجمه الصلاة، اثر ملا محسن فیض کاشانی، را به همراه تأویلاتی از خویش درباره نماز، چاپ کرد. او گاهی شعر نیز می سرود.

سید ابوالحسن اصفهانی

سید ابوالحسن اصفهانی

نام کامل: سید ابوالحسن اصفهانی

تاریخ تولد 1284ق

زادگاه روستای مدیسه از توابع لنجان اصفهان

محل زندگی اصفهان، نجف اشرف

تاریخ وفات 9 ذی حجه 1365ق

محل دفن حرم امیرالمومنین

اطلاعات علمی

استادان میرزا حبیب الله رشتی * آخوند خراسانی، میرزا محمد حسن شیرازی

شاگردان سید محسن حکیم * سید محمد هادی میلانی * سید محمد حسین طباطبایی

تألیفات وسیلة النجاة، حاشیه بر العروة الوثقی، حاشیه او بر تبصرة المتعلمین

سایر مرجع تقلید

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی طرفدارن مشروطه * همکاری در انطباق مصوبات مجلس شورای ملی با احکام فقه * مخالفت با اشغال عراق

آثار

آثار علمی بازمانده از اصفهانی را می توان به 5 دسته تقسیم کرد:

نخست و مهم تر از همه، تقریرات فقهی و اصولی اوست که به وسیله جمعی از شاگردان ضبط و نگارش شده است.

یک دوره کامل از تقریرات او به دست میرزا حسن سیادت‌سیبزواری در فاصله سالهای 1338-1345 ق در چند مجلد نوشته شده، و نسخه ای دیگر از تقریرات او توسط شیخ محمدرضا طبسی جمع آوری شده است.

از این میان، منتخباتی از تقریرات اصفهانی در علم اصول، نشان دهنده جایگاه علمی و ثمره استفاده ممتد او از محضر آخوند خراسانی است و شاید مهم ترین نمونه آنها تقریرات استصحاب اصفهانی به تحریر شیخ محمد تقی آملی از شاگردان

ص: 294

او باشد.

دسته دوم، نگارش تقریرات فقهی و اصولی استادان اصفهانی است که وی آنها را ضبط و تألیف کرده است.

مهم ترین این آثار، همان است که نویسندگان زندگی نامه اصفهانی از آن به شرح کفایة الاصول آخوند خراسانی تعبیر کرده اند [25] که به احتمال قوی باید تقریرات اصول آخوند خراسانی بوده باشد.

دسته سوم از آثار علمی اصفهانی، رساله های عملیه و فتوایی اوست که مهم ترین آنها با عنوان وسیلة النجاة، شامل یک دوره کامل فقه از طهارت تا ارث به سبک العروة الوثقی تألیف سید محمد کاظم طباطبائی یزدی است.

نسخه کامل این اثر در 1355ق به چاپ رسیده، و نسخه های خلاصه شده آن که شامل مسائل مورد احتیاج مقلدین در زندگی بود، 16 بار در 44 هزار نسخه چاپ شده است.

وسيلة النجاة به عنوان متنی فتوایی مورد توجه فقیهان بزرگ نسل های بعد قرار گرفته، که تحریر الوسيلة امام خمینی، بهترین نمونه آن است. این کتاب توسط ابوالقاسم صفوی اصفهانی (د1370ق) با عنوان صراط النجاة به فارسی ترجمه شد و در 1334ق، و بار دیگر در 1345ق به چاپ رسید.

همچنین رساله عملیه اصفهانی به زبان فارسی با نام ذخیره الصالحین در دوران زندگی او 3 بار به چاپ رسیده است.

نیز متنی فتوایی با عنوان مناسک حج از او به فارسی در 1342ق در نجف انتشار یافته، و همچنین گزیده ای از رساله های عملیه او با نام منتخب الرسائل [28] 42 بار به چاپ رسیده است. [29]

دسته چهارم از آثار اصفهانی حواشی او بر تألیفات دیگران، مانند حاشیه او بر تبصرة المتعلمین علامه حلی است. [30] که بارها در نجف، ایران و هند به چاپ رسیده است.

ص: 295

مچنین حاشیه بر العروة الوثقی تألیف سید محمد کاظم طباطبایی، حاشیه بر نجات العباد صاحب جواهر چاپ مکرر در نجف، حاشیه بر ذخیره العباد فاضل شریانی و حاشیه بر مناسک الحج شیخ مرتضی انصاری را باید یاد کرد.

دسته پنجم از آثار اصفهانی، مجموعه ای از فتاوی اوست که به قلم خود او نیست و به وسیله دیگران بر اساس فتاوی او تنظیم شده است، از جمله:

انیس المقلدین که آن را سید ابوالقاسم صفوی موسوی اصفهانی جمع و تألیف کرده است. [31]

تحفة العوام که گزیده ای از فتاوی اصفهانی تألیف خواجه فیاض حسن هندی به زبان اردو است. [32]

رساله ای در احکام عبادات به زبان ترکی که در میان شیعیان کرکوک در عراق متداول بوده است، ولی از محل و تاریخ چاپ آن اطلاعی در دست نیست. [33]

سید ابوالحسن اصفهانی (1284 - 1365 ق)، فقیه، و مرجع تقلید شیعیان و نویسنده آثاری همچون وسیلة النجاة (به عربی) و ذخیره الصالحین (به فارسی). او از شاگردان خاص آخوند خراسانی بود. پس از وفات نائینی و حائری یزدی در 1355 ق و آقا ضیاء عراقی در 1361 ق، مرجعیت تقلید شیعیان در بخش عمده جهان تشیع در شخص اصفهانی منحصر شد.

اصفهانی در امور سیاسی و به خصوص در حمایت از مشروطه موضع گیری می کرد. حضور وسیع مردم در مراسم سوگواری درگذشت وی، در آبان 1325 ش (ذیحجه 1365 ق) در شکست فرقه دمکرات در آذربایجان مؤثر بود.

فعالیت علمی

سید ابوالحسن دروس مقدماتی حوزه علمیه را در روستای مدیسه پشت سر گذاشت و در آغاز جوانی به حوزه علمیه اصفهان رفت. پدرش به خاطر سختی هایی - مثل فقر و دوری از خانواده - که در مسیر تحصیل بر

ص: 296

طلاب وارد می شد با طلبه شدن او مخالف بود. [11] او در اصفهان، در مدرسه نیماورد با استفاده از محضر استادان آن حوزه به تکمیل دانش در علوم نقلی و عقلی پرداخت.

وی پس از گذراندن سطوح فقه و اصول، به درس خارج استادان این حوزه راه یافت.

از میان همه استادانش در حوزه اصفهان، تنها شخصیتی که خود سید ابوالحسن به نام و نشان از او یاد کرده، آخوند ملا محمد کاشانی است. [که از مدرسان علوم عقلی و ریاضی بوده است.

از دیگر استادان او در اصفهان سید مهدی نحوی، سید محمد باقر دُرچه ای، سید هاشم چهار سوقی، ابوالمعالی کلباسی و جهانگیرخان قشقایی را برشمرده اند.

هجرت به نجف

وی در 13 ربیع الاول 1308 اصفهان را به قصد نجف ترک کرد و در 11 جمادی الاول همان سال به نجف رسید. در مدرسه صدر حوزه علمیه نجف ساکن شد و به استفاده از محضر استادان فقه و اصول پرداخت.

مدتی پس از اقامت در نجف، پدرش به قصد بازگرداندن او به وطن، راهی عتبات شد. سید ابوالحسن راضی به بازگشت نبود و سید محمد (پدرش) برای قانع کردن او به سراغ استادش، آخوند خراسانی رفت. آخوند به پدرش گفت: سایر پسرانتان مال شما و سید ابوالحسن مال من باشد، کار او را به من واگذارید. [14]

اصفهانی از میان استادان خویش در نجف، به نام میرزا حبیب الله رشتی و آخوند خراسانی اشاره کرده است. [15] از دیگر استادان او میرزا محمد حسن شیرازی، سید محمد کاظم طباطبائی یزدی، میرزا محمد تقی شیرازی، فتح الله شریعت اصفهانی و مولی عبدالکریم ایروانی را نیز یاد کرده اند. [16]

او بیشتر از

ص: 297

3 سال درس میرزا حبیب الله رشتی را درک نکرد و پس از آن، یعنی حدود 17 سال از درس آخوند خراسانی بهره مند شد. او از نزدیک ترین و بهترین شاگردان و اصحاب او بود.

سید ابوالحسن، در پاسخ به کسی که از کم بودن اجازات اجتهادش پرسیده بود گفته بود: "من از کسانی که وقت خود را به گرفتن این گونه امور صرف می کنند، نیستم".

مرجعیت شیعیان

پس از فوت آخوند خراسانی بعضی از مردم خراسان - به تصریح خود اصفهانی - برای تقلید به او مراجعه کردند.

آیت الله بروجردی، در پاسخ به تعدادی از تجار تبریز - که در زمان حیات سید ابوالحسن اصفهانی - از وی درخواست رساله کرده بودند، نوشت: «رساله دادن برای من آسان است، ولی شق عصای (دو دستگی) مسلمین است. فعلاً پرچم اسلام در دست آیت الله اصفهانی است. ایشان، مرجع عموم هستند.»

ماجرای ملاقات سید ابوالحسن بعد از جنگ جهانی دوم با سفیر انگلستان

در همین راستا می توان به ماجرای ملاقات سید ابوالحسن بعد از جنگ جهانی دوم با سفیر انگلستان اشاره کرد. سفیر بریتانیا با تقدیم پیام دولت متبوع خویش، گفت: عالیجناب! دولت انگلستان نذر کرده بود! که اگر بر آلمان نازی پیروز گردد، صد هزار دینار! خدمت شما تقدیم دارد، تا در هر موردی که خود شایسته می دانید، هزینه کنید! سید گفت: مانعی ندارد! سفیر، بی درنگ یک قطعه چک صد هزار دیناری تقدیم نمود. سید هم آن را گرفت و زیر تشک خود گذاشت! طولی نکشید که به سفیر و همراهانش گفتند: ما می دانیم که در این جنگ، بسیاری از مردم، آواره و از هستی ساقط

ص: 298

شدند. از طرف ما به دولت متبوع خود بگوئید: سید ابوالحسن، به نمایندگی از مسلمانان، وجه ناقابلی، به منظور کمک به آسیب دیدگان جنگ، تقدیم می دارد و از کمی وجه معذرت می خواهد! چرا که خود می دانید ما در شرایط مشابهی هستیم. آن گاه، چک سفیر بریتانیا را از زیر تشک درآورد و یک قطعه چک صد هزار دیناری! نیز از خود روی آن گذاشت و با عذرخواهی به سفیر بریتانیا داد!!

با این تدبیر ظریف و سخاوت سید ابوالحسن، سفیر انگلیس، شرمنده و رنگ چهره اش تغییر کرد! اجازه مرخصی خواست و با بوسیدن دست آن مرجع بزرگ از بیت ایشان خارج شد! نماینده انگلیس بعد از ترک جلسه، گفت: ما می خواستیم، شیعیان را استعمار کنیم و آنان را بخریم! اما سید ابوالحسن، ما را خرید! و پرچم اسلام را در بریتانیا بر زمین کوبید! بعد از رفتن وی علمای حاضر در مجلس، از سید پرسیدند: اگر آن وجهی که به سفیر انگلیس تقدیم کردید، به مصرف حوزه علمیه می رسید، بهتر نبود؟! «مرحوم سید» در جواب گفت: سهم امام باید در ترویج اسلام و مذهب صرف گردد، به نظر من یکی از مواردی که می توانستیم بهترین بهره برداری را در ترویج اسلام بنمائیم، همین مورد بود

سید علی قاضی طباطبایی

سید علی قاضی طباطبایی

نام کامل سید علی قاضی طباطبایی

نسب ابراهیم طباطبا نواده امام حسن مجتبی (ع)

زادروز 9 اردیبهشت 1245 ش یا 7 فروردین 1248 ش

13 ذی الحجه 1282 ق یا 1285 ق

زادگاه تبریز ایران

تاریخ درگذشت 20 بهمن 1324 ش

6 ربیع الاول 1365 ق

آرامگاه وای السلام نجف

فرزندان سید محمد حسن

سید مهدی

سید محمد علی

استادان شیخ الشریعه اصفهانی آخوند خراسانی سید احمد

کربلایی محمد بهاری سید محمد کاظم طباطبائی یزدی شیخ مرتضی انصاری

شاگردان سید محمد حسین طباطبائی سید ابوالقاسم خوئی

سید هاشم موسوی حداد محمد تقی بهجت سید حسین بادکوبه ای

سید عبدالکریم کشمیری محمد تقی آملی

کتاب ها تفسیرقرآن کریم

شرح دعای سمات

تعلیق بر مثنوی مولوی

تعلیق بر فتوحات ابن عربی

سید علی قاضی طباطبائی (1282-1366ق)، عارف، و استاد اخلاق حوزه علمیه نجف در قرن چهاردهم قمری بود. برخی از علما، فقیهان و مراجع تقلید در مکتب اخلاقی او حضور داشته اند.

از شاگردان وی، می توان به سید محمد حسین طباطبائی، سید هاشم موسوی حداد و محمد تقی بهجت اشاره کرد.

قاضی طباطبائی در عرفان از طریقه ملا حسینقلی همدانی پیروی می کرد و رسیدن سالک به مقام توحید را بدون پذیرفتن ولایت ائمه و حضرت زهرا(س) امکان پذیر نمی دانست. در طریقت عرفانی او انجام مستحبات، رفتن به زیارت قبور، توسل به امام حسین(ع) و انتخاب استاد جایگاه مهمی داشت. رساله سیر و سلوک بحرالعلوم را بهترین کتاب عرفانی می دانست و روش احراق را توصیه می کرد. از وی کراماتی نیز نقل شده است.

شدت علاقه او به ابن عربی و مولوی به حدی بود که مخالفت برخی علما را در پی داشت.

شهرت قاضی طباطبائی بیشتر به دلیل بعد عرفانی شخصیت اوست؛ اما او در علوم دیگر مانند حدیث، فقه و تفسیر نیز صاحب نظر بود.

آثار

شرحی ناتمام بر دعای سمات:

وی این اثر را در دو سال پایانی عمر خود و به عربی نوشت و به سبب بیماری موفق به اتمام آن نشد و فقط حدود یک سوم این دعا را شرح کرد که نخستین بار در 1384ش در

ص: 300

تهران به چاپ رسید. او به خواندن این دعا در عصرهای جمعه ملتزم بود و جلسه خواندن این دعا و شرح آن در منزلش در نجف برگزار می شد.

تفسیر قرآن کریم

از ابتدا تا آیه 91 سوره انعام که ظاهراً نسخه ای از آن در لندن موجود است. او را می توان پایه گذار شیوه تفسیری قرآن با قرآن دانست. ظاهراً روش او در تفسیر، در شیوه تفسیری شاگردش، سید محمدحسین طباطبائی، در تفسیر المیزان مؤثر بوده است.

تصحیح و تحقیق الارشاد، اثر شیخ مفید

این اثر را در 1306 در 21 سالگی به انجام رساند و در تهران چاپ سنگی شد

قاضی علاوه بر ارشاد، بر برخی کتاب های دیگر نیز تعلیقات نوشته است؛ از جمله بر مثنوی مولوی و فتوحات ابن عربی، که هیچ یک تا کنون منتشر نشده است.

وی در ادبیات عرب مهارت داشت و شعر نیز می سرود. [قصیده غدیریۀ او به زبان عربی، که آن را در 1316ش سروده است، شهرت دارد. او غدیریۀ ای هم به زبان فارسی سروده است.

سید علی قاضی طباطبائی (1282-1366ق)، عارف، و استاد اخلاق حوزه علمیه نجف در قرن چهاردهم قمری بود. برخی از علما، فقیهان و مراجع تقلید در مکتب اخلاقی او حضور داشته اند.

از شاگردان وی، می توان به سید محمدحسین طباطبائی، سید هاشم موسوی حداد و محمد تقی بهجت اشاره کرد.

قاضی طباطبائی در عرفان از طریقه ملا حسینیقلی همدانی پیروی می کرد و رسیدن سالک به مقام توحید را بدون پذیرفتن ولایت ائمه و حضرت زهرا(س) امکان پذیر نمی دانست. در طریقت عرفانی او انجام مستحبات، رفتن به زیارت قبور، توسل به امام حسین(ع) و انتخاب استاد جایگاه

مهمی داشت. رساله سیر و سلوک بحرالعلوم را بهترین کتاب عرفانی می دانست و روش احراق را توصیه می کرد. از وی کراماتی نیز نقل شده است.

شدت علاقه او به ابن عربی و مولوی به حدی بود که مخالفت برخی علما را در پی داشت.

شهرت قاضی طباطبایی بیشتر به دلیل بعد عرفانی شخصیت اوست؛ اما او در علوم دیگر مانند حدیث، فقه و تفسیر نیز صاحب نظر بود.

قاضی وصول به مقام توحید و سیر صحیح الی الله را بدون پذیرفتن ولایت امامان شیعه و حضرت زهرا(س) محال می دانست. وی می گفت:

من اگر به جایی رسیده باشم از دو چیز است؛ قرآن کریم و زیارت امام حسین(ع)

در واقع، روش سلوکی وی همان روش سلوکی حسین قلی همدانی بود. در این روش، سالک باید برای دفع خواطر، در شبانه روز دست کم نیم ساعت را برای توجه به نفس خود تعیین کند تا رفته رفته معرفت نفس برای او حاصل شود. به علاوه، باید برای رفع حجابها و موانع، به امام حسین(ع) متوسل شود.

احراق

او همچنین برای از بین بردن اغراض و نیت‌های نفسانی، روش احراق را توصیه می کرد و این طریقه را از قرآن کریم الهام گرفته بود. در این طریقه، سالک باید بداند که همه چیز ملک مطلق خداست و او فقر ذاتی دارد و این تفکر سبب سوختن تمام نیات و صفات او می شود، لذا به آن احراق می گویند

اهتمام به مستحبات

از دیگر شیوه های سلوکی قاضی، التزام به نماز اول وقت، نماز شب، تهجد و نیز اذکار متعددی بود که هم خود بر آنها مداومت داشت و هم شاگردانش و حتی عامه مردم را

ص: 302

به آنها سفارش می کرد، مانند چهارصد بار یا بیشتر، گفتن ذکر یونسیه (لا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ) همراه با خواندن قرآن در سجده، صد مرتبه خواندن سوره قدر در شبهای جمعه، مداومت بر خواندن فراوان سوره توحید، دعای کمیل و زیارت جامعه.

زیارت قبور

محمد تقی آملی، از شاگردان قاضی، نقل نموده که قاضی به زیارت اهل قبور بسیار توجه داشت و خود بسیار به وادی السلام می رفت و ساعتها در آنجا به زیارت مشغول می شد. او به تهجد در مسجد کوفه و مسجد سهله علاقه مند بود و حجره ای مخصوص برای عبادت در این دو مسجد داشت و رفتن به مسجد سهله خصوصاً با پای پیاده را توصیه می کرد.

کرامات

از قاضی کراماتی نقل کرده اند، مانند طی الارض، میراندن مار با استفاده از نام المُمیت خداوند [72]، زنده شدن مرده به دعای وی، خبر دادن از احوال و افکار و حالات و افعال اشخاص، خبر دادن از آینده از جمله خبر دادن از مرجعیت سید ابوالحسن اصفهانی و پیش گویی زمان مرگ خود، و ساطع شدن نور از وی در حال نماز.

از آیت الله خویی نیز نقل شده که حوادث مافوق طبیعی در مرگ سید علی قاضی رخ داده است

همچنین گفته شده که کراماتی نیز از قبر وی به ظهور رسیده است.

درگذشت

قاضی در سال های آخر عمر به بیماری استسقا مبتلا شد و در 6 ربیع الاول 1366ق، برابر 9 بهمن 1325ش درگذشت سید جمال الدین گلپایگانی بر او نماز خواند و در وادی السلام، نزدیک مقام امام زمان (عج) در کنار پدرش به خاک سپرده شد.

عبدالله مامقانی

عبدالله مامقانی

با محمدحسن

ص: 303

مامقانی اشتباه نشود.

تاریخ تولد 15 ربیع الاول سال 1290ق

زادگاه نجف

تاریخ وفات 16 شوال سال 1351ق

محل دفن نجف

شهر وفات نجف

اطلاعات علمی

استادان محمدحسن مامقانی؛ غلام حسین دربندی ترکی؛ حسن خراسانی

شاگردان سید سعید حکیم؛ سید شهاب الدین مرعشی نجفی؛ سید علی اکبر خوئی

محل تحصیل حوزه علمیه نجف

اجازه اجتهاد از محمدحسن مامقانی

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی تربیت مبلغان دینی، برپایی مجالس عزاداری، تأسیس کتابخانه ای در نجف

تالیفات

مامقانی دارای کتاب های متعددی در علوم گوناگون است اما تنقیح المقال فی علم الرجال را مشهورترین اثر او دانسته اند. کتابی مفصل در علم رجال که در آن درباره بیش از 16000 راوی بحث کرده است. آقا بزرگ تهرانی آن را مفصل ترین اثر در علم رجال دانسته است.

عبدالله بن محمدحسن مامقانی (1290-1351ق) از رجالیان شیعه در قرن چهاردهم قمری. مامقانی از علمای نجف بود که شاگردان بسیاری از جمله سید شهاب الدین مرعشی نجفی را تربیت کرد. از او تالیفاتی بر جای مانده که تنقیح المقال از مهم ترین آنها است. برپایی مجالس عزاداری و تأسیس کتابخانه ای در نجف از فعالیت های اجتماعی او به شمار می رود.

زندگی نامه

مامقانی در 15 ربیع الاول سال 1290ق در نجف اشرف به دنیا آمد. پدرش محمدحسن مامقانی از شاگردان شیخ مرتضی انصاری و سید حسین کوه کمره ای بود. جدش، شیخ عبدالله بن محمدباقر (متوفای 1247ق.) نیز از عالمان و فقیهان بود و از نویسندگان ریاض المسائل نیز اجازه روایت و اجتهاد داشت. [1]

مامقانی در 1346 ق به قم سفر کرد و عبدالکریم حائری، جایگاه نماز خود در صحن حرم حضرت معصومه را به او واگذار کرد.

وفات و مدفن

مامقانی، در یک شنبه 16 شوال سال 1351 ق (برابر با 23 بهمن سال 1311 ش) در

ص: 304

61 سالگی، درگذشت. پیکرش را در مقبره پدرش محمدحسن مامقانی واقع در محله العماره نجف، به خاک سپردند.

تأسیس کتابخانه

آیت الله مامقانی علاوه بر تربیت شاگردان و مبلغان دینی و برپایی مجالس عزاداری کتابخانه مهمی را تأسیس نمود که در آن بیش از چهارصد کتاب خطی منحصر به فرد - که هرکدام از منابع و مراجع تحقیقی مهم به شمار می رفتند - وجود داشت. [9] این کتابخانه از غنی ترین کتابخانه های نجف اشرف و در محله العماره آن شهر قرار داشت. بعد از وفات آیت الله مامقانی، همراه خانه وقفی که کتاب ها در آن جای داشتند، توسط رژیم بعثی عراق، به بهانه توسعه شهری، تخریب شدند. آیت الله مامقانی به کتابخوانی علاقه داشت؛ اگر اطلاع پیدا می کرد که کتاب تک نسخه ای نزد کسی است، از او درخواست می کرد تا آن نسخه را به او بسپارد و مخارج استنساخ آن را به عهده می گرفت و به تکثیر آن می پرداخت و آن را در اختیار دیگران قرار می داد.

فهرست آثار عبدالله مامقانی

مجموعه تألیفات علامه مامقانی (متوفای 1351ق) از عالمان و رجالیان شیعه در قرن چهاردهم قمری است. کتاب تنقیح المقال، مشهورترین اثر اوست که آقا بزرگ تهرانی آن را مفصل ترین اثر در علم رجال دانسته و مامقانی، درباره بیش از 16000 راوی بحث کرده است. دیگر آثار او که در منابع رجالی و تاریخی از آن یاد شده، به این شرح است:

منتهی مقاصد الانام فی نکت شرایع الاسلام این کتاب در 63 جلد نوشته شده است.

مطرح الافهام فی مبانی الاحکام موضوع این کتاب، اصول فقه است.

هدایة الانام فی اموال الامام

تحفة الصفوه فی احکام

ص: 305

نهاية المقال في تكملة غاية الامال که تعليقه بر کتاب خيارات شيخ مرتضى انصاری است.

القلائد الثمينه على الرسائل الست السنيه.

مناهج المتقين في فقه ائمة الحق و اليقين که دربر دارنده فروع فقهی فراوانی است.

مقباس الهداية في علم الدراية که موضوع آن، روايت شناسی و علم روايت است.

مرآة الكمال لمن رام درک مصالح الاعمال موضوع اين اثر، آداب و سنت ها است.

ارشاد المتبصرين

الدر المنضود في صيغ الايقاعات و العقود

ارجوزة الدر المنضود

نتائج التنقيح

سراج الشيعه (ترجمه مرآت الكمال)

تحفة الخيرة في احكام الحج و العمره

منهج الرشاد

رساله هايی نیز از وی منتشر شده؛ از جمله: مجمع الدرر في مسائل اثني عشر؛ المسائل الاربعين العامليه؛ المسائل الخوييه و...

حاشيه بر کتاب جامع عباسی نوشته شيخ بهايی، حاشيه بر ذخيرة الصالحين، منتخب المسائل، مجمع المسائل، صيغ العقود فاضل ريحانی. و علاوه بر آنها، کتابچه هايی در مورد علم حروف، اعداد و فوايد رجاليه دارد. [2]

مرآة الرشاد في الوصيه الى الاحبه و الاولاد؛ اين کتاب در پنج فصل تدوين شده که وصيت نامه ای به فرزندان و دوستان است.

بخش اول: اصول خمسہ اعتقادی بحث می شود.

بخش دوم: درباره اطاعت از خدا و پرهيز از عصيان و تبلي و بطالت عمر است

بخش سوم: به وصايایي پراکنده اختصاص دارد.

بخش چهارم: سخن از علم آموزی است.

بخش پنجم: توصیه هایی درباره امرار معاش است.

این کتاب چندین بار با عنوان های «آینه رستگاری»، «آیین راست پویی»، «آینه هدایت» به فارسی ترجمه شده است.

شیخ علی اکبر نهاوندی

علی اکبر نهاوندی

آیت الله حاج شیخ علی اکبر نهاوندی در سال 1278 هـ. ق. در شهرستان نهاوند دیده به جهان گشود. او کودکی را در دامن

ص: 306

خانواده ای مذهبی پشت سر گذاشت .

یکی از آثار مهم او العبقری الحسان فی تواریخ صاحب الزمان (عج)

آثار

1. البیان الرفیع (اخلاق ربیعی)

2. جنة العالیه و جعبه الغالیه

3. جنتان مدهامتان

4. راحة الروح یا کشتی نجات

5. خزینة الجواهر فی زینة المنابر

6. گلزار اکبری و لاله زار منبری

7. انوار المواهب

8. العبقری الحسان فی تواریخ صاحب الزمان (عج)

9. جواهر الکلمات (جواهر الزواهر فی شوارد النوادر) این کتاب در قطع رحلی و و در دو جزء و به صورت چاپ سنگی به چاپ رسیده است.

10. وسیلة النجاة و عناوین الجمععات فی شرح دعاء السمات

11. انهار النوائب فی اسرار المصائب.

12. حاشیه فرائد الاصول علی المبحث البراءه.

13. رساله الحقیقه و المجاز.

14. وسائل العبید الی مراحل التوحید.

15. رشحه الندی فی مسأله البداء.

16. صلاه المسافر (تقریر درس شیخ محمد طه نجف).

17. طور سینا در شرح حدیث کساء.

18. الفتح المبين فى ترجمه الشيخ على الحزين.
19. الفوائد الكوفيه فى ردّ الصوفيه.
20. كشف التطيه عن وجوه التسميه.
21. لمعات الانوار فى حلّ مشكلات الآيات و الاخبار.
22. مفرح القلوب و مفرّج الكروب.
23. المواريث (تقرير درس سيد محمد كاظم طباطبايى يزدى).
24. النفحات العنبريه فى البيانات المنبريه.
25. اليد البيضاء فى مناقب الامير و الزهرا - عليهم السلام -.
26. الياقوت الاحمر فى من رأى الحجه المنتظر (عج).
27. سبع المثاني، در مناقب حسن اول تا حسن الثانى (پيشوايان دهگانه).
28. العسل المصفى فى نكت اخبار مناقب المصطفى.
29. الكواكب الدرّى فى نكت اخبار مناقب امير المؤمنين - عليه السلام -.

سخت كوشى در راه تحصيل

آیت الله نهایندی می نویسد: خواجه عبدالله انصاری در «نفحات الانس» می گوید:

«من سیصد هزار حدیث یاد دارم با هزار هزار اسناد. آنچه من در طلب حدیث حضرت مصطفی - صلی الله علیه و آله - کشیم هرگز از احدی نکشیده، یک منزل از نیشابور تا دیزباد باران می آمد و من برای آن که جزوه های حدیث خیس نشود در حال رکوع راه می رفتم و آنها را در زیر شکم نهاده بودم. شب در نور چراغ، حدیث می نوشتم و فراغت نان خوردن را نداشتم، مادرم نان پاره و لقمه می کرد و در دهان من می نهاد.

نظیر حالت خواجه از برای خود حقیر نیز اتفاق افتاد. در سال 1318 هـ. ق. که از نجف اشرف بیرون آمده و به جانب بلاد عجم می آمدم، آب طغیان نمود و سد کاظمین و بغداد را خراب نمود و از حدود بغداد تا حدود سرای خاکستری را آب گرفته بود. ققه در میان آب انداخته و زوار و عابری را عبور می دادند. حقیر در میان ققه به پا ایستاده و مؤلفات فقه و اصول خود را در ساروقی بسته و بالای سر خود نگه داشته بودم که اگر فرضاً غرق شدم، اول خود غرق شوم بعد از آن نوبت به آن مؤلفات برسد و تا به حال که این مقام را تحریر می نمایم و مقارن ظهر روز یکشنبه بیست و یکم ماه شعبان المعظم سال 1341 هـ. ق. است، اگر مدعی شوم که در منزل خود از بدو تحصیل تا حال غذایی با فراغت بال صرف ننموده، به جهت اشتغال به مطالعه کتب و نوشتجات، همانا ادعایی قریب به صدق نموده ام. از خداوند

توفیق آن چه را دوست دارد و مورد رضایت اوست مسئلت دارم.

وفات

وی عاقبت در روز سه شنبه نوزدهم ربیع الثانی سال 1369 هـ. ق در 91 سالگی چشم از جهان فرو بست. با اعلام وفات این بزرگ مرد از مأذنه مساجد و حرم رضوی، مردم دسته دسته به کوچه ها و خیابانها ریختند و بدن مطهر این عالم ربانی را با اندوه و ماتم فراوان تشییع نمودند.

پیکر پاک ایشان در «دار السعاده»، در جوار مرقد مطهر امام رضا - علیه السلام - نزدیک قبر شیخ مرتضی آشتیانی، طرف پایین پای مبارک حضرت رضا - علیه السلام - در صحن جدید، متصل به درب حرم مطهر به خاک سپرده شد.

آقای مروج که از سراینندگان ماده تاریخ در مشهد بود، در تاریخ رحلت ایشان سروده اند:

آمده اندوه و سرافکند و پی تاریخ گفت:

شد نهایندی مقیم اندر در سلطان توس

شیخ علی شوشتری

سید علی شوشتری

عارف کامل، فقیه زاهد و استاد کل آیه الله سید علی شوشتری نامش در سال (1222 هـ. ق) در شوشتر از شهرهای خوزستان چشم به جهان گشود.

تبار وی با چند واسطه به عالم بزرگ و محدث کبیر، مرحوم سید نعمت الله جزایری می رسد. سلسله نسب او را این چنین بر شمرده اند:

سید علی فرزند سید محمد فرزند سید طیب فرزند سید محمد فرزند سید نورالدین فرزند سید نعمت الله جزایری.

زندگی نامه

[ویرایش]

سید علی شوشتری برای تحصیل علم و راهیابی به کمال عازم نجف اشرف شد و از استادان آن دیار کمال استفاده را برد. وی بعد از تکمیل تحصیل و اخذ درجه اجتهاد و کسب

ص: 309

اجازه از علمای نجف به دیار خود بازگشت و به امر قضا، حل مشکلات مردم و تدریس پرداخت.

سید علی شوشتری برادری نیز به نام سید احمد (1220 - 1305 هـ - ق) داشته که از بزرگان عصر خود بوده است.

ایشان سیدی عالم، عابد، زاهد، متعهد، سخاوت پیشه و همواره به عبادت و اعانت به اهل علم و مردم مشغول بوده است. پس از وفات، این عالم بزرگ پیکرش را به نجف اشرف منتقل و در مقبره شوشتری ها به طرف قبله صحن مطهر علوی به خاک سپرده شد.

شاگردان

سید علی شوشتری که فقیهی عارف در مباحث فقهی و عرفانی بود، شاگردان مبرزی داشته است که در این جا به اسامی برخی از آن ها اشاره می شود.

ملا فتح الله کیمیایی

ملا فتح الله وفایی (1303 هـ - ق)

ملا حسین قلی همدانی (1311 - 1239)

فضایل اخلاقی

از جمله خصوصیات مهم و بارز اخلاقی ایشان بخشندگی بسیار و توجه به تنگدستان بود؛ به گونه ای که اموال خود را به آن ها بخشیده و ایشان را بر خود ترجیح می داد. سید محسن امین در اعیان الشیعه نقل می کند:

بعد از فوت سید محمد - پدر سید علی شوشتری - که از بزرگان شوشتر بود، آن چه که نصیب سید علی شد - نزدیک به 3 هزار تومان - آن را نگرفته و به برادرش سید احمد تحویل می دهد تا خرج فقرا و مستحقین بنماید و او نیز تمام آن را در این راه مصرف نمود.

سید علی شوشتری عمرش را ترک لذات دنیوی و زندگی

ص: 310

زاهدانه بسر برد و از دنیا به قدر ضرورت بهره گرفت و بدین حالت نیز زندگی را وداع نمود.

شیخ محمد تقی اصفهانی از عالمان و بزرگان اصفهان، در کتابش موسوم به «مفتاح السعاده» برخی از اموری را نقل می کند که دلالت بر بلندی مرتبه و عظمت شأن سید علی شوشتری دارد.

از برنامه های عبادی ایشان می توان به مواظبت بسیار بر اعتکاف در مسجد کوفه و مسجد سهله نام برد.

مشایخ شیخ

مشایخ اجازه حاج سید علی به تصریح خود ایشان با اجازه نامه ای که به میرزا محمد همدانی داده عبارتند از: شیخ مرتضی انصاری و سید حسین امام جمعه شوشتر

سفیری از غیب

در سال هایی که سید علی شوشتری فارغ از هر امری مشغول تدریس و قضاوت در بین مردم شوشتر بود، سفیری الاهی او را به راهی پر رمز و راز دعوت نمود و او را شایسته بیش از آن چه که هست دانسته و در شبی سیاه و تاریک او را به وادی نور و حقیقت راهنمایی کرد.

صاحب طرائف الحقائق این حادثه فرح بخش را این چنین بیان می کند:

مرحوم سید بعد از تحصیلات مراتب علم و تکمیل اجتهاد از علمای نجف اشرف اجازه حاصل و به وطن باز آمد و به تدریس و قضا مشغول شد. در یکی از شب ها در حدود ساعت 2 بامداد صدای در را شنیدند. وقتی نام او را پرسیدند، گفت: نام من «ملا قلی جولا» است و می خواهم به محضر آقا برسم.

سید علی فرمود: حالا دیر وقت است. اگر کاری هست فردا به در

ص: 311

مدرس بیاید.

در این هنگام عیال سید گفت: شاید کاری مهم و لازم داشته باشد که این وقت شب آمده؛ شایسته است رخصت دهید تا به خدمت شما برسند.

سید علی فرمود: حال که تو خود راضی به زحمت هستی، پس ناچار باید از اتاق بیرون روی تا آن مرد وارد شود. وقتی ملا قلی وارد شد؛ در گوشه ای قرار گرفت و ساکت ماند.

گفتند: حاجت را بگو.

گفت: آمده ام عرض نمایم این راه که می روی به جهنم می رسد.

این را گفت و رفت.

وقتی عیال سید آمد، پرسید چه کاری داشت؟ سید جواب فرمود: گویا جنون داشته است. بعد از هشت شب باز در همان وقت، در منزل سید علی کوبیده شد. معلوم شد ملا قلی است و می خواهد خدمت آقا برسد. سید علی وقتی فهمید ملا قلی است گفت: گویا هر وقت جنونش گل می کند نزد ما می آید. بعد از ورود، خطاب به سید علی گفت: مگر نگفتم این راه که می روی به جهنم می رسد. حکم امروزت مبنی بر ملکیت آن محل باطل است و سند صحیحی و معتبر که به امضای علما و معتبرین در وقف بودن آن جا در فلان جا به این نشانی پنهان است؛ این را گفت و رفت.

سید به فکر فرو رفت، که این مرد کیست و چه می گوید؟

چون صبح شد به مدرس رفت و با بعضی از خواص به آن محل رفته و آن جا را کردند. جعبه ای ظاهر شد؛ وقتی باز نمودند، همان سندی که ملا قلی گفته بود. لذا سید علی حکم

ص: 312

دیروز خود را لغو نموده و حکم به وقف بودن آن جا دادند.

پس از هشت شب دیگر، نیمه شب در کوبیده شد باز هم ملا قلی بود. سید علی وقتی فهمید که ملا قلی آمد. خود به دیدارش شتافته و مقدمش را گرامی داشته و در صدر نشاندنش و گفت: حق با شما بود. حال تکلیف چیست و چه باید کرد؟

ملا قلی گفت: حال که معلوم شد جنون ما گل نمی کند، هر آن چه داری بفروش و بعد از ادای دیون به نجف اشرف برو و ضمن عمل به این دستور العمل منتظر باش تا به تو برسم.

سید علی نیز طبق دستور عمل نموده و به نجف اشرف رفت. روزی در وادی السلام ملا قلی را دید که مشغول دعا است. بعد از فراغت از دعا به خدمتش رسید و با هم به محل خلوتی رفتند. ملا قلی گفت: فردا من در شوشتر فوت خواهم کرد و دستور العمل تو نیز این می باشد و از آن جا با سید علی وادع گفت.

این که «جولا» کیست و از کجا آمد، عده ای معتقدند:

از آن چه که به اسناد صحیح در احوال جولا نوشته اند؛ این مقام معنوی آن بزرگوار را به استقامت اتصال به باطن ولایت علویه مهدویه حاصل آمده است بلا توسطی. و از این روی می توان گفت که او یکی از بزرگان «اویسی» اصطلاح قدمای مشایخ اهل سلوک نسبت به کسانی که استادی در عرفان نداشته اند بوده است.

وفات

حاج سید علی شوشتری پس از عمری مجاهده و تحمل رنج مبارزه بانفس، در

ص: 313

سال (1281 هـ - ق) از تارخی وفاتش اختلاف است. برخی 1283 و برخی نیز 1305 دانسته اند که ظاهراً سال 1281 صحیح است.

[16]

در نجف اشرف به دیدار محبوبش شتافت. ایشان را در مقبره متصل به در قبله صحن مطهر علوی مقابل مقبره شیخ انصاری به خاک سپردند.

سید محمد تقی خوانساری

سید محمد تقی خوانساری

زادروز 1267 ش (1305 ق)

زادگاه - خوانسار

درگذشت 7 شهریور 1331 ش (1371 ق)

آرامگاه قم، حرم حضرت معصومه

محل زندگی خوانسار، نجف و قم

تحصیلات اجتهاد

استادان محمد کاظم خراسانی، سید محمد کاظم طباطبایی

محمد حسین نائینی، و آقا ضیاء عراقی

شاگردان امام خمینی، سید محمد محقق یزدی

مرتضی حائری، شیخ موسی زنجانی

شناخته شده برای اقامه نماز باران در قم

نقش های برجسته از مراجع تقلید، مبارزه با استعمار انگلیس

آثار حاشیه بر عروة الوثقی، مختصر الاحکام و آثار دیگر

آثار خوانساری عبارتند از:

حاشیه بر عروة الوثقی، سید محمد کاظم طباطبایی که نتیجه مباحثات او با محمد علی اراکی بوده و همراه با حواشی علمای دیگر در سال 1371 در قم چاپ سنگی و بعدها به نام اراکی نیز چاپ شده است.

رساله علمیه با عنوان منتخب الاحکام اثر فتوایی ذخیره العباد که مبسوط تر از منتخب است.

حاشیه بر مناسک الحج شیخ انصاری

مختصر الاحکام

رساله تقویم الصلاة

تقریرات محمدعلی اراکی از درس او با عنوان رساله فی الدماء الثلاثة و احکام الاموات و التیمم در 1415 در قم همراه با کتاب الطهارة اراکی چاپ شده است.

محمدتقی خوانساری (1305-1371ق) فقیه و مرجع تقلید شیعی قرن چهاردهم هجری بود. در 1332ق با شروع جنگ جهانی اول و درگیر شدن حکومت عثمانی با دولت انگلیس و اشغال شدن بعضی از مناطق جنوبی عراق، خوانساری با تعدادی

ص: 314

از طلبه ها و علمای نجف به مقابله با اشغالگران برخاستند. او در این جنگ مجروح و به مدت چهار سال به سنگاپور تبعید شد. خوانساری به اراک و سپس به قم رفت.

خوانساری بعد از درگذشت شیخ عبدالکریم حائری و قبل از ورود آیت الله بروجردی از مراجع تقلید بود. او در برابر اقدامات رژیم محمدرضا پهلوی موضع گیری می کرد. یکی از حوادث معروف زندگی خوانساری، اقامه نماز باران توسط وی در منطقه خاکفرج قم است که پس از سه روز خواندن نماز، باران زیادی از آسمان بارید.

سید محمد تقی خوانساری داماد آیت الله اراکی بوده است

تحصیلات

محمدتقی، تحصیل مقدمات علوم دینی را در خوانسار به پایان برد و در 1322ق برای ادامه تحصیل به عراق رفت. او نزد محمد کاظم خراسانی، سید محمد کاظم طباطبائی یزدی، شیخ الشریعه اصفهانی، محمد حسین نائینی، و آقا ضیاء عراقی، فقه و اصول آموخت و از عراقی اجازه اجتهاد نیز دریافت کرد. همچنین در حکمت و فلسفه اسلامی از درس شیخ علی قوچانی استفاده کرد.

نماز باران

در سال 1323ش که بخش های مرکز ایران در اشغال متفقین بود، مردم با خشکسالی و قحطی بی سابقه ای مواجه شدند؛ از این رو مردم قم در شهریور آن سال از خوانساری خواستند که به برگزاری نماز استسقاء اقدام کند، او سه روز پیپی به همراه گروه زیادی از مردم (که برخی آن را 20000 نفر تخمین زده اند) راهی بیابان شد و نماز را به جا آورد در سومین روز باران تندی بارید و حتی لشکریان خارجی مقیم منطقه را شگفت زده کرد به طوری که خبر آن در مطبوعات

ص: 315

آن زمان انعکاس گسترده ای یافت. چند تن از شاعران معاصر او در اشعاری که پس از درگذشت وی در مدحش سروده اند به این واقعه اشاره کرده اند. آیت الله شبیری که خود در واقعه نماز باران حضور داشته است در خاطرات خود گفته است که مردم برای نماز، دو روز بیرون رفتند و شب دوم باران بارید. به گفته او جمعیت

20000 نفر نبود.

وفات

محمد تقی خوانساری در 7 ذی الحجه 1371ق، 7 شهریور (1331ش) [18] در سفری که به همدان داشت بر اثر بیماری گوارشی و قلبی درگذشت و در مسجد بالاسر در حرم حضرت معصومه در کنار قبر استادش حائری یزدی، به خاک سپرده شد

سید محمد تقی حجت کوه کمره ای

سید محمد حجت کوه کمری

زادروز 1310ق/1271ش

زادگاه کوه کمر در آذربایجان شرقی

تاریخ درگذشت 3 جمادی الاول 1372ق/1331ش

آرامگاه قم، مدرسه حجتیه

فرزندان محسن، حسن

استادان سید محمد کاظم طباطبایی یزدی، سید ابوالحسن اصفهانی

میرزا محمد حسین نائینی، ضیاءالدین عراقی

شاگردان سید محمد محقق داماد، میرزا هاشم آملی

سید محمد علی قاضی طباطبایی، مرتضی حائری یزدی

سید محمد حسین طباطبائی، لطف الله صافی گلپایگانی

کتاب ها مستدرک المستدرک، جامع الاحادیث و الاصول

لوامع الانوار الغریبه فی مرسلات الآثار النبویه

تنقیح المطالب المبهمه فی عمل الصور المجسمه

آثار

آثار حدیثی

لوامع الانوار الغریبه فی مرسلات الآثار النبویه، درباره روایات مرسل از نبی اکرم (ص) و تعیین موارد قابل اعتماد آن؛

مستدرک المستدرک فی استدراک ما فات عن صاحب المستدرک، که روایاتی که در کتاب مستدرک الوسائل محدّث نوری نیامده در آن جمع شده است؛

جامع الاحادیث و الاصول (یا مجمع الاحادیث)، که ناتمام ماند.

آثار فقهی

کتاب البیع

کتاب الصلوه

کتاب الوقف؛

تنقیح

ص: 316

خلاصة الاحكام، ترجمه فارسی بدایة الهدایه (اثر مختصر فقهی شیخ حرّ عاملی) که در 1343ش در تهران منتشر شد.

منتخب الاحكام (تهران 1325ش)؛

مناسک حج که ابتدا در تهران و سپس در 1368 در قم و تبریز چاپ سنگی شد.

حاشیه بر بعضی کتاب های فتوایی، از جمله وسیله النجاه سید ابوالحسن اصفهانی (تهران 1370) و عروه الوثقی سید محمدکاظم طباطبایی یزدی؛ حاشیه عروه ابتدا در 1366 در قم و سپس همراه با حواشی پنج تن از مراجع، در 1371 در تهران چاپ شد.

آثار اصول فقهی

حجت در اصول فقه دو کتاب رساله الاستصحاب و حاشیه بر کفایه الاصول آخوند خراسانی را نگاشته است. [34]

آثار رجالی

کوه کمری در رجال، حاشیه ای بر تنقیح المقال عبدالله مامقانی نگاشته است به گفته سید شهاب الدین مرعشی نجفی، برخی نوشته های حجت کوه کمری، به خط خود او، در کتابخانه وی بوده است.

سید محمد حُجّت کوه کمره ای (1310-1372ق)، فقیه، رجالی و مرجع تقلید شیعی است. وی نزد اساتید فقه و اصول همانند سید ابوالحسن اصفهانی، عبدالکریم حائری، میرزا محمدحسین نائینی و آقا ضیاء عراقی، سید محمدکاظم طباطبائی یزدی شاگردی کرد. پس از درگذشت آیت الله حائری از مراجع ثلاث شد و به اداره حوزه علمیه قم پرداخت. مدرسه حجتیه در شهر قم از آثار به جای مانده از دوران مرجعیت او است که در آن زمان بی نظیر بوده است. مرتضی حائری یزدی داماد ایشان بود.

ولادت و خاندان

سید محمد حجت کوه کمری، فقیه و مرجع تقلید امامی قرن چهاردهم. وی در 1310ق/1271ش در تبریز در خانواده ای روحانی به دنیا آمد. خانواده اش از سادات کوه کمر، محلی

ص: 317

از توابع اهر در منطقه آذربایجان شرقی بودند. نسب او به علی اصغر، فرزند امام سجاد(ع) می رسد.

وی از برخی استادانش همچون میرزای نائینی، شیخ الشریعه اصفهانی و آقاضیاءالدین عراقی گواهی اجتهاد و اجازه روایت دریافت نمود. همچنین پدرش، سیدابوتراب خوانساری، عبدالله مامقانی، سیدحسن صدر، شیخ محمدباقر بیرجندی، شیخ عبدالکریم حائری یزدی و محمدحسین کاشف الغطاء به او اجازه روایت دادند.

سیدمحمد حجت در نهایت بر اثر بدی آب و هوای نجف و ضعف جسمی، ناچار شد در 1349ق به قم مهاجرت کند. در قم شیخ عبدالکریم حائری اقامه نماز در حرم حضرت معصومه به او سپرد.

حجت کوه کمری، در علم حدیث تخصص داشت و مورد احترام و اعتماد شیخ عبدالکریم حائری یزدی بود تا آنجا که حائری در اواخر عمر احتیاطات فتوایی خود را به وی ارجاع می داد. همچنین او را، به جای خود، برای اقامه جماعت در حرم حضرت معصومه(س) تعیین کرد.

فعالیت های اجتماعی

اداره حوزه علمیه قم:

سیدمحمد حجت، پس از وفات حائری یزدی، همراه با سید محمد تقی خوانساری و سید صدرالدین صدر، اداره حوزه علمیه قم را برعهده گرفت. این سه فقیه، مشهور به مراجع ثلاث، در زمانی این مسئولیت را برعهده گرفتند که اوضاع سیاسی و سخت گیری های رضا پهلوی، شاه وقت ایران، درباره فعالیت های دینی و تنگناهای ایجاد شده در مورد عالمان دینی، حوزه قم را در وضع دشواری قرار داده بود. حجت کوه کمری در این اوضاع، بیشتر بر ساماندهی حوزه و رسیدگی به وضع معیشتی طلاب اهتمام داشت. وی در پاره ای مسائل سیاسی و اجتماعی، مانند مبارزه با بی حجایی، نیز اندکی دخالت می کرد، اما رویکرد عام او، اجتناب از برخورد فعال با

ص: 318

مسائل سیاسی و رویارویی مستقیم با حکومت بود و از این رو، در دوران مرجعیت خود از ملاقات کردن با شاه وقت و دیگر رجال حکومتی پرهیز می کرد و آنان را به حضور نمی پذیرفت. وی که پس از وفات حائری یزدی، یکی از مراجع تقلید شده بود و در پی درگذشت سید ابوالحسن اصفهانی در 1326 ش و حاج آقا حسین قمی در 1327 ش، از مراجع تقلید مشهور شد و افراد زیادی، به ویژه در منطقه آذربایجان به وی رجوع کردند.

احداث مدرسه علمیه حجتیه قم:

حجت کوه کمری در قم، مدرسه علمیه ای به نام مدرسه حجتیه ساخت. بنای این مدرسه از 1324 ش آغاز شد. این مدرسه علاوه بر محل سکونت طلاب و مدرّسان، دارای مسجد و کتابخانه نیز بود و از مدارس مهم و بزرگ آن زمان به شمار می رفت. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه حجتیه، به کوشش رضا استادی، در 1354 ش به چاپ رسید.

تأسیس کتابخانه مدرسه علمیه حجتیه قم؛

جمع آوری کتاب ها و نسخه های خطی از نوشته های علماء:

این آثار در کتابخانه خصوصی فرزندش، سید حسن حجت است و فهرستی از آن نیز منتشر شده است.

خصلت های اخلاقی

پرهیزکاری، بردباری، پرهیز شدید از تظاهر و حافظه قوی حجت را ستوده اند. [48] مرتضی مطهری نیز، از اراده قوی او یاد کرده است. وی به شدت از شهرت پرهیز داشت و در زمان مرجعیت خود اجازه نداد در مجالس و منبرها نامی از او برده شود یا عکس او در نشریات چاپ شود

درگذشت

سید محمد حجت پس از یک دوره بیماری سخت، در 62 سالگی در دوشنبه 3 جمادی الاول 1372 ق- 1331 ش در قم وفات یافت و در اتاقی کنار مسجد

ص: 319

مدرسه حجّتیّه به خاک سپرده شد.

گفته شده است او چند روز پیش از وفات خود اسناد مالکیتی که نزدش بود را به سید احمد شبیری زنجانی که عضو ارشد شورای استفتانات او بود. سپرد و پول و اموالی که از سهم امام باقی مانده بود را به دامادش مرتضی حائری یزدی سپرد تا در کارهایی که مشخص کرده بود مصرف کند. آنگاه مَهر نامه های خود را شکست و از درگذشت خود خبر داد. زمانی که حال وی رو به وخامت رفت، دخترش مقداری تربت امام حسین(ع) را جهت بهبودی به وی داد. وی بعد از خوردن تربت گفت: «آخر زادی من الدنيا تربة الحسين».

در سوگ او مجالس متعددی برگزار و در رثایش اشعار بسیاری سروده شد.

ایت الله بروجردی

سید حسین طباطبایی بروجردی

تاریخ تولد صفر سال 1292ق

زادگاه بروجرد

محل زندگی بروجرد، اصفهان، نجف، قم

تاریخ وفات شوال سال 1380ق

محل دفن مسجد اعظم

شهر وفات قم

استادان سید محمد باقر درچه ای * میرزا ابوالمعالی کلباسی * سید محمدتقی مدرس * آخوند کاشی * جهانگیرخان قشقایی * آخوند خراسانی * سیدمحمدکاظم یزدی * شریعت اصفهانی

شاگردان امام خمینی * گلپایگانی * منتظری * سیستانی * صافی گلپایگانی * فاضل لنکرانی * مکارم شیرازی * شبیری زنجانی

اجازه روایت از آخوند خراسانی * شیخ الشریعه اصفهانی * شیخ محمد تقی اصفهانی (آقا نجفی اصفهانی) * سید ابوالقاسم دهکردی اصفهانی * آقابزرگ تهرانی * علم الهدی ملایری.

اجازه اجتهاد از آخوند خراسانی * شیخ الشریعه اصفهانی * سید ابوالقاسم دهکردی

تألیفات جامع احادیث الشیعة * انیس المقلدین * صراط النجاة * توضیح المسائل * بیوت الشیعة * حاشیة علی وسائل الشیعة و...

آثار علمی

کتاب جامع احادیث

مجموعه تألیفات آیت الله بروجردی در دو بخش به زبان عربی و فارسی به بیش از بیست جلد می رسد و در چهار رشته رجال، حدیث، فقه و اصول فقه بوده و در فلسفه، منطق، عقائد و شعر هم، آثاری به وی نسبت داده شده است. مشهورترین اثر او جامع الاحادیث است که با نظرات آیت الله بروجردی و همکاری بیست تن از شاگردان او نگارش یافته است. [فیش برداری کتاب پس از هفت سال به پایان رسید و اسماعیل معزی ملایری، علی پناه اشتهاوردی و محمد واعظ زاده خراسانی آن را بازبینی کردند. باب بندی کتاب هم توسط اسماعیل معزی ملایری صورت گرفت

فعالیت های

سیاسی حمایت از فلسطین * مخالفت با تغییر خط * مبارزه با بهائیت

اجتماعی حمایت از محرومان * تأسیس مراکز اسلامی در کشورهای مختلف * ایجاد بناهای مذهبی و علمی * اعزام مبلغ به خارج از ایران * رونق بخشیدن به حوزه علمیه قم * تلاش برای تقریب مذاهب اسلامی

زندگی نامه

سید حسین بروجردی در صفر سال 1292 ق در بروجرد به دنیا آمد. پدرش سید علی طباطبائی، از علمای شهر و مادرش سیده آغابگم، دختر سید محمدعلی طباطبائی بود نسب ایشان، با 32 واسطه به امام حسن (ع) می رسد.

سید حسین طباطبائی بروجردی (1292ق-1380ق/1254ش-1340ش) از مراجع تقلید شیعه که هفده سال زعیم حوزه علمیه قم و پانزده سال مرجع عام شیعیان جهان بود.

آیت الله بروجردی از شاگردان آخوند خراسانی بود که بعد از بازگشت از نجف در بروجرد ساکن شد. چند سال پس از درگذشت عبدالکریم حائری یزدی به دعوت مراجع سه گانه (حجت، خوانساری، صدر) به قم آمد و ریاست حوزه علمیه قم را بر عهده

گرفت. پس از درگذشت سید ابوالحسن اصفهانی، بروجردی مهم ترین مرجع شیعیان بود و در دهه 1330 ش مرجع عام شیعیان محسوب می شد.

در دوران آیت الله بروجردی حوزه علمیه قم گسترش و تعداد طلاب افزایش زیادی یافت. با حمایت های ایشان آثار حدیثی و فقهی متعددی احیاء و منتشر شد. مجموعه بزرگ جامع احادیث الشیعه تحت نظر او تدوین شد.

بروجردی به تقریب مذاهب اسلامی اهمیت می داد و در این راستا نماینده ای برای عضویت در دارالتقریب به مصر فرستاد. فتوای معروف محمود شلتوت برای به رسمیت شناخته شدن فقه شیعه نزد اهل سنت نتیجه فعالیت های آیت الله بروجردی بود.

اعزام مبلغ به مناطق مختلف ایران و خارج کشور، ایجاد مراکز بزرگ علمی و مذهبی، ساخت مساجد و مدارس در ایران و کشورهای مختلف، درخواست برای گنجاندن درس تعلیمات دینی در دوره ابتدایی مدارس ایران و... از مهم ترین اقدامات دینی، سیاسی و اجتماعی او است.

اقامت در قم

سرانجام ایشان در 26 صفر 1364 ق وارد قم شده و برخی علماء از جمله امام خمینی، سید محمد محقق داماد و مرتضی حائری برای نشان دادن اهمیت دروس ایشان و تشویق فضلا به حضور در آن دروس، همراه با شاگردان خود در مجالس درس ایشان حضور می یافتند. [همچنین سید صدرالدین صدر که در صحن حرم حضرت معصومه (س) اقامه نماز جماعت می کرد، جایگاه نماز خود را به آیت الله بروجردی واگذار کرد. سید محمد حجت، جایگاه تدریس خود را در اختیار وی قرار داد. سید محمد تقی خوانساری نیز برای احترام در درس ایشان شرکت می کرد

شاگردان

برخی شاگردان آیت الله سید حسین بروجردی عبارتند از:

امام خمینی

سید محمد

ص: 322

رضا گلپایگانی

مرتضی مطهری

حسینعلی منتظری

سید علی حسینی سیستانی

علی صافی گلپایگانی

لطف الله صافی گلپایگانی

محمد فاضل لنکرانی

ناصر مکارم شیرازی

سید موسی شبیری زنجانی

جعفر سبحانی

غلامرضا رضوانی

اکبر هاشمی رفسنجانی

محمدصادق حائری شیرازی

اجازات

اجازه نامه اجتهاد از آخوند خراسانی، شیخ الشریعه اصفهانی و سید ابوالقاسم دهکردی.

اجازه نامه روایی از آخوند خراسانی، شیخ الشریعه اصفهانی، شیخ محمد تقی اصفهانی معروف به آقا نجفی اصفهانی، سید ابوالقاسم دهکردی اصفهانی، آقابزرگ تهرانی و علم الهدی ملایری.

ویژگی های اخلاقی

اخلاص: او خدا را با تمام وجود باور کرده بود، هر وقت سخن از خدمات ایشان به میان می آمد، می گفت: «خلص العمل فان الناقد بصیر؛ عمل خود را خالص کن زیرا بازرس عمل بسیار بیناست.»

اشتیاق به فراگیری علم: ایشان تا آخر عمر لحظه ای دست از کسب علم و معرفت برنداشت. از ایشان نقل است که: «من از مطالعات علمی خسته نمی شوم؛ بلکه هر گاه از کارهای دیگر خسته می شوم، با مطالعات علمی خستگی خود را رفع می کنم.»

سعه صدر: او در عین قدرت و توانایی، تملک نفس نشان داده؛ بی مهری های مخالفان خود را با شرح صدر شگفت انگیزی نادیده می گرفت و از لغزش های آنان صرف نظر می کرد و این خود یکی از عوامل بسیار مهم در سازمان یافتن ریاست کامل و بلا منازع برای او بود.

اهتمام به دین: در آخرین روزهای عمرشان وقتی خبر دادند پرفسور موریس متخصص قلب، از پاریس برای معالجه ایشان به قم آمده است، ایشان را به حضور نپذیرفتند و از همراهان خواستند اتاق را مرتب کنند و شانه ای به ایشان بدهند تا محاسن خود را مرتب کند و

وقتی به ایشان عرض کردند؛ اشکالی ندارد؛ چون حال شما خیلی خوب نیست؛ گفته بود: «من امروز پیشوای مسلمین هستم، نباید در مقابل یک بیگانه به این حال باشم.»

کظم غیظ: آیت الله بروجردی در امور دنیایی با خود عهد کرده بود، اگر عصبانی شود یک سال تمام روزه بگیرد و یک بار که عصبانی شد، یک سال تمام (به غیر از روزهای حرام) روزه گرفت.

آرزوی شهادت: آیت الله سید محمد رضا گلپایگانی نقل می کند: "مرحوم آیت الله بروجردی بسیار اظهار تأسف می کردند، به سبب این که با فراهم شدن زمینه شهادت، این فیض بزرگ را درک نکردند و به مقام شهادت نایل نشدند."

روشن بینی: مرتضی مطهری می گوید: «یکی از مزایای برجسته آیت الله بروجردی که نماینده طرز تفکر روشن وی بود، علاقه مندی وی به تأسیس دبستان ها و دبیرستان های جدید تحت نظر سرپرستان متدین بود که دانش آموزان را هم علم بیاموزند و هم دین. ایشان دیانت مردم را در بی خبری و بی اطلاعی و بی سوادی جستجو نمی کرد؛ بلکه معتقد بود که اگر مردم عالم شوند و دین هم به طور صحیح و معقول به آنها تعلیم گردد؛ هم دانا خواهند شد و هم متدین. آن مقداری که من اطلاع دارم، مبالغ زیادی از وجوه و سهم امام را اجازه داد که صرف تأسیس بعضی از دبیرستان ها شود.»

اقدامات مذهبی و اجتماعی

مسجد اعظم قم در مجاورت حرم حضرت معصومه(س) به ابتکار و پیگیری آیت الله بروجردی ساخته شد

حمایت از نیازمندان: در سال های آخر حضور ایشان در بروجرد به علت جنگ دوم جهانی، قیمت آذوقه و مواد غذایی، افزایش پیدا کرده بود و

مردم در تنگنا قرار گرفته بودند، از این رو همه بزرگان شهر را به خانه خود دعوت و تشویق کرد به بیچارگان کمک کنند و بیشترین کمک توسط شخص ایشان و از دارایی های پدری تأمین گردید.

تأسیس کارخانه برق: در زمان حضور ایشان، شهر بروجرد از نعمت برق محروم بود. با درایت و مدیریت ایشان و نیز پیگیری و حمایت برخی از خیرین متدین، این شهر، دارای کارخانه برق شد.

گسترش کیفی و کمی حوزه علمیه قم: با مدیریت ایشان تحولاتی از نظر سیاسی، اجتماعی در زمینه تألیف، تصنیف و ترجمه، چاپ کتب فقهی و... و همین طور در اداره حوزه های علمیه و سازماندهی آن پدید آمد.

نشر مجلات و کتب با محتوای دینی اسلامی: نخستین نشریات علمی حوزوی از جمله نشریه مکتب اسلام که توسط جمعی از فضلاء خوش فکر و روشن اندیش منتشر می شد، با حمایت ایشان بود.

تجدید حیات حوزه علمیه بروجرد

ایجاد ابنیه بزرگ مذهبی و علمی: از جمله: مسجد اعظم قم، مدرسه نجف، مدرسه کربلا، مسجد بغداد، بیمارستان نجف، حسینیه و حمام سامرا، مدرسه کرمانشاه، مسجد بزرگ طرابلس لبنان، چهار مسجد بزرگ در آفریقا، قبرستان وادی السلام قم، مدرسه آیت الله بروجردی در قم، بیمارستان نکویی قم، مسجد و مرکز اسلامی هامبورگ آلمان، کتابخانه مدرسه نجف، کتابخانه مدرسه کرمانشاه و....

اعزام نماینده به خارج کشور

نام نماینده محل استقرار زمان فعالیت

محمد محقق لاهیجانی آلمان - مرکز اسلامی هامبورگ 1334 ش. تا فوت آیت الله بروجردی

مهدی حائری یزدی آمریکا - واشنگتن از حدود 1338 ش.

عبدالحسین فقیهی رشتی - سید محمدتقی طالقانی عربستان

محمدتقی قمی مصر - دارالتقریب بین

ص: 325

محمد شریعت اصفهانی پاکستان - کراچی 1331 ش. تا پایان عمر

قبل از آیت الله بروجردی، بعضی از مراجع مانند: سید ابوالحسن اصفهانی نمایندگان و مبلغانی را به مناطقی مانند: هندوستان، زنگبار و مسقط می فرستادند؛ اما این اعزام ها محدود و موقت و در مناسبت های خاصی انجام می شد. اما آیت الله بروجردی نمایندگانی را به کشورهای مختلف فرستاد تا در آنجا اقامت گیریند و به فعالیت دینی مشغول شوند و در این راه به سرمایه گذاری کلان عنایت داشت.

برخی از این کشورها عبارتند از:

آلمان با محوریت مرکز اسلامی هامبورگ: این مرکز از مهمترین مراکز اسلامی و شیعی در آلمان و اروپاست. عملیات ساخت این مرکز در سال 1332 ش. با حمایت مالی آیت الله بروجردی آغاز شد. و در سال 1334 ش. محمد محقق لاهیجانی به عنوان نماینده آیت الله بروجردی و امام مسجد آغاز به کار کرد. پس از وفات آیت الله بروجردی و بازگشت محقق به ایران، فعالیت این مرکز ادامه یافت و همواره روحانیونی از ایران، مدیریت این مرکز را بر عهده داشتند. هم اکنون نیز این مرکز دینی و فرهنگی در هامبورگ فعال است. امام جماعت و مدیر فعلی این مرکز، محمد هادی مفتح است.

آمریکا: مهدی حائری یزدی فرزند شیخ عبدالکریم حائری یزدی تا پیروزی انقلاب در واشنگتن از طرف آیت الله بروجردی نماینده بود. وی علاوه بر تبلیغ در دانشگاه ها نیز تحصیل و تدریس میکرد.

عربستان: سید محمدتقی طالقانی نماینده آیت الله بروجردی بود. او بعد از استقرار در آن کشور و پیگیری های بسیار، زمینه تأسیس مرکزی در

شهر مدینه ایجاد کرده بود که به دلایلی متوقف شد عبدالحسین فقیهی رشتی نیز به نمایندگی از آیت الله بروجردی، هر سال چندین ماه در مکه و مدینه به سر می برد و علاوه بر بیان مسائل شرعی، به دریافت وجوه شرعی می پرداخت. او 30 سال نماینده آیت الله بروجردی در امور حجاج بود.

مصر: محمدتقی قمی از 1317ش با هدف تقریب مذاهب به قاهره رفت. ضمن تدریس زبان و ادبیات فارسی، برای معرفی تشیع تلاش میکرد. به همت وی و برخی علمای شیعی و سنی در 1327ش «دارالتقریب بین المذاهب الاسلامیه» تأسیس شد. آیت الله بروجردی، قمی را به عنوان نماینده خود در مصر و دارالتقریب تأیید کرد و به واسطه وی با شیوخ الازهر مکاتباتی داشت.

انگلستان: سید صدرالدین بلاغی نماینده آیت الله بروجردی در نهضت ملی شدن نفت بود. وی پس از نهضت نفت به نمایندگی آیت الله بروجردی، عازم انگلستان شد و در آنجا به تبلیغ پرداخت.

پاکستان: شیخ محمد شریعت اصفهانی فرزند شیخ الشریعه اصفهانی و داماد آقا ضیاء عراقی بود. در زمان زعامت آیت الله بروجردی از نجف به ایران آمد. با سید محمدکاظم عصار و حسینعلی راشد مرتبط بود. در 1331ش به عنوان نماینده آیت الله بروجردی راهی کراچی شد و تا پایان عمر در آنجا ماند. در فروردین 1357ش درگذشت.

وفات

قبر آیت الله بروجردی در مسجد اعظم

آیت الله سید حسین بروجردی در 13 شوال 1380ق برابر با 10 فروردین 1340ش، از دنیا رفت و پیکر ایشان تشییع و سپس با نظر آیت - الله بهبهانی، محمدحسن طباطبائی بروجردی (فرزند آیت الله بروجردی)، بر جنازه پدرش نماز

ص: 327

خواند و در مسجد اعظم به خاک سپرده شد.

در پی درگذشت آیت الله بروجردی، سفرا و نمایندگان کشورهای اسلامی ابراز همدردی کردند. کشورهای شوروی، آمریکا و انگلیس پرچم های سفارتخانه ها و کنسولگری های خود را در ایران به نشانه احترام به صورت نیمه افراشته نگه داشتند

ایه الله بروجردی تلقین را در قبر با من همراهی کردند

ایه الله حاج اقا مجتبی عراقی نقل کردند

پس از آنکه مرحوم ایه الله بروجردی را در قبر گذاشتند آقای میرزا ابوالحسن روحانی به من گفتند تلقین راشما بخوانید من وضوی گرفتم و داخل قبر ایشان شدم و شروع به خواندن تلقین نمودم دیدم ایشان بامن همراهی میکنند و تلقین را میخوانند با خود فکر کردم که شاید من اشتباه میکنم و حال و هوای قبر ان هم کنار جسد حضرت ایه الله بروجردی و آخرین وداع با پیکر ایشان در من چنین تصویری به وجود آورده است که من خیال میکنم ایشان بامن میخوانند خوب دقت کردم دیدم واقعیت دارد ولکن از قبر بیرون امدم و با آرامش بیشتر دوباره وارد قبر شدم و شروع به خواندن تلقین نمودم باز دیدم ایشان تلقین را بامن تا اخر همراهی کردند و با توجه به اینکه من شاگرد ایشان بودم و در خانه ملازم ایشان بودم صدا را خوب می شناختم به این مطلب یقین کردم

مطالعه بیشتر

زندگانی زعیم بزرگ عالم تشیع آیت الله بروجردی؛ نوشته علی دوانی

اقا بزرگ تهرانی

آقا بزرگ تهرانی

محمد محسن منزوی

زادروز 11 ربیع الاول 1293ق

زادگاه - تهران

درگذشت 13 ذی الحجه 1389ق

آرامگاه نجف

محل زندگی تهران، نجف، کاظمین، سامرا

شناخته شده برای فقیه و کتاب شناس

نقش های برجسته تالیف الذریعه

لقب آقا بزرگ تهرانی

آثار الذریعة الی تصانیف الشیعة، طبقات اعلام الشیعة، مصفی المقال فی مصنفی علم

ص: 328

الرجال و کتاب های دیگر

آثار

مهمترین آثار او از این قرار است:

الذریعة الی تصانیف الشیعة، شامل 26 جلد که جزء نهم آن در 4 مجلد است، و میان سال های 1357-1397ق/1938-1977م در نجف و بیروت به چاپ رسیده است.

طبقات اعلام الشیعة، شامل:

نوابغ الرواه فی رابعه المآت، بیروت، دارالکتاب العربی، 1391ق/1971م

الثقاه و العیون فی سادس القرون، بیروت، دارالکتاب العربی، 1392ق/1972م

الضیاء اللامع فی عباقره القرن التاسع، دانشگاه تهران، 1362ش

احیاء الدائر فی مآثر اهل القرن العاشر، دانشگاه تهران

روضه النضره فی تراجم علماء المائه الحادیه عشره

الکواکب المنتشره فی القرن الثانی بعد العشره، (خطی)

الکرام البرره فی القرن الثالث بعد العشره، نجف، 1373-1377ق/1954-1958م

تقباء البشر فی القرن الرابع عشر، نجف، 1373ق

مصنفی المقال فی مصنفی علم الرجال، تهران، 1337ش

المشیخه، نجف، 1356ق/1938م

هدیه الرازی الی المجدد الشیرازی، کربلا، 1383ق/1963م

النقد اللطیف فی نفی التحریف عن القرآن الشریف (خطی)

توضیح الرشاد فی تاریخ حصر الاجتهاد، قم، 1401ق/1981م

تفنید قول العوام بقدم الکلام (خطی)

ذیل المشیخه، نجف، 1355ق/1937م

اجازات الطوسی، نجف، 1376ق/1956م، (همچنین در مقدمه تفسیر التبیان چاپ شده است: بیروت، داراحیاء التراث العربی)

مستدرک کشف الظنون، یا ذیل کشف الظنون، تهران، مکتبه الاسلامیه و جعفری تبریزی 1387ق/1967م [19]

محمد محسن بن علی منزوی تهرانی معروف به آقابزرگ تهرانی (1293ق-1389ق) فقیه و کتاب شناس شیعه بود. از او آثار متعددی به جا مانده است که مهم ترین آنها دو کتاب دائره المعارفی الذریعة الی تصانیف الشیعة در معرفی کتاب ها و آثار شیعه و طبقات اعلام الشیعه در شرح احوال و آثار عالمان و رجال شیعه از قرن چهارم تا چهاردهم

قمری است.

زندگی نامه

آقابزرگ در 11 ربیع الاول 1293 ق در تهران به دنیا آمد. [1] پدر و پدربزرگش از روحانیان این شهر بودند. جدّ بزرگش، حاج محسن، بازرگان بود و به یاری منوچهرخان معتمدالدوله گرجی، نخستین چاپخانه ایران را بنیاد نهاد. [2] آقابزرگ دو بار ازدواج کرد و دارای 5 پسر و 4 دختر شد. علینقی منزوی و احمد منزوی از فرزندان اویند که در تالیف و نشر کتاب الذریعه به او کمک کردند.

تحصیلات در تهران

آقا بزرگ از 7 سالگی (1300ق) در محله خود «پامنار» به مکتب خانه رفت و دروس متداول آن زمان را فراگرفت و از 10 سالگی در مدرسه دانگی، تحصیلات مقدماتی حوزه را آغاز نمود.

تحصیلات در نجف

آقا بزرگ در سال 1315ق به قصد ادامه تحصیل به نجف رفت و در این شهر نزد حاج میرزا حسین نوری، محمدطه نجف، به کسب دانش پرداخت.

اقامت در سامرا

آقا بزرگ در سال 1329ق به سامرا رفت و در درس آیه الله محمدنقی شیرازی (م 1338ق) معروف به میرزای شیرازی دوم شرکت جست. [9] همچنین از 25 ذی القعدة همین سال کار نگارش موسوعه کتابشناسی الذریعه را که به معرفی تصانیف شیعه می پردازد، آغاز نمود. [10] او اواخر سال 1335ق به کاظمین نقل مکان نمود و دو سال در آنجا اقامت داشت و دوباره در سال 1337ق به سامراء بازگشت و اینبار تا 1355 در آنجا اقامت نمود. [11] آقا بزرگ در مدت اقامت در سامرا در این مدت هر سال دو یا سه بار به نجف اشرف و سایر شهرهای عراق مسافرت می نمود و کتاب های کتابخانه های عمومی و شخصی را دیده، بر الذریعه می افزود.

ص: 330

برای استفاده علما و طلاب وقف کرده بود، به خاک سپرده شد.

کتابخانه

آقابزرگ تهرانی، کتابخانه ای جامع داشت که دارای بیش از 5000 جلد کتاب، در تاریخ، زیست نامه، فهرستهای عمومی، فهرستهای خصوصی، دایرة المعارفها و... بود. در طول حیات وی، طلاب و اهل مطالعه و تحقیق از این کتابخانه بهره می بردند. خود شیخ با کهنولت سن و اشتغال بسیار و ضعف پیری مراجعان را راهنمایی و به آنان کمک می کرد. این کتابخانه را وی به سال 1354ق. تأسیس کرده بود. برای اینکه کتابخانه از پراکندگی و تلف شدن مصون ماند، آقابزرگ در سال 1375ق. آن را وقف کرد. سپس در سال 1380ق. در وقف نامه تجدید نظر کرد، و در وقف نامه ای که به خط خود وی نوشته شده است قید کرد که اگر برای متولیان و متصدیان، امکان نگهداشت آن منتفی شد، کتابخانه را منتقل کنند و به کتابخانه امیرالمؤمنین واگذارند

علامه امینی

عبدالحسین امینی

نام کامل: عبدالحسین امینی

تاریخ تولد 1320ق

زادگاه تبریز

تاریخ وفات 12 تیر 1349ش، 28 ربیع الثانی 1390ق

محل دفن عراق، نجف

استادان سیدابوالحسن اصفهانی، میرزا محمدحسین نائینی، عبدالکریم حائری یزدی، محمد حسین کمپانی

تألیفات الغدير، شهداء الفضيلة (کتاب) و...

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی بنیانگذار کتابخانه امیرالمؤمنین(ع)

تألیفات

الغدير في الكتاب والسنة والأدب

کتاب نظرة في كتاب منهاج السنة النبويه تأليف علامه اميني

مشهورترین اثر علامه امینی، الغدير في الكتاب والسنة والأدب، کتابی است در اثبات امامت و خلافت بلافضل امام علی(ع) با استناد به

واقعه غدیر و بررسی سند و دلالت حدیث غدیر.

عبدالحسین امینی، چهل سال از عمر خود را برای نوشتن این کتاب یازده جلدی صرف کرده و برای بررسی منابع واقعه غدیر، در کتابخانه های عراق، ایران،

ص: 332

هند، سوریه و ترکیه، به مطالعه، نسخه برداری و پژوهش پرداخته است. به گفته سید جعفر شهیدی به نقل از خود امینی، او برای تالیف الغدیر، ده هزار جلد کتاب را از ابتدا تا انتها خوانده است.

جلد اول تا نهم کتاب الغدیر، در سال 1364ق در نجف چاپ شد. تمامی یازده جلد الغدیر، در سال 1372ق در تهران چاپ شد. این کتاب بیست جلد است که تاکنون تنها یازده جلد از آن چاپ شده است.

شهداء الفضیلة

عبدالحسین امینی، در سال 1355ق، کتاب «شهداء الفضیلة» را منتشر کرد. این کتاب، حاوی زندگینامه 130 تن از عالمان مسلمان و شیعه از قرن چهارم تا چهاردهم هجری است که به شهادت رسیده اند. برخی تالیف این اثر را در واکنش به استعمار انگلیس و با هدف آموزش شجاعت و ایستادگی در برابر بیگانگان دانسته اند. امینی برای نوشتن این کتاب، از کتابخانه های عراق و ایران بهره برد.

آقابزرگ تهرانی در مقدمه کتاب شهداء الفضیلة، عبدالحسین امینی را «علامه بارع و عالم علم الیقین و جمال ملت و دین» خوانده بود. سید ابوالحسن اصفهانی، مرجع اعلای شیعیان در آن زمان، حاج آقا حسین قمی و محمدحسین غروی اصفهانی، نکاتی در تایید کتاب او نوشتند. [20] برخی، تقدیر و تشویق از عبدالحسین امینی پس از تالیف این کتاب را در محیط حوزه علمیه نجف بی سابقه شمرده اند. [

بنابر برخی منابع، علامه امینی کتاب شهداء الفضیلة را در پاسخ به کتاب الوشیعة فی نقد عقائد الشیعة موسی جارالله نوشته است. [موسی جارالله در کتاب خود ادعا کرده بود که شیعه اصول اعتقادی منطقی ندارد، کتابی درباره اسلام ندارد، و شهیدی در راه

اسلام نداده است.

دیگر آثار

تحقیق و تعلیق بر کتاب کامل الزیارات اثر ابن قولویه. در سال 1356 ق در نجف چاپ شد.

ادب الزائر لمن یمم الحائر، شرح آداب زیارت امام حسین (ع). در نجف چاپ شد.

سیرتنا و سنتنا سیره نبینا و سنته، بحث مستند درباره ولایت و محبت خاندان پیامبر (ص) و گزارش بُعد تاریخی عزاداری عاشورا]. او در این کتاب، با استناد به منابع اهل سنت، عزاداری و گریه برای امام حسین (ع) را سنت نبوی می داند و شیعه را در این امر پیرو پیامبر معرفی می کند.

اعلام الانام فی معرفه الملک العلام، در توحید، به فارسی.

شهداء الفضیلة

تفسیر سوره حمد. فصل اول این کتاب در تفسیر سوره است و فصل دوم، در تحلیل و بیان ظرائف آن. این کتاب در 1395 ق در تهران چاپ شد.

تفسیر آیه «ولله الاسماء الحسنی»

تفسیر آیه «وکنتم ازواجاً ثلاثه»

تفسیر آیه عالم ذر

تفسیر آیه «قالوا ربنا ائمتنا اثنتین»

ثمرات الاسفار

رساله در علم «درایه»

رساله در نیت

ریاض الانس (در 2 جلد، هر جلد 1000 صفحه، توصیف و معرفی کتاب ها و نسخه های خطی که مؤلف دیده است.)]

حاشیه بر رسائل شیخ انصاری

حاشیه بر مکاسب شیخ انصاری

رساله ای در حقیقت زیارات (در پاسخ علمای پاکستان)

العترة الطاهرة في الكتاب العزيز. (تفسير گونه ای است شامل بیان مبادی فلسفه سیاسی در اسلام، یعنی متضمن شرح آیاتی است از قرآن کریم، که درباره خاندان پیامبر(ص)، نازل شده است و دارندگان حق اولویت و مولویت را به اوصاف شناسانده است)

نظرة في كتاب منهاج السنة النبوية اين كتاب در حقيقت بخشی از جلد سوم كتاب الغدير است که به

ص: 334

سبب آنکه موضوع آن پاسخ های علامه امینی به شبهات ابن تیمیه در کتاب منهاج السنه است به صورت مستقل با این عنوان چاپ شده است.

السجود علی التربة الحسينیه عند الشيعة الاماميه

عبدالحسین امینی معروف به علامه امینی (1320-1390ق)، نویسنده کتاب الغدير، فقیه، محدث، متکلم، مورخ، نسخه شناس و از علمای بزرگ شیعه در قرن چهاردهم هجری قمری بود. علامه امینی از 22 سالگی برای تحصیل علوم اسلامی به نجف رفت و از سید ابوالحسن اصفهانی، میرزا محمدحسین نایینی، محمدحسین غروی اصفهانی و شیخ عبدالکریم حائری یزدی، اجازه اجتهاد دریافت کرد.

علامه امینی علاوه بر نگارش آثار مهم علمی، کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) را در نجف تاسیس کرد که حاوی 70 هزار نسخه خطی و 500 هزار عنوان کتاب است. شهداء الفضیلة، «سیرتُنَا و سنَّتُنَا سیرة نبینَا و سنتِه»، «تفسیر سوره حمد» و «أدبُ الزائرِ لِمَنْ یَمَمُ الحائر» در شرح آداب زیارت امام حسین (ع) از دیگر آثار اوست.

امینی معتقد بود اجتهاد [در دنیای جدید] از حیطة قدرت فرد خارج است و باید هیئت فتوای مقتدر، شجاع و زمان شناس تشکیل شود. او منتقد بسیاری از محافل و مجالس مذهبی به دلیل بی اطلاعی و ناآگاهی بسیاری از گویندگان حدیث و معارف دینی بود. امینی معتقد بود زیارت ائمه و امامزادگان، بر خلاف آنچه هم اکنون در بین شیعیان دیده می شود، باید بازده جدی پرورشی داشته باشد؛ از این رو، یکی از کارهای نخستین او، چاپ یکی از معتبرترین متون زیارتی شیعه به نام کامل الزیارات بود.

سید ابوالحسن اصفهانی در تقریظ بر کتاب شهداء الفضیلة، علامه امینی را پرچمدار دانش، ادب و قهرمان جنبش فکری اسلامی

دانسته است. محمدسعید دحدوح، از عالمان اهل سنت ساکن حلب، در بخشی از نامه اش به علامه امینی، او را وارث راستین روش و اخلاق آل محمد (ص) معرفی کرده است.

عبادت بسیار زیاد، تقوا و زهد از ویژگی های اخلاقی علامه امینی دانسته شده است؛ به صورتی که تا آخر عمر خانه شخصی در نجف نداشت و در خانه اجاره ای زندگی می کرد.

«حماسه غدیر» نوشته محمدرضا حکیمی و «ربع قرن مع العلامة الامینی (خاطرات)» تألیف حسین شاکری از جمله آثاری است که درباره علامه امینی نوشته شده است.

گاهشمار زندگی عبدالحسین امینی [1]

1320 ق تولد

1340 ق فوت جد علامه امینی، مولی نجف قلی امین الشرع (تولد: 1257)؛ استنساخ کتاب سلیم بن قیس کوفی

1346 ق استنساخ کتاب های ذیل: کتاب الحسین بن عثمان بن شریک * کتاب الزهد، حسین بن سعید اهوازی * کتاب ابی سعید عباد العصفری * کتاب جعفر بن محمد الحضرمی * کتاب خلاد السندی * کتاب زید النرسی * کتاب عبد الله بن یحیی الکاهلی * کتاب عبد الملک بن حکیم * کتاب عاصم بن حمید * کتاب مثنی بن ولید الحنّاط * کتاب محمد بن المثنی الحضرمی * مختصر أصل علاء بن رزین * مسائل علی بن جعفر * نوادر علی بن أسباط * الأخبار المسلسلات، جعفر بن أحمد قمی * الأربعون حدیثاً فی مناقب أمير المؤمنین علیه السلام، ابن ابی الفوارس * أصل زید الزّراد * تزویج أمير المؤمنین علیه السلام ابنته من عمر بن الخطّاب، شریف مرتضی * مقتضب الأثر، ابن عیاش جوهری

1347 ق استنساخ کتاب های ذیل: المزار، محمد بن المشهدی * المجالس، شیخ مفید * نوادر الأثر أنّ علیاً خیر البشر، جعفر بن

ص: 336

احمد قمی * الأنوار الباهرة في انتصار العترة الطاهرة، ابن طاووس * خصائص الأئمة، شریف رضی

1350 ق دهم رمضان، اجازہ روایی میرزا محمدعلی اردوبادی به علامہ امینی

1353 ق محرم، اجازہ روایی آقابزرگ تهرانی به علامہ امینی * استنساخ صفات الشيعة شيخ صدوق

1355 ق چاپ کتاب شهداء الفضيلة در نجف * نخستین سفر حج

1356 ق چاپ کامل الزیارات به تحقیق علامہ امینی

1358 ق جمادی الأولى، اجازہ روایی میرزا یحیی خوبی به علامہ امینی

1362 ق چاپ کتاب أدب الزائر در نجف

1364 ق استنساخ کتاب های: المناقب المائة، ابن شاذان * إيضاح دفائن النواصب، ابن شاذان * الطرف، ابن طاووس

نخستین چاپ الغدير در نجف، در 9 جلد، که تا سال 1371 ادامه یافت.

1365 ق 12 ذی القعدة، نامه پادشاه اردن، ملک عبدالله، درباره الغدير * ماه رمضان، سفر از نجف به کرمانشاه و خراسان * انتشار مقاله
علی ضفاف الغدير، نوشته محمود غنیم، در: الكتاب (چاپ قاهره).

1366 ق انتشار یادداشت درباره الغدير، در: الكتاب (چاپ قاهره).

1367 ق 13 ربیع الآخر، مقاله محمدعلی حیدری درباره الغدير * ذی الحجّه، مقاله عبد الفتاح عبد المقصود درباره الغدير * 19 ذی
القعدة، مقاله پولس سلامه درباره الغدير.

1368 ق 14 ذی الحجّه، یادداشت سیدعبدالحسین شرف الدین درباره الغدير.

1369 ق 11 ماه رمضان، یادداشت سید محمد صدر درباره الغدير * 11 شعبان، چاپ قصیده محمد عبد الغنی حسن مصری، در تقریظ
الغدير، در مجله مصری الرسالة.

1370 ق 29 ربیع الاول، درگذشت پدرش میرزا احمد امینی، در تهران (تولد: 1287، تبریز) * 5 ربیع الاول، یادداشت محمد سعید
دحدوح درباره الغدير * 19 محرم، نشر قصیده 85 بیتی سید محمد هاشمی درباره الغدير

در مجله البیان چاپ نجف * ششم جمادی الآخرة، یادداشت سید حسین حمامی درباره الغدیر * هشتم شوال، یادداشت محمد نجیب زهر الدین عاملی، درباره الغدیر * دهم ماه رمضان، یادداشت سلمان عباس الدوّاح درباره الغدیر.

1371 ق 24 ماه رمضان، یادداشت شیخ مرتضی آل یاسین درباره الغدیر * 28 محرم، یادداشت سید حسین موسوی هندی درباره الغدیر * شعبان، انتشار یادداشت عادل غضبان در مجله الکتاب، چاپ مصر * دوم ماه رمضان، تقریظ شیخ آقازرگ تهرانی بر الغدیر.

1372 انتشار یادداشتی درباره الغدیر، در مجله الکتاب، چاپ مصر * هفتم ربیع الاول، مقاله محمد عبد الغنی حسن درباره الغدیر با عنوان فی ظلال الغدیر * نخستین چاپ الغدیر در تهران، از سوی دار الکتب الإسلامیة، در 11 جلد، که اضافاتی از علامه امینی دارد. این کتاب بر اساس همین چاپ، در سال های 1387 و 1403 و 1396 بار دیگر منتشر شد * چهارم ربیع الآخر، مقاله محمد سعید دحدوح درباره الغدیر * چهارم ربیع الآخر، مقاله محمد سعید دحدوح درباره الغدیر.

1373 ق 25 ربیع الآخر، مقاله محمد سعید عرفی درباره الغدیر * 18 محرم، مقاله عبدالرحمن کیالی درباره الغدیر * آغاز انتشار صحیفة المکتبہ، که سه شماره آن تا سال 1375 منتشر شد * اول جمادی الآخرة، یادداشت سید محمد شیرازی درباره الغدیر * اول جمادی الاولی، نخستین مرحله تأسیس کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف (مطابق با 1958 م.).

1375 ق دومین سفر حج * 15 شعبان، یادداشت سید علی فانی اصفهانی درباره الغدیر * 15 شعبان، یادداشت سید محمدعلی قاضی طباطبایی درباره الغدیر * 13 ربیع الاول، یادداشت علاءالدین خروفه درباره الغدیر * 20 ربیع الآخر،

1376 ق سفر به اصفهان و اقامت یک ماهه * انتشار کتاب یک ماه در اصفهان نوشته فرهنگ نخعی، گزارشی از سفر علامه امینی به اصفهان * دومین مرحله تأسیس کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف * برپایی مجلس نکوداشت علامه امینی، توسط جمعیه الرابطة الأدبیه در نجف، با سخنرانی توفیق الفکیکی

1378 ق انتشار مقاله علامه امینی و احمد امین، نوشته مرتضی مدرس چهاردهی، در: ارمغان (چاپ تهران)

1379 ق 27 ماه رمضان، یادداشت سید محمدجواد طباطبایی تبریزی درباره کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام * 18 ذی الحجّه، افتتاح رسمی کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف

1380 ق 25 محرم، یادداشت شیخ محمدرضا شبیبی درباره کتابخانه * 13 ذی القعدة، یادداشت دکتر عبدالمجید حکیم درباره کتابخانه * اول جمادی الآخرة، یادداشت عبدالمجید الانصاری درباره کتابخانه * سفر به هند و اقامت چهار ماهه (24 شعبان تا 25 ذی الحجّه)، و تألیف جلد اول ثمرات الأسفار * استنساخ کتابهای: المختصر من کتاب الموافقة لابن السّمّان، زمخشری * مفتاح النجا، بدخشی * مناقب، ابن مغزلی * الإشارة إلى سیرة المصطفی، علاءالدین بن قلیچ مغلطای * ثمرات الأسفار إلى الأقطار، ج 1 * سوم شوال، ارسال گزارشی از سفر هند به آیه الله مرعشی نجفی

1381 ق 29 ذی الحجّه، یادداشت دکتر مصطفی جواد درباره کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام * استنساخ الصراط السوی، محمود بن محمد شیخانی * یادداشت دکتر صلاح الدین منجد درباره کتابخانه * 29 ذی الحجّه، یادداشت سالم الالوسی درباره کتابخانه

1383 ق انتشار بیان ده ساله کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام، با عنوان تلك عشرة كاملة

1384 ق سفر به سوریه، اقامت چهار ماهه و تألیف جلد دوم ثمرات الأسفار

1385 ق 4 ربیع الاول، یادداشت عبدالله القلقیلی مفتی اردن، عبد الاحد محمّد نماینده الأزهر، و محمّد متمول رئیس دفتر شیخ الأزهر، درباره کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام * 4 ربیع الاول، یادداشت محمّد أسد شهاب درباره کتابخانه * استنساخ روضة الفردوس، علی بن شهاب الدین همدانی

1387 ق یادداشت رودی کریز، دانشمند آلمانی، درباره کتابخانه * انتشار یادداشتی درباره الغدیر، در: أجوبة المسائل الدینیة (چاپ کربلا) 1388 ق سفر 25 روزه به ترکیه.

1389 ق درگذشت شیخ آقابزرگ تهرانی، شیخ اجازه علامه امینی.

1390 ق- 28 ربیع الآخر، درگذشت علامه امینی در تهران، و دفن در محل کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف.

تأسیس کتابخانه امیرالمؤمنین(ع)

کتابخانه عمومی امیرالمؤمنین نجف، 18 ذی الحجه 1379 ق، از سوی علامه امینی و با حضور بزرگان حوزه علمیه نجف و از جمله آغابزرگ تهرانی افتتاح شد. این کتابخانه 500 هزار عنوان کتاب در زبان های مختلف و حدود 70 هزار عنوان کتاب خطی دارد. علامه امینی، بنیانگذار آن، کتاب های موجود در کتابخانه خود را که پنج تا شش هزار جلد بود، به کتابخانه امیرالمؤمنین نجف اهدا کرد. فرزندش محمدهادی امینی هم هزار جلد از کتاب های خود را در اختیار این کتابخانه گذاشت.

علامه امینی در جریان جمع آوری احادیث و اسناد مرتبط با نگارش کتاب الغدیر، از کتابخانه های مختلف جهان اسلام دیدار کرد. بزرگ ترین کتابخانه نجف در زمان او، تنها چهار هزار جلد کتاب داشت و همین نقص او را بر آن داشت تا کتابخانه ای عظیم در نجف برپا کند. او در جمادی الاولی سال 1373 ق در 53 سالگی، به تهیه کتاب ها مشغول شد.

در نظر دیگران

علمای شیعه

سید ابوالحسن

ص: 340

اصفهانی، در تقریظ بر کتاب شهداء الفضیلة، علامه امینی را پرچمدار دانش و ادب و قهرمان جنبش فکری اسلامی دانسته و گفته است که او با ابداع و ابتکارات جالبش، بر نویسندگان متقدم و معاصر پیشی جسته و درس های پراج علمی و تاریخی و ادبی و اخلاقی به یادگار گذاشته است.

محمدحسین غروی اصفهانی، در تقریظ بر اولین کتاب علامه امینی، علاوه بر ستایش و تمجید و تحسین کتاب، به ستایش توانایی های ذاتی عبدالحسین امینی هم پرداخته و او را دارای نبوغ در هنر نویسندگی و فضیلت راستگویی و راستجویی دانسته است.

سید ابوالقاسم خوئی، خطاب به یکی از علما، ثواب زیارت علامه امینی را از درس خواندن بالاتر دانسته و گفته است که «مطمئن باشید ثواب زیارت ایشان از ثواب همه این درس ها بیشتر است.»

آقابزرگ تهرانی، در تقریظ بر کتاب شهداء الفضیلة در سال 1353 ه.ق، امینی را مظهر راستین دین، جمال آیین، و مردی پریقین خوانده و کتاب او را شاهکاری برای امت لقب داده است. [44]

اندیشمندان اهل سنت

محمد عبدالغنی حسن مصری، از علمای اهل سنت، شعری درباره او سروده است. او در این شعر، تاکید می کند که گرچه لحن امینی در هنگام بحث تند می شود، اما خلق و خوی او بسیار نرم است. او همچنین از پروردگار برای عبدالحسین امینی پاداش نیکو خواسته است؛ پاداشی به نیکویی دفاع امینی از غدیر.

محمد سعید دحدوح، از عالمان حلب، در بخشی از نامه اش به علامه امینی می نویسد: به راستی روش و اخلاقی را از آل محمد (ص) ارث برده اید که مانند آن را از غیر شما نخواهیم یافت، مگر تعداد قلیلی از پارسایان با اخلاص. [46]

اخوان ثالث، شاعر ایرانی، در مدح و ستایش علامه امینی و کتاب الغدیر شعری سروده است. بخشی از این شعر از این قرار است:

«امینی پاکباز دین و حق، کاندلر قمارِ عشق، به نقدِ عمر و هستی زد، همه داوِ تمامی خوش، غدیری کرد بی همتا، چنانچون بیکران دریا...».

ویژگی های اخلاقی

برخی از شاگردان و نزدیکان علامه امینی، ویژگی های اخلاقی او را برشمرده اند. برخی از این ویژگی ها از این جمله اند:

عبادت: به گفته محمدرضا حکیمی، امینی به عبادت و راز و نیاز، نمازهای مستحبی و قرآن خواندن، بسیار مشتاق بود؛ نماز شب می خواند و و پس از نماز صبح، یک جزء کامل قرآن را با تدبیر تلاوت می کرد.

زهد و تقوا: امینی با آنکه 40 سال در نجف ساکن بود، خانه شخصی نداشت سید جعفر شهیدی، علامه امینی را مصداق آیه شریفه «يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ»⁰ دانسته است.

آثار تألیف شده درباره عبدالحسین امینی

آثار متعددی درباره علامه امینی نگارش شده که برخی از آنها به شرح ذیل است:

حماسه غدیر، نوشته محمدرضا حکیمی، نقد و تفسیری بر کتاب الغدیر علامه امینی است و به زندگی نامه امینی هم پرداخته است.

«ربع قرن مع العلامة الامینی (خاطرات)»، نوشته حسین شاکری.

«همرهی خضر» نوشته حسین شاکری. او 25 سال در خدمت علامه امینی بوده و کتاب را به فارسی نوشته. اسم کامل کتاب، همرهی خضر (بیست و پنج سال همراه علامه امینی) است. مؤلف در این کتاب 117 صفحه ای، به زندگی و سفرهای علامه امینی پرداخته و توضیحات کاملی از آن ارائه کرده است.

«یادنامه علامه امینی» زیر نظر سید جعفر

شهیدی و محمدرضا حکیمی تدوین شده و مجموعه مقالاتی است که توسط چهره های حوزوی و دانشگاهی درباره عبدالحسین امینی نوشته شده است. شهیدی و حکیمی در 28 صفحه اول این کتاب، به زندگی امینی پرداخته اند و سپس بیست مقاله در موضوعات مختلف علمی توسط علما، و فضایی حوزه و دانشگاه ارائه شده است.

«امین شریعت (یادنامه)»، ویژه نامه همایش رونمایی از کتاب المقاصد العلیة فی المطالب السنیة است که به کوشش جمعی از نویسندگان و از سوی بنیاد محقق طباطبائی در سال 1391 ش در قم چاپ شده است.

گفتگو با محقق طباطبائی درباره علامه امینی.

«سلام قطره، به دریادل غدیری»، شعری از مهدی اخوان ثالث درباره علامه امینی.

«علامه امینی مصلح نستوه»، نوشته علیرضا سیدکباری، حاوی زندگی نامه عبدالحسین امینی.

«علامه امینی جرعه نوش غدیر»، نوشته مهدی لطفی، در 256 صفحه چاپ شده و به زندگی علامه امینی پرداخته است.

«یک مسافرت تاریخی»، گزارشی از سفر یک ماهه علامه امینی به اصفهان، با گردآوری فرهنگ نخعی چاپ شده است.

«الحجة الأمینی طاب ثراه؛ زندگینامه ای تازه یاب از علامه امینی» را سید محمدصادق بحرالعلوم نوشته و محسن صادقی آن را تصحیح و چاپ کرده است.

«چند نکته ای درباره کتاب المقاصد العلیة»، نوشته حسن انصاری.

«سالشمار زندگانی علامه امینی»، نوشته عبدالحسین طالعی.

«راهنمای پژوهش درباره علامه امینی و آثارش»، نوشته حمید سلیم گندمی

سخن امینی پس از سفر پژوهشی به هند

اگر من مرجع بودم و وجوهات شرعی به دست من می رسید، همه را به طلاب می دادم تا سفر کنند، حرکت کنند، می گفتم: این هزینه! بروید و جهان را و انسان را بشناسید!

حکیمی، حماسه غدیر، 1386 ش، ص 285.

سید هادی میلانی

سید محمدهادی

ص: 343

حسینی میلانی (1313-1395ق)، از مراجع تقلید شیعه در قرن چهاردهم قمری.

نسب امام سجاد(ع)

تاریخ تولد 1313ق

زادگاه نجف

محل زندگی عراق * مشهد

تاریخ وفات 1395ق

محل دفن حرم امام رضا(ع)

شهر وفات مشهد

خویشاوندان

سرشناس سید جعفر میلانی * محمدحسین مامقانی

اطلاعات علمی

استادان شیخ الشریعه اصفهانی * آقا ضیاء عراقی * میرزا محمدحسین نائینی * محمدجواد بلاغی * ...

شاگردان سید علی خامنه ای * عزیزالله عطاردی

محل تحصیل نجف * کربلا

اجازه روایت از سید حسن صدر * عبدالحسین شرف الدین * شیخ عباس قمی * آقا بزرگ طهرانی

سایر محاضرات فی الفقه الامامیه * قادتنا کیف نعرفهم * تفسیر سوره تغابن و جمعه * توضیح المسائل

آیت الله میلانی بیشتر عمر خود را در عراق گذارند و در آنجا از درس علمایی چون شیخ الشریعه اصفهانی، آقا ضیاء عراقی و میرزا محمد حسین نائینی بهره برد. وی از سال 1332ش در مشهد ساکن شد. سید علی خامنه ای رهبر جمهوری اسلامی ایران مدتی نزد وی شاگردی کرد.

آثار

محاضرات فی الفقه الامامیه، میلانی در این مجموعه ده جلدی، فروعات فقهی اعم از عبادات و معاملات را مورد بررسی قرار داده و نظرات خود را بیان کرده است.

قادتنا كيف نعرفهم؟ در نه جلد به زندگانی چهارده معصوم(ع) و فضایل آنها با استفاده از مدارک شیعه و سنی پرداخته است.

تفسیر سوره تغابن و جمعه: میلانی در کربلا، تفسیر سوره های تغابن و جمعه را تدریس می کرده است، این مجموعه درسی در کتابی به همین نام به چاپ رسیده است.

توضیح المسائل: او در 1388ق، رساله عملیه خود را با بیش دو هزار و هشتصد مساله فقهی به چاپ رسانده است.

دیدگاه های علمی: این

ص: 344

کتاب شامل صدها استفتاء و پاسخ آنها در مسائل فقهی، عرفانی، اخلاقی، فلسفی، کلامی، تاریخی، رجالی، قرآنی، حدیثی و... است.

حاج آقا رحیم ارباب

حاج آقا رحیم ارباب،

تاریخ تولد 1259 ش.

زادگاه روستای چرمهین در حومه اصفهان

تاریخ وفات 1355 ش

محل دفن تخت فولاد اصفهان

شهر وفات اصفهان

اطلاعات علمی

استادان جهانگیرخان قشقایی

شاگردان نعمت الله صالحی نجف آبادی، شهید مرتضی مطهری، شهید محمد مفتح

زندگی

رحیم ارباب در سال 1297 قمری در روستای چرمهین در حومه اصفهان به دنیا آمد. اجداد او از اعیان و بزرگان منطقه خود بودند و از این رو به ارباب شهرت داشتند. پدر رحیم، حاج علی پناه، معروف به حاجی آقا، خود اهل فضل و شعر و ادب بود و در شعر تخلص لنگر داشت و با عمان سامانی معاشر بود.

حاج آقا رحیم ارباب تا آخر عمر در اصفهان زیست و دو بار ازدواج کرد. پس از فوت همسر اولش، با خواهر میرزا عباس خان شیدا (شاعر معروف اصفهان) ازدواج کرد و تا آخر عمر با او به سر برد. حاج آقا رحیم ارباب از هیچ کدام از همسرانش صاحب فرزند نشد.

رحیم ارباب در روز عید غدیر، 18 ذی الحجه 1396 ق (19 آذر 1355 ش) درگذشت و پیکرش در تخت فولاد اصفهان نزدیک تکیه ملک به خاک سپرده شد.

رحیم ارباب (1259 - 1355 ش)، مشهور به حاج آقا رحیم ارباب، از فیلسوفان و فقیهان شیعه در اصفهان. او شاگرد آخوند ملا محمد کاشی و جهانگیرخان قشقایی بود و مانند استاد خود، عمامه بر سر نمی گذاشت. رحیم ارباب در فقه و اصول، هیئت و ریاضی، فلسفه و کلام، و عرفان تخصص داشت و در زمره آخرین دانشوران مکتب فلسفی

اصفهان بود. وی نزدیک به یک قرن عمر کرد و شاگردان وی از علمای زمان خود بوده اند. رحیم ارباب در تخت فولاد اصفهان دفن شده است

ویژگی های اخلاقی و رفتاری

حاج رحیم ارباب:

«در مسایل علمی، هیچ ادعایی ندارم. اما در مسایل شخصی خود، دو ادعا دارم: یکی آنکه به عمرم غیبت نکردم و غیبت نشنیدم؛ دوم آنکه در طول عمرم، چشمم به نامحرم نیفتاده

«برادرم با همسرش، چهل سال در منزل ما بودند؛ در این چهل سال، حتی یک بار هم همسر برادرم را ندیدم.»

روحیات، ویژگی ها، و مقام علمی و اخلاقی حاج آقا رحیم ارباب، او را به یک فقیه ویژه در میان فقهای شیعه تبدیل کرده است.

خاطرات و روایت های بسیاری درباره ویژگی های اخلاقی او ذکر شده است؛ از اینکه جذبه معنوی او، همگان را به تکریم و تعظیم وامی داشت و سخنان کوتاهش هر کسی را به قبول و اطاعت ترغیب می کرد. هرگز با هیچ کس، با لحن تند و خشن سخن نمی گفت و همه را با لفظ آقا یا خانم صدا می زد.

او همچون استاد خود میرزا جهانگیرخان قشقایی هیچ گاه معمم نشد و تنها در هنگام نماز، به دلیل استحباب، شالی را دور سر می بست و بعد از نماز آن را باز می کرد.

رحیم ارباب، در جریان استقلال الجزایر در سال 1342 شمسی، فتوایی برای کمک به مسلمانان و ملت الجزایر و علیه دولت فرانسه صادر کرد.

شهید مرتضی مطهری، حاج آقا رحیم ارباب را از علمای طراز اول در فقه و اصول و فلسفه و ادبیات عرب و قسمتی از ریاضیات قدیم دانسته است.

← مراسم روضه خوانی

ص: 346

آیت الله ارباب هر سال در منزل خود مراسم عزاداری برای امام حسین (علیه السلام) برپا می کرد و در حالی که مقداری گِل بر پیشانی می مالید مقابل درب منزل، شخصاً به شرکت کنندگان خوش آمد می گفت و آن ها را مورد احترام قرار می داد و تا پایان مراسم روی پا می ایستاد مراسم عزاداری به روش جالبی اجرا می شد بر پله بالای منبر، سخنران جلوس می کرد، بر پله وسط، مدّاح می نشست و بر پله پایین، روضه خوان قرار می گرفت ابتدا روضه خوان ذکر مصیبت می خواند و مجلس را گرم می کرد، سپس مدّاح، دم می گرفت و مردم سینه می زدند و حُسن ختام مجلس سخنران پیرامون نهضت کربلا و قیام خونین امام حسین (علیه السلام) مطالب مفیدی ارائه می کرد و پس از سخنرانی، هر سه فراز منبر در مصیبت امام حسین (علیه السلام) و اهل بیت او و شهدای کربلا اشعاری را هم خوانی می کردند

← ارادت به اهل بیت

«یکی از مدّاحان اصفهان می گوید: آیت الله ارباب از من درخواست نمودند که شبی از شب های هفته بروم منزل ایشان و در مدح و منقبت امیرالمؤمنین (علیه السلام) و اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام) اشعاری را بخوانم و یا این که ذکر مصیبتی بشود.»

یکی از شاگردان وی می گوید:

«مرحوم ارباب، خیلی نسبت به اهل بیت ارادت می ورزید و اهل ولایت بود، خصوصاً نام مبارک حضرت علی (علیه السلام) را خیلی با عظمت به زبان می آورد.»

عشق و علاقه ایشان به حضرت زهرا (علیها السلام) کم نظیر یا بی نظیر بود «اگر شخصی برای کار مهمی مراجعه می کرد و می گفت: چه بکنم؟ برای حلّ این مهم می فرمودند: بروید تسبیحات حضرت صدیقه طاهره (علیها السلام) را بخوانید یعنی سی و چهار مرتبه الله اکبر، سی و سه مرتبه الحمدلله و سی و سه مرتبه سبحان الله و خودشان نیز همین طور عمل می کردند.»

آخوند ملا علی معصومی همدانی

ملاعلی معصومی همدانی

آخوند ملاعلی معصومی همدانی

تاریخ تولد 12 ربیع الاول 1312 ق / 1274 ش

زادگاه رزن، روستای وفس

محل زندگی همدان

تاریخ وفات 31 تیر 1357 ش برابر با 16 شعبان 1398 ق

محل دفن قبرستان باغ بهشت همدان

خویشاوندان

استادان شیخ عبدالکریم حائری یزدی، میرزا جواد ملکی تبریزی، آخوند ملامحمد هیدجی، میرزا مهدی آشتیانی

شاگردان سید رضا بهاءالدینی، سید محمود طالقانی، محمد مفتاح، حسین نوری همدانی

محل تحصیل حوزه علمیه قم و تهران

تألیفات رساله در اجتهاد و تقلید، قاعده لاضرر و لاضرار، پژوهشی در علم رجال، تقریرات فقه و اصول آیت الله حائری یزدی، مجموعه اشعار.

سایر سرپرستی حوزه علمیه همدان

تأسیس کتابخانه عمومی غرب، انتشار نشریه پیک اسلام

مُلاعلی معصومی همدانی معروف به آخوند ملاعلی همدانی (متولد

1274ش - درگذشت 1357ش) فقیه، عالم اصولی و رجالی قرن چهاردهم قمری. ملاعلی در علوم مختلفی چون فقه، اصول، فلسفه، ریاضیات از استادانی مانند شیخ عبدالکریم حائری و حکیم هیدجی بهره برد و خود به تربیت شاگردان متعددی چون سیدرضا بهاء الدینی، سید محمود طالقانی، محمد مفتاح و حسین نوری همدانی پرداخت.

بازسازی مدرسه آخوند همدان، انتشار نشریه پیک اسلام و تأسیس کتابخانه عمومی غرب از جمله اقدامات فرهنگی و اجتماعی ملاعلی بود.

ملاعلی تألیفات متعددی داشت که برخی از آنها عبارتند از: رساله در اجتهاد و تقلید، قاعده لاضرر و لاضرار، پژوهشی در علم رجال و اسرار الصلوة.

آثار

ملاعلی، خود دارای تألیفاتی است و آثاری هم درباره او به نگارش درآمده است.

تألیفات

برخی از آثار تألیفی ملاعلی همدانی از این قرار است:

رساله در اجتهاد و تقلید

شرح حال ابوبصیر، صحابی امام صادق(ع)

قاعده لاضرر و لاضرار

رساله ای در عصیر عنبی، زیبایی و تبری

رساله ای در کلام نفسی

پژوهشی در علم رجال

اسرار الصلوة

رساله چهل حدیث

رساله حبط و تکفیر

حاشیه بر عروة الوثقی

تقریرات فقه و اصول آیت الله حائری یزدی

درباره ملاعلی همدانی کتاب ها و مقالاتی چند منتشر شده است از جمله:

یاد فنا: خاطرات آیت الله العظمی آخوند ملاعلی همدانی به روایت آیت الله سید رضا فاضلیان، سید صادق فاضلیان، انتشارات دارالهدی.

مجتهد عادل: خلاصه ای از زندگی نامه، سیره علمی، عملی، اخلاقی و بیانات حضرت آیه الله العظمی آخوند ملاعلی معصومی همدانی، علی اصغری همدانی، انتشارات کشف الغطاء.

همچو سلمان: سیری در زندگی حضرت آیت الله العظمی آخوند ملاعلی معصومی همدانی (قدس سره)، محمد قنبری، قم،

سیمای علم و عرفان: شرح حال و زندگی حضرت آیه الله العظمی آخوند ملاعلی معصومی همدانی، محمد جوادی، انتشارات مصفای الوند.

در مرداد 1377ش نیز کنگره ای با عنوان «کنگره بزرگداشت بیستمین سالگرد ارتحال حضرت آیت الله العظمی آخوند ملاعلی معصومی همدانی» با حضور نمایندگان مراجع تقلید و شخصیت های علمی و فرهنگی در همدان برگزار شد. [38] مقالات این کنگره در کتابی با عنوان مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت آخوند ملاعلی معصومی همدانی، منتشر شده است.

قرن پانزدهم

مرتضی مطهری

مرتضی مطهری

محل زندگی فریمان، مشهد، قم و تهران

نقش های برجسته نظریه پردازی جمهوری اسلامی

لقب آیت الله - استاد - معلم شهید

آثار متعدد

فرزندان علی، محمد، مجتبی، فریده، وحیده، حمیده، سعیده

والدین محمدحسین فریمانی

مرتضی مطهری (1298-1358ش) مشهور به شهید مطهری یا استاد مطهری، متفکر و نویسنده شیعه در قرن چهاردهم هجری و از شاگردان علامه طباطبائی و امام خمینی بود. مطهری از افراد تأثیرگذار و از رهبران فکری انقلاب اسلامی ایران به شمار می رود. وی ریاست شورای انقلاب را تا روز شهادت بر عهده داشت.

پیش از انقلاب اسلامی، مبارزات فکری مطهری در مقابله با جریانات فکری مارکسیستی در ایران نقش قابل توجهی در رویگردانی جوانان از این تفکرات داشت. او از بنیان گذاران حسینیه ارشاد است.

مطهری آثاری متعددی در کلام و فلسفه اسلامی نوشته است. روزآمدسازی و تبیین آموزه های اسلام و تشیع، از ویژگی های فعالیت های فکری مطهری است. مطهری، آموزه های اسلامی را که قبلاً در قالب بیاناتی پیچیده ارائه می شد، به سبک ویژه خود، به صورت آسان و با زبان روز در اختیار مخاطبان قرار می داد. کتاب های او در موضوعات مختلف دینی بارها به زبان های مختلف منتشر شده

است.

اثار مکتوب

مرتضی مطهری، از سال 1325ش آغاز به تألیف آثاری در زمینه های مختلف فلسفی، اجتماعی، اخلاقی، فقهی و تاریخی کرد و بیش از 70 اثر از او انتشار یافته است. برخی از آثار او در زمان حیات و برخی دیگر پس از درگذشت وی توسط انتشارات صدرا چاپ شده است. سخنرانی ها و درس های مطهری هم در مجلد های مختلف چاپ و منتشر شده است. علاوه بر موارد ذکر شده، نزدیک به سی هزار برگ یادداشت و فیش تحقیقی نیز از مطهری باقی مانده است. «مجموعه آثار شهید مطهری»، مجموعه ای 28 جلدی حاوی تمامی آثار منتشر شده از وی است که کتاب های با موضوعات مشابه، در مجلدات پیاپی جمع آوری شده است. این آثار به تفکیک موضوع عبارتند از:

تصویر روی جلد اول از مجموعه آثار شهید مطهری

اصول عقاید، از جلد یک تا چهار: حاوی آثاری مانند عدل الهی، علل گرایش به مادیگری، جهان بینی توحیدی، جامعه و تاریخ، ولاها و ولایت ها، مدیریت و رهبری در اسلام، و توحید.

فلسفه، از جلد پنج تا 13: حاوی آثاری مانند سیر فلسفه در اسلام، شرح منظومه، اصول فلسفه و روش رئالیسم، مسئله شناخت، و نقدی بر مارکسیسم.

تاریخ، جلد 14 و 15: حاوی کتاب خدمات متقابل اسلام و ایران، و همچنین فلسفه تاریخ.

سیره معصومین، از جلد 16 تا 18: حاوی آثاری از جمله سیری در سیره نبوی، جاذبه و دافعه علی(ع)، سیری در نهج البلاغه، صلح امام حسن(ع)، حماسه حسینی، و داستان راستان.

فقه و حقوق، از جلد 19 تا 21: حاوی آثاری از جمله نظام حقوق زن در اسلام، مسئله حجاب، اخلاق جنسی، امر به

ص: 350

معروف و نهی از منکر، نظری به نظام اقتصادی اسلام، و اسلام و نیازهای زمان.

اخلاق و عرفان، جلد 22 و 23: حاوی آثاری از جمله حکمت عملی، فلسفه اخلاق، تعلیم و تربیت در اسلام، آزادی معنوی، احترام حقوق و تحقیر دنیا، و دعا.

اجتماعی-سیاسی، جلد 24 و 25: حاوی آثاری از جمله نهضت های اسلامی در صد ساله اخیر، آینده انقلاب اسلامی ایران، آزادی عقیده، مشکل اساسی در سازمان روحانیت، رهبری نسل جوان، و روابط بین الملل اسلامی.

تفسیر، جلد 26 تا 28: حاوی کتاب آشنایی با قرآن.

ایجاد تحول در نوشته های مذهبی

پیش از وقوع انقلاب اسلامی در ایران، نویسندگان مذهبی، اندک بودند و آنان نیز به سبک قدیم و با بیانی پیچیده و دور از سلیقه و فهم مخاطبان جدید می نوشتند. غالب این نویسندگان نیز چندان نگاهی به نیازهای روز مخاطبان خود نداشتند. همچنین، نوشتن در موضوعات مذهبی با قلم ساده، روان و محسوس دور از شان علمای دینی محسوب می شد. مطهری، با شناختی که بخشی از آن ناشی از حضور او در جامعه و فضای دانشگاه ها بود، کوشید تا فضایی نو در عرصه نویسندگی مذهبی بگشاید.

او با نوشتن کتاب هایی مثل «داستان راستان»، روایات اخلاقی و دینی را در قالب داستان های فارسی پرجاذبه ای در اختیار مخاطبان قرار داد. از سوی دیگر، علوم اسلامی مانند فقه، عرفان و فلسفه اسلامی را به زبان ساده و همه فهم، در کتاب هایی مانند «آشنایی با علوم اسلامی» در اختیار قشر تحصیل کرده و دانش پژوه نهاد.

کتاب «داستان راستان» مطهری، با شمارگان بالا منتشر می شد و این نشان داد که روایات دینی و تاریخی

ص: 351

را می توان به زبان روز جامعه و ساده و دور از پیچیدگیهای مصطلح بازنوشت و با استقبال نیز رو به رو شد. سبک ساده نویسی مطهری در موضوعات مذهبی و تبیین آموزه های دینی به زبان فارسی و آسان یاب، الگویی برای نویسندگان پس از انقلاب گشت.

نرم افزار مجموعه آثار

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) نرم افزار مجموعه آثار شهید مطهری را به سفارش انتشارات صدرا (مرکز نشر آثار استاد شهید مطهری) به زبان فارسی تولید و عرضه کرده است. این مرکز، همچنین نرم افزار یادداشت های شهید مطهری را در موضوعات گوناگون تولید کرده است.

← آثار منتشر نشده

برخی از آثار منتشر نشده استاد عبارتند از:

شرح منظومه (به زبان عربی به قلم حجة الاسلام شیخ محمد تقی شریعتمداری)؛ آشنایی با قرآن (جلدهای 5 تا 15)؛ فلسفه تاریخ (جلدهای 2 تا 4)؛ مسأله بردگی در اسلام؛ پانزده گفتار؛ توکل و رضا؛ انسان شناسی؛ حاشیه بر تفسیر المیزان؛ و

سید عبدالحسین دستغیب

سید عبدالحسین دستغیب

زادروز 18 آذر 1292ش

زادگاه - شیراز

درگذشت 20 آذر 1360ش

آرامگاه مرقد میر سید محمد(ع)

محل زندگی شیراز

منصب امام جمعه شیراز، نماینده امام خمینی در استان فارس

آثار گناهان کبیره، قلب سلیم، داستان های شگفت، ...

از دستغیب بیش از دهها جلد کتاب در مباحث مختلف اسلامی و بیشتر در حوزه اخلاق، باقی مانده است. برخی از کتاب های وی مانند گناهان کبیره و معاد در بیش از یک میلیون نسخه به چاپ رسیده است.]

سید عبدالحسین دستغیب شیرازی (1292-1360ش) مجتهد شیعه، شهید محراب، امام جمعه شیراز. شهرت او بیشتر به سبب درس اخلاق و کتاب های فراوان اخلاقی او است. گناهان کبیره، قلب سلیم، داستان های شگفت از جمله آثار

سید عبدالحسین دستغیب است. او در مبارزات انقلاب اسلامی نقش فعالی داشت و پس از انقلاب به امامت جمعه شیراز منصوب شد. در آذر 1360ش، پس از اقامه نماز جمعه در یک حمله تروریستی انتحاری توسط یکی از اعضای سازمان مجاهدین خلق مشهور به منافقین به شهادت رسید و سومین شهید محراب نام گرفت.

اشرفی اصفهانی

عطاءالله اشرفی اصفهانی

نام کامل: عطاءالله اشرفی اصفهانی

لقب از شهدای محراب

تاریخ تولد 1281ش (1323ق)

زادگاه خمینی شهر اصفهان

تاریخ وفات 23 مهر 1361ش

محل دفن تخت فولاد اصفهان

شهر وفات کرمانشاه

اطلاعات علمی

استادان سید حسن مدرس * شیخ عبدالکریم حائری * سید حسین بروجردی * سید روح الله خمینی

محل تحصیل اصفهان، قم

تألیفات البیان * در موضوع علوم قرآن * تفسیر قرآن * خلاصه ای از تفاسیر شیعه و سنی.

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی حضور در جبهه جنگ ایران و عراق * نمایندگی امام خمینی در استان کرمانشاه

اجتماعی توسعه مسجد آیت الله بروجردی در کرمانشاه * تلاش برای وحدت بین تشیع و اهل سنت

عطاءالله اشرفی اصفهانی (1281-1361ش) روحانی شیعه و نماینده امام خمینی در استان کرمانشاه و امام جمعه آن شهر بود. وی

مسئولیت حوزه علمیه کرمانشاه را به عهده داشت و حوزه خواهران را نیز در این شهر راه اندازی کرد.

تلاش برای وحدت میان شیعه و اهل سنت از فعالیت های او بود. او در جریان برگزاری نماز جمعه به دست سازمان مجاهدین خلق ترور

شد. او یکی از امامان جمعه ای است که در ایران به شهدای محراب مشهورند.

آثار

البیان، در موضوع علوم قرآن، به زبان فارسی.

تفسیر قرآن، خلاصه ای از تفاسیر شیعه و سنی.

مجمع الشتات، در اصول دین و عقاید و کلام، به زبان عربی در چهار

ص: 353

جلد.

مجموعه ای پیرامون حروف مقطعه قرآن، به زبان فارسی.

کتابی در موضوع «غیبت امام عصر» (عج).

رحمانی همدانی

رحمانی همدانی، احمد

احمد رحمانی همدانی (1314-1383)، از افاضل گویندگان و نویسندگان معاصر تهران

نام پدر مالک

متولد 1318 ش

محل تولد همدان

رحلت 1383 ش

اساتید آخوند ملا علی همدانی، آیت الله محمدتقی آملی، مرحوم شعرانی، آیت الله شیخ حسن سعید، آیت الله سبط الشیخ

برخی آثار فاطمة الزهراء سلام الله علیها بهجة قلب المصطفى صلی الله علیه و آله

فاطمه زهرا علیها السلام شادمانی دل پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم (ترجمه)

الإمام علي بن أبي طالب (ع) من حبه عنوان الصحيفة

ولادت

فرزند مالک در تاریخ 1314 ش، برابر 1355 ق، در جولقان (جوقیات یا جورقان) همدان که دو فرسخ از این شهر فاصله دارد، متولد شد.

تحصیلات

پس از گذراندن دوران کودکی و خواندن دروس فارسی، مقدمات را در مدرسه مرحوم آیت الله حاج شیخ محمدعلی عالمی دامغانی خوانده و دروس سطح را در خدمت مرحوم شیخ اسدالله حجت همدانی و مرحوم سید مصطفی هاشمی و شیخ علی انصاری به پایان رسانیده و «کفایة الأصول» و نیز «العروة الوثقی» علامه یزدی و تفسیر را از محضر مرحوم آیت الله آخوند ملا علی همدانی بهره مند گردید.

وی همچنین کتاب «شرح منظومه» ملا هادی سبزواری را از محضر آیت الله تالهی کسب فیض نمود. وی همچنین از آیت الله بنی صدر

(از علمای سرشناس همدان) بهره جست. ایشان هم زمان با تحصیل، به تدریس علوم حوزوی در مدرسه مرحوم آخوند می پرداخت.

در اوایل دهه 50 ش (1344 ش) به تهران عزیمت نمود و از محضر بزرگانی چون آیت الله محمدتقی آملی، مرحوم شعرانی، آیت الله شیخ حسن سعید، آیت الله سبط الشیخ بهره مند شد.

وی همچنین در مدت اقامت در تهران در

ص: 354

مدرسه آیت الله مجتهدی تهرانی به تدریس مشغول شد و در سال 1378 مدرسه علمیه آیت الله آخوند همدانی را در تهران بنا نمود.

وفات

سرانجام در فاطمیه سال 1383 به علت سکته مغزی مدتی در بیمارستان بقیةالله بستری شد و در روز پانزدهم جمادی الثانی دار فانی را وداع گفت. پیکر ایشان پس از تشییع باشکوه در تهران و شهر قم، در جوار مرقد علی بن بابویه قمی، پدر شیخ صدوق در شهر مقدس قم به خاک سپرده شد.

آثار

الإمام علی بن أبی طالب(ع)؛

فاطمة الزهراء(س)، بهجة قلب المصطفى(ص)؛

مقاله تکامل در سایه اهل بیت؛

امام مجتبی(ع)؛

کتاب چهل حدیث، همراه با خاطرات مرحوم آیت الله آخوند.

سید احمد خوانساری

سید احمد خوانساری

نام کامل: سید احمد خوانساری

تاریخ تولد 2 شهریور 1270

18 محرم 1309ق

زادگاه خوانسار

تاریخ وفات تهران 30 دی 1363

27 ربیع الثانی 1405ق

محل دفن قم

استادان آخوند خراسانی، سید محمدکاظم طباطبایی یزدی،

فتح الله شریعت اصفهانی،

محمد حسین نائینی، آقا ضیاء عراقی

شاگردان محمدباقر موحد ابطحی، محمدعلی موحد ابطحی،

سید عزالدین زنجانی، محمدباقر سلطانی،

سید موسی صدر، مرتضی حائری یزدی،

مهدی حائری یزدی، مرتضی مطهری

اجازه روایت از محمدرضا مسجدشاهی

تألیفات العقائد الحقّة، حاشیه بر العروة الوثقی، مناسک حج،

احکام عبادات، کتاب الطهارة، کتاب الصلاة،

جامع المدارک فی شرح مختصر النافع

سایر مرجع تقلید

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی مخالفت با لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی؛ اعتراض به سرکوب قیام پانزدهم خرداد 1342ش

سید احمد خوانساری (1309-1405ق) از مراجع تقلید شیعه در قرن چهاردهم قمری. وی از شاگردان آخوند خراسانی، سید

محمدکاظم طباطبایی یزدی، میرزای نائینی و آقا ضیاء عراقی، و از معدود مراجعی بود که در دوران مرجعیت خود در حوزه های علمیه

معروف نبود و

ص: 355

قبل از مرجعیت ساکن تهران شده بود. مرجعیت او بعد از درگذشت آیت الله بروجردی آغاز شد.

خوانساری به پارسایی و ساده زیستی معروف بود. سیره سیاسی وی، دارای فراز و نشیبی بود که به تدریج از مخالفت آشکار با سیاست های رژیم شاه و اعلام صریح مواضع خود، به نوعی احتیاط و میانه روی سوق یافت.

نسب و ولادت

نسب خوانساری با سی واسطه به امام کاظم (ع) می رسد. [پدرش میرزایوسف و جدش میرزابابا، عالم دین بودند. سید احمد در محرم 1309 در خوانسار به دنیا آمد. در سه سالگی پدرش را از دست داد و برادرش سید محمدحسن - که وی نیز عالم دین بود - سرپرستی او را بر عهده گرفت.

نظریات خاص

آیت الله خوانساری معتقد است که اثبات حرمت بازی با آلات قمار بدون برد و باخت مشکل است. از گفته های ایشان در کتاب جامع المدارک می توان برداشت کرد که طبق نظر ایشان، بازی با آلات قمار حتی اگر عنوان قمار بودن هم بر آن صدق کند بدون برد و باخت جایز است. آیت الله خوانساری از معدود علمایی است که در شطرنج نظری متفاوت دارد، وی در کتاب جامع المدارک گفته است: هرگاه شطرنج به عنوان یکی از آلات قمار شناخته نشود، بازی با آن حلال است. امام خمینی نیز حکم به حلیت شطرنج با این شرط داد و در مقابل اعتراض یکی از شاگردان خود، به سابقه این حکم توسط مرحوم خوانساری اشاره کرد.

نظر خاص وی درباره ولایت فقیه

وی در باب ولایت فقیه نیز قائل است که هیچ مرحله از ولایت برای فقیه نمی باشد و حتی حق تصرف در خمس را ندارد

ص: 356

تا چه رسد به اجرای حدود و قصاص و قضاوت و دیگر امور اجتماعی.

آثار

«جامع المدارک فی شرح مختصر النافع»: مهم ترین اثر فقهی خوانساری، اثری جامع در فقه استدلالی و شرحی بر المختصر النافع محقق حلی است. این کتاب بیانگر احاطه علمی خوانساری بر فقه و مبانی آن است. تألیف جامع المدارک بیش از سی سال طول کشیده و مبحث قصاص آن در 1401 پایان یافته است. کتاب العتق (احکام آزادسازی بردگان) در این کتاب مطرح نشده است. او در این کتاب در بسیاری از مسائل به نقد نظر مشهور پرداخته و در ادله آن مناقشه کرده است. از ویژگی های دیگر این اثر استحکام در تعابیر، نوآوری در تقریر مطالب و اختصار مباحث است. دیدگاه ها غالباً بدون ذکر قائل آن ها مطرح شده و مهم ترین ادله مورد استناد آیات و احادیث است. این کتاب در هفت مجلد با تعلیقه علی اکبر غفاری به چاپ رسیده است.].

دیگر آثار و تالیفات وی عبارتند از:

العقائد الحققة (یک دوره اصول عقاید استدلالی)

حاشیه بر العروة الوثقی

مناسک حج

احکام عبادات

کتاب الطهارة

کتاب الصلاة

جامع المدارک فی شرح المختصر النافع

رساله علمیه فارسی و عربی

وفات

پیام تسلیت امام خمینی به مناسبت رحلت سید احمد خوانساری:

بسم الله الرحمن الرحيم انا لله وانا اليه راجعون خبر رحلت مرحوم مغفور آية الله خوانساری رحمه الله عليه موجب تأسف و تأثر گردید این عالم جلیل بزرگوار و مرجع معظم که پیوسته در حوزه های علمیه و مجامع متدینه مقام رفیع و بلندی داشت و عمر شریف خود را در راه تدریس، و تربیت و علم و عمل به پایان رساند، حق بزرگی

ص: 357

بر حوزه ها دارد، چه که با رفتار و اعمال خود و تقوا و سیره خویش، پیوسته در نفوس مستعد، مؤثر و موجب تربیت بود. از خداوند تعالی برای ایشان رحمت و مغفرت و برای علمای اعلام و حوزه های علمیه صبر و اجر خواستارم والسلام علی عباد الله الصالحین. روح الله الموسوی الخمینی

صحیفه امام، ج 19، ص 128

خوانساری در 1363 ش (1405) در تهران درگذشت به مناسبت وفات او امام خمینی پیام تسلیتی صادر کرد و بازار تهران و حوزه های علمیه تعطیل و از سوی دولت یک هفته عزای عمومی اعلام شد. پیکر وی را پس از تشییع در تهران به قم منتقل و در مسجد بالاسر حرم حضرت معصومه به خاک سپردند.

آ

سید حسین خادمی

سید حسین خادمی

تاریخ تولد 14 دی 1280 ش

زادگاه اصفهان

محل زندگی اصفهان، نجف

تاریخ وفات 20 اسفند 1363 ش

شهر وفات اصفهان

اطلاعات علمی

استادان عبدالکریم گزی، محمدحسین نائینی، آقا ضیاءالدین عراقی، سید ابوالحسن اصفهانی، سید ابوتراب خوانساری، علی مدرس یزدی

محل تحصیل اصفهان، نجف

تالیفات رساله ای در لباس مشکوک * رساله ای در ارث

آثار

تالیفات سید حسین خادمی در فقه و کلام عبارتند از:

رهبر سعادت یا دین محمد؛ درباره براهین وجود خدا و عدل الهی که در دو مجلد به فارسی به چاپ رسیده است.

رساله ای در ارث نبردن زوجه از غیر منقول

رساله ای در لباس مشکوک

تقریرات دروس فقه و اصول میرزای نائینی

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی نماینده اصفهان در مجلس خبرگان قانون اساسی * مدیر حوزه علمیه اصفهان * مبارزه با بهائیان سید حسین خادمی؛
(12801363ش) فقیه شیعی قرن 14 و نماینده مردم اصفهان در مجلس خبرگان قانون اساسی و رئیس سنی اولین مجلس خبرگان رهبری
بود. اعتراض به کشف حجاب

ص: 358

و منع برگزاری عزاداری امام حسین(ع) در زمان حکومت رضاشاه پهلوی و مبارزه با تبلیغات بهائیان و تأسیس دبیرستان و کتابخانه مؤسسه احمدیه، از جمله اقدامات اجتماعی او بود. رهبر سعادت در بیان براهین وجود خدا و عدل الهی از آثار اوست. مزارش در مشهد است.

نسب و ولادت

سید حسین خادمی در 3 شعبان 1319ق (24 آبان 1280ش) در اصفهان به دنیا آمد و در حدود پنج سالگی، پدرش را از دست داد. پدرش ابو جعفر (خادم الشریعه) و جدش سید صدرالدین موسوی عاملی از عالمان و سادات خاندان صدر و مادرش نیز از همین خاندان بود.

درگذشت

سید حسین خادمی در 20 اسفند 1363ش درگذشت و در مشهد به خاک سپرده شد.

سید شهاب الدین مرعشی نجفی

سید شهاب الدین بن سید محمود مرعشی

نسب سادات مرعشی

تاریخ تولد 20 صفر 1315ق / 1276ش

زادگاه نجف

محل زندگی عراق * ایران

تاریخ وفات 7 شهریور 1369ش / 7 صفر 1411ق

محل دفن کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی

شهر وفات قم

خویشاوندان

سرشناس شمس اشرف بیگم * سید محمود مرعشی * عباسعلی عمید زنجانی * علی فاضل لنکرانی * سیدعباس موسوی حرمی

اطلاعات علمی

استادان علی اکبر حکمی * آقا ضیاء عراقی * شیخ عبدالکریم حائری * میرزا مهدی آشتیانی * سیدعلی قاضی * محمدجواد بلاغی * محمدحسین تهرانی * میرزا جواد ملکی تبریزی * سید احمد کربلایی و....

شاگردان سید مصطفی خمینی * مرتضی مطهری * محمد مفتح * سید محمد حسینی بهشتی * محمد صدوقی * سید محمدعلی قاضی *
سید محمود طالقانی * حسین نوری همدانی * امام موسی صدر * سید مرتضی عسکری و...

محل تحصیل نجف * ری * مشهد * اصفهان * قم

تألیفات بیش

ص: 359

سایر مرجع تقلید * مکاتبه و مناظره با دانشمندان مذاهب مختلف * 60 سال اقامه نماز جماعت حرم حضرت معصومه

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی حمایت از امام خمینی * واکنش به لایحه کاپیتولاسیون * حمایت از انقلاب اسلامی ایران

اجتماعی تأسیس کتابخانه * تأسیس مدارس مرعشیه، شهابیه، مهدیه و مؤمنیه * احداث مراکز عام المنفعه مانند مسجد، حسینیه، در مانگاه
و... در ایران و سایر کشورهای اسلامی * بازسازی و تعمیر مرقد محمدباقر مجلسی * احداث واحدهای مسکونی برای طلاب در قم

آثار

آیت الله مرعشی در طول زندگی خود موفق به تالیف بیش از 150 کتاب و رساله شد. [20] تالیفات او از نظر در دسترس قرار گرفتن برای عموم چند حالت دارند؛ برخی چاپ شده و در اختیار عموم قرار دارند، بخشی به صورت خطی باقی مانده اند، تعدادی از بین رفته اند و شماری از دست نوشته هایش که به صورت اوراق پراکنده بوده اند در حال تدوین و جمع آوری می باشند. برخی از تالیفاتش به شرح زیر است؛

. مشجرات آل رسول الله الاکرام یا مشجرات الهاشمیین: درباره انساب علویان و سادات جهان.

. ملحقات الاحقاق: احقاق الحق نوشته قاضی نور الله شوشتری (متوفای 1019 ق.) است. آیه الله مرعشی نجفی به تکمیل این کتاب پرداخت و مدارک و منابع این اثر نفیس را پیدا نمود. ایشان برای به سرانجام رساندن این تحقیق بزرگ گروه تحقیقی متشکل از شماری از علمای قم را ترتیب دادند، که اینک با تلاش این گروه، زیر نظر فرزندشان حجة الاسلام دکتر سید محمود مرعشی، 27 جلد از این کتاب چاپ شده است و بقیه در حال آماده شدن است.

علوم قرآنی

ص: 360

التجوید

الرد علی مدعی التحریف

حاشیه علی انوار التنزیل بیضاوی

سند القراء و الحفاظ

مقدمه تفسیر الدر المنثور سیوطی

ادبیات

قطف الخزامی من روضة الجامی (حاشیه بر شرح کافیہ جامی)

المعول فی امر المطول (حاشیه بر شرح تلخیص تفتازانی)

الفروق

حدیث، ادعیہ و زیارات

مفتاح احادیث الشیعة

حاشیه بر الفصول المهمة شیخ حر عاملی

حاشیه مختصر بر کتاب من لا یحضره الفقیه

مجموعه ای در ادعیہ و زیارات

شرح دعای سمات

شرح زیارت جامع کبیره

مقدمه مفاتیح الجنان

شمس الامکنه و البقاع فی خیرة ذات الرقاع

فوائدی چند ر خصوص صحیفه کامله سجادیه

اصول فقه و فقه

حاشیه بر فرائد الاصول شیخ انصاری

حذف الفضول عن المسالك

توضیح المسائل

راهنمای سفر مکه و مدینه

الغایة القصوی (حاشیه استدلالی بر عروة الوثقی)

مسارح الافکار فی توضیح مطارح الانظار (حاشیه بر تقریرات شیخ انصاری)

مصباح الناسکین (مناسک حج)

رجال، شرح حال و أنساب

التبصرة فی ترجمة مؤلف التكملة (در شرح حال میرزا محمد مهدی کشمیری)

تراجم اعیان السادة المرعشیین

سادات العلماء الذین كانوا بعد الالف من الهجرة

شرح احوال امامزاده سلطان علی فرزند امام باقر(ع)

رسالة طریفة در شرح حال شیخ محمد جعفر کمره ای

رساله ای در حالات نصر بن مزاحم منقری

الفوائد الرجالیة

وسيلة المعاد فی مناقب شیخنا الاستاذ

وفیات الاعلام

مشجرات آل رسول الاکرم یا مشجرات الهاشمیین (مفصل ترین کتاب او در أنساب)

رساله ای در خصوص سادات مدینه منوره

شجرنامه سادات حسینی کاشانی

مزارات العلویین

حاشیه بر بحر الانساب سید عمید الدین نجفی

کتابی در انساب و تبارشناسی غیر سادات

کلام، منطق و علوم غریبه

ملحقات احقاق الحق

رفع الغاشیه عن وجه الحاشیه ملا عبدالله یزدی بر تهذیب المنطق

ص: 361

آیت الله مرعشی آثار دیگری هم به صورت سفرنامه، اجازات، اجوبة المسائل و مکاتبات دارد.

سید شهاب الدین مرعشی نجفی (1276-1369 ش / 1315-1411 ق) از مراجع تقلید شیعه پس از آیت الله بروجردی است. او در 27 سالگی به اجتهاد رسید. مرعشی، از شاگردان شیخ عبدالکریم حائری و آقا ضیاء عراقی بود و از محضر سیدعلی قاضی، سید احمد کربلایی و میرزا جواد ملکی تبریزی بهره برد. گرایش سیاسی او موافق با آیت الله خمینی بود و این روحیه در بارزترین شاگردانش نیز دیده می شود.

مرعشی نجفی، کتابخانه ای را تأسیس کرد که امروزه از لحاظ تعداد و کیفیت نسخه های خطی کهن اسلامی، نخستین کتابخانه ایران و سومین کتابخانه جهان اسلام به شمار می رود. او هیچ گاه برای سفر حج، مستطیع نشد. مدرسه های مرعشیه، شهابیه، مهدیه و مؤمنیه را او تأسیس کرد.

مهم ترین تألیفاتش، تعلیقات احقاق الحق، مشجرات آل الرسول، طبقات النسابین و حاشیه بر عمدة الطالب هستند. او برای نوشتن برخی کتاب های خود به کشورهای مختلفی سفر کرد و با دانشمندان ادیان مختلف به گفتگو نشست. آیت الله مرعشی بنا به وصیت خودش، در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، دفن شد. عمید زنجانی داماد آیت الله مرعشی نجفی بود.

زندگی

آیت الله مرعشی از سادات مرعشی است که پس از سی و سه واسطه به امام سجاد(ع) می رسد. پدر وی، سید محمود مرعشی (متولد 1270 ق.)، و مادرش، نوه آیت الله سید مهدی حسینی بود. آن دو چهار فرزند به نام های شهاب الدین، ضیاء الدین، فاطمه و مرضیه داشتند.

سید شهاب الدین، در

سفرها و مناظرات

در سال 1336 ق. در 21 سالگی به سامرا سفر کرده و حدود سه سال آنجا بود و با شیخ عبدالسلام کردستانی و شیخ نورالدین شافعی ملاقات و بحث داشت. در سال 1340 ق. به کاظمین و بغداد رفته و با سیدابراهیم رفاعی بغدادی ملاقات داشت و همچنین به کربلا رفت و از شیخ عبدالهادی مازندرانی اجازه شفاهی گرفت و با حاج میرزا موسی اسکویی تبریزی، میرزا محمد ثقة الاسلام تبریزی و برادرش که از رؤسای شیخیه بودند ملاقات و مناظره کرد. [7]

او به شهرهای دیگر عراق چون حله، موصل، العمارة، کوت، بصره، کوفه، مسیب، دجیل، زبیر و... سفر کرد و در سفری که به هندوستان داشت در بمبئی با مشاهیر مذاهب بودایی ملاقات کرد.

او مکاتبات متعددی با علامه شیخ طنطاوی جوهری مصری، رئیس جمعیت اخوت اسلامی مصر داشته است و کتاب ریاض السالکین فی شرح صحیفه سجادیه را به او هدیه کرده است

سفر به ایران

آیت الله مرعشی در 21 محرم سال 1342 ق. از نجف به ایران مهاجرت کرد و در 6 صفر همین سال وارد کرمانشاه شده از آنجا به همدان، زنجان و تبریز رفت و با ارحام اش دیدار کرد. او در کرمانشاه از شیخ هادی فرزند شیخ عبدالکریم کرمانشاهی اجازه شفاهی روایت گرفت

آیت الله مرعشی با رحلت آیات سه گانه، صدر، حجت و خوانساری به عنوان یکی از مراجع تقلید شناخته شد و نخستین رساله های عملیه اش در سال های 1366 تا 1373 ه. ق انتشار یافتند. پس از رحلت آیت الله بروجردی آیت الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی به عنوان یکی از مراجع

طراز اول مطرح شد.

عدم سفر به مکه برای حج

آیت الله مرعشی، برای انجام سفر حج، مستطیع نشد و به درخواست گروهی از تاجران مبنی بر تأمین هزینه حج اش پاسخ منفی داد. مرعشی در پاسخ به شخصی که از او پرسید: با وجود این که وجوهاتی در اختیارتان می باشد و مبالغی از آن را به طلاب و فقرا و دیگران می دهید، چطور برای حج واجب مستطیع نمی باشید؟ گفت: این پول ها مال من نیست؛ سهم امام و سادات است، کفاره روزه و مانند آن است و هرکدام باید جای خودش مصرف شود. زمانی به حج می روم که از دسترنج خودم پولی به دست آورده باشم. بعد از وفات اش بیش از صد حج به نیابت اش انجام گرفت. [11]

تشکیل خانواده

آیت الله مرعشی، در 8 جمادی الاول 1345 ه.ق با یکی از دخترعموهای خود به نام گوهرتاج ازدواج کرد و از او صاحب دختری شد اما این زندگی مشترک دوام نیافته به جدایی انجامید. همسر دوم اش دختر آیت الله سید عباس فقیه مبرقی رضوی قمی (متوفی 1335 ه.ق) بود.

مشارکت در انجام کارهای خانه

همسرش نقل کرده: مدت شصت سال با آیت الله مرعشی زندگی کردم و در این مدت هیچ گاه نسبت به من با تحکم سخن نگفت و رفتاری تند و خشونت آمیز با من نداشت و با عصبانیت صحبت و رفتار نکرد. تا آن زمان که خود قادر به حرکت و انجام کاری بود اجازه نمی داد دیگر اعضای خانواده برایش کاری انجام دهند حتی هنگامی که تشنه می شد خود بلند می شد و به آشپزخانه می رفت و آب می آشامید و این تقاضا را با من در میان نمی گذاشت. غیر از این

ص: 364

که همسری مهربان و دوست داشتنی بود، همچون مونس صمیمی با من همکاری دلسوزانه داشت و در کارهای منزل یاری ام می کرد. بسیاری از اوقات در امور آشپزخانه از قبیل طبخ غذا، پاک کردن سبزی، تمیز کردن ظروف و وسایل و نیز شستن میوه ها به من کمک می کرد.

از شیوه های تربیتی آیت الله مرعشی این بوده که هرشب با نقل داستانی، ذکر خاطرات خودش و یا شرح گوشه هایی از زندگی بزرگان و در نهایت هم گفتن یک روایت، فرزندان را آماده خواب می کرد.

آیت الله مرعشی نجفی چهار پسر و چهار دختر دارد؛ سید محمود (متولد 1320 ش)، سید محمدکاظم (متولد 1322 ش)، سید محمد جواد (متولد 1326 ش) و سید امیرحسین، پسرانش و عباسعلی عمید زنجانی، علی فاضل لنکرانی (برادر بزرگ آیت الله فاضل لنکرانی)، سید عباس موسوی حرمی و سید خلیل میری تهرانی دامادهايش هستند.]

اقدامات فرهنگی اجتماعی

اقامه نماز جماعت آیت الله مرعشی نجفی در حرم حضرت معصومه (س)

تأسیس کتابخانه و جمع آوری آثار خطی (که امروز کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی نام گرفته است)

تأسیس حسینیه

بازسازی مرقد محمدباقر مجلسی صاحب بحار الانوار

تجدید بنای مسجد راه آهن قم که در جنگ جهانی دوم توسط متفقین به کلیسا تبدیل شده بود

احداث مسجد راه آهن شهر ازنا

تأمین هزینه بیمارستان کامکار قم از محل وجوهات شرعی

تأسیس درمانگاه جدا در بیمارستان نکویی قم

ساختمان بخش قلب بیمارستان نکویی

مرکز توانبخشی و بهزیستی قم واقع در میدان امام به نام دارالشفای آل محمد (ص)

احداث یکصد و چهل باب منزل مسکونی برای طلاب در انتهای خیابان آذر (طالقانی) قم

احداث واحد موتور برق امامزاده سلطان علی اردهال کاشان

تأسیس مساجد و

کمک به سیل زدگان و زلزله زدگان و پناهندگان جنگ تحمیلی و مقروضین

تأسیس مدرسه مهدیه، مؤمنیه، شهابیه، مرعشیه]

60 سال اقامه نماز جماعت در حرم حضرت معصومه

مکاتبه با دانشمندان دیگر مذاهب و فرقه ها

عهده داری منصب نقابت سادات (در زمان حضورش در نجف)

کتابخانه

هسته اولیه این مرکز علمی و فرهنگی موقعی شکل گرفت که آیت الله مرعشی در نجف مشغول تحصیل بود. او با انجام نماز و روزه استیجاری، حذف یک وعده غذای روزانه، کاستن بخشی از مخارج زندگی و کار شبانه در کارگاه های برنج کوبی پس از فراغت از درس، برخی از نسخه های خطی این مجموعه را فراهم کرد.

آیت الله مرعشی، معمولاً چگونگی خرید کتاب را در پشت آن یادداشت می کرد. یادداشت پشت یکی از کتاب ها چنین است:

کتاب کشف اللغات و الاصطلاحات تألیف علامه عبدالرحیم بن احمد هندی بهاری حنفی مشهور به سور که به درخواست فرزندش شیخ شهاب الدین بهاری در سال 1160 ق به نگارش درآمده و اندکی پس از اتمام آن زندگی را بدرود گفته است. این کتاب را با مزد دو سال نماز استیجاری که به نیابت از مرحوم میرزا محمد بزاز تهرانی قبول کرده ام، به مبلغ بیست روپیه بریتانیایی خریداری کردم. خداوند توفیق بر انجام کار دهد. شروع نماز از ابتدای روز 21 ذی قعدة سال 1322 ق است. من دل شکسته، نویسنده این کلمات در حال گرسنگی به سرمی برم و مدت بیست ساعت است که نتوانسته ام قوتی به دست آورم تا با آن سد گرسنگی خود کنم، خداوند در کار همه گرفتاران گشایش فرماید، شهاب الدین حسینی مرعشی نجفی سنه 1342 ق مدرسه قوام، یکی از مدارس مشهد جدم امیرالمؤمنین

با مهاجرت اش به ایران، مجموعه کتاب هایش نیز به ایران انتقال یافت و او در منزل شخصی به نگهداری و حفاظت آن ها مشغول شد و نسخه های دیگری را گردآوری کرد. او پس از تأسیس مدرسه مرعشیه در 1385 ه.ق نخست کتابخانه کوچکی در دو اتاق مدرسه ایجاد کرد. در سال 1344 شمسی کتابخانه جدید در طبقه سوم این مدرسه گشایش یافت. استقبال زیاد از این کتابخانه، باعث کمبود فضا شد و سرانجام در زمینی به مساحت هزار متر مربع کتابخانه ای ساخته شد و در پانزدهم شعبان 1394 قمری/ دوازدهم شهریور 1353 شمسی، کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی با بیش از 16000 جلد کتاب خطی و چاپی افتتاح شد. با طرح های جدید و گسترش کتابخانه، این مرکز در فضای وسیع تر و با امکاناتی پیشرفته تر به خدمات خود ادامه داد و هم اکنون از لحاظ تعداد و کیفیت نسخه های خطی کهن اسلامی نخستین کتابخانه کشور و سومین کتابخانه در جهان اسلام به شمار می رود. اکنون حدود هشتاد هزار عنوان نسخه خطی و متجاوز از یک میلیون جلد کتاب چاپی در این کتابخانه وجود دارد.

ایشان در خاطره ای می فرماید:

یک روز از مدرسه، به قصد بازار - که جنب صحن علوی بود - حرکت کردم. در ابتدای بازار ناگهان چشمم به زنی تخم مرغ فروش افتاد که در کنار دیوار نشسته بود و از زیر چادر وی گوشه کتاب پیدا بود. حس کنجکاوی من تحریک شد، به طوری که مدتی خیره به کتاب نگاه کردم. طاقت نیاوردم، پرسیدم این چیست؟ گفت: کتاب، و فروشی است. کتاب را گرفتم و با حیرت متوجه شدم که نسخه ای

نایاب از کتاب «ریاض العلماء» علامه عبدالله افندی است که احدی آن را در اختیار ندارد. مثل یعقوبی که یوسف خود را پیدا کرده باشد، با شور و شعفی وصف ناشدنی به زن گفتم: این را چند می فروشی؟ گفت: پنج روپیه. من که از شوق سر از پا نمی شناختم، گفتم: دارایی من صد روپیه است و حاضرم همه آن را بدهم و کتاب را از شما بگیرم. آن زن با خوشحالی پذیرفت. در این هنگام سر کله کاظم دجیلی، که دلال خرید کتاب برای انگلیسیها بود، پیدا شد. او نسخه های کمیاب، نادر و کتابهای قدیمی را به هر طریقی به چنگ می آورد و توسط حاکم انگلیسی نجف اشرف که گویا اسمش و یا عنوانش «میجر» (سرگرد) بود، به کتابخانه لندن می فرستاد. کاظم دلال کتاب را به زور از دست من گرفت و به آن زن گفت: من آن را بیشتر می خرم و مبلغی بالاتر از آن چه من به آن زن گفته بودم، پیشنهاد کرد. در آن هنگام من اندوهگین رو به سمت حرم شریف امیر المؤمنین - علیه السلام - کردم و آهسته گفتم: آقا جان من می خواهم با خرید این کتاب به شما خدمت کنم، پس راضی نباشید این کتاب از دست من خارج شود. هنوز کلامم تمام نشده بود که زن تخم مرغ فروش رو کرد به دلال و گفت: این کتاب را به ایشان فروخته ام و به شما نمی فروشم. کاظم دجیلی شکست خورده و عصبانی از آن جا دور شد ... بیشتر از بیست روپیه نداشتم. از این رو تمام لباسهای کهنه و قدیمی را با ساعتی که داشتم به فروش

رساندم تا پول کتاب فراهم شد ... طولی نکشید که کاظم دلال همراه چند شرطه (پلیس) به مدرسه حمله کردند و مرا دستگیر نموده و پیش حاکم انگلیسی (میجر) بردند. او نخست مرا به سرقت کتاب متهم کرد و بسیار عریضه کشید ... دستور داد مرا زندانی کردند. آن شب در زندان مدام با خدا راز و نیاز می کردم که کتاب در مخفی گاهش محفوظ بماند. روز بعد مرجع بزرگ آن وقت، آیه الله میرزا فتح الله نمازی اصفهانی معروف به شیخ الشریعه؛ فرزند مرحوم آخوند خراسانی را به نام میرزا مهدی، با جماعتی برای آزادی من به نزد حاکم شهر فرستاد. بالاخره نتیجه این شد که من از زندان آزاد شوم با این شرط که مدت یک ماه کتاب را به حاکم انگلیسی تسلیم کنم.

پس از آزادی به سرعت به مدرسه رفتم و همه دوستان طلبه ام را جمع کردم و گفتم: باید کار مهمی انجام بدهیم که خدمت به اسلام و شریعت است! طلاب گفتند: چه کاری؟ و من گفتم: نسخه برداری و استنساخ از روی این کتاب فوراً دست به کار شدیم و قبل از مهلت مقرر چند نسخه از روی آن استنساخ گردید ...»

آیه الله مرعشی نجفی پس از مهاجرت به قم، کتب خطی را همراه خود به ایران آورد. در قم نیز به خرید نسخ خطی و کتب ارزنده اقدام کرد. پس از مدتی به دلیل کمبود جا، کتابها را از منزل به کتابخانه مدرسه مرعشیه انتقال داد. پس از چندی طبقه سوم این مدرسه به عنوان کتابخانه ساخته شد که در نیمه شعبان 1386 ق. / 28/8/1345، با بیش

از ده هزار جلد کتاب چاپی و دو هزار جلد کتاب خطی افتتاح گردید.

استقبال روز افزون طلاب و علما برای مطالعه، کمبود فضای مناسب برای کتابخانه و خرید کتابهای جدید موجب شد تا ایشان کتابخانه بسیار بزرگی (کتابخانه فعلی) را تأسیس نمایند که در نیمه شعبان 1394 ق. 12/6/1353 با حدود شانزده هزار جلد کتاب چاپی و خطی افتتاح گردید.

کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی اکنون با دارا بودن بیش از 250000 جلد کتاب چاپی و 25000 جلد کتاب خطی (ارقام مربوط به سال 1372 ش. است.) به مسؤولیت حجة الاسلام دکتر سید محمود مرعشی نجفی - فرزند ایشان - در خدمت طلاب، فضلا، دانشجویان، دانش آموزان، محققان و نویسندگان می باشد.

کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی به خاطر نسخه های خطی نفیس و ارزشمند و گاه منحصر به فرد و کتب قدیم مهم و کمیاب مورد توجه وافر نویسندگان، دانشمندان، مراکز علمی و تحقیقاتی سراسر جهان است. اکنون این کتابخانه شهرت جهانی دارد و با چهارصد مؤسسه، مرکز علمی و کتابخانه در سراسر جهان ارتباط دارد.

وفات

آیت الله مرعشی نجفی در 96 سالگی در 7 شهریور 1369 ش / 7 صفر 1411 ق رحلت کرد. او را بنا بر وصیت خودش در کتابخانه اش دفن کردند.

بنا بر وصیتش، سجاده ای را که هفتاد سال بر آن عبادت کرده بود، لباسی که برای عزای امام حسین (ع) بر تن می کرد و خاکی را که از حرم امامان و امامزادگان جمع آوری کرده بود به همراهش دفن کردند

در سایه کریمه اهل بیت

مرجع نستوه شیعه در طول سالیان دراز که مرجعیت تقلید شیعیان را بر عهده داشت،

ص: 370

خدمات شایانی به جهان اسلام نمود. نماز جماعت با شکوه ایشان در صحن حضرت معصومه - علیها السلام - را همه زایران به یاد دارند. خوشرویی و اخلاق نیک ایشان را همگان به خاطر سپرده اند. ایشان بسیار شوخ طبع بودند. به مستضعفان عنایت ویژه ای داشت. به مشکلات آنان رسیدگی می کرد.

آیه الله العظمی مرعشی نجفی علاقه خاصی به اهل بیت و حضرت معصومه - علیها السلام - داشت. ایشان پیش از انقلاب، هر روز پیش از اذان صبح به حرم مشرف می شد. هماره مدتی پیش از باز شدن درهای حرم، پشت در می ماند و سپس داخل حرم می شد و پس از زیارت، نماز جماعت را اقامه می کرد.

در یکی از یادداشتهایش آمده است: هنگامی که در قم سکونت کردم، صبحها در حرم حضرت معصومه - علیها السلام - اقامه نماز جماعت نمی شد و من تنها کسی بودم که این سنت را آن جا رواج دادم و از 60 سال پیش به این طرف، صبح زود و پیش از باز شدن درهای حرم مطهر و زودتر از دیگران می رفتم و منتظر می ایستادم. این انتظار گاهی یک ساعت قبل از طلوع فجر بود تا خدام درها را باز کنند، زمستان و تابستان نداشت. در زمستانها هنگامی که برف همه جا را می پوشاند، بیلچه ای کوچک به دست می گرفتم و راه خود را به طرف صحن باز می کردم تا خود را به حرم مطهر برسانم. در آغاز خود تنهایی نماز می خواندم، تا پس از مدتی یک نفر به من اقتدا کرد و پس از آن کم کم افراد دیگر اقتدا کردند و به این ترتیب نماز جماعت را در

حرم مطهر آغاز کردم و تا امروز که 60 سال از آن تاریخ می گذرد ادامه دارد. آهسته آهسته ظهرها و شبها نیز اضافه شد و از آن پس روزی سه بار در مسجد بالا سر حضرت معصومه - علیها السلام - و صحن شریف نماز می خواندم.

سید ابوالقاسم خویی

سید ابوالقاسم خویی

تاریخ تولد 15 رجب 1317ق

زادگاه خوی

محل زندگی نجف اشرف * خوی

تاریخ وفات شنبه 8 صفر 1413ق در 96 سالگی

محل دفن حرم امیرالمؤمنین

شهر وفات کوفه

اطلاعات علمی

استادان شیخ الشریعه اصفهانی * مهدی مازندرانی * آقا ضیاء عراقی * محمدحسین کمپانی * محمدحسین نائینی

شاگردان محمد اسحاق فیاض * صدرا بادکوبه ای * سید محمدباقر صدر * میرزا جواد تبریزی * سید علی حسینی بهشتی * سید مرتضی

خلخالی * سید علی سیستانی * محمدجعفر نائینی * مرتضی بروجردی

محل تحصیل حوزه علمیه نجف

تألیفات البیان فی تفسیر القرآن * تکملة منهاج الصالحین * معجم رجال الحدیث

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی حمایت از انتفاضه شعبانیه عراق

اجتماعی تأسیس موسسات خیریه و مراکز اسلامی در کشورهای مختلف

آثار و تقریرات

البیان فی تفسیر القرآن

تكملة منهاج الصالحين

مُعْجَم رِجَالِ الْحَدِيثِ

أَجْوَدُ التَّقْرِيرَاتِ

آثار مختلفی از جمله تألیفات و رساله های علمی، رساله های عملیه، و تقریرات درس های اساتید، از جمله آثاری است که توسط آیت الله خویی نگاشته شده است. بسیاری از آثار آیت الله خویی، در کتابی پنجاه جلدی با عنوان «موسوعة الامام الخوئی» گردآوری شده است که 42 جلد از این مجموعه، شامل یک دوره کامل فقه استدلالی، و جلد 43 تا 48، یک دوره کامل اصول فقه است. جلد 49 از این مجموعه، شامل چند رساله رجالی و سه رساله از تقریرات درس های خویی و مواردی دیگر است و جلد پنجاه، حاوی کتاب البیان فی تفسیر القرآن است

تالیفات

ص: 372

سید ابوالقاسم خویی، آثاری در موضوعات مختلف از جمله علوم قرآنی، فقه، اصول فقه و رجال داشته است؛ از جمله:

رسالة فی نفحات الاعجاز، اثری کلامی در اثبات اعجاز و جاودانه بودن قرآن کریم است که در پاسخ به کتاب «حسن الایجاز فی ابطال الاعجاز»، اثر فردی با نام مستعار نصیرالدین ظافر نوشته شده است. آیت الله خویی این کتاب را در 25 سالگی نوشته و اولین اثر اوست.

البیان فی تفسیر القرآن، شامل مقدمه ای مبسوط درباره برخی مباحث علوم قرآنی و نیز تفسیر شش آیه از سوره حمد است. مقدمه این کتاب، حاوی موضوعات مختلفی از جمله فضیلت، اعجاز، و جاودانگی قرآن کریم است. در این مقدمه، بر نادرستی تحریف قرآن کریم تاکید شده. همچنین بررسی 36 آیه از قرآن کریم که ادعای منسوخ شدن آنها مطرح شده، در این مقدمه آمده و آیت الله خویی معتقد است آیات مذکور منسوخ نشده اند. [34] به گفته برخی محققان، البیان از آغاز انتشار، مورد توجه مجامع علمی و مبنای درس های این رشته در حوزه و دانشگاه قرار گرفت.

معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، در 23 جلد، کتابی رجالی است که اولین بار در 1398 ق در نجف چاپ شد [36] و شرح حال بیش از 15 هزار تن از راویان احادیث را بیان کرده و در توضیح هر راوی، تمام راویان از آن شخص را ذکر کرده است. این اثر، مفصل ترین و از جمله قوی ترین مجموعه های رجالی شیعه دانسته شده است.

رساله های عملیه و آثار فتوایی

نزدیک به 30 اثر فتوایی از آیت الله خویی منتشر شده است؛ از رساله ای درباره لباس مشکوک که

در 1361ق در نجف چاپ شده، تا کتاب المسائل المنتخبة که به زبان های عربی، فارسی، انگلیسی، اردو، فرانسوی، اندونزیایی و ترکی منتشر شده و خلاصه ای است از کتاب منهاج الصالحین. آثاری مانند توضیح المسائل، منتخب الرسائل، مناسک حج به زبان های عربی و فارسی، و همچنین رساله ای با عنوان «ازالة المحادة عن ملک المنافع المتضادة» که در سال 1351ق نوشته شده، برخی دیگر از این آثار فقهی و فتوایی است. مهمترین آثار فقهی خوئی عبارتند از:

منهاج الصالحین، مهمترین اثر فتوایی آیت الله خوئی است که ابتدا آن را به صورت تعلیقه بر منهاج الصالحین سید محسن حکیم نگاشته و سپس تعلیقه های خود را به جای آرای حکیم در متن گنجانده و در نهایت کتاب حکیم را بر مبنای فتاوی خود بازنویسی کرده است. این اثر اولین بار در سال 1390ق در نجف چاپ، و پس از آن بارها منتشر شد. [39] شرح منهاج الصالحین آیت الله خوئی، در ده جلد به قلم سید تقی طباطبایی قمی چاپ شده است. برخی از فقیهان پس از خوئی، مخصوصاً شاگردانش، با الهام از او در تالیف این اثر فتوایی، رساله های عملی خود را با عنوان منهاج الصالحین تالیف کرده اند.

حاشیه بر عروة الوثقی: آیت الله خوئی نخست حاشیه ای بر این کتاب فتوایی نوشت که در جلسه استفتاء با حضور شاگردان زبده اش تنظیم شده بود ولی پس از تدریس دوره کامل عروة بار دیگر بر آن حاشیه زد که گفته اند حدود یک سوم آن با حاشیه قبلی متفاوت است

تقریرات درس های استادانش

در منابع از تقریرات او از درس های فقه و اصول دو استادش، میرزا محمدحسین نائینی و

محمدحسین اصفهانی یاد شده است. آقا بزرگ تهرانی از تقریرات درس آقا ضیاء عراقی هم نام برده است. در این میان مهمترین و مشهورترین تقریراتی که از آیت الله خویی بر جای مانده، تقریرات او از درس اصول نائینی است که نخستین بار با نام اجود التقریرات در زمان حیات محمدحسین نائینی چاپ شد و سال ها بعد پس از بازنگری و اضافه کردن مواردی، در سال 1368ق در تهران منتشر شد. این اثر از مهمترین منابع درباره نظریات اصولی نائینی دانسته شده است

تقریرات درس های خویی به قلم شاگردانش

بسیاری از شاگردان آیت الله خویی، در سال های تدریس او، تقریرات درس های او را تدوین می کرده و این تقریرات پس از بازبینی سید ابوالقاسم خویی چاپ می شده است. برخی از این تقریرات عبارتند از:

مصباح الاصول، اثر سید محمدسرور واعظ بهسودی، یک دوره کامل اصول فقه آیت الله خویی.

دراسات فی الاصول اثر سید علی هاشمی شاهرودی که تقریر کامل دوره سوم درس اصول آیت الله خویی است.

محاضرات فی اصول فقه به قلم محمداسحاق فیاض که آیت الله خویی آن را بسیار پسندیده است.

مبانی الاستنباط نوشته سید ابوالقاسم کوکبی تبریزی.

مصاییح الاصول به قلم سید علاءالدین بحر العلوم.

رسالة فی الامر بین الامرین نوشته محمدتقی جعفری. آیت الله خویی این موضوع کلامی-فلسفی را به تبع آخوند خراسانی در کفایه الاصول، در مبحث اصولی «طلب و اراده» مطرح کرده است.

مصباح الفقاهه فی المعاملات، اثر محمدعلی توحیدی در علم فقه. آیت الله خویی در تقریظ خود، تتبع، تدقیق و وسعت آگاهی نویسنده را ستوده است.

سید ابوالقاسم موسوی خویی (1278-1371ش) از مراجع تقلید

شیعه، رجالی و نویسنده مجموعه 23 جلدی معجم رجال الحدیث و همچنین صاحب اثر تفسیری البیان فی تفسیر القرآن بود. میرزای نائینی و محقق اصفهانی دو تن از برجسته ترین استادان او در فقه و اصول فقه بوده اند. آغاز رسمی مرجعیت خوئی پس از درگذشت آیت الله بروجردی دانسته شده و درگذشت آیت الله حکیم، آغاز مرجعیت وی مخصوصاً در عراق خوانده شده است. خوئی، در طول هفتاد سال تدریس، یک دوره کامل درس خارج فقه و شش دوره درس خارج اصول فقه را تدریس کرده و یک دوره کوتاه هم به تدریس تفسیر قرآن پرداخت. عالمانی از جمله محمد اسحاق فیاض، سید محمدباقر صدر، میرزا جواد تبریزی، سید علی سیستانی، حسین وحید خراسانی، سید موسی صدر و سید عبدالکریم موسوی اردبیلی از شاگردان آیت الله خوئی معرفی شده اند.

خوئی در فقه و اصول فقه، نظرات و آرای قابل توجهی داشته که گاه با نظرات مشهور فقیهان شیعه متفاوت است. برخی منابع، فتاوی متفاوت او را تا 300 مورد دانسته اند. مخالفت با مکلف بودن کافران به انجام فروع دین، عدم پذیرش نسبی بودن آغاز ماه قمری و مخالفت با اعتبار شهرت فتوایی و اجماع، برخی از نظرات متفاوت او در فقه و اصول فقه است. خوئی در دوران مرجعیت خود، اقداماتی در راستای تبلیغ دین، ترویج تشیع و یاری رساندن به نیازمندان کرده است؛ از جمله ساختن کتابخانه، مدرسه، مسجد، حسینیه و بیمارستان در کشورهای ایران، عراق، مالزی، انگلستان، امریکا، هندوستان و...

آیت الله خوئی در دهه 1340 ش، مواضع و بیانیه هایی علیه دولت پهلوی داشته است؛ اعتراض به واقعه فیضیه در سال 1342 ش از

این جمله اند. وی پس از شروع انقلاب اسلامی 1357 در ایران و دیدار فرح دیبا، همسر محمدرضا پهلوی با او و شائبه های پیش آمده پس از این دیدار، در مواردی از جمله همه پرسشی تعیین نظام جمهوری اسلامی و همچنین جنگ عراق علیه ایران، به حمایت از انقلاب و جمهوری اسلامی ایران پرداخت. او در جریان انتفاضه شعبانیه شیعیان عراق و تعیین شورای رهبری برای اداره مناطق تحت مدیریت شیعیان، تحت فشار حکومت صدام حسین قرار گرفت و تا پایان عمر در حصر خانگی بود.

انتفاضه شعبانیه عراق

ملاقات اجباری آیت الله خویی و صدام حسین پس از سرکوب انتفاضه شعبانیه

مهمترین اقدام سیاسی آیت الله خویی، همراهی او با انتفاضه شعبانیه دانسته شده که وی هیئتی نه نفره را برای اداره مناطق تحت نظر شیعیان تعیین کرد. شکست انتفاضه شعبانیه، به حصر خانگی آیت الله خویی و فشار گسترده حکومت عراق در دوره صدام مواجه شد. [78] سید ابوالقاسم خویی به دلیل حمایت مستقیم از انتفاضه شعبانیه مردم عراق در سال 1991 م و تعیین شورای رهبری، توسط حزب بعث بازداشت و به بغداد فرستاده شد. بعد از دو روز بازداشت، به اجبار نزد صدام حسین برده شد و صدام سخنان توهین آمیزی خطاب به وی بیان کرد.

خدمات دینی و اجتماعی

آیت الله خویی در دوران مرجعیت خود اقداماتی در راستای تبلیغ دین، ترویج علوم اسلامی و یاری رساندن به نیازمندان داشته است؛ ساختن کتابخانه، مدرسه، مسجد، حسینیه، خوابگاه، درمانگاه، بیمارستان، مؤسسه خیریه و دارالایتام، در کشورهای مختلفی از جمله ایران، عراق، مالزی، انگلستان، امریکا و هند از خدمات اوست. ساختمان مرکزی مؤسسه خیریه آیت

الله خویی، در لندن، است. برخی از مراکز اسلامی تحت نظر موسسه خیریه آیت الله خویی عبارت است از:

مرکز الامام الخویی در لندن، شامل مرکز اسلامی، مدرسه امام صادق (ع) ویژه پسران، مدرسه الزهرا (س) ویژه دختران، سالن اجتماعات، کتابخانه عمومی، و کتابفروشی است. 800 دانش آموز در دو مدرسه این بنیاد تحصیل می کنند. در این مرکز ماهانه مجله «النور» به دو زبان عربی و انگلیسی منتشر می شود.

مرکز اسلامی امام خویی در نیویورک: شامل سالن اجتماعات با گنجایش سه هزار نفر، کتابخانه با بیش از ده هزار جلد کتاب، مهد کودک، مدرسه پسرانه و دخترانه، هر کدام با ظرفیت 150 دانش آموز، مدرسه ایمان، ویژه آموزش زبان عربی، قرآن و تربیت اسلامی کودکان، غسالخانه و...

مؤسسه خیریه امام خویی در مونترال: این مؤسسه در سال 1989م و با هدف ارائه خدمات دینی، فرهنگی و اجتماعی شیعی در کشورهای اسلامی و غیراسلامی.

مجتمع فرهنگی امام خویی در بمبئی: به مساحت صد هزار متر مربع در بیست کیلومتری بمبئی و شامل سالن بزرگ اجتماعات، مسجدی با گنجایش سه هزار نمازگزار، کتابخانه ای با 50 هزار کتاب و حسینیه ای با ظرفیت 700 نفر، مدرسه علوم دینی با هزار دانش پژوه، مدرسه ابتدایی و راهنمایی با 1200 دانش آموز و همچنین داروخانه و درمانگاه.

در ادامه نمونه ای از مکاشفه آیت الله خویی از کتاب «نامداران مکاشفه و کرامت» تألیف حجت الاسلام حمید احمدی جلفایی می آید:

خود علامه خویی گفته است: من در ایامی که در نجف اشرف مشغول تحصیل علوم دینی بودم، بیشتر مقید به آداب و سنن و اوراد و اذکار بودم و گاهی در مجلس پر فیض مرحوم آیت الله سید علی قاضی

شرکت می کردم و از انفاس قدسیه آن بزرگوار بهره می بردم تا اینکه روزی به ایشان عرض کردم: چیزی به من یاد بدهید و دستورالعملی بگویند که من انجام بدهم؛ ایشان دستورالعملی را دادند و گفتند: چهل روز به این دستور، عمل کن! و من مشغول انجام آن اعمال شدم و چون روز چهارم شد، برای من حالت مکاشفه ای رخ داد و من همه حوادث و چگونگی زندگی و آینده خود را مشاهده کرده و دیدم در بالایی منبر درس می گویم و در منزل نشسته ام مردم می آیند و می روند، نماز جماعت و مراجعات اینکه رسید به جایی که یک مرتبه شنیدم کسی بالای گلدسته حضرت می گوید: انا لله وانا الیه راجعون، ایها الناس! با کمال تأسف، آیت الله خوبی از دنیا رفت و در این جا آن حالت از من برطرف شد و به حال عادی برگشتم.

سید محمد رضا گلپایگانی

سید محمدرضا گلپایگانی

زادروز 8 ذی القعدة 1316ق

زادگاه گوگد گلپایگان

درگذشت 24 جمادی الثانی 1414ق

آرامگاه قم

محل زندگی قم

استادان سیدمحمدحسن خوانساری، محمدتقی گوگدی، عبدالکریم حائری، محمدحسین غروی اصفهانی، ضیاءالدین عراقی، سیدابوالحسن اصفهانی، میرزای نائینی

شاگردان مرتضی حائری یزدی، مرتضی مطهری، سیدمحمد حسینی بهشتی، سیداسدالله مدنی، محمد مفتاح، علی قدوسی، علی مشکینی، اکبر هاشمی رفسنجانی، علی پناه اشتهاوردی، لطف الله صافی گلپایگانی، ناصر مکارم شیرازی و...

نقش های برجسته مرجع تقلید

آثار الدر المنضود فی احکام الحدود، بلغة الطالب فی شرح المكاسب، إفاضة العوائد، تعليقات علی عروة الوثقی، مَجْمَع المسائل، رساله توضیح المسائل و الهدایة الی من له الولاية و...

سید محمدرضا گلپایگانی از مراجع تقلید (1316-1414ق) که پس از درگذشت آیت الله بروجردی، به مرجعیت رسید. او از شاگردان عبدالکریم حائری یزدی بود. مرتضی حائری یزدی، مرتضی مطهری،

سید محمد حسینی بهشتی، لطف الله صافی گلپایگانی و ناصر مکارم شیرازی از شاگردان او بوده اند.

گلپایگانی در مواردی چون کشتار مردم در قیام پانزده خرداد، واقعه فیضیه و بازداشت و تبعید امام خمینی، با اقدامات حکومت پهلوی مخالفت کرد. از وی حدود چهل عنوان کتاب به جا مانده است. تأسیس بیمارستان، مدارس علمیه، دارالقرآن الکریم و مجمع اسلامی لندن از فعالیت های عام المنفعه این مرجع تقلید است.

دوره تحصیل

سید محمد رضا گلپایگانی در 8 ذی القعدة سال 1316ق، در روستای گوگرد واقع در پنج کیلومتری گلپایگان به دنیا آمد. پدرش سید محمد باقر، روحانی بود و در آن دیار به امام شهرت داشت. او در سه سالگی مادر و در نه سالگی پدرش را از دست داد.

گلپایگانی دروس دوره «سطح» حوزه علمیه را در گلپایگان نزد سید محمد حسن خوانساری برادر بزرگ سید احمد خوانساری و محمد تقی گوگدی گلپایگانی از شاگردان آخوند خراسانی، خواند. [2] سپس به اراک رفت و در درس عبدالکریم حائری یزدی شرکت کرد. وی پس از چهار سال با مهاجرت عبدالکریم حائری به قم، به آنجا رفت و در مدرسه فیضیه ساکن شد.

او پس از وفات عبدالکریم حائری، به نجف رفت و به مدت سه ماه در درس ضیاءالدین عراقی و سید ابوالحسن اصفهانی شرکت کرد. همچنین در زمان حضور هشت ماهه میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی در قم، در درس آنها حضور یافت. او همچنین در قم در درس سید حسین بروجردی هم حاضر می شد.

گلپایگانی در قم با سید احمد خوانساری هم بحث بود.

جایگاه علمی و شاگردان

سید محمد رضا گلپایگانی از عبدالکریم حائری اجازه اجتهاد و از محمد رضا مسجدشاهی و شیخ عباس قمی اجازه روایت داشت. او جزء گروه استفتاء

عبدالکریم حائری یزدی بود. حائری یزدی مسئولیت تصحیح «کتاب الصلاة» خود را به وی و آیت الله اراکی سپرد.

گلپایگانی پس از فوت آیت الله بروجردی در سال 1340 ش مرجع تقلید شد [و تا سال 1372 ش به مدت 32 سال مرجعیت را برعهده داشت]. وی حدود 75 سال دروس حوزوی را تدریس کرد که شصت سال از آن درس خارج فقه و اصول بوده است. [درس خارج وی را از پررونق ترین کلاس های درس حوزه گزارش کرده اند.

خدمات فرهنگی و خیریه

تحول در نظام آموزشی حوزه علمیه، [29] تأسیس مجمع اسلامی لندن، دارالقرآن الکریم، مراکز درمانی و بهداشتی مانند بیمارستان آیت الله گلپایگانی در قم، مدارس علمیه و تأسیس مرکز معجم المسائل الفقهیه را از جمله فعالیت های فرهنگی و خیریه گلپایگانی برشمرده اند.

به گفته سیدجواد گلپایگانی، پسر وی، او با طراحی برنامه هایی برای امتحانات طلاب، تأسیس مدارس حوزه به سبک جدید، احداث و بازسازی مدارس جهت سکونت طلاب، راه اندازی مرکز معجم فقهی برای پاسخ گویی به نیاز محققان تأثیر بسیاری در تحول نظام آموزشی حوزه داشته است.

مجمع جهانی اسلام

تأسیس مجمع جهانی اسلام (Islamic Universal Association) در لندن در سال 1352 ش/1974 م، از دیگر فعالیت های فرهنگی وی است که به منظور ترویج دین اسلام و آشنایی با مذهب شیعه صورت گرفته است. [32] دارالقرآن الکریم را نخستین مؤسسه قرآنی ایران دانسته اند که از سال 1352 ش در زمینه ترجمه، چاپ و نشر قرآن فعالیت می کند و تشکیل موزه و کتابخانه تخصصی قرآن و گردآوری نسخه های خطی و چاپی قرآن، از جمله فعالیت های آن بوده است.

درگذشت

سیدمحمد رضا گلپایگانی در 18 آذر 1372 ش برابر با 24 جمادی الثانی 1414 ق در 98 سالگی در قم درگذشت. [دولت وقت

ص: 381

جمهوری اسلامی ایران، هفت روز عزای عمومی و یک روز تعطیل اعلام کرد [پیکر وی نخست در تهران و سپس در قم تشییع شد و در حرم حضرت معصومه به خاک سپرده شد. سیدعلی خامنه ای رهبر جمهوری اسلامی ایران در تشییع جنازه وی در تهران، شرکت کرد.]

سید محسن حکیم

سید محسن طباطبائی حکیم

شناسنامه

زادروز عید فطر 1306ق

زادگاه نجف

تاریخ درگذشت 27 ربیع الاول 1390ق/1349ش

آرامگاه نجف * مسجد هندی

اطلاعات سیاسی

اطلاعات علمی و مذهبی

استادان محمدکاظم خراسانی * آقا ضیاء عراقی * محمدحسین نائینی * سید ابوتراب خوانساری

شاگردان حسین وحید خراسانی * سید محمد باقر صدر * محمد تقی جعفری * سید مصطفی خمینی

کتاب ها مستمسک العروة الوثقی * حقائق الاصول * نهج الفقاهة * منهاج الصالحین

آثار علمی

سید محسن حکیم بیش از چهل اثر از خود به جای گذاشته که برخی از آنها تألیف و برخی شرح یا حاشیه اند.

مستمسک العروة الوثقی، نخستین شرح استدلالی بر عروة الوثقی.

حقائق الاصول، شرح بر کفایة الاصول.

نهج الفقاهة، شرح و حاشیه بر کتاب المکاسب.

منهاج الناسکین، مناسک و احکام تفصیلی حج.

شرحی استدلالی بر تبصرة المتعلمین علامه حلی.

شرح تشریح الافلاک شیخ بهایی در هیئت.

شرح المختصر النافع محقق حلّی، نخستین اثر فقهی حکیم.

المسائل الدینیة.

رسالة فی ارث الزوجة.

منهاج الصالحین، رساله عملیه است و شامل فتاوی حکیم در ابواب گوناگون فقه.

تک نگاری

کتاب «احیاگر حوزه علمیه نجف، آیت الله العظمی سید محسن حکیم» اثر صفاء الدین تبرائیان است که به زندگی، فعالیت ها و نقش آیت الله حکیم به عنوان مرجع شیعه در جهان اسلام می پردازد. این کتاب از سوی مرکز اسناد انقلاب اسلامی منتشر شده است.

ص: 382

تاب «مرجع عصر آیت الله العظمی حکیم به روایت تصویر» نیز اثر ترائیان است که در آن بیش از 300 تصویر از آیت الله حکیم، فرزندان و شاگردانش و بناهای عتبات عالیات گردآوری شده است.

سید محسن طباطبائی حکیم (1306ق - 1390ق)، مرجع تقلید شیعیان در قرن 14 قمری، اهل عراق و ساکن نجف. او بعد از درگذشت آیت الله بروجردی، یکی از مهمترین مراجع تقلید شیعه به شمار می آمد. او در راستای مقابله با کمونیسم در عراق، عضویت در حزب کمونیست را تحریم و در راستای گسترش فعالیت های دینی، جماعت العلماء را در نجف پایه گذاری کرد. حکیم در جوانی و در جریان جنگ جهانی اول، در دفاع از عثمانی، فرماندهی بخشی از عراقیان را بر عهده داشت. از اقدامات مهم او تأسیس کتابخانه های متعدد در نقاط مختلف دنیا است. کتاب مستمسک العروة الوثقی مهمترین اثر فقهی اوست که در حوزه های علمیه مورد توجه مجتهدان است.

تعدادی از فرزندان سید محسن حکیم، توسط رژیم بعث عراق زندانی و کشته شدند. سید محمد باقر حکیم مشهورترین فرزند اوست که در سال 1382ش در حادثه ای تروریستی در نجف به شهادت رسید.

سید محمد حسینی شیرازی

سید محمد حسینی شیرازی

زادروز 1307ش

زادگاه نجف

درگذشت 27 آذر 1380ش

آرامگاه حرم حضرت معصومه(س)

محل زندگی قم

استادان سید مهدی شیرازی، سید محمد هادی میلانی، محمد رضا اصفهانی، جعفر رشتی.

نقش های برجسته مرجع تقلید

آثار توضیح المسائل،

دائرة المعارف فقهی یکصد و پنجاه،

ایصال الطالب الی المکاسب 16 جلد.

دنیا بازیچه یهود

فهرست آثار سید محمد حسینی شیرازی مجموعه تألیفات آیت الله سید محمد شیرازی (متوفای 1380 ش) از مراجع تقلید شیعه در قم است. برای وی آثار زیادی را شمرده اند که مجموع آن ها به زبان

ص: 383

عربی و کتاب های ترجمه شده به این ترتیب است:

دائرةالمعارف فقهی در صد و پنجاه جلد

الأصول در هشت جلد

ایصال الطالب الی المكاسب (16 جلد)

الوصول الی كفاية الأصول (5 جلد)

الوصائل الی الرسائل (16 جلد)

شرح منظومه سبزواری

القول السدید فی شرح التجرید و البلاغه

امیر مؤمنان علی علیه السلام خورشیدی در افق بشریت

نگرشی کوتاه به زندگانی حضرت زهرا(س)

حسین پرچمدار آزادی

باقی مانده از تمدن اسلام

بهبودی تبلیغات دینی

با ماهواره چه باید کرد؟

اسلام چیست؟

غرب در آستانه دگرگونی

چگونه روزه بگیریم

رساله مناسک حج

آنچه هر مسلمان باید بداند

خرافات در مکتب مسیحیان

سال های مبارزه

افغانستان در تحول اسلامی

نقش رهبری حضرت امام رضا(ع)

نکاتی از تاریخ سیاسی اسلام

آزادی در اسلام

منطق استعمار

دنیا بازیچه یهود

نگاهی به مکتب های اقتصادی

اسلام و بحران های اقتصادی

پندهایی از رفتار علمای اسلام

سلیمان(ع) و بلقیس

حضرت مریم(ع)

عیسی روح الله(ع)

اسراری از نهضت امام حسین(ع)

امام حسین(ع) مشعل هدایت

برای نخستین بار در تاریخ بشریت

حضرت موسی(ع)

موسی(ع) و فرعون

حضرت ابراهیم(ع)

جابر بن حیان

بنی اسرائیل در تیه

ابن فهد حلی

نوح نبی الله (ع)

پیام به نمایندگان مذهبی

نقش روحانیت در سرنوشت مردم

بسوی حکومت هزار میلیون مسلمان

مسائل جدید

زندگی در شهر شهادت

مناظره مسلمان و داروین

نظری به چهره اگزستانسیالیسم

گفتگویی با کمونیست ها

مارکسیسم در آستانه سقوط

تقدی بر فلسفه دیالکتیک

گفتگوهای با ملی گرایان

قسمتی از قانون اساسی اسلام

اسلام و نظام های معاصر

راه نجات

پرتوی از مکتب پیامبر (ص) و امیر مؤمنان (ع)

نجات مسلمین

راهی به سوی قرآن

عقائد اسلامی برای همه

یکتا خدای جهان آفرین

ارکان اسلام

نماز

جهان و ساختاری نو

الصياغه

ص: 384

الجديده

الفقه؛ شرح استدلالى بر عروه

الاقتصاد للجميع

امام حسين عليه السلام رمز سعادته بشرية

الى وكلائنا فى البلاد

توضيح نهج البلاغه

كيف تدبر الأمور؟

اذا قام الاسلام فى العراق

پیام به نمایندگان مذهبی در زمینه تبلیغات اسلامی

هكذا الشيعة

تأثير مجالس عزادارى در پیشبرد اهداف اسلامى

قضية الشيعة

عوامل تمدن امت اسلامى

ما هو الاسلام؟

اعرف .. الشيعة

المدائح والمرثى للمعصومين الاربعة عشر (عليهم السلام)

عالم الغد

من اخلاق الرسول (ص) وإرشاداته

من قصص المعصومين

قصص من اليهود

خواطر و ذكريات

سید محمد حسینی شیرازی (1307-1380 ش)، مرجع تقلید شیعه، مدرس حوزه علمیه قم و از خاندان شیرازی است. پدرش سید مهدی شیرازی زعامت حوزه علمیه کربلا را بر عهده داشت. سید صادق شیرازی برادر و سید تقی مدرسی خواهر زاده اویند.

تألیف کتاب های فراوان و تأسیس مراکز اسلامی در کشور های مختلف از فعالیت های او بود. سید محمد شیرازی معتقد به نظریه حکومت شورایی فقها بود. وی در سال 1380 ش در قم درگذشت و در حرم حضرت معصومه (س) دفن شد.

زندگی نامه

سید محمد شیرازی در سال 1307 ش در نجف متولد شد. سید عبدالهادی شیرازی از مراجع تقلید پسر عموی پدر اوست. سید حسن شیرازی برادر اوست که در سال 1359 ش در جنوب لبنان شهید شد.

درگذشت

ص: 385

ید محمد شیرازی در 27 آذر 1380 ش در قم درگذشت و در حرم حضرت معصومه (س) به خاک سپرده شد. آیت الله خامنه ای، در پیامی از مجاهدت های او تقدیر کرد.

تحصیلات

او در 9 سالگی با پدرش سید مهدی شیرازی به کربلا هجرت کرد و در آنجا دروس مقدماتی و عالییه حوزه را گذراند. سید محمد شیرازی در سال 1339 ش زعامت حوزه کربلا- را به مدت ده سال به عهده گرفت. وی در 44 سالگی بر اثر فشارهای حکومت وقت عراق، به کویت رفت و در سال 1358 ش، در 52 سالگی به شهر قم مهاجرت کرد و تا پایان عمر در قم مشغول تدریس علوم دینی بود.

تدریس

سید محمد شیرازی نخست به تدریس دروس سطح پرداخت. وی در 18 سالگی به تدریس کتاب کفایةالأصول مشغول شد؛ در سن 25 سالگی اولین کتاب فقهی استدلالی خود را تألیف کرد و در 30 سالگی تدریس خارج فقه را شروع کرد و تا پایان عمر خود تدریس درس خارج را ادامه داد

دیدگاه ها و مواضع

شورایی بودن نظام سیاسی اسلام

سید محمد شیرازی معتقد بود که ساختار سیاسی یک نظام اسلامی لزوماً باید بر اساس شورا بنیاد نهاده شود؛ چون این نوع نظام برای مسلمانان سودمندتر است و اصولاً- اتخاذ چنین مکانیسمی به خودی خود باعث ایجاد نوعی خود کنترلی در رهبر می شود و مانع خودکامگی های احتمالی او می گردد. چون اگر رهبر بداند که تحت نظارت و مراقبت دائمی است نهایت تلاش را برای کاهش ضریب اشتباهات خود و مستشارانش به کار خواهد بست. به خلاف آنکه اگر بداند حکومت او دائمی است و به هیچ

مرجع و مقامی نیز پاسخگو نمی باشد رفته رفته راه استبداد و خودکامگی را در پیش می گیرد و خود و جامعه را به تباهی می کشاند.

از نظر سید محمد شیرازی خودکامگی پیشه کردن حرام است و این حرمت، به میزان فزونی یافتن امت، بیشتر و بیشتر می شود. زیرا معنی خودکامگی و استبداد، در انحصار قرار دادن حقوق دیگران اعم از حقوق مالی و یا جسمانی ایشان است. بنابراین چنانچه بر کشوری صد میلیونی چیره شود، مرتکب صد میلیون حرام شده است.

آزادی رسانه های خصوصی

وی معتقد بود دولت های اسلامی نباید تشکیلات رسانه های گروهی و ارتباط جمعی را فقط در انحصار خود قرار دهند؛ بلکه لازم است که داوطلبان تأسیس ایستگاه های رادیویی و تلویزیونی تشویق شوند و حتی از نظر مادی و معنوی به آن ها کمک شود تا در چارچوب احکام اسلامی آزادانه به این کار مبادرت ورزند، که با ایجاد رقابت میان افراد و شرکت ها می توان برنامه های پخش شده از سوی ایستگاه های رادیو و تلویزیونی را تنوع بخشید تا بینندگان را در حد زیادی از تماشای فیلم هایی که از طریق ماهواره پخش می شود منصرف نموده، توجه آنان را به سوی ایستگاه هایی که توسط شرکت های خصوصی اداره می شوند معطوف سازد.

مخالفت با امام خمینی

بعد از انقلاب وی با مواضع امام خمینی درباره جنگ تحمیلی و ولایت مطلقه فقیه مخالفت نمود. [

شیخ محمد تقی بهجت

محمد تقی بهجت

زادروز 1295 ه.ش

زادگاه فومن گیلان

درگذشت 1388 ه.ش

آرامگاه قم، حرم حضرت معصومه(س)

محل زندگی فومن، نجف، قم

استادان سید عبدالغفار مازندرانی نجفی، مرتضی طالقانی، سید ابوالحسن اصفهانی، آقا ضیاءالدین عراقی، محمد حسین غروی نائینی، محمد حسین غروی اصفهانی، محمد کاظم شیرازی، سید علی قاضی، سید حسین بادکوبه ای، سید محمد

ص: 387

حجت کوه کمره ای، آیت الله بروجردی

شاگردان مرتضی مطهری، عبدالله جوادی آملی، محمد محمدی گیلانی، محمد یزدی، احمد آذری قمی، محمدتقی مصباح یزدی، عباس محفوظی گیلانی، سید مهدی روحانی

نقش های برجسته مرجع تقلید

آثار رساله توضیح المسائل، مناسک حج، وسیلة النجاة حاشیه بر وسیلة النجاة آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی، و ...

فرزندان علی بهجت

تألیفات

آیت الله بهجت، تألیفاتی در فقه و اصول دارد که اغلب آنها به چاپ نرسیده است. او در جواب کسانی که تقاضا کردند تا با اموال شخصی خود آن کتاب ها را به چاپ برسانند، گفت: «هنوز بسیاری از کتاب های علمای بزرگ سال هاست که به گونه خطی مانده است آنها را چاپ کنید. نوبت اینها دیر نشده است.» [10] بهجت، کار قلمی خود را در ایام جوانی با محدث قمی آغاز کرد و در تألیف سفینه البحار، با او همکاری داشته است؛ قسمت زیادی از سفینه البحار خطی، به خط آیت الله بهجت است.»

برخی آثار چاپ شده

رساله توضیح المسائل

مناسک حج

وسيلة النجاة حاشیه بر وسیلة النجاة آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی

جامع المسائل حاشیه بر ذخیره العباد آیت الله غروی اصفهانی

آثار چاپ نشده

حاشیه بر کتاب الصلوة صاحب جواهر.

حاشیه بر کفایة الاصول.

تعلیقہ بر مناسک حج شیخ انصاری.

حاشیه بر مکاسب.

چندین جلد اصول.

حاشیه بر شرایع الاسلام.

تقریرات فقهی، اصولی بر اساتیدش.

گفتاورد هیچ ذکری بالاتر از ذکر عملی نیست، هیچ ذکر عملی بالاتر از ترک معصیت در اعتقاد و عمل نیست و اقوی این است که ترک معصیت به طور مطلق، بدون مراقبه دائمیه ما صورت نمی پذیرد.

خاطره نامگذاری

درباره نام آیت الله بهجت خاطره ای شیرین از یکی از نزدیکان آقا نقل

ص: 388

شده است که ذکر آن در اینجا جالب می نماید، و آن اینکه: پدر آیت الله بهجت در سن 17-16 سالگی بر اثر بیماری وبا در بستر بیماری می افتد و حالش بد می شود به گونه ای که امید زنده ماندن او از بین می رود، وی می گفت: در آن حال ناگهان صدایی شنیدم که گفت: «با ایشان کاری نداشته باشید، زیرا ایشان پدر محمد تقی است.» تا اینکه با آن حالت خوابش می برد و مادرش که در بالین او نشسته بود گمان می کند وی از دنیا رفته، اما بعد از مدتی پدر آقای بهجت از خواب بیدار می شود و حالش رو به بهبودی می رود و بالاخره کاملاً شفا می یابد. چند سال پس از این ماجرا تصمیم به ازدواج می گیرد و سخنی را که در حال بیماری به او گفته شده بود کاملاً از یاد می برد. بعد از ازدواج نام اولین فرزند خود را به نام پدرش مهدی می گذارد، فرزند دومی دختر بوده، وقتی فرزند سومین را خدا به او می دهد، اسمش را «محمد حسین» می گذارد، و هنگامی که خداوند چهارمین فرزند را به او عنایت می کند به یاد آن سخن که در دوران بیماری اش شنیده بود می افتد، و وی را «محمد تقی» نام می نهد، ولی وی در کودکی در حوض آب می افتد و از دنیا می رود، تا اینکه سرانجام پنجمین فرزند را دوباره «محمد تقی» نام می گذارد، و بدینسان نام آیت الله بهجت مشخص می گردد.

سیر و سلوک و عرفان

آیت الله بهجت، در ضمن تحصیل و پیش از دوران بلوغ، به تهذیب نفس و استکمال معنوی همت گمارده، و در کربلا در تفحص استاد و مربی اخلاق بر آمده و

ص: 389

به وجود آقای قاضی که در نجف بوده پی می برد. و پس از مشرف شدن به نجف اشرف از استاد برجسته خویش آیت الله شیخ محمد حسین اصفهانی کمپانی استفاده های اخلاقی می نماید. آیت الله مصباح در این باره می گوید: «پیدا بود که از نظر رفتار هم خیلی تحت تاثیر مرحوم آقا شیخ محمد حسین اصفهانی بودند، چون گاهی مطالبی را از ایشان با اعجابی خاص نقل می کردند، و بعد نمونه هایش را ما در رفتار خود ایشان می دیدیم. پیدا بود که این استاد در شکل گرفتن شخصیت معنوی ایشان تاثیر بسزایی داشته است.» همچنین در درسهای اخلاقی آقا سید عبدالغفار در نجف اشرف شرکت جسته و از آن استفاده می نموده، تا اینکه در سلک شاگردان حضرت آیت الله سید علی قاضی رحمة الله علیه در آمده و در صدد کسب معرفت از ایشان بر می آید، و در سن 18 سالگی به محضر پر فیض عارف کامل حضرت آیت الله سید علی قاضی بار می یابد، و مورد ملاحظت و عنایات ویژه آن استاد معظم قرار می گیرد و در عنفوان جوانی چنان مراحل عرفان را سپری می کند که غبطه دیگران را بر می انگیزد. آیت الله مصباح می گوید: «ایشان از مرحوم حاج میرزا علی آقای قاضی مستقیماً در جهت اخلاقی و معنوی بهره برده و سال ها شاگردی ایشان را کرده بودند. آیت الله قاضی از کسانی بودند که ممحض در تربیت افراد از جهات معنوی و عرفانی بودند، مرحوم علامه طباطبایی و مرحوم آیت الله آقا شیخ محمدتقی آملی و مرحوم آقا شیخ علی محمد بروجردی و عده زیادی از بزرگان و حتی مراجع در جنبه های اخلاقی و عرفانی از وجود آقای قاضی بهره برده بودند. آیت الله

بهجت از اشخاص دیگری نیز گه گاه نکاتی نقل می کردند مثل مرحوم آیت الله آقا شیخ مرتضی طالقانی و دیگران... خود آقای بهجت نقل می کردند: شخصی در آن زمان در صدد بر آمده بود که ببیند چه کسانی سحر ماه مبارک رمضان در حرم حضرت امیر علیه السلام در قنوت نماز وترشان دعای ابو حمزه ثمالی می خوانند، آن طور که خاطر ماست اگر اشتباه نکنم کسانی را که مقید بودند این عمل را هر شب در حرم حضرت امیر علیه السلام انجام بدهند شمرده بود و بیش از هفتاد نفر شده بودند. به هر حال، بزرگانی که تقید به جهات عبادی و معنوی داشتند در آن عصرها زیاد بودند. متأسفانه در عصر ما کمتر این نمونه ها را مشاهده می کنیم. البته علم غیب نداریم، شاید آن کسانی که پیشتر در حرم ها این عبادت ها را انجام می دادند حالا در خانه هایشان انجام می دهند، ولی می شود اطمینان پیدا کرد که تقید به اعمال عبادی و معنوی سیر نزولی داشته و این بسیار جای تأسف است.» یکی دیگر از شاگردان آقا (حجة الاسلام و المسلمین آقای تهرانی) جریان فوق را به صورت ذیل از حضرت آیت الله بهجت نقل می کند: «شخصی در آن زمان شنیده بود که در گذشته هفتاد نفر در حرم حضرت امیر علیه السلام در قنوت نماز وترشان دعای ابو حمزه ثمالی را می خواندند، آن شخص تصمیم گرفته بود ببیند در زمان خودش چند نفر این کار را انجام می دهند، رفته بود و شمارش کرده و دیده بود تعداد افراد نسبت به زمان سابق تقلیل پیدا کرده و مجموعاً پنجاه نفر (آن طور که بنده «تهرانی» به یاد دارم) در حرم

(اعم از نزدیک ضریح مطهر، و رواق های اطراف) دعای ابوحمزه را در دعای نماز وتر خود قرائت می کنند.»

محمدتقی بهجت (1334-1430 ق. / 1295-1388 ش.) از مراجع تقلید در حوزه علمیه قم. او در ایران بیشتر به عرفان، زهد و تقوا شناخته می شود. نماز جماعت آیت الله بهجت و احوال عرفانی و گریستن او در حین نماز، نزد مردم مشهور بود. او در شهر قم وفات یافت و در حرم حضرت معصومه (س) به خاک سپرده شد.

مختصری از زندگی نامه

محمدتقی بهجت، در سال 1334 ق. (یا 1332 ق.) در میان خانواده ای مذهبی در فومن به دنیا آمد. او بعدها خانه محل تولدش را به مدرسه دینی تبدیل کرد. بهجت، در 16 ماهگی، مادرش را از دست داد و تحت تربیت پدرش قرار گرفت. پدرش، کربلایی محمود، از طریق ساختن نوعی کلوچه سنتی و محلی مخصوص فومنات، امرار معاش می کرد.

هجرت به عراق

آیت الله بهجت پس از طی تحصیلات مقدماتی در شهر فومن، در 1348 ق. برای ادامه تحصیل رهسپار حوزه های علمیه عراق و ابتدا در کربلا ساکن شد. قامت آیت الله بهجت در کربلا، چهار سال به طول انجامید. در سال 1352 ق. از کربلا به نجف رفت و قسمت های پایانی دروس دوره سطح را نزد عالمان آن سامان به ویژه مرتضی طالقانی به پایان رساند. پس از اتمام دوره سطح، خارج فقه و اصول و نیز اخلاق و عرفان را از اساتید حوزه نجف فرا گرفت.

بازگشت به ایران

بهجت، بعد از اخذ اجازات اجتهاد از استادان، برای دیدار خانواده در سال 1324 ش. / 1363 ق. به ایران آمد و چند ماهی را در فومن بود.

ص: 392

بعد از اقامتی چند ماهه در فومن، به قصد زیارت حضرت معصومه(س) و اطلاع از حوزه علمیه قم، به این شهر رفت و چند ماه در آن جا ماند تا این که خبر رحلت استادان نجف را یکی پس از دیگری شنید. از این رو، تصمیم گرفت که در قم بماند.

آیت الله محمدتقی بهجت فومنی عصر یکشنبه 27 اردیبهشت 1388 ش به علت سکته قلبی، در بیمارستان حضرت ولی عصر(عج) قم وفات یافت و در حرم حضرت معصومه(س) به خاک سپرده شد

ویژگی های اخلاقی و عرفانی

محمدتقی بهجت، از نوجوانی مسائل عرفانی و اخلاقی را نیز در کنار فقه و اصول دنبال می کرد. برداشت وی از عرفان ناب، تقید و تعبد است. بعضی چون علامه طباطبایی، آیت الله بهاءالدینی، شهید قدوسی، حسن زاده آملی، آیت الله جوادی آملی و... مقید به شرکت در نماز جماعت او به ویژه در شب های جمعه بودند. در این نماز، صدای او به گریه بلند می شد.

او در خانه ای قدیمی به فاصله کمی از مسجد فاطمیه گذر خان قم زندگی می کرد.

آیت الله بهجت دیر اقدام به انتشار رساله توضیح المسائل کرد. استدلالش این بود؛ صبر کنید همه رساله خود را نشر دهند. بعد اگر کسی ماند و از دیگران تقلید نکرد و فقط خواست از من تقلید کند، آن وقت رساله مرا منتشر کنید. بهجت، هرروز صبح ها بعد از تعقیبات نماز صبح و طلوع آفتاب، به حرم حضرت معصومه می رفت و در مسجد شهید مطهری به عبادت می پرداخت.

از نگاه دیگران

امام خمینی: «جناب آقای بهجت، دارای مقامات معنوی بسیار ممتازی هستند. ایشان دارای موت اختیاری هستند».

علامه طباطبایی: «ایشان عبد صالح

ص: 393

است»

سید رضا بهاء‌الدینی: «الان ثروتمندترین مرد جهان، به لحاظ معنوی، آقای بهجت است»

محمد تقی جعفری پس از اشاره به روایت (زیارت عالمان در نزد خدا، محبوب تر از هفتاد بار طواف خانه خدا می باشد) در این مورد می گوید: «مصدق بارز علما، آیت الله بهجت هستند. صرف دیدن و ملاقات کردن ایشان، خود سر تا پا موعظه است. من هر وقت ایشان را می بینم، تا چند روز اثر این ملاقات در من باقی است».

سیدحسین بُدلا: «وضع مقامات آقای بهجت، از همان زمانی که درس آیت الله بروجردی می رفتیم، روشن بود و معلوم بود که ایشان لیاقت چنین مقاماتی را دارند».

محمد شریف رازی مؤلف کتاب گنجینه دانشمندان: «آیت الله آقای حاج شیخ محمدتقی بهجت غروی فومنی، از آیات و مدرسین بزرگ و دانشمندان بنام حوزه علمیه قم، حقاً عالمی برجسته و دانشمندی شایسته و مهذب و بارع و متقی و پارسا و مُعْرِض از تظاهرات و اجتماعات و دائم الذکر و مورد توجه افاضل مدرسین و دانشمندان حوزه علمیه قم می باشند».

معرفی کتاب

فریادگر توحید؛ تهیه و تنظیم موسسه تحقیقاتی فرهنگی اهل بیت (ع).

برگی از دفتر عارفان شرح حال شیخ السالکین حضرت آیت الله العظمی بهجت؛ تألیف رضا باقی زاده.

در محضر بهجت؛ تألیف محمدحسین رخشاد.

بهجت عارفان؛ تألیف رضا باقی زاده.

سید محمد باقر ابطحی

سید محمدباقر موحد ابطحی

نام کامل سید محمدباقر موحد ابطحی

لقب آیت الله

نسب امام موسی کاظم

تاریخ تولد 1305 هجری شمسی

زادگاه اصفهان ایران

محل تحصیل اصفهان، قم، نجف

محل زندگی نجف، اصفهان، قم

تاریخ مرگ 16 بهمن 1392

شهر مرگ تهران

سید محمدباقر موحد ابطحی (1305 اصفهان - 1392 تهران) از فقهای شیعه بود. او در شب دوم ماه رمضان سال 1346 هجری قمری در اصفهان متولد شد و

ص: 394

در 16 بهمن ماه 92 فوت کرد. [وی مؤسس مدرسه مؤسسه تحقیقاتی «الامام المهدی علیه السلام» در سال 1356 است.

خانندان

پدر ایشان؛ سید مرتضی موحد ابطحی بود که در اصفهان به تدریس دروس حوزوی، وعظ و خطابه و ارشاد، و طبابت طب سنتی می پرداخت و بیماری علامه محمدحسین طباطبایی را درمان کرده بود. مجله حوزه مصاحبه ای ارزشمند با ایشان داشته و آن را منتشر کرده است. متن کامل این مصاحبه را در این نشانی بخوانید آرامگاه ایشان در شهر اصفهان می باشد.

مادر ایشان دختر سید محمدتقی موسوی اصفهانی (نویسنده کتاب مشهور مکیال المکارم) بود.

برادران: سید محمدعلی موحد ابطحی، سید علی، سید محمدرضا، سیدحجت، سیدحسن، سیدحسین.

تحصیل

ایشان، پس از یادگیری خواندن و نوشتن و آموختن صرف و نحو نزد پدرش وارد حوزه علمیه اصفهان شد.

استادان اصفهان

طیب زاده

سید محمد باقر سده ای

آقا ضیاء تجویدی

محمد حسن نجف آبادی

حیب الله حیب آبادی

حاج آقا رحیم ارباب

وی منطق را نزد حاج شیخ محمد رضا کلباسی علوم طبیعی و ریاضی را نزد مجد العلما نجفی و قسمتی از اسفار را نزد فیلسوف بزرگ محمود مفید آموخت. در طب، کتاب شرح نفیسی و اسباب را نزد مرحوم والد گرانقدر خود و قانون بوعلی را نزد مرحوم طیب زاده تلمذ کرد و مدتی را نیز به فراگیری طب به صورت عملی نزد حکیم مشهور میرزا ابوالقاسم گوگردی مشغول بود.

فعالیت ها

ورودی تونل اباصالح المهدی (عج) شهرستان اقلید استان فارس

سرپرست مرکز پژوهشی و مدرسه امام مهدی (عج)، قم

بنیان نهادن مدرسه امام مهدی (عج)، قم

ساخت تونل ابصالح المهدی (عج) شهرستان اقلید

ساخت بیمارستان ولیعصر

ص: 395

(عج)، اقلید فارس

ساخت هنرستان صنعتی، اقلید فارس

ساخت کارگاه های قالببافی، اقلید فارس

همکاری در احداث لوله کشی آب، مازندران

همکاری در ساخت کارخانه قند، اقلید فارس

بازسازی امامزاده سید محمد (کافتر)

گنبد و بارگاه امامزاده سید محمد از نوادگان حضرت ابالفصل در کافتر در جنوب شهرستان اقلید استان فارس

طرح نقشه مسجد جمکران، قم

آثار

علوم قرآنی

المدخل الی التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم؛ کتابی است ابتکاری و اولین کتابی است که آیات قرآن را به صورت موضوعی با تسلسل طبیعی دسته بندی کرده است، تاکنون از آن دو جزء چاپ و منتشر شده است.

جامع الاخبار و الآثار عن النبی و الائمة الاطهار؛ از این مجموعه تاکنون سه جلد چاپ و منتشر شده است.

جلد اول درباره فضل قرآن و مطالبی پیرامون اسماء قرآن، کیفیت نزول، جمع آوری، مصونیت از تحریف، موقعیت عترت پیامبر (ص) در ارتباط با قرآن و ... است.

جلد دوم نیز درباره فضیلت هر یک از سوره های قرآن و آیات آن است که به ترتیب سوره ها و آیات تنظیم شده است.

جلد سوم درباره خصائص قرآن است و در آن بعضی از ویژگی های قرآن از قبیل ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، عام و خاص، حروف مقطعه، اسماء الحسنی، عدد اسماء الله و اسم اعظم شرح داده شده است.

التفسیر المنسوب الی الامام العسکری (ع)؛ این کتاب تفسیر سوره فاتحه و بخشی از سوره بقره است که علماء بر آن اعتماد کرده و از کتب ارزشمند و گرانبهای شیعه محسوب می شود، اشکالاتی که در سند یا در دلالت آن بعضی از مستشکلین (اشکال کنندگان) کرده اند در مقدمه کتاب جواب داده شده و رفع شبهه شده است.

*4 تاویل

ص: 396

الآیات؛ تألیف علامه سید شرف الدین استرآبادی، مؤلف در این کتاب آیاتی را که تاویل شده به مدح اهل بیت (ع) و اولیای آن ها و ذم و نکوهش دشمنان اهل بیت از طریق شیعه و سنی در دو جلد جمع آوری کرده است.

زیده التاویل: در این کتاب احادیثی که در تاویل آیات قرآن به ما رسیده به صورت مختصر و اشاره ای جمع آوری شده و منابع آن ذکر شده است.

حدیث

برخی از کتاب هایی که از سوی محمدباقر موحد ابطحی بازخوانی شده است:

صحیفه الامام الرضا (ع): در آن احادیثی است که علی بن موسی از پدرانش روایت کرده و سند را به محمد بن عبدالله رسانده است.

النوادر: تألیف احمد بن محمد بن عیسی اشعری، از اصحاب حضرت رضا، امام جواد و امام هادی (ع).

الزهد، المومن: تألیف حسین بن سعید، از اصحاب علی بن موسی، محمد بن علی (پیشوای نهم شیعیان) و علی بن محمد (پیشوای دهم شیعیان)

الامامه و التبصره: تألیف ابن بابویه قمی

صفات الشیعه، فضائل الشیعه و مصادقه الاخوان: تألیف محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)، متوفی 381.

التمحیص: تألیف محمد بن همام اسکافی، متوفی 336 هجری.

نوادر المعجزات: تألیف محمد بن جریر طبری، از اعلام قرن چهارم هجری.

التعریف: تألیف محمد بن احمد بن قضاة، از اعلام قرن چهارم هجری.

مزار مفید: تألیف محمد بن محمد بن نعمان، متوفی 413 هجری.

مائه منقبه: تألیف محمد بن احمد (ابن شاذان قمی)، از اعلام قرن چهارم و پنجم هجری.

نزه الناظر: تألیف حسین بن محمد حلوانی، از اعلام قرن پنجم هجری.

الاربعون حدیثا: تألیف محمد بن احمد خزاعی، از اعلام قرن پنجم هجری.

ص: 397

الخرائج والجرائح: سعيد بن هبه الله (راوندى)، از اعلام قرن ششم هجرى.

الاربعون حديثا: منتجب الدين على بن عبيدالله (رازى)، از اعلام قرن ششم هجرى.

مثير الاحزان: جعفر بن نجيب، ابن نما (حلى)، متوفى 645 هجرى

المزار، الاربعون حديثا: تأليف محمد بن مكى (شهيد اول) از اعلام قرن هشتم هجرى.

التحصين فى صفات العارفين: تأليف جمال الدين احمد بن محمد بن فهد (حلى).

عوامل العلوم والمعارف: اين كتاب دائرةالمعارف عظيمى در اخبار است كه عالم و محدث كبير شيخ عبدالله بحرانى از شاگردان ممتاز علامه مجلسى (ره) آن را تأليف كرده است، مؤلف، آن را بر مبنای بحار الانوار با تكثير عناوين و ابواب و تنظيم روايات به شكل خاصى جمع آورى كرده است.

مكيال المكارم: تأليف ميرزا محمد تقى موسى اصفهانى (فقيه احمدآبادى) متوفى 1348 هجرى.

الدرر اللامعه.

الامام المهدي (ع) فى احاديث الامام الرضا (ع)

دعا

الصحيفه النبويه الجامعه

الصحيفه العلويه الجامعه

الصحيفه الفاطميه الجامعه

الصحيفه السجديه الجامعه

الصحيفه الصادقيه الجامعه

الصحيفه الكاظميه الجامعه

الصحيفه الرضويه الجامعه

الدليل الى الصحائف الجامعه

رجال

معجم رواة الحديث و ثقاتها: مجموعه ای که در آن راویان حدیث کتاب های روایی شیعه به ترتیب حروف معجم تنظیم شده و درباره هر یک از راویان به کتاب هایی که از آنان ذکری به میان آمده اعم از مطبوع یا مخلوط اشاره شده و ضبط صحیح اسم و اتحاد آن در پاورقی ها مورد بررسی قرار گرفته است.

معجم الاسانید: دائرةالمعارف ارزشمندی که در آن اسانید تمام روایات رسیده در کتاب های روایی به ترتیب حروف معجم و به صورت جدولی مورد بررسی و تنظیم شده است.

درگذشت

سید محمد باقر موحد ابطحی در پی یک دوره

ص: 398

بیماری چهارشنبه 16 بهمن ماه 92 در سن 86 سالگی در بیمارستان بقیةالله تهران درگذشت. [حسین وحید خراسانی نماز میت را بر جنازه وی خوانده است.

صافی گلپایگانی

لُطْفُ اللهِ صَافِيْ غُلَيْبِيْغَانِيْ

لقب آیت الله*آیت الله العظمی

تاریخ تولد 19 جمادی الاول 1337ق، (30 بهمن 1297ش)

زادگاه گلپایگان

محل زندگی قم

خویشاوندان

سرشناس سید محمدرضا گلپایگانی

اطلاعات علمی

استادان سید حسین طباطبایی بروجردی * سید محمدرضا گلپایگانی * سید صدرالدین صدر

محل تحصیل گلپایگان * قم * نجف

تألیفات منتخب الاثر * اوقات الصلوات * بیان الاصول * ثلاث رسائل فقهية

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی مرجع تقلید شیعیان

آثار آیت الله صافی گلپایگانی

آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی، یکی از پرکارترین نویسندگان شیعی است که بیش از 80 عنوان کتاب از وی به زبان های فارسی و عربی منتشر شده. برخی از آثار او به زبان های انگلیسی و اردو ترجمه شده و پاره ای از این کتاب ها برنده جایزه کتاب سال ولایت و کتاب سال مهدویت شده اند. مقالات و اشعاری نیز از سوی او در مجلات و رسانه های مختلف منتشر شده است.

کتاب ها و آثار تالیفی

برخی از آثار لطف الله صافی گلپایگانی عبارتند از:

«منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر»، درباره امام دوازدهم و در ده فصل است. نصوص مرتبط با دوازده امام، نصوص مرتبط با امام دوازدهم، و تاریخ زندگی و چگونگی ظهور آن امام، بخش های اصلی کتاب است. این کتاب در سال 1380 ش، در سه جلد چاپ شده که مجموعاً 1400 صفحه است. [19] منتخب الاثر، در اولین دوره کتاب سال ولایت، اثر برگزیده شناخته شد. و در اولین دوره کتاب سال مهدویت، اثر برتر نام گرفت.

«الاحکام الشرعية ثابتة لا تتغير»، رساله ای عربی است در پاسخ به مقاله ای که در مجله عربی

ص: 399

الکویتیه به قلم دکتر عبدالمنعم النمر چاپ شد. عبدالمنعم النمر، در صدد اثبات عدم ثبات احکام مهم اسلامی بود، و کتاب لطف الله صافی گلپایگانی، با اشاره به خلط بین حکم شرعی و فتوا، تفصیل بین احکام در ثبات و تغیر، و موارد دیگر، به اثبات دیدگاه خود می پردازد. این کتاب در سال 1412ق و از سوی انتشارات دارالقرآن الکریم چاپ شد. [22]

«التعزیر، احکامه و ملحقاته» [23]، پژوهشی فقهی در مسائل و فروع تعزیر و نظام مجازات اسلامی و ارتباط آن با حکومت و اختیارات ولی فقیه است که در سال 1404ق [24]، در 152 صفحه چاپ شده است. [25]

«اوقات الصلوات»، از آثار فقهی آیت الله صافی گلپایگانی است که برای مشخص کردن اوقات نماز در نقاط مختلف جهان، به زبان عربی نوشته شده و در سال 1407ق چاپ شده است

«بیان الاصول»، تقریرات درس آیت الله سید حسین بروجردی که به زبان عربی و در سه جلد در سال 1428ق منتشر شده است. [27]

«ثلاث رسائل فقهية»، سه رساله فقهی در باب قضا به زبان عربی که در سال 1416ق چاپ شده است. [28]

«ضرورة وجود الحكومة او ولاية الفقهاء في عصر الغيبة»، با استفاده از دلایل عقلی و نقلی، بر ضرورت اعمال ولایت توسط فقیه در عصر غیبت، برای تعطیل نشدن احکام فقهی و اجتماعی، تاکید می کند. [29]

«فروغ زیارت»، حاوی سروده های آیت الله صافی گلپایگانی در مدح ائمه و بزرگان شیعه است. بخشی از یکی از اشعار او درباره حضرت معصومه، در ضریح حضرت معصومه حکاکی شده است.

سفرنامه حج: این کتاب داستان سفر دوم حج آیت الله صافی گلپایگانی بوده که مطلبی از سفر اول حج نیز به ان ضمیمه شده

است. [31] این سفرنامه با وجود ذکر برخی جزئیات سفر، مطالب و گفتارهای دینی بسیاری را در خود جای داده است.

مقالات و اشعار

لطف الله صافی گلپایگانی، علاوه بر کتاب هایی که از او انتشار یافته، مقالات و اشعار پراکنده ای هم در نشریات مختلف منتشر کرده است؛ از مقاله ای در نشریه کتابخانه مسجد اعظم قم در سال 1344ش درباره حکومت اسلامی از نگاه قرآن کریم [32]، تا اشعاری مانند «منظومه اهل دل» که در سال 1390 در مجله پاسدار اسلام به چاپ رسیده و بیت اول آن چنین است: «ما را ز کورش و کی و جم اعتبار نیست/ فخری به داریوش و به اسفندیار نیست».

برخی از مقالاتی که وی نگاشته، به خواست و توصیه آیت الله بروجردی بوده است؛ از جمله مقاله ای در پاسخ به مجله ای در هند که مدعی برگرفته شدن اسلام از دین بودایی بوده است. [34] در موردی دیگر، صافی گلپایگانی مقاله ای در پاسخ به شیخ محمود شلتوت نوشت و به ادعای او درباره استخاره در نظر مکتب اهل بیت واکنش نشان داد. شیخ محمود شلتوت در مجله رساله الاسلام، ضمن تفسیر آیه «و إن تستقسموا بالآزلام»، استخاره در مکتب اهل بیت را از قبیل استقسام بالآزلام دانسته است.

از مراجع تقلید شیعه و از اساتید درس خارج فقه و اصول در قم است. او از شاگردان برجسته آیت الله بروجردی و عضو شورای استفتای وی بوده و کتاب منتخب الاثر درباره امام دوازدهم شیعیان را به توصیه استاد خود نوشته است. عضویت در مجلس خبرگان قانون اساسی، عضویت در شورای نگهبان و دبیری آن، از مناصب سیاسی صافی گلپایگانی بوده است. از او آثار

فراوانی منتشر شده که به 80 عنوان فارسی و عربی می‌رسد و برخی از این موارد، جایزه کتاب سال ولایت و کتاب سال مهدویت را به دست آورده‌اند. حرمت مطلق موسیقی، یکی از فتوهای صافی گلپایگانی است که در تاریخ فقه شیعه کم سابقه است.

زندگی و تحصیل

لطف الله صافی، 19 جمادی الاول 1337ق، 30 بهمن 1297ش در گلپایگان متولد شد. تحصیلات خود را در گلپایگان آغاز کرد و ادبیات عرب، کلام، تفسیر قرآن، حدیث، فقه و اصول را تا پایان سطح، در زادگاه خود به سرانجام رساند.

لطف الله صافی گلپایگانی، در 23 سالگی (1360ق) از گلپایگان به قم هجرت کرد و در درس سید محمدتقی خوانساری، سید محمد حجت کوه کمره ای، سید صدرالدین صدر، سید محمدرضا گلپایگانی و آیت الله بروجردی حاضر می‌شد. او پس از چهار سال اقامت در قم [1]، به مدت یک سال در نجف ساکن شد و در درس محمدکاظم شیرازی، سید جمال الدین گلپایگانی و شیخ محمدعلی کاظمی حضور یافت. او داماد سید محمدرضا گلپایگانی است.

جایگاه علمی و مرجعیت

لطف الله صافی گلپایگانی، از شاگردان برجسته آیت الله بروجردی بوده و توانایی ویژه علمی او موجب شد پاسخگویی به سوالات فقهی و کلامی و همچنین نگارش کتاب منتخب الاثر، از سوی آیت الله بروجردی به وی واگذار شود. [7] او همچنین از مشاوران نزدیک و همچنین از اصحاب شورای استفتای آیت الله بروجردی بوده است. [8] او در فقه، اصول، کلام، حدیث و رجال، به تدریس و تحقیق پرداخته و آثاری در این ابواب نوشته است. عالمان بزرگ شیعه مانند سید جمال الدین گلپایگانی، سید حسین طباطبایی بروجردی، امام خمینی و سید محمدرضا گلپایگانی، بر مراتب علمی

او تاکید کرده اند. [9]

آیت الله صافی گلپایگانی، پس از درگذشت آیت الله گلپایگانی در آذر 1372 ش، به عنوان مرجع تقلید شناخته شد. سید محمدرضا گلپایگانی در وصیتنامه خود، لطف الله صافی گلپایگانی را مجتهد مسلم و عادل خوانده بود.

مناصب سیاسی

افی گلپایگانی، از معدود مراجع تقلید شیعه است که تجربه عضویت در مجلس خبرگان قانون اساسی، عضویت و همچنین دبیری شورای نگهبان را داشته است.

عضو مجلس خبرگان قانون اساسی: او یکی از 73 عضو مجلس خبرگان قانون اساسی بود که از 28 مرداد تا 24 آبان 1358 ش، مسئولیت تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را به عهده داشت. [12]

عضو و دبیر شورای نگهبان: در سال 1359 شمسی، با حکم امام خمینی، عضو فقهای شورای نگهبان شد و هشت سال (تا تیر 1367 دبیر شورای نگهبان بود). [لطف الله صافی، در تیر 1367 ش از عضویت در شورای نگهبان استعفا کرد.

مراکز وابسته

برخی از مراکز و موسسات علمی و دینی، از سوی دفتر صافی گلپایگانی راه اندازی شده است. از جمله:

مرکز تحقیقات اسلامی دارالزهراء، در سال 1389 ش، در تهران و با هدف پاسخگویی به سوالات شرعی و مشاوره دینی و خانوادگی آغاز به کار کرد.

وحید خراسانی

حسین وحید خراسانی

زادروز 1300 ش

زادگاه - نیشابور

محل زندگی قم

استادان حجت کوه کمره ای * سید عبدالهادی شیرازی *

سید محسن حکیم * سید ابوالقاسم خویی

شناخته شده برای حوزه علمیه قم

نقش های برجسته مرجع تقلید * فقیه، اصولی

آثار شرح بر شرایع الاسلام * حاشیه بر کفایه * حاشیه بر مکاسب محرمة

خویشاوندان صادق آملی لاریجانی (داماد)

تألیفات

برخی از کتاب های وحید خراسانی به نقل از وبگاه وی عبارت اند از: توضیح المسائل، احکام مهاجران، حلقه وصل رسالت و

ص: 403

امامت، آشنایی با اصول دین، مناسک حج، به یاد اول مظلوم روزگار، ریحانه رسول الله، به یاد آن که مذهب حق یادگار اوست، به یاد بضعه خاتم الانبیاء در طوس حضرت شمس الشموس و به یاد آخرین خلیفه و حجت پروردگار.

شرح بر شرایع الاسلام، حاشیه ای بر کفایه، حاشیه ای بر مکاسب محرمه و حاشیه بر عروه الوثقی از دیگر آثار وی هستند.

حسین وحید خراسانی (متولد 1300 ش) از مراجع تقلید ساکن قم است. او از شاگردان سید ابوالقاسم خویی و از استادان فقه و اصول حوزه علمیه قم است. وحید خراسانی تحصیلات حوزوی اش را در نیشابور، مشهد و نجف گذراند. مجلس درس خارج وی، از پررونق ترین دروس حوزه علمیه قم است.

او از مخالفان تحصیل فلسفه توسط طلاب است و قرآن و روایات را در بردارنده همه معارف مورد نیاز انسان می داند. شرح بر شرایع الاسلام، حاشیه بر کفایه و حاشیه بر مکاسب مُحَرَّمه از تألیفات او است

تحصیلات و استادان

حسین وحید خراسانی، 1 فروردین 1300 ش (11 رجب 1339 ق) در نیشابور به دنیا آمد. [1] پس از تحصیل دوره ادبیات، دروس دوره سطح را از محمد نهاوندی آموخت. سپس در درس خارج فقه میرزا مهدی اصفهانی و میرزا مهدی آشتیانی شرکت کرد.

وحید خراسانی فلسفه را از میرزا ابوالقاسم الهی و میرزا مهدی آشتیانی آموخت. [3] او در سال 1327 ش، پس از گفتگوی علمی با سید محمد حجت کوه کمره ای در شهر ری، از وی اجازه اجتهاد گرفت. [4] وی در 27 سالگی به نجف رفت و در دروس عبدالهادی شیرازی، سید محسن حکیم و به ویژه سید ابوالقاسم خویی شرکت کرد. [5]

سکونت و تدریس در قم

حسین وحید خراسانی در سال 1390 ق، به ایران بازگشت.

ص: 404

ابتدا با اصرار طلاب و علماء مشهد یک سال در آنجا تدریس کرد و سپس برای تدریس علوم حوزوی به قم رفت

کلاس های درس خارج فقه و اصول وحید خراسانی از شلوغ ترین جلسات درسی حوزه علمیه قم است. [7]

شاگردان

در طیّ سالیان طولانی تدریس آیت الله حسین وحید خراسانی، بسیاری از دروس او بهره برده اند؛ از جمله:

مهدی شب زنده دار،

سید محمدرضا مدرسی یزدی.

مرجعیت

در سال 1373ش، پس از درگذشت محمدعلی اراکی، مرجع تقلید وقت، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم هفت تن را به عنوان کسانی که تقلید از آنها جایز است، معرفی کرد که وحید خراسانی از جمله آنان بود. [10]

مخالفت با فلسفه

وحید خراسانی فلسفه را دانشی ناسودمند می داند و مخالف تحصیل آن است. [13] به گفته وی قرآن و روایات اهل بیت همه معارف مورد نیاز انسان را در اختیار او قرار داده اند. او به طلاب علوم دینی توصیه می کند به جای مشغول شدن به فلسفه به قرآن و روایات بپردازند.

درخواست تعطیلی روز شهادت حضرت فاطمه

حسین وحید خراسانی در سال 1379ش، در دیدار با سید محمد خاتمی رئیس جمهور وقت جمهوری اسلامی ایران، از وی خواست تا سالروز شهادت حضرت فاطمه(س) را تعطیل رسمی اعلام کند. [16] این پیشنهاد با موافقت خاتمی در هیأت دولت مطرح و لایحه آن برای تصویب به مجلس شورای اسلامی فرستاده شد. [17] با تصویب این لایحه در مجلس شورای اسلامی، سالروز شهادت حضرت فاطمه در ایران تعطیل رسمی اعلام شد. [

ناصر مکارم شیرازی

ناصر مکارم شیرازی

لقب آیت الله * آیت الله العظمی

تاریخ تولد 1305ش

زادگاه شیراز

محل زندگی قم

اطلاعات علمی

استادان آیت الله بروجردی * سید محمد حجت کوه کمره ای * سید محمد محقق داماد

ص: 405

حل تحصیل شیراز * قم * نجف

اجازه اجتهاد از محمدحسین کاشف الغطاء * محمدباقر اصطهباناتی

تألیفات تفسیر نمونه * پیام امام * مفاتیح نوین * انوار الفقاهة

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

اجتماعی مرجع تقلید شیعیان

آثار تألیفی و ترجمه

ناصر مکارم شیرازی از جوانی، کتاب هایی تألیف کرده و آثار و تألیفات او به صد عنوان می رسد. گرچه برخی از کتاب هایی که به نام اوست زیر نظر او و با همکاری جمعی از نویسندگان نوشته شده، اما آثار بسیاری نیز به قلم خود وی نوشته و منتشر شده است. کتاب های آیت الله مکارم شیرازی، در موضوعات مختلف قرآنی، زندگانی معصومان، اعتقادی، فقهی، اخلاقی و ادعیه و زیارات، تألیف شده است.

تفسیر نمونه

این تفسیر، اثر ناصر مکارم شیرازی و برخی دیگر از چهره های حوزوی از جمله محمدرضا آشتیانی، محمدجعفر امامی، محمود عبداللهی، محسن قرائتی و محمد محمدی اشتهاردی است که در طول 15 سال و در 27 جلد نوشته شده است. [32] تفسیر نمونه، به زبان ساده نوشته شده تا برای عموم مردم قابل فهم باشد. این تفسیر، در کنار شرح و بسط آیات قرآن، به مسائل اجتماعی نیز می پردازد و برخی مطالب علمی نیز در آن بیان شده و به همین دلیل، از تفاسیر علمی خوانده می شود.

پیام قرآن

پیام قرآن از تفاسیر موضوعی قرآن به زبان فارسی، اثر آیت الله مکارم شیرازی و گروهی از نویسندگان حوزه علمیه قم است. تألیف این کتاب 8 سال طول کشیده و در ده جلد منتشر شده است. در این کتاب، ابتدای هر موضوعی، آیات مرتبط با آن آورده شده سپس استنباط و استدلال صورت پذیرفته است. تفسیر پیام قرآن به زبان عربی نیز ترجمه

ص: 406

پیام امام امیرالمؤمنین (ع)

پیام امام امیرالمؤمنین کتابی است در شرح و تفسیر نهج البلاغه اثر آیت الله مکارم شیرازی و گروهی از نویسندگان حوزه علمیه قم. این کتاب در پانزده جلد و در طول بیست سال نوشته شده است. این اثر تمام خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها را شرح داده و همچنین در ذیل عناوینی چون «خطبه در یک نگاه»، «نامه در یک نگاه» و «نکته‌ها» به ذکر نکات پیرامونی پرداخته است.

اخلاق در قرآن

اخلاق در قرآن (کتاب)، نام کتابی به قلم آیت الله مکارم شیرازی و با ملاحظات جمعی از محققان که به روش تفسیر موضوعی، مسائل اخلاقی قرآن را مورد توجه قرار داده است. این کتاب بعد از انتشار پیام قرآن که پیرامون معارف و عقاید اسلامی به سبک تفسیر موضوعی بود، به سراغ بحث اخلاق اسلامی در قرآن به عنوان دوره دوم پیام قرآن می‌پردازد. [34]

مفاتیح نوین

مفاتیح نوین نوشته آیت الله مکارم شیرازی و جمعی از همکاران بوده و با ترجمه هاشم رسولی محلاتی، در سال 1387 ش منتشر شد. این کتاب که شباهت‌هایی به مفاتیح الجنان دارد و نویسندگان آن معتقدند که نسخه‌ای روزآمد و مناسب عصر و زمان و مخصوصاً مناسب جوانان است [35] در ده بخش مختلف، حاوی سوره‌هایی از قرآن کریم، ادعیه، زیارات، اعمال ماه‌های اسلامی، اعمال شب و روز و ایام هفته، آداب و تعقیبات نماز، نمازهای مستحب، دعا‌های مخصوص حل مشکلات معنوی و مادی، آداب استخاره و احکام و آداب مرتبط با مردگان است. [36]

دائرة المعارف فقه مقارن

دائرة المعارف فقه مقارن نوشته آیت الله مکارم شیرازی و جمعی از همکاران، حاوی اطلاعات عمومی درباره فقه شیعه و اهل

سنت و سایر مذاهب و ادیان، با رویکردی تطبیقی است. اقتصاد اسلامی، مسائل معاصر فقهی، تاریخ و ادوار فقهی شیعه و اهل سنت و منابع استنباط فقه، جایگاه فلسفه در فقه، و اصطلاحات فقهی، بخش های مختلف کتاب را تشکیل می دهد. [37]

انوار الفقاهة فی احکام العترة الطاهرة

انوار الفقاهة، سلسله کتاب هایی به زبان عربی است که از «کتاب الخمس و الانفال» [38] آغاز می شود و تقریر درس خارج فقه آیت الله مکارم شیرازی است. از این مجموعه، کتاب الخمس و الانفال، در سال 1416ق، کتاب الحدود در سال 1418ق، [39] کتاب البیع در سال 1425ق، [40] مکاسب محرمة در سال 1426ق [41] و کتاب النکاح در سال 1432ق، [42] چاپ شده است.

ترجمه قرآن کریم

ترجمه قرآن به قلم آیت الله مکارم شیرازی، در سال 1373 شمسی چاپ و منتشر شده است. این ترجمه به گفته مترجم، با استفاده از ترجمه موجود در تفسیر نمونه است، بر اساس روش محتوا به محتوا و همچنین به زبان روزمره توده مردم نوشته شده است. [43] این ترجمه با همکاری دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی آماده انتشار شده است. [44] ویژگی این ترجمه، دقت و روانی جمله ها و آشکار بودن مفهوم و معنای آیات دانسته شده است. [45] با این حال مرتضی کریمی نیا گرچه معتقد است این ترجمه پس از تنها دو سال انتشار، در میان قرآن خوانان و قرآن شناسان شهره شده، [46] اما اشکالاتی غیرقابل چشم پوشی دارد؛ از جمله: برخی موارد ترجمه نشده، اشکالات نحوی و ساختاری، تفاوت و تضاد در تفسیر و توضیح و همچنین اشکالات لغوی و صرفی. [47]

ترجمه به زبان های دیگر

علاوه بر برخی کتب که توسط ایشان به زبان عربی تألیف شده است، بسیاری از کتب آیت الله مکارم

به زبان های دیگر از جمله عربی، انگلیسی، اردو، آذربایجانی، روسی، فرانسوی و اسپانیولی ترجمه و چاپ شده است.

آیت الله مکارم شیرازی، در دوران جوانی از جمله حوزویانی بود که به دنبال اصلاح حوزه های علمیه بود و در نوشتن نامه ای به آیت الله بروجردی برای پیگیری این اصلاحات [49] مشارکت داشت. امضای او در زیر بسیاری از بیانیه ها و اعلامیه ها علیه حکومت پهلوی دیده می شود. [50] او همچنین در مبارزات سیاسی انقلابی، تدوین قانون اساسی و مواردی دیگر، نقش آفرینی اجتماعی و سیاسی داشته است.

ناصر مکارم شیرازی (زاده 1305 ش) مرجع تقلید و استاد درس خارج فقه و اصول در حوزه علمیه قم است. او یکی از هفت مرجع معرفی شده از سوی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم در سال 1373 ش بعد از درگذشت آیت الله محمدعلی اراکی بود.

مکارم شیرازی از جوانی تألیفاتی داشته و تا دهه 1390 ش، نزدیک به یک صد اثر از وی منتشر شده است. وی از مدیران مجله مکتب اسلام به ویژه پیش از پیروزی انقلاب اسلامی بود. تفسیر نمونه، یکی از مهم ترین تفاسیر معاصر قرآن، حاصل کار گروهی به سرپرستی اوست. مکارم شیرازی، صاحب فتاوایی است که در فقه شیعه کم سابقه است؛ از جمله حرمت سیگار کشیدن و عدم نجاست ذاتی کفار. مدارس علمیه مانند مدرسه فقهی امام کاظم (ع)، مؤسسات پژوهشی مانند مرکز تخصصی شیعه شناسی و همچنین شبکه ماهواره ای ولایت از جمله مراکزی است که از سوی دفتر وی اداره می شود.

ناصر مکارم شیرازی، از روحانیان فعال و یکی از سخنرانان انقلابی بوده که پیش از انقلاب اسلامی در نقاط مختلف ایران دست به فعالیت زده و زندانی و تبعید شده است. او عضو

مجلس خبرگان تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بوده است. در سال 1393ش، همایشی با مدیریت وی در قم و با عنوان «کنگره جهانی جریان های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام» در واکنش به تحرکات گروه داعش برگزار شد و عالمانی از 80 کشور جهان در آن حضور داشتند.

سید علی سیستانی

سید علی سیستانی

نام کامل سید علی حسینی سیستانی

لقب آیت الله العظمی

نسب سادات حسینی

خویشاوندان

سرشناس سید جواد شهرستانی (داماد)

سید جعفر سیدان (شوهرخواهر)

تاریخ تولد 13 مرداد 1309 (90 سال)

زادگاه مشهد ایران

محل تحصیل مشهد - قم - نجف

محل زندگی نجف

اطلاعات آموزشی

استادان سید ابوالقاسم خوبی

میرزا مهدی اصفهانی

سید حسین طباطبایی بروجردی

میرزا هاشم قزوینی

سید محسن حکیم

حسین حلی

سید محمد حجت کوه کمری

شاگردان مهدی مروارید، سید احمد مددی، سید مرتضی مهری، سید حبیب حسینیان، مصطفی هرنندی، سید هاشم هاشمی

تالیفات رساله های فقه و اصول

تقریرات فقه و اصول

شروح فقه و اصول

آثار و تالیفات

شرح کتاب العروة الوثقی

بحث های اصولی (دوره کامل اصول در چندین جلد)

کتاب القضاء

کتاب بیع و خیارات

رساله در (الصلاة فی اللباس المشکوک)

رساله در مبحث ربا

رساله در (خمس الفوائد و الأرباح)

رساله در نماز مسافر

رساله در مبحث قبله

رساله در قاعده ید

رساله در قاعده تجاوز و فراغ

رساله در قاعده لاضرر و لاضرار

رساله در مبحث تقیه

رساله در قاعده الزام

رساله در قاعده قرعه

رساله در اجتهاد و تقلید

رساله در عدم تحریف قرآن (صيانة الكتاب العزيز من التحريف)

رساله در (حجیة مراسم ابن ابي عمیر)

رساله در تاریخ حدیث نگاری اسلامی (تاریخ تدوین الحدیث فی الإسلام)

شرح مشیخه تهذیبین

نقد رساله تصحیح اسانید محقق اردبیلی

رساله ای

ص: 410

در (مسالك القدماء في حجية الأخبار)

الفوائد الغروية

الفوائد الفقهية

شرح مشيخه فقيه

رساله در صحت انتساب كتاب الملل به فضل بن شاذان

رساله در اختلاف افق (اختلاف الآفاق في رؤية الهلال)

رساله در حكم اختلاف دو مجتهد متساوي در فتوى

(تقريرات فقه و اصول):

تعارض ادله (تقريرات سيد هاشم هاشمي)

استصحاب (تقريرات سيد مرتضى مهري)

كتاب الصلاة (تقريرات سيد مرتضى مهري)

مباحث الفاظ (تقريرات سيد حسن مرعشي)

كتاب الصوم (تقريرات سيد حسن مرعشي)

اجتهاد و تقليد (تقريرات سيد محمد علي رباني)

قاعده الزام (تقريرات سيد محمد علي رباني)

الرافد في علم الأصول (تقريرات سيد منير خباز)

قاعده لاضرر و لاضرار [7]

(كتب فتاوي به زبان فارسي):

رساله توضيح المسائل جامع در 2 جلد

رساله توضيح المسائل

مناسك حج

ملحقات مناسک حج

فقه برای غرب نشینان [8]

(کتب فتوایی به زبان عربی):

التعليقة على العروة الوثقى (الجزء الأول والثاني والثالث)

منهاج الصالحين (الجزء الأول والثاني والثالث)

مناسک الحج

مناسک الحج و ملحقاتها

المسائل المنتخبة

الفقه للمغتربين

الفتاوى الميسرة

الوجيز في أحكام العبادات

الميسر في الحج والعمرة

أسئلة حول رؤية الهلال و أجوبتها]

زندگی نامه

خاندان او از سادات حسینی اند که در عهد صفوی در اصفهان می زیستند. سلطان حسین صفوی، جدّ اعلای او سید محمد را به منصب شیخ الاسلامی در سیستان منصوب کرد؛ لذا با خانواده اش به آن جا منتقل شد و سکنی گزید.

سید علی سیستانی در 13 مرداد 1309 برابر با 9 ربیع الاول 1349 در شهر مشهد زاده شد و پدرش به نام جدش، اسم او را علی گذاشت. نام پدر وی سید محمدباقر می باشد و مادر او از خانواده ای آذربایجانی و

ص: 411

مرجعیت

سید ابوالقاسم خویی در اواخر عمرش و همزمان با سال 1409 قمری به او پیشنهاد امامت نماز در مسجد خضرا را داد و از آن پس، سیستانی به جای خویی در آن مسجد امامت نماز را بر عهده داشت. بعد از درگذشت خویی، سید علی سیستانی نماز میت را بر جنازه او خواند. پس از آن، زمام مرجعیت حوزه علمیه را بدست گرفت و شروع به فرستادن اجازات، تقسیم و پخش حقوق و تدریس از روی منبر سید ابوالقاسم خویی در مسجد خضرا کرد. بسیاری از مجتهدین وقت و پیشاپیش همه سید علی بهشتی و مرتضی بروجردی پس از درگذشت خویی، مردم و مقلدان وی را به سید علی سیستانی ارجاع دادند. به این صورت، سیستانی شهرت زیادی در ایران، عراق، کشورهای خلیج فارس، هند، آفریقا و اروپا مخصوصاً در میان قشر جوان و همچنین علما پیدا کرد.

او از معدود افرادی است که اجازه نامه کتبی اجتهاد از استاد پر آوازه اش سید ابوالقاسم خویی دارد.

تحصیل

در سال 1327 به شهر قم مهاجرت کرد و از سید حسین طباطبایی بروجردی در فقه و اصول بهره برد و از دانش فقهی او به ویژه در علم رجال و حدیث استفاده نمود. وی همچنین در دروس محمد حجت کوه کمری شرکت کرد.

در سال 1330 از قم به نجف مهاجرت کرد، در مدرسه بخارایی مستقر شد و در جلسات اساتیدی همچون سید ابوالقاسم خویی، حسین حلی، علی محمد بروجردی، سید محسن حکیم و سید محمود حسینی شاهرودی شرکت کرد.

او در این بین سالهای طولانی در نزد سید ابوالقاسم خویی تلمذ کرده و

از جمله کسانی است که در دوران طولانی شاگرد او بوده است.

در سال 1339 تصمیم به بازگشت به مشهد گرفت و چون تصور می کرد که در آنجا مستقر خواهد شد، از این رو استادانش سید ابوالقاسم خویی و حسین حلی، رسیدن به درجه اجتهاد را برای او مکتوب کردند.

سید علی سیستانی یکی از چند نفری است که از ابوالقاسم خویی اجازه اجتهاد کتبی گرفتند. سه نفر دیگر عبارتند از: شیخ سیف اله جعفرزاده گیلانی و میرزا علی فلسفی، سید تقی طباطبایی قمی.

سیستانی در سال 1340 بار دیگر به نجف بازگشت و به تدریس درس خارج در فقه در باب مکاسب شیخ انصاری و شرح عروه در باب طهارت و بیشتر کتاب صلاة پرداخت.

وی بعد از درگذشت سید نصرالله مستنبط و سید ابوالقاسم خویی و سید عبدالاعلی موسوی سبزواری، مرجع تقلید شد.

دوران جدید

نیوزویک در تحلیلی در سال 1388، از سید جواد شهرستانی داماد و نماینده وی در ایران و مدیر مؤسسه آل البیت به عنوان یکی از 20 چهره با نفوذ در ایران نام برد. [11]

انتخاب نخست وزیر

سید علی سیستانی در تغییر نخست وزیر عراق (نوری المالکی) و انتصاب نخست وزیر جدید نیز نقشی مهم ایفا کرد. او در یازدهم رمضان 1435 در نامه ای به اعضای رهبری حزب الدعوه عراق که نوری المالکی رهبری آن را بر عهده داشت نوشت: با توجه به شرایط بحرانی موجود در عراق عزیز و ضرورت تعامل با بحران های گریبانگیر آن با دید

اعلان جهاد

در پی ظهور داعش، سقوط موصل و پیشروی نیروهای داعش به سمت بغداد و کربلا، این مرجع تقلید شیعه، به طور بی سابقه فتوای جهاد صادر

ص: 413

کرد. برای دفاع از شیعیان خواسته تا «سلاح بردارند و با تروریست (داعش) مبارزه کنند». سخنگوی وی اعلام کرده است که «شهروندانی که قادر به حمل اسلحه هستند، وظیفه دارند که در دفاع از کشور و مردم خود و اماکن مقدس، به نیروهای امنیتی کشور بپیوندند». [13]

شیخ مهدی کربلایی نماینده سید علی سیستانی و خطیب نماز جمعه کربلا گفت «هر که توانایی دارد باید به دفاع از عراق و ملت و مقدسات آن پردازد و این امر بر دیگران ساقط است». [14] در پی این فتوا و نام نویسی تعداد زیادی از مردم، نیروهای بسیج مردمی عراق (به عربی حشد شعبی) تشکیل شد. این نیروها نقش حیاتی در بازپس گیری شهرهای اشغال شده عراق مانند رمادی و تکریت از سلطه داعش داشته اند. سید علی سیستانی در نامه ای 20 ماده ای به رزمندگان عراقی توصیه های لازم برای تحقق جهاد واقعی را در قالب 20 فرمان صادر کرد و از آنان خواست در نبرد با داعش از حدود دستورات دین تجاوز نکنند. او با استناد به متون اسلامی این نیروها را از هرگونه تعرض به غیر مسلمانان و اموال آنان، هتک حرمت اسیران و بدنهای کشته شدگان بر حذر داشت. [15] و سرانجام با پیشروی های مردمی عراق شهرهای زیادی از جمله مفر خلافت و فرماندهی داعش، شهر موصل عراق پاکسازی و آزاد شد.

اعتراضات عراق

در پی اعتراضات عراق که از آبان ماه 1398 آغاز شد و تعداد زیادی از شهرهای شیعه نشین تظاهرات ضد دولتی برپا شد، سید علی سیستانی در مجموعه مواضعی نظرات خود را اعلام کرد. این مواضع از طریق تریبون نماز جمعه کربلا- به صورت هفتگی بیان شد. محورهای اصلی این

مواضع به این شرح است:

حمایت از اصل اصلاحات در عراق [16]

حمایت مبارزه بر ضد فساد و ناکارآمدی

حمایت از اعتراضات مسالمت آمیز و مطالبات قانونی [17]

شهید دانستن کشته شدگان اعتراضات [18]

مخالفت با تخریب و تظاهرات نامسالمت آمیز و هرگونه هرج و مرج [17][19]

مخالفت با مداخله خارجی در تحولات عراق [20]

توصیه به عدم استفاده از تصاویر وی در تظاهرات [21]

توصیه به استعفای نخست وزیر عادل عبدالمهدی که به استعفای او انجامید [22]

حمایت از انتخابات زودهنگام پارلمانی [23]

ضرورت قرار گرفتن هرگونه سلاح در ذیل حاکمیت دولت

سید علی سیستانی در این مواضع همچنین دیدگاه خود درباره مبنای مشروعیت حکومت را اعلام کرد و گفت: «تنها مردم منشأ حکومت ها هستند و [حکومت ها] مشروعیت خود را از آنها می گیرند بنابراین راه خروج از بحران رجوع به مردم و انتخابات است.» [23] ابوالفضل فاتح می گوید شکل گیری مبانی تئوریک و گفتمان این مرجع شیعه درباره حق اعتراض و دولت مدنی، یک نقطه عطف است و این رویکرد سید علی سیستانی علاوه بر عراق بر گفتمان اصلاحی و نگاه فقه سیاسی شیعه و حتی جوامع اسلامی نسبت به حکومت تأثیرات بلند مدت و عمیقی بر جای خواهد گذاشت.

مکتب سیستانی

در مقاله ای که با عنوان «مکتب سیستانی» [25] به قلم ابوالفضل فاتح و پس از سه ملاقات با او در طول یک دهه نوشته شده با یادآوری این که «چگونه شخصیتی گوشه عزلت اختیار می کند و سال ها از کنج بیت محقرش بیرون نمی آید، با رسانه ها گفتگو نمی کند، کمترین تصویر و فیلمی از او منتشر نمی شود اما در این حال موثرترین شخصیت امروز عراق و مرجع عالی شیعیان است»، توضیح داده شده «اقتدار علمی»، «قرار گرفتن

در حد فاصل دولت ملت» و «اقدام مرجعیت در قالب یک نهاد مدنی»، «پرهیز از سیاست زدگی بیت»، «پرهیز از تملق»، «حساسیت به فساد»، «توجه به آزادی مذاهب»، «پرهیز از مداخله در آزادی های عمومی» و «سلوک شخصی و اخلاقی از جمله انسان دوستی، ساده زیستی و فروتنی» سید علی سیستانی وجوه تمایز او و از منابع اصلی اقتدار این رهبر مذهبی است. در این مقاله آمده است: «ریشه حقیقی تأثیرگذاری اقدامات ایشان در قدرت نهاد مرجعیت و استقلال آن است و گرنه آیت الله در قانون اساسی عراق جایگاهی ندارد و از نظر حقوقی دارای قدرتی نیست. اما قدرت فعلی مرجعیت در واقع ما حاصل عنایت الهی و رویه مردمی است که این نهاد برای خود قرار داده است. این نهاد مستقل از دولت اما در حد فاصل دولت و جامعه خود را تعریف کرده است. همین در حد فاصل بودن است که به آن قدرت می بخشد. نهاد مرجعیت در چنین فرایندی نه بخشی از قدرت رسمی سیاسی است که قربانی شکاف دولت - ملت شود و نه بخش بی تفاوت بدنه اجتماعی که تأثیری در سیاست ها و روندها نداشته باشد. او در مرز دولت و مردم است تا هم از مردم حفاظت کند و هم دولت را مهار سازد». [25]

در تبیین دیدگاه و مکتب سیاسی سید علی سیستانی، ابوالفضل فاتح در مقاله ای تحقیقی درباره مکتب نجف می گوید: نجف طیف وسیعی از دیدگاه ها از اختیارات ولایت فقیه در حد امور حسبه تا ولایت مطلقه فقیه را شامل می شود و سید علی سیستانی قائل به دولت مدنی با نظارت فقیه است. او سیاست به مفهوم رایج را شغل روزمره خود نمی داند

و جز در موارد ضرورت و مصلحت در سیاست مداخله نمی کند. سه نمونه مهم مداخله او از این قرار است: شکل گیری قانون اساسی و پیشگیری از تجزیه عراق، ورود به بحران نجف و فتوای جهاد علیه داعش. [4]

نمونه ای از ساده زیستی علی سیستانی منزل شخصی اوست. این منزل ساده، ملک شخصی او نیست و منزلی استیجاری است و او از سال 1970 میلادی به مدت 46 سال در این مکان زندگی می کند.

مدیر مسئول روزنامه جمهوری اسلامی، مسیح مهاجری نیز پس از ملاقات با سید علی سیستانی؛ دورانیشی و پرهیز از تصمیمات عجولانه و همچنین تسلط بر تاریخ و استفاده از ادبیات تاریخ را از جمله ویژگی های وی عنوان می کند و می گوید: «آیت الله سیستانی با توجه به نیاز و شرایط روز وارد سیاست شدند ولی سیاست زده نشدند؛ سیاست ایشان را هدایت نکرد بلکه ایشان سیاست را هدایت کردند. آیت الله سیستانی با هنر و دورانیشی خود عراق جدید را دیده بودند؛ عراقی که به دموکراسی خود بیالده و از دیکتاتوری در آن خبری نباشد لذا ایشان توانستند دموکراسی را در عراق در قالب قانون اساسی پیاده کنند و به اشغال آمریکا بدون هرگونه درگیری پایان دهند.» [4]

اقدامات در ایران

تأسیس مرکز تخصصی و فوق تخصصی چشم پزشکی جواد الائمه در شهر قم و تحت نظارت سید جواد شهرستانی نماینده سیستانی در ایران که در اردیبهشت سال 1383 افتتاح گردید.

ویزیت، اپتومتری، پکی متری، ارب اسکن، Zywave، یگ لیزر، A و B اسکن، پری متری، آنزوگرافی چشم، لیزر شبکیه، خدمات بستری و... از مزایای این مرکز است. [27][28]

درمانگاه خیریه امام صادق در قم و در سال

ص: 417

بیمارستان تخصصی و فوق تخصصی نور با پیشینی 350 تخت و دارای مرکز جامع سرطان با بخش کامل پزشکی هسته ای در زمینی به وسعت 75 هزار مترمربع و زیربنای 60 هزار متر مربع در حال ساخت است. طبق طرح، بنا بر این است که این بیمارستان فوق تخصصی یکی از مدرن ترین و مجهزترین بیمارستان های ایران باشد.

فاز اول آن با اولویت بیماری های قلب و عروق، دست کم تا اواسط 1400 راه اندازی می شود. [31]

همزمان با اپیدمی ویروس کرونا در ایران، خبرگزاری ها در اردیبهشت 99 خبر دادند: دفتر سیستانی مبلغ 1/5 میلیون دلار (معادل حدوداً 22 میلیارد تومان) را با اولویت دادن به بیماران کرونایی در قم که در ابتدای بحران کرونا در ایران یکی از هسته های این بیماری در کشور محسوب می شد، اختصاص داده است. با این مبلغ خدمات بهداشتی و تجهیزات پزشکی مورد نیاز بیماران کرونایی وارد کشور شد و در اختیار کادر وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و بیماران کرونایی قرار گرفت. [32][33][34] در برخی از رسانه ها نقل شده که کمک وی به ایران یک میلیارد دلار بوده که توسط دفتر وی تکذیب گردید و اعلام شد که مبلغ یاد شده حدود یک و نیم میلیون دلار بوده است. [35]

دیدار با پاپ فرانسیس در عراق

در تاریخ 8 مارس 2021 مورخ 16 اسفند 1399 پاپ فرانسیس، رهبر کاتولیک های جهان در ادامه سفر چهار روزه خود به عراق، در نجف با علی سیستانی، یکی از بانفوذترین مراجع تقلید شیعه دیدار کرد. [36][37][38] علی سیستانی در این دیدار در مورد بی عدالتی، ستم، فقر، آزار و اذیت های

مذهبی و فکری، سرکوب آزادهای اساسی و فقدان عدالت اجتماعی که کشورهای مختلف از آن رنج می‌برند، به ویژه جنگ‌ها و اقدامات خشونت‌بار، محاصره اقتصادی، آوارگی و دیگر مواردی که ملت‌های منطقه به ویژه ملت فلسطین در اراضی اشغالی از آن رنج می‌برند، صحبت کرد.

پایگاه خبری آمریکایی «الحره» مدعی شد سیستمی به ندرت مسئولی را می‌پذیرد و تاکنون از گفت و گو با نخست‌وزیران کنونی و پیشین عراق خودداری کرده است و به شرطی که هیچ مقام عراقی در این نشست شرکت نکند، با دیدار پاپ موافقت کرده است.

ابوالفضل فاتح که پیشتر یادداشت‌های مکتب سیستمی و مکتب نجف را نوشته بود، در یادداشتی با عنوان «مکتب گفت و گو» درباره این دیدار نوشت: مهم‌ترین پیام دیدار با پاپ، بازتعریف مشروعیت گفت و گو در دکتترین تشیع از سوی آیت‌الله سیستمی بوده است.

محمد تقی جعفری

نام کامل محمد تقی جعفری

لقب علامه،

زادروز مرداد 1304 ش

زادگاه جمشید آباد، تبریز ایران

تاریخ درگذشت 25 آبان 1377 ش

آرامگاه حرم امام رضا(ع)، مشهد

استادان سید حسن موسوی بجنوردی، سید ابوالقاسم خویی

مرتضی طالقانی، میرزا مهدی آشتیانی

شاگردان سید محمد باقر صدر، محمد مهدی گرجیان، علیرضا صدرا

کتاب‌ها شرح مثنوی، شرح نهج البلاغه، جبر و اختیار، وجدان

فهرست آثار علامه جعفری

از ویژگی‌های وی، تلاش مداوم ایشان برای اتصال حوزه و دانشگاه، و علوم قدیم و جدید بود. او به دلیل آشنائی با زبان حوزویان و دانشگاهیان آثاری به یادگار گذاشت که مورد توجه هر دو قشر قرار گرفت و با اشراف به فقه، فلسفه، هنر و زیبایی‌شناسی در اسلام و نیم قرن فعالیت

علمی و پژوهشی، بیش از 100 جلد کتاب و رساله تحریر نمود. همچنین 27 جلد کتاب در زمینه شرح و تفسیر نهج البلاغه و 15 جلد کتاب در زمینه تفسیر مثنوی معنوی مولوی نگاشت. ایشان بیش از 70 جلسه بحث و گفتگو با شخصیت های بین المللی از جمله برتراند راسل، روزه گارودی، پروفیسور عبدالسلام و پروفیسور روزنتال داشته است. علاقه به هنر و ادبیات او را بر آن داشت که بیش از صد هزار شعر و قصیده و نظم فارسی و عربی و همچنین بخش هائی از ادبیات غرب را حفظ نماید. آثار هنری ایشان همچنان یکی از منابع اصیل هنر از دیدگاه فلسفه و حکمت اسلامی است. کامل ترین کشف الایات مثنوی مولوی در چهار جلد با عنوان «از دریا به دریا» با اشرف وی منتشر شده است. بیش از 60 کتاب و مقاله از وی منتشر نشده است.

معرفی برخی آثار

ترجمه و تفسیر نهج البلاغه: این مجموعه در 27 جلد به توضیح مسائل اساسی و بنیادی انسانی و اسلامی با نگاهی نو و پویا پرداخته است. این کتاب، سطح وسیعی از مباحث علوم انسانی؛ از جمله فلسفه، عرفان، سیاست، اخلاق پژوهی، شعر و ادبیات را در بر می گیرد و خوانندگان را با واقعیت های انسان شناسی و هستی شناختی جدیدی آشنا می کند.

تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی: این مجموعه پانزده جلدی، با سبک و سیاق دایرةالمعارفی به پژوهش در افکار و آرای مولانا جلال الدین بلخی مشهور به مولوی پرداخته و مباحث و تذکرات عارفانه او را با مباحث و واقعیت های امروزی تطبیق می دهد. البته این تفسیر منحصر به مباحث عرفانی مولوی نیست، بلکه

به بسیاری از مباحث آکادمیک اشاره دارد. تأمل در دیدگاه‌های جدید روان‌شناختی غربی و هم‌چنین سیر اندیشه اجتماعی غرب، با نظر به منابع برجسته و گسترده‌ای؛ چون ویکتور هوگو، داستایوفسکی، تولستوی، بالزاک، ماکس پلانک، اینشتین و... به خوبی تجزیه و تحلیل شده است. از بارزترین ویژگی این تفسیر، آشتی میان معارف اسلامی و انسانی، و نیز تأمل در مقوله‌های اساسی فلسفی مشترک میان شرق و غرب می‌باشد که وی از آن تعبیر به «فرهنگ مشترک بشری» می‌نماید.

جبر و اختیار: این کتاب شامل سه فصل کلی مرتبط و در عین حال مستقل، تحت عنوانین: «ملاحظه جبر و آزادی از جنبه طبیعی»، «ملاحظه جبر و اختیار از جنبه ماورای طبیعی» و «ملحقات جبر و اختیار» می‌باشد. از دیگر مطالب مطرح شده در اثر حاضر: ویژگی‌های اراده، میل و اراده، فرق اراده و تصمیم، قضا و قدر و... است. [5]

محمد تقی جعفری مشهور به علامه جعفری (1304 - 1377 ش)، از علمای شیعه در قرن 15 هجری قمری، حکیم، فیلسوف، متکلم، فقیه و اصولی. او شاگرد مرتضی طالقانی بود و سراسر عمر خود را در تحصیل، تدریس و پژوهش و تحقیق سپری کرد. وی بیش از 80 جلد کتاب تالیف کرده است. جبر و اختیار، شرح نهج البلاغه، شرح مثنوی معنوی و وجدان، از معروف‌ترین آثار اوست.

علامه جعفری چندین بار با «برتراند راسل» در مورد مسائل فلسفی نامه‌نگاری داشته و با «روژه گارودی»، «پروفسور عبدالسلام» و «پروفسور روزنتال» گفتگوهایی داشته است.

تحصیلات

او بخشی از مقدمات دروس ابتدایی و قرآن را نزد مادرش آموخت. آنگاه در مدرسه اعتماد تبریز، پایه چهارم و پنجم را

گذراند. سپس در حالی که جنگ جهانی دوم رو به پایان می رفت، به همراه برادرش به مدرسه طالبیه تبریز رفت و آموزش علوم دینی را نزد استادان آنجا شروع کرد. تأمین هزینه زندگی، او را ناگزیر ساخته بود تا صبح ها به دانش آموختن پرداخته و بعد از ظهرها را کار کند. در سال 1319ش برای ادامه تحصیلات به مدرسه مروی در تهران رفت و در سال 1322ش به قم مهاجرت و در مدرسه دارالشفا اقامت گزید. در این زمان او که ملبس به لباس روحانیت شده بود، در درس خارج اساتید سطوح عالی حوزه شرکت کرد. سپس به نجف رفته و در حالی که تنها 23 سالش بود، به درجه اجتهاد رسید. [2] وی در سال 1336 یا 1337ش پس از یازده سال اقامت در نجف، به ایران بازگشت و تا انتهای عمرش در ایران به تحصیل، تدریس، پژوهش و تحقیق اشتغال داشت.

در نگاه علمای شیعه

مرتضی مطهری: ما به مردم حرف تحویل می دهیم و (جعفری) روح تحویل می دهد.

عبدالحسین امینی: وی که با محمد تقی جعفری در نجف ارتباط نزدیک و صمیمی داشت - درباره صفای درونی و نشاط روحی علامه جعفری می فرمایند: «می دانید چرا من علامه جعفری را بسیار دوست دارم؟ برای این که با این وضع علمی، از نظر صفای باطن، گویی تازه به دنیا آمده است.

درگذشت

محمدتقی جعفری در 25 آبان 1377ش درگذشت، آیت الله عبدالله جوادی آملی بر او نماز خواند و در مشهد در حرم امام رضا (ع) در دارالزهد به خاک سپرده شد. آیت الله خامنه ای رهبر ایران درگذشت او را تسلیت گفت. []

علی دوانی

علی

ص: 422

دوانی

لقب علامه دوانی

تاریخ تولد 5 مهر 1308 ش

زادگاه دوان از توابع کازرون

محل زندگی نجف * قم * تهران

تاریخ وفات 18 دی 1385 ش

محل دفن حرم حضرت معصومه (س)

شهر وفات تهران

اطلاعات علمی

استادان آیت الله بروجردی * امام خمینی * علامه طباطبایی

محل تحصیل نجف * قم

تألیفات مفاخر اسلام * نهضت روحانیون ایران

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی تبلیغ و مبارزه علیه حکومت پهلوی

علی رجبی دوانی مشهور به علامه دوانی (1308-1385 ش) روحانی شیعه و از پژوهشگران و نویسندگان اهل ایران. شهرت دوانی به همکاری در مجله مکتب اسلام و مؤسسه دار التبلیغ قم و تألیف کتاب های دینی، تاریخی و شرح حال عالمان شیعه بازمی گردد.

تألیفات و آثار

کتاب «نهضت روحانیون ایران»

علی دوانی در 23 سالگی اولین کتابش را در شرح زندگی جلال الدین دوانی، متکلم شیعه قرن نهم هجری، نوشت. دوانی بیشتر به نگارش شرح احوال عالمان دینی می پرداخت و بر همین اساس، کتاب های «مفاخر اسلام» را تألیف کرد. در همین زمینه، «شرح زندگانی استاد کل وحید بهبهانی»، دیگر کتابی است که از جانب سید حسین بروجردی، مرجع تقلید شیعیان، مورد تشویق قرار گرفت. ترجمه جلد 13 بحار الانوار، نوشته علامه مجلسی، در شرح احوال امام زمان (عج)، از دیگر اقدامات دوانی بود که به دستور آیت الله بروجردی انجام گرفت و به نام «مهدی موعود» انتشار یافت. دوانی، کتاب نهضت روحانیون ایران را که در 10 جلد و توسط وی نگاشته شده، بزرگ ترین و

جامع ترین تاریخ انقلاب اسلامی ایران خوانده است.

از علی دوانی، 110 اثر علمی در قالب های تصحیح، تحقیق، ترجمه و تألیف بر جای مانده است. همچنین یک سال پس از درگذشت دوانی، کتابخانه وی که حاوی بیش از شش هزار عنوان کتاب در موضوعات

ص: 423

قرآن، حدیث، رجال، فقه شیعه و سنی، و تاریخ بود به دانشکده علوم حدیث اهدا شد.

دوانی دروس حوزوی را در نجف و قم گذراند و بیشتر به نوشتن، تبلیغ و شرکت در نشست ها و کنگره های علمی می پرداخت. وی آثار نوشتاری فراوانی دارد که دو مجموعه نهضت روحانیون ایران و مفاخر اسلام از جمله آثار مشهور او است. دوانی در سال 1385 ش درگذشت و در حرم حضرت معصومه (س) به خاک سپرده شد.

زندگی نامه

علی دوانی در 5 مهر 1308 ش (23 ربیع الثانی 1348 ق) در دوان از توابع کازرون (در استان فارس) در ایران به دنیا آمد. [1] وی هفت سال در زادگاهش و هفت سال هم در آبادان زندگی کرد و در این مدت، دوران ابتدایی را گذراند و با زبان انگلیسی آشنا شد. [2] دوانی در سال 1328 ش با دختر احمد آل آقا، از نوادگان وحید بهبهانی ازدواج کرد. [3]

عزیمت به نجف

دوانی در 14 سالگی به نجف رفت و حدود شش سال در حوزه علمیه نجف بود. [او این مدت را در مدرسه شریانی و مدرسه سید یزدی ساکن بود. [5] دوانی در این سال ها دروس مقدمات و سطح حوزه را نزد این اساتید گذراند: علی دوانی همچنین با بزرگان نجف نظیر سید ابوالحسن اصفهانی، سید محسن حکیم، سید عبدالهادی شیرازی، سید محمود شاهرودی و میرزا آقا اصطهباناتی مراداتی داشت.

بازگشت به ایران

دوانی در سال 1327 ش به علت بیماری به ایران برگشت و پس از اقامتی یک ساله در تهران و مشهد، در زمان مرجعیت آیت الله بروجردی به قم رفت [8] و در جلسات درسی مشکینی، فاضل لنکرانی، صدوقی، لاکانی گیلانی، عبدالجواد اصفهانی، مرتضی حائری، مرعشی نجفی، طباطبایی سلطانی، سیدرضا

ص: 424

صدر و علامه طباطبایی حضور می یافت. [9] امام خمینی، آیت الله بروجردی، سید محمد محقق داماد و سید محمدرضا گلپایگانی، استادان درس خارج فقه و اصول او در قم بودند. [10] وی در مدت 12 سال حضورش در قم به تبلیغ و خطابه مشغول بود و برای تبلیغ به خارج از ایران خصوصاً کویت می رفت.

اقامت در تهران

علی دوانی در سال 1350 ش از قم به تهران مهاجرت کرد و تا آخر عمر در آنجا زندگی کرد. به گفته دوانی، این مهاجرت به دنبال غرض ورزی ها بر ضد دارالتبلیغ و خستگی مفرط صورت گرفته است. او در تهران به ادامه کارهای علمی از جمله تألیف، تدریس در دانشگاه ها و شرکت در کنگره های داخلی و خارجی و ارائه مقالات مشغول بود.

وفات

علی دوانی در 18 دی 1385 ش مصادف با عید غدیر 1427 ق از دنیا رفت و پس از تشییع در تهران و قم، جعفر سبحانی بر او نماز گزارد و در حرم حضرت معصومه (س) به خاک سپرده شد.

بانوی امین اصفهانی

نام کامل: سیده نصرت بیگم امین

لقب بانوی ایرانی

نسب خاندان خاتون آبادی

زادگاه اصفهان

تاریخ وفات 1362 ش

محل دفن تخت فولاد اصفهان

اطلاعات علمی

استادان سید علی نجف آبادی * ابوالقاسم زفره ای * علی اصغر شریف

شاگردان بانو همایونی * عفت الزمان امین * بتول غازی

اجازه روایت از محمد رضا نجفی اصفهانی

اجازه اجتهاد از محمد کاظم شیرازی * عبدالکریم حائری یزدی * ابراهیم اصطهباناتی

اجازه روایت به سید شهاب الدین مرعشی * عبدالحسین امینی * بانو همایونی و...

تألیفات مخزن العرفان * الاربعین الهاشمیة * مخزن اللئالی * اخلاق وراه سعادت * جامع الشتات و...

فعالیت های اجتماعی-سیاسی

سیاسی مبارزه با قانون منع حجاب حکومت پهلوی

اجتماعی نوشتن مقالاتی برای مجلات و نشریات * تأسیس مدرسه علمیّه مکتب

ص: 425

فاطمه در سال 1344ق * تأسیس دبیرستان دخترانه امین پیش از انقلاب اسلامی ایران

آثار

از بانو امین آثار زیر منتشر شده اند:

مَخَزَنُ العِرْفَانِ در تفسیر قرآن تفسیر کامل قرآن به زبان فارسی در پانزده جلد که به شیوه استدلالی، کلامی و روایی نگاشته شده است.

الاربعین الهاشمیة فی شرح جملة من الاحادیث الواردة فی العلوم الدینیة (این کتاب به زبان عربی نوشته شده و ترجمه فارسی آن به قلم بانو زینت السادات همایونی منتشر شده است)

مخزن اللثالی در فضیلت مولی الموالی حضرت علی بن ابی طالب (علیه السلام)

سیر و سلوک در روش اولیاء طریق سیر سعداء

معاد یا آخرین سیر بشر

روش خوشبختی و توصیه به خواهران ایمانی

اخلاق و راه سعادت (این کتاب توضیح و ترجمه و اقتباس «طهارة الاعراق ابن مسکویه» است)

النفحات الرحمانیة فی الواردات القلبیة: این اثر به زبان عربی نوشته شده و در سال 1387ش توسط مهدی افتخار با نام نسیم های مهربانی به فارسی ترجمه و منتشر شده است.

جامع الشتات (به زبان عربی)

سیده نصرت بیگم امین (1274 - 1362ش) معروف به بانو امین، صاحب تفسیر مخزن العرفان، فقیه، عارف و مفسر شیعی است. او آثار متعددی را با نام بانوی ایرانی منتشر کرده است.

بانو امین، نزد فقیهانی چون سید علی نجف آبادی شاگردی کرد و از محمد رضا نجفی اصفهانی، شیخ عبدالکریم حائری و دیگرانی اجازه روایت و اجتهاد دریافت کرد. آیت الله مرعشی نجفی، علامه امینی و دیگرانی از او اجازه روایت دریافت کرده اند.

سیده نصرت امین، در مسائل اجتماعی و فرهنگی نیز حضور فعال داشت؛ او با قانون منع حجاب حکومت پهلوی

ص: 426

به مبارزه برخاست و مدرسی را تأسیس کرد.

محمد اشتهااردی

محمد محمدی اشتهااردی (1323-1385 ش) روحانی مترجم و نویسنده شیعه در حوزه علمیه قم.

اشتهااردی حدود 150 جلد کتاب در موضوعات تفسیر، عقاید، امور سیاسی و اجتماعی، حدیث و تاریخ آثاری دارد. سوگنامه آل محمد و داستان دوستان از جمله آنها است. او همچنین در نگارش کتاب های تفسیر نمونه و پیام قرآن نیز مشارکت داشته است. محمدی اشتهااردی در قبرستان شیخان قم مدفون است.

تاریخ تولد 1323 ش

زادگاه اشتهاارد

تاریخ وفات 28 آذر 1385 ش

محل دفن شیخان قم

شهر وفات قم

اطلاعات علمی

استادان حسین شب زنده دار، غلامرضا صلواتی، علی پناه اشتهااردی، علی مشکینی، میرزا هاشم آملی، مکارم شیرازی، سید محمدرضا گلپایگانی، جعفر سبحانی

محل تحصیل اشتهاارد - قم

تالیفات سوگنامه آل محمد و داستان دوستان

سایر مشارکت در نگارش تفسیر نمونه و پیام قرآن

نویسندگی

محمدی اشتهااردی با حضور در درس تفسیر ابوالقاسم خزعلی به نویسندگی علاقمند شد و پس از آشنایی با آیت الله مکارم شیرازی در جلسات نویسندگی او که در شب های جمعه سال های 1345 تا 1347 ش برقرار بود شرکت نمود. وی همچنین در درس میرزا ابوالفضل زاهدی (متوفای 1357 ش) که در شبستان سرداب مسجد امام حسن عسکری قم برپا بود، شرکت می کرد.

وی اولین کتاب خود را در سال 1346 ش در شرح حال بلال حبشی منتشر کرد و پس از آن در سال 1347 ش پنجاهای جاویدان را در دو جلد نگاشت.

عمده تألیفات و ترجمه های او به صورت فردی بوده، اما در نگارش تفسیر نمونه و پیام قرآن نیز مشارکت داشته است.

آثار

محمد محمدی اشتهااردی آثاری اعم از تألیف و ترجمه در موضوعات مختلف دینی از تفسیر، عقاید، پندیات، امور سیاسی و

ص: 427

اجتماعی، حدیث و تاریخ به صورت مقالات در مجله‌ها، فصل‌نامه‌ها، سال‌نامه‌ها، روزنامه‌ها و به صورت کتاب دارد که به حدود 150 جلد می‌رسد. سوگنامه آل محمد، داستان دوستان، پرچمدار نینوا، داستان‌های اصول کافی، ترجمه الانوار البهیة و ترجمه کحل البصر از جمله آثار او است. برخی از آثارش به زبان عربی، انگلیسی، اردو و ترکی استانبولی ترجمه و چاپ شده است.

وفات

محمدی اشتهاردی در 28 آذر 1385 ش بر اثر بیماری درگذشت. دو روز بعد در قم تشییع شد، آیت الله مکارم شیرازی بر پیکر او نماز خواند و در قبرستان شیخان قم به خاک سپرده شد.

کتاب زندگی نامه محمد محمدی اشتهاردی اثر مجید ملامحمدی (فرزندش) نوشته شده است. [6]

علی اکبر مهدی پور

مهدی پور، علی اکبر

علی اکبر مهدی پور در روز سه شنبه 13 رجب سال 1364 ق مصادف با 1324 ش در محله «باغشیمه تبریز» به دنیا آمد.

در سال 1331 ش و در دبستان ممتاز مشغول به تحصیل شد. و در همان سال نزد «مرحوم حاج ابوالقاسم دهخدا» گلستان، نصاب و خلاصه الصرف خواند. و در سال 1335 بعد ترک تحصیل از مدرسه دولتی به ادامه تحصیلات حوزوی مشغول شد.

ایشان با دعوت شیعیان استانبول برای تصدی امور شیعیان آن زمان رمضان 1395 ق برابر با 24 شهریور 1354 ش از طرف حوزه علمیه قم راهی استانبول شده، به مدت 5 سال در آنجا اقامت نموده، به اقامه نماز جمعه و جماعت در مسجد ایرانیان مقیم استانبول - واقع در محله «چاکما کچیلا» در سرای بیوک والده خان که بیش از 200 سال سابقه دارد - پرداخت.

اثار و تالیفات

از ایشان حدود 100 جلد کتاب چاپ شده است

او خواهد آمد

با دعای ندبه

ص: 428

در پگاه جمعه

تشف در سرداب مقدس

جزیره خضرا و تحقیقی پیرامون مثلث برمودا

تاریخ زبیده در قرن دوم و سوم هجری

گزارش لحظه به لحظه از میلاد نور

چهل حدیث از غیبت فضل بن شاذان

ترجمه مشارق انوار الیقین فی حقائق اسرار امیرالمؤمنین علیه السلام

پژوهه مهدوی

علی نظری منفرد

زاده 1326 ش

قومیت ایرانی

منطقه قم، ایران

مذهب شیعه دوازده امامی

اشتغال فقه، اصول، تاریخ

استادان میرزا هاشم آملی، مرتضی مطهری، محمد مفتاح، محمدعلی اراکی

علی نظری منفرد (زاده 1326) از خطیبان به نام و مشهور و استاد درس خارج فقه اصول در حوزه علمیه قم می باشد، او نماینده مردم آباده فارس در مجلس اول و دوم بود.

آثار

روزه و رمضان

قصه کربلا

نامه ها و ملاقات های امام حسین (ع)

سال 1326 در شهر قم در خانواده ای روحانی متولد شد و پس از گذراندن تحصیلات ابتدایی در سال هزار و سیصد و چهل، وارد حوزه علمیه قم شد و پس از گذراندن ادبیات، دروس مقدماتی، فقه و اصول به نجف اشرف در سال 1346 و 1347 رفت و سپس به ایران و شهر قم بازگشت و سطح را به پایان برد. سپس در آزمون دارالفنون تهران در رشته معقول و منقول شرکت نمود و قبول شد و پس از اتمام دروس سطح، در درس خارج اساتیدی نظیر محقق داماد، میرزا هاشم آملی و اراکی شرکت کرد و فلسفه و حکمت را از مفتاح، شهید مطهری و دیگر اساتید حوزه بهره برد.

در انتخابات میاندوره

ص: 429

ای سال 1361 به عنوان نماینده آباء و ابرقو به مجلس راه یافت تا کرسی خالی شیخ حسین کرمانی را پر کند که در پنجم آبان 1360 از نمایندگی مجلس استعفا داده بود

سید محمد کاظم قزوینی

سید محمد کاظم قزوینی

«سید محمد کاظم فرزند مرحوم آیت الله حاج سید محمد ابراهیم موسوی حایری قزوینی» از مشاهیر خطباء، محدثین، مبلغین، مروجین و نویسندگان نامی معاصر و مقیم شهرستان علمی و دینی قم می باشند.

معرفی اجمالی

وی در سال 1308 ش به دنیا آمد و در سال 1373 در گذشت.

وی در مهد فضل و سیادت پرورش یافته و پس از دوران کودکی و خواندن اولیات و ادبیات، سطوح اولیه را در خدمت مرحوم حاج شیخ جعفر رشتی، حاج شیخ محمد خطیب، سید محمد صالح قزوینی و آیت الله حاج سید محمد حسن قزوینی معروف به حاج آقا و دروس نهائی را از محضر آیات عظام میرزا مهدی شیرازی، میلانی، یوسف شاهرودی و حاج سید محمد حسن قزوینی صاحب (الامامه الاکبری) استفاده نموده است.

مسافرت ها

در سال 1393 ق به کویت مهاجرت نموده و مدت هفت سال در آن جا اقامت کرد و به خدمات تبلیغی و تالیفی اشتغال داشت. در سال 1400 ق به قم هجرت و اقامت نمود و چهار مرتبه برای ارشاد و تبلیغ دین، به استرالیا سفر نمود و از راه منبر و خطابه، چه در خارج و چه در داخل ایران، نشر معارف اهل بیت علیه السّلام نمود.

تالیفات

1- شرح نهج البلاغه؛

2- علی علیه السّلام من المهد الی اللحد؛

3- فاطمة الزهراء سلام الله علیهم من المهد الی اللحد؛

4- الامام المهدی علیه السّلام من المهد الی الظهور؛

5- الامام الجواد علیه السّلام من المهد الی اللحد؛

6- الامام الهادی علیه السّلام من المهد الی اللحد؛

7- الامام العسكري عليه السلام من المهد الى اللحد؛

8- سيره الرسول الاعظم صلى الله عليه وآله وسلم؛

9- فاجعه الطف؛

10- الاسلام و التعاليم.

ص: 430

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

